

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

С.В.СОРОКІН

**ТУРЕЦЬКА Й УКРАЇНСЬКА МОВИ
В СИСТЕМІ КООРДИНАТ
"ВИД – ЧАС – МОДАЛЬНІСТЬ"**

Монографія

**Київ – 2009
Видавничий центр КНЛУ**

УДК 81-115+811.512.161+811.161.2

ББК 81.631.2+81.411.1

Сорокін С.В.

Турецька й українська мови в системі координат "ВИД – ЧАС – МОДАЛЬНІСТЬ": Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2009. – 341 с.

ISBN 978-966-638-222-4

У монографії досліджуються темпорально-аспектуальні комплекси в сучасних турецькій і українській мовах у зіставно-функціональному аспекті. На ґрунті теорії функціонально-семантичних полів і категоріальних ситуацій вивчаються семантичні категорії екзистенційності, модальності, аспектуальності, темпоральності, таксису, кондиціональності й оптативності, а також засоби, які слугують для реалізації в мовленні перелічених семантичних категорій. Монографія призначена для науковців, викладачів, перекладачів турецької мови, студентів-тюркологів, а також осіб, які цікавляться турецькою мовою і проблемами зіставної типології на матеріалі турецької і української мов.

Sergiy V. SOROKIN. "ZAMAN – İÇ ZAMAN – MODALİTE" sistemi açısından Türkçe ve Ukraynaca: Monografi. – Kiev: Kiev Milli Dilbilim Üniversitesi Yayınları, 2009. – 341 s.

Monografide araştırmannın konusu, karşılaştırmalı-işlevsel açıdan günümüz Ukraynaca ve Türkçesinde ZAMAN-İÇZAMAN KOMPLEKSLERİdir. İşlevsel-anlamsal alanlar ve kategorisel durumlar teorisi esası üzerinde varoluş, modalite, aspektualite, temporalite, taksis, koşul ve istek anlamsal kategorilerinin yanı sıra belirtilen kategorileri dilde ve konuşmada gerçekleştiren dilbilgisel, sözcüksel ve sözcüksel-dilbilgisel araçlar incelenmektedir. Bilim adamları, öğretim görevlileri, Türkçe-Ukraynaca tercümanlığı yapan ve de karşılaştırmalı dil bilimine karşı ilgi duyan kişiler, monografiden yararlanabilir.

Sergiy V. SOROKIN. Turkish and Ukrainian in the system of coordinates "TENSE – ASPECT – MODALITY": Monography. – Kiev National Linguistic University Press, 2009. – 341 p.

The monography deals with the Temporal-Aspectual Complexes in modern Turkish and Ukrainian in contrastive and functional aspects. On the base of the theory of functional-semantic fields and categorial situations there have been investigated semantic categories of existentiality, modality, aspectuality, temporality, taxis, conditionality and optativity as well as grammatical, lexical and grammatical-lexical means serving for realization of the mentioned categories in discourse. The monography is intended for scholars, lecturers, Turkish translators, Turkology students as well as those who are interested in Turkish and contrastive studies on the material of Turkish and Ukrainian.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор **З.О.Гетьман**

доктор філологічних наук, професор **В.С.Рибалкін**

доктор філологічних наук, професор **О.А.Стишов**

Рекомендовано до друку вченою радою Київського національного лінгвістичного університету (протокол № 5 від 22 грудня 2008 р.)

ISBN 978-966-638-222-4

© Сорокін С.В., 2009

© Вид. центр КНЛУ, 2009

ЗМІСТ

Вступ	5
<i>Розділ 1.</i>	
Екзистенційність	19
Висновки	28
<i>Розділ 2.</i>	
Модальність	32
Семантика абсентивності / презентивності як ключовий контрастний компонент ФСП модальності в турецькій і українській мовах	41
Висновки	50
<i>Розділ 3.</i>	
Темпоральність	55
Структура й засоби ФСП темпоральності в турецькій і українській мовах ...	60
Часовий порядок	67
Висновки	71
<i>Розділ 4.</i>	
Аспектуальність	76
Категорія родів дії (<i>Aktionsart</i>)	85
Висновки	97
<i>Розділ 5.</i>	
Синкретичні засоби реалізації темпоральності й аспектуальності в турецькій мові й українські часові форми	101
Аорист vs теперішній час / майбутній час	102
Презенс / прогресив / аорист vs теперішній час	112
Претерит vs минулий час	118
Імперфект vs минулий час	126
Абсентив-перфект vs минулий час / теперішній час	133
<i>Прототипне значення перфектності абсентива-перфекта</i>	133
<i>Прототипне значення абсентивності абсентива-перфекта</i>	139
Плюсквамперфект vs минулий / давноминулий час	143
Футурум / аорист / передфутурум / дезидератив vs майбутній час	149
Висновки	157
<i>Розділ 6.</i>	
Дискретні засоби реалізації аспектуальності. Перифрастичні форми турецького дієслова й український дієслівний вид	165
Висновки	175

Розділ 7.

Таксис	180
Висновки	186

Розділ 8.

Засоби реалізації таксисної семантики	189
Системи дієприкметників у сучасних турецькій і українській мовах	189
Турецькі особові дієприкметники і їх функціональні еквіваленти в українській мові	196
Основні випадки функціонування субстантивованих особових дієприкметників	202
Висновки	217
Системи дієприслівників у сучасних турецькій і українській мовах ...	222
Системи дієприслівників часу в турецькій і українській мовах	229
Системи дієприслівників способу дії в турецькій і українській мовах	237
Висновки	244
Турецькі вербоїди як складники ФСП таксису і їх українські еквіваленти	250
Висновки	256

Розділ 9.

Периферія темпорально-аспектуального комплексу: ключові ФСП з темпоральною складовою	259
Кондиціональність	259
Висновки	267
Оптативність	270
Висновки	273
Додатки	275
Література	326

ВСТУП

Вираження ідеї об'єктивного часу посідає важливе (можливо, навіть і ключове) місце в системі будь-якої мови незалежно від її конкретних формальних реалізацій. Не буде перебільшенням, якщо ми скажемо, що інформативна комунікація людей була б у принципі неможливою, якби на хвилину уявити, що якась мова або й людські мови загалом позбавлені формальних засобів, що виражають часові відношення екстралінгвального світу. Неможливо спілкуватися, якщо не можна повідомити, коли відбулася (відбувається, відбудеться) та чи інша дія, як вона співвідноситься з іншими діями. Саме через це на різних етапах розвитку лінгвістики проблема вивчення засобів реалізації в мові ідеї часу, часових відношень навколишньої дійсності постійно привертала до себе увагу мовознавців, а крім них – і педагогів, і методистів – людей, які тією чи іншою мірою пов'язані з викладанням іноземних мов. Проте незважаючи на наявність значного інтересу з боку фахівців, багатьох праць – різнопланових і за методологічними підходами, і за досягнутими результатами – проблема реалізації ідеї часу в мові залишається складною й актуальною.

Візьмімо, наприклад, труднощі, які завжди й майже без винятку виникають у тих україномовних студентів, які вивчають іноземні мови – хоча б ту саму турецьку, яка є одним з двох основних об'єктів нашої праці, – в опануванні системи дієслівних часів і дотичних граматичних явищ. Надто незвичною для “пересічного індоевропейського мовця” виявляється часова система цієї східної мови, вимагає багатьох (знову-таки, без перебільшення) років кропіткої праці, і далеко не завжди можна побачити позитивний результат у вигляді стовідсотково безпомилкового використання в процесі живої комунікації вивченого завдяки стільком зусиллям граматичного матеріалу.

Причина такого не завжди задовільного результату прихована не лише в складності самої системи дієслівних форм турецької мови, зокрема й дієслівних часів, які, у свою чергу, відображають наявну в мовній картині світу складну систему категоризації й концептуалізації часових відношень екстралінгвальної дійсності; причина також і в незадовільності розв'язань розглядуваної проблеми в наявних джерелах – монографіях, підручниках, посібниках, статтях, присвячених турецькій мові, які спираються переважно на традиційні для початку – середини минулого століття методологічні підходи й теоретичні постулати, а інколи й на доволі сумнівні з погляду зв'язку з турецькою мовою положення марксистсько-ленінської методології [Иванов С. 1988; Иванов С. 1975: 66–80]; годі й говорити про скільки-небудь серйозні дослідження із залученням матеріалу турецької і української мов – на ґрунті зіставно-типологічного підходу.

Досягнення сучасного мовознавства – функціональний, лінгвокогнітивний, лінгвокультурологічний та інші методи й підходи до вивчення мовних явищ і фактів, панівні в сьогоднішній лінгвістиці, – дозволяють подолати певну вузькість традиційного для вітчизняної тюркології підходу, його орієнтованість на формальний аспект, структуру мовних явищ і

фактів, дають змогу підійти до мови як до засобу комунікації та збереження і передачі людських знань.

Мета нашої монографії – дозволити україномовному читачеві, який знає або вивчає турецьку мову чи просто цікавиться незвичними для нашої рідної української мови граматичними явищами, по-новому поглянути на ту частину граматики, яка пов'язана з відображенням ідеї екстралінгвального часу й понять, з нею пов'язаних, порівняти ці граматичні явища в обох мовах і зрозуміти не лише відмінності в основних (прототипних) значеннях, але й осягнути концептуальні відмінності між інтерпретацією ідеї часу в представників обох етносів. Таке розуміння дозволить науковцеві чи студентіві-лінгвісту розширити свої наукові обрії, а мовнику-практику (викладачеві, перекладачеві) – багато в чому переглянути свої сформовані під впливом традиційних граматики і підручників погляди на досліджувані явища й удосконалити вміння використовувати їх на практиці в процесі комунікації.

Для досягнення якіснішого результату, на який ми орієнтувалися на самому початку дослідження, ми вирішили піти шляхом зіставлення двох типологічно відмінних мов – української й турецької; контрасти, що містяться в результативній частині нашої праці, дозволять чітко усвідомити всі подібності (а їх не надто багато) й відмінності (а їх насправді безліч) між розумінням, членуванням, відображенням у мові ідеї часу в народів, які багато століть живуть поряд і, здавалося б, мали б більш-менш однаково дивитися на навколишній світ. Але цього не сталося – у силу низки причин, які ми поки що у цій праці не розглядаємо, адже не ставимо собі такої мети. Наша мета – не причина подібностей чи відмінностей між певними граматичними явищами турецької і української мов, а їх сучасний стан – це дослідження певних граматичних систем і підсистем двох мов у синхронному зрізі.

* * *

Панівні в сучасному мовознавстві наукові напрями (ми про них побічно згадували вище) висувають нові вимоги й до дослідників східних мов. Проте філологічне сходознавство, на відміну від інших галузей мовознавства – славістики, германістики, романістики – на сьогодні ще не змогло повною мірою подолати ті тенденції у своєму розвитку (наприклад, структуралістичні), які вже не є актуальними, і саме цим пояснюється надмірна увага, яку дослідники східних мов приділяють проблемам структури й історії мови (насамперед, етимології), і брак уваги до функціонального, комунікативного аспектів. Зазначене вище передусім стосується української тюркологічної науки: наприклад, аналіз тематики публікацій в українських наукових фахових виданнях і профілю дисертаційних досліджень, які виконуються у зв'язку з тюркськими мовами, дає підстави для висновку, що лише незначна частка цих досліджень виконується відповідно до вимог сучасного мовознавства (див., зокрема, окремі статті, присвячені турецькій мові, які, втім, відображають загальний профіль такого роду праць в Україні: [Дрига 2000; Логвиненко та ін. 2004; Меметов 1998; Меметов 2001; Підвойний 1998; Підвойний 1999; Підвойний 2000(а); Підвойний 2000(б); Підвойний 2001;

Підвойний, Чубрикова 1998; Покровська 2007; Халимоненко 2003; Халимоненко, Васаган 1998; Чубрикова 2005]. Фактично не представлені в українському філологічному сходознавстві, зокрема й тюркології, функціональні дослідження, які мали б на меті висвітлення специфіки комунікативної реалізації (функціонування під час комунікації) тих чи інших мовних засобів, когнітивні дослідження, метою яких є визначення особливостей концептуалізації явищ і фактів навколишньої дійсності представниками етносів Сходу. Таким чином, наукові пошуки, зосереджені у функціональному (функціонально-комунікативному), когнітивному й дотичних напрямках, мають значну актуальність для українського сходознавства.

З іншого боку, для лінгвістичної науки, надто ж коли йдеться про дослідження іноземних мов, значний інтерес являють праці, виконані з огляду на порівняльний (зіставний) аспект. Порівняльний (зіставний) метод тією чи іншою мірою наявний у будь-якій дослідницькій праці, присвяченій вивченню особливостей іноземних мов; наукові кваліфікаційні роботи на теренах нашої держави виконуються українською мовою й, відповідно, елемент порівняння базової мови з мовою, яка досліджується, нехай навіть імпліцитно, але має місце. Результати компаративних і контрастивних студій, спрямованих на виявлення подібностей чи відмінностей між генетично спорідненими або типологічно відмінними (як у нашому випадку) мовами, дають надзвичайно багатий і цінний матеріал як для фундаментальної науки – з погляду розширення знань людини про об'єктивну дійсність, частиною якої є мова, так і для прикладної науки – з погляду можливості застосування одержаних результатів порівняльного дослідження для використання, наприклад, у перекладацькій, викладацькій практиці тощо. На жаль, в українському мовознавстві на сьогоднішній день порівняльні (компаративні) дослідження генетично споріднених східних мов з використанням порівняльно-історичного методу представлені дуже обмежено, на відміну, наприклад, від інших країн – насамперед Російської Федерації й деяких тюркських держав; те саме можна сказати й про контрастивні й типологічні студії, в яких фігурували б східні мови – таких праць в Україні можна згадати лише одиниці. Однак фактично в жодній з них об'єктом спеціального дослідження не ставали особливості *функціонування* одиниць різносистемних мов у зіставному аспекті.

Пропонована праця, метою якої є зіставлення турецької і української мов, а точніше – визначення особливостей функціонування в процесі комунікації низки формальних граматичних і дотичних до них лексичних і лексико-граматичних засобів, які відображають екстралінгвальну ідею часу в різних її реалізаціях і входять до складу темпорально-аспектуального комплексу названої пари мов, є першою подібною працею в українській лінгвістиці. Починаючи нашу працю, ми планували відповісти на два ключових питання: за допомогою яких граматичних засобів у турецькій і українській мовах відображаються ті фрагменти екстралінгвальної дійсності, які пов'язані з ідеєю розгортання дії в часі й характером її протікання (тобто особливості категоризації цих фрагментів) і як саме ці засоби функціонують у процесі комунікації. Таким чином, предметом дослідження є сукупність функціонально-семантичних полів (ФСП), які входять до складу темпорально-аспектуального комплексу

досліджуваної пари мов, і, відповідно, тих граматичних і, частково, лексичних засобів, які тією чи іншою мірою реалізують семантичні категорії, що лежать в основі згаданих ФСП – це передусім категорії темпоральності, аспектуальності, модальності, екзистенційності, таксису. Щодо згаданих граматичних засобів, то йдеться про часові (видо-часові) форми дієслова, аспектуальні й модальні форми (наприклад, перифрастичні форми турецького дієслова), систему дієприкметників і дієприслівників, вербоїди, афікси предикативності й деякі інші засоби.

Перш ніж почати власне виклад матеріалу, зазначимо, що в пропонованій праці представлення матеріалів і результатів дослідження відбувається не за дескриптивним принципом, властивим традиційним граматикам, а з огляду насамперед на функціональний чинник: ми відштовхуємося не від формальної характеристики граматичної одиниці та її місця у структурній класифікації, а від її змістового (концептуального / категоріального) наповнення й комунікативних характеристик. Саме через це матеріал і результати дослідження в основній частині монографії представлено у вигляді ФСП, категоріальних ситуацій тощо, у зв'язку з якими й описуються й порівнюються значення й функції відповідних засобів темпорально-аспектуального комплексу турецької і української мов.

ВИХІДНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Протягом останніх десятиліть одним з найактуальніших напрямів у мовознавстві є функціональна лінгвістика¹. Її виникнення звичайно пов'язують з червнем 1976 року – датою створення Міжнародного товариства функціональної лінгвістики у Франції. До товариства входили такі науковці, як А.Мартіне, М.Мамудян, Ж.Мунен, Е.Бюйсанс, Дж.Харві та інші. Функціоналізм формувався насамперед як альтернатива американському дескриптивізму Л.Блумфілда й глосематиці Л.Єльмслева. Значний вплив на появу цього напрямку справили гурток Празької функціональної лінгвістики. У “Тезах Празького лінгвістичного гуртка” в 1929 році було проголошено принцип розуміння мови як цілеспрямованої системи засобів вираження (цільове призначення мови), який в подальшому і став основним принципом функціональної лінгвістики.

Відмінність функціонального підходу від інших, передусім формалістичного, полягає в дослідженні функціональної природи мовних одиниць і мови в цілому, коли особливий акцент робиться на призначенні мовної одиниці. Нагадаймо, що ще В. фон Гумбольдт зазначав, що основна мета науки про мову – перейти від дослідження системно-мовних явищ до аналізу мовленнєвої діяльності [Ньюмейер 1996]. Функціональна лінгвістика – це наука про мову в дії; без перебільшення можна сказати, що вона відіграє ключову роль в тому переході, про який згадував В. фон Гумбольдт. Звернення мовознавства до людини й мови саме як засобу спілкування між людьми визначило активізацію у лінгвістиці

¹ У написанні цього розділу вступної частини монографії використано, зокрема, дані з наукових розробок: [Кочерган 2003; Селіванова 1999; Бондарко 2002; Martinet 1998; Сусов 2006; Comrie 1997].

методів функціоналізму, філософське коріння якого можна знайти в працях І.Канта, В.Джеймса, Ф.Шиллера, К.Поппера, Л.С.Виготського, В.Франкла та інших і найбільш яскравими виразниками якого до того моменту були представники Казанської, Празької та Лондонської лінгвістичних шкіл [Селіванова 1999: 89; Алпатов 1999]. Останнім часом з'явилося багато праць, виконаних саме на ґрунті принципів функціональної лінгвістики, зокрема й у нашій країні (Зокрема див.: [Бондарко 1984; Бондарко 2002; Гак 1986(а); Гак 1986(б); Слюсарєва 1981; Загнітко 1991; Вихованець 1992; Ісакова 2008]).

У функціональних граматиках об'єктом дослідження є функції (функціонування) граматичних (морфологічних і синтаксичних), рідше лексичних одиниць. Слід зазначити, що лінгвістичний функціоналізм передбачає значну інтегрованість і комплексність методів, що використовуються для дослідження і часто поєднуються під загальною назвою "функціональний підхід". У зв'язку з функціональним підходом або на його основі виникло багато окремих теорій і методик лінгвістичного аналізу – біхевіористська, когнітивна, генеративна (трансформаційна), теорія мовленнєвих актів тощо, а введення до наукового обігу методів функціонального дослідження багатьма науковцями тлумачиться як методологічний переворот [Селіванова 1999: 89].

Функціональний підхід передбачає аналіз множинної функціональної природи мовних явищ, виходячи з їхньої семантики, структури, взаємодії з іншими одиницями, категоризації, функціонування в мовленні. Загалом функціональне дослідження може здійснюватися в двох напрямках – від функцій до засобів їх реалізації і навпаки – від засобів до функцій. В основі обох підходів лежить теорія про відсутність ізоморфізму між планами змісту й вираження (за С.О.Карцевським, "принцип асиметричного дуалізму мовного знака") – мається на увазі, що певна функція може реалізуватися різними мовними засобами, а один і той самий засіб може виконувати різні функції. Перший підхід є основним, бо практично людина під час комунікації відшукує, як саме вербалізувати певну думку, та й при навчанні іноземної мови головним є питання, яким чином мовою, що вивчається, можна передати певний зміст. Проте й другий підхід має вагоме значення, особливо коли він застосовується сукупно з першим.

Значної ваги у теорії функціональної лінгвістики має введена в науковий обіг О.В.Бондарком теорія ФСП як системи різнорівневих мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних), здатних виконувати одну спільну функцію, що ґрунтується на єдності категоріального змісту (тобто в їх основі лежить спільна семантична категорія – аспектуальність, темпоральність, модальність, часова локалізованість, таксис, часовий порядок тощо). Так, наприклад, модальність у багатьох мовах може виражатися синтаксично, морфологічно й лексично; усі ці формальні засоби об'єднуються й вивчаються в межах ФСП модальності.

ФСП має центр і периферію, що в цілому тлумачаться в світлі загальної теорії поля (див.: [Щур 2007]). Центром є одиниця, яка найбільшою мірою має здатність специфіковано реалізувати дану семантичну категорію в мовленні. Так, в українській мові будь-яка часова форма належить до ядра поля

темпоральності, оскільки її основна функція – це реалізація насамперед темпоральних характеристик дії; одночасно вона, як і будь-яка інша дієслівна форма в українській мові, перебуває на периферії ФСП аспектуальності, оскільки у видо-часових формах аспектуальні характеристики дії також знаходять свою реалізацію, проте така реалізація не є основною функцією часових форм. Є моноцентричні й поліцентричні поля. Моноцентричні поля базуються на граматичній категорії (поля аспектуальності, темпоральності, модальності, персональності). Поліцентричні поля ґрунтуються на сукупності різних мовних засобів, які не створюють єдину гомогенну систему форм, вони є слабо центрованими (поля локальності, посесивності, якості, кількості, суб'єктності, причини, умови тощо).

ФСП різних мов, в основі яких лежить одна й та сама семантична категорія, можуть мати неоднакову структуру. Так, і в слов'янських, і в тюркських мовах центром ФСП аспектуальності є категорія виду, проте засоби й форми реалізації цієї категорії істотною мірою різняться. Якщо в українській мові вид є категорією лексичною (оскільки реалізується на рівні лексем), то в турецькій мові він реалізується переважно синкретично – разом з категорією часу (хоча існують і дискретні засоби вираження категорії виду – наприклад, перифрастичні форми) і фактично в будь-якій своїй конкретній реалізації значною мірою пов'язаний з категорією модальності [Сорокін 2006(г)]. А, наприклад, у німецькій мові центром поля аспектуальності є різні лексико-граматичні засоби вираження граничності.

Різноструктурними є в тюркських і слов'янських мовах поля означеності / неозначеності. В українській мові ця категорія є переважно нерелевантною, а спеціальних граматичних засобів її вираження немає, тоді як у турецькій мові існують артиклі – неозначений, розділовий і нульовий, а також низка інших формальних граматичних засобів, які в тій чи іншій ситуації вказують на визначеність об'єкта (наприклад, форманти акузатива й генітива відповідно в дієслівних об'єктних й іменникових означальних словосполученнях [Сорокін 2003(а); Сорокін 2001(а); Сорокін 2001(б)]). О.В.Бондарко вважає, що дослідження ФСП різних мов є одним із найважливіших завдань функціональної лінгвістики і з цим важко не погодитися.

Останнім часом функціональне мовознавство почало використовувати деякі ідеї когнітивної лінгвістики. Так, зокрема, О.В.Бондарко досліджує концептуальну структуру польових моделей та співвідношення універсальних й ідіоетнічних явищ у ФСП (деякі науковці навіть зараховують концепції О.В.Бондарка до когнітивного підходу [Дэже 1990]). Зразок поєднання функціоналізму й когнітивізму дають Кельнська школа лінгвістики, Х.Зайлер, В.Б.Касевич, О.С.Кубрякова. Ми також не оминаємо увагою досягнення когнітивної лінгвістики, адже дослідження семантичних категорій, категоріальних ситуацій (або, за термінологією когнітивної лінгвістики, концептів) і засобів їх реалізації (концептуалізації, категоризації) є важливим елементом у дослідженні національно специфічних мовних картин світу, вивчення яких протягом останніх років привертає особливу увагу лінгвістів, які працюють, окрім власне когнітології, у сферах фразеології, лінгвокультурології, лінгвокраїнознавства, етнолінгвістики, етнопсихолінгвістики тощо (з-поміж

таких праць див. зокрема: [Шмелев 2002; Рылов 2003; Урысон 2003; Аошуан 2004; Зализняк Анна та ін. 2005; Йокояма 2005; Рылов 2006; Воркачев 2007]).

Як зазначає О.О.Селіванова, інтеграція функціоналізму в когнітивну парадигму пояснюється не в останню чергу установкою на динаміку й пріоритети мовця. Неконфронтативність когнітивної парадигми у лінгвістиці детермінована її інтегративною роллю, хоча між когнітивізмом і функціоналізмом існує глобальна суперечність: якщо функціоналізм передбачає наявність у свого об'єкта (інваріантної й індивідуальної мовленнєвої діяльності) залежності від досвіду, практичної діяльності особистості, то когнітивізм у багатьох своїх напрямках характеризується апіорним логіцизмом або інтуїтивізмом. Швидше йдеться не про інтегрованість функціональних досліджень у когнітивну парадигму, а про обов'язкову щодо функціоналізму доповнюваність аналізу мовленнєвої діяльності орієнтацією на довербальні операції мислення, пам'ять, досвід, знання тощо [Селіванова 1999: 90].

Поєднання в процесі здійснення лінгвістичних студій даних функціональної і когнітивної лінгвістики властиве більше європейській, ніж американській мовознавчій парадигмі, наприклад, до встановлення когнітивних структур залучаються дані функціонування мовних знаків – таке поєднання є ключовим в нашому дослідженні. На думку О.О.Селіванової, лише функціоналізм може вивести когнітивну лінгвістику за межі концептуалізації мови на рівень її справжньої мети – пізнання когніції мовленнєвої діяльності [Селіванова 1999: 91].

ФУНКЦІОНАЛЬНА ГРАМАТИКА: ГРАМАТИКА СМИСЛІВ, ЗНАЧЕНЬ І ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНИХ ПОЛІВ

Функціоналізм і зіставна типологія: передумови й принципи поєднання.

Сучасне мовознавство: обличчям до людини. Антропоцентричний підхід до вивчення мови.

Теорія значення й смислу: вихідні положення й сьогоденний стан.

Функціональна граматики: граматики функціонально-семантичних полів і категоріальних ситуацій.. Темпорально-аспектуальний комплекс як система функціонально-семантичних полів.

Система функціонально-семантичних полів турецької й української мов.

За дефініцією, лінгвістична типологія – порівняльне (зіставне) вивчення структурних і функціональних властивостей мов незалежно від характеру генетичних відношень між ними [ЛЭС 1990: 512]; див. також: [Comrie 1997]. Типологія – один з двох основних аспектів вивчення мови поряд із порівняльно-історичним, від якого відрізняється з онтологічного й епістемологічного поглядів; у типології поняття відповідності не обов'язково є двоплановим (у формі й значенні) і може обмежуватися лише формою або лише значенням порівнюваних (зіставляваних) одиниць. У зв'язку з цим розрізняють структурну й функціональну типологію.

Наше дослідження сконцентроване саме у функціонально-типологічному аспекті; подібного роду студії є одним з пріоритетних напрямів сучасної лінгвістичної науки. Методологічною передумовою функціонального дослідження мовних явищ є його антропоцентрична спрямованість [Штелинг 1996; Кубрякова та ін. 1991]. Відповідно до антропоцентричного підходу визнається, що мовні категорії, яким згідно з положеннями традиційної описової граматики або лексикології приписується певне значення або сукупність співвіднесених значень, насправді можуть своєрідно переломлюватися в мовленні, набуваючи різних функціональних особливостей залежно від комунікативної ситуації (контексту), мовленнєвої установки адресанта, його ставлення до теми (предмета) висловлення (об'єктивне й суб'єктивне у висловленні, за Ш.Баллі – диктум і модус [Балли 1955], мовленнєвого й соціального статусу комунікантів тощо.

Теоретичною основою вивчення функціонального аспекту мовних явищ – ми про це згадували вище – є також положення про функціональну асиметрію мови (за С.О.Карцевським, принцип "асиметричного дуалізму мовного знака", який передбачає відсутність ізоморфізму між одиницями плану вираження й плану змісту). Визнається, що один і той самий граматичний засіб може виконувати значну кількість функцій у мовленні, так само, як і певна функція може реалізовуватися за допомогою декількох або навіть багатьох засобів. У зв'язку з цим функціональне дослідження може мати двохаспектне спрямування – від засобу до функції і від функції до засобу. При цьому підкреслюється, що обидва підходи є доцільними з погляду вскриття функціональних особливостей мовних форм; перший з них спрямований на адресата й слугує меті дешифрування комунікативного цілого (тексту, висловлення), другий, орієнтований на адресанта, призначений для вивчення шляхів шифрування, продукування висловлення. Загалом ці два підходи тлумачаться у світлі теорії "пасивної" й "активної" граматики Л.В.Щерби [Щерба 1974]. Існує також комплексний метод, в якому поєднуються два напрямки: від засобу (форми) до функції (перший етап дослідження) і навпаки – від функції до засобів її реалізації (другий етап дослідження) [Бондарко 1984: 6–20].

Особливої ваги функціональне дослідження набуває в контексті вивчення ідіоетнічних особливостей мови; такі студії значно активізувалися останніми роками. Результати зіставно-функціонального аналізу мов, надто ж типологічно відмінних, як українська й турецька, що є об'єктом нашої праці, можуть мати неабияке значення як для лінгвістичної науки в цілому, так і для її окремих галузей; крім того, вони, безсумнівно, матимуть безпосередній "вихід" у викладацьку й перекладацьку практику.

Концептуально важливими складниками сучасної функціональної лінгвістики є, з одного боку, теорія значення й смислу і, з іншого боку, поняття ФСП.

Питання про співвідношення мовленнєвого й мисленнєвого змісту має давню історію. Серед науковців, насамперед українських і російських, які розробляли проблеми значення, можемо згадати передовсім К.С.Аксакова („мовна форма і значення, що втілилося в мові”), О.О.Потебню („мовний і позамовний зміст”), В.П.Сланського (співвідношення „граматичної і логічної

думки”), П.Ф.Фортунатова („знаки для думки”), І.О.Бодуена де Куртене (поняття „мовне мислення” і „позамовне семасіологічне уявлення”), О.О.Шахматова (учення про граматичні й психологічні категорії), О.М.Пешковського (теорія граматичної категоризації значень), І.І.Мещанинова (теорія поняттєвих категорій), В.В.Виноградова (граматичне вчення, побудоване на ідеї взаємозв’язку між лексикою і граматикою), Л.І.Щербу (теорія значення у зв’язку з концепцією активної й пасивної граматики) [Бондарко 1985; Кацнельсон 1985].

На сьогоднішньому етапі розвитку лінгвістичної науки актуальною видається проблема стратифікації семантики, взаємовідношення значення й смислу (див.: [Бондарко 2002; Бондарко 1998; Бондарко 1978; Бондарко 1992; Бондарко 1996; Звегинцев 1973; Кацнельсон 1965; Кацнельсон 1972]), яка (ми про це принагідно згадували вище) посідає важливе місце серед вихідних теоретичних постулатів функціонального дослідження; крім того, питання про рівні семантики знаходить своє відображення й у дослідженнях, присвячених проблематиці мовної картини світу, які набули особливої популярності останніми роками. У даному контексті йдеться про розгляд семантики не з погляду лише денотативних аспектів, а з погляду специфіки мовного змісту в його зв’язках із мисленнєвим змістом.

У зв’язку з проблематикою стратифікації семантики натрапляємо на дві основні групи теорій, орієнтованих на бінарну або тричленну систему – можемо в цьому контексті згадати про концепції Е.Кошмідера й Е.Косеріу. Перший з названих учених будує двочленну (бінарну) систему семантики, виділяючи рівень мисленнєвого (1-й рівень) й рівень позначуваного (2-й рівень); перший рівень трактується як міжмовний інваріант, який є, зокрема, необхідною передумовою для перекладу з однієї мови на іншу; 2-й рівень – це зміст мовного знака, який виступає в системі саме даної мови – саме він варіює від мови до мови (цит. за: [Бондарко 2002: 100]; див. також: [Koschmieder 1965: 205; 211–212]).

Щодо концепції Е.Косеріу, то вона репрезентує тричленну схему диференціації понять, які відображають різні рівні й аспекти семантики: 1) значення – зміст, що створюється в конкретній мові на основі наявних у ній опозицій як у граматичній, так і в лексичній системах; 2) позначення – екстралінгвальна референція, яка співвідноситься з номінованою в кожному окремому випадку позамовною дійсністю; 3) смисл – те, що мається на увазі; смисл реалізується як мовними, так і позамовними засобами (“позамовне знання культурних рамок”). За Е.Косеріу, при однакових значеннях й однакових позначеннях смисл може бути різним; з іншого боку, однаковий смисл може бути переданим за допомогою різних значень і різних позначень [Косеріу 1989: 64–66]; див. також: [Coseriu 1970].

Більш прийнятним нам видається підхід, що ґрунтується на дихотомічному членування власне мовного й смислового аспектів семантичного змісту, тому в нашій праці концентруємо основну увагу на двох основних аспектах семантики – значенні й смислі.

Питання про співвідношення значення й смислу пов’язане з “еквівалентністю при існуванні розбіжностей” [Бондарко 2002: 101]. За

Р.Й.Якобсоном, ця проблема охоплює три способи інтерпретації вербального знака, яким відповідають три типи перекладу: 1) внутрішньомовний переклад; 2) міжмовний переклад; 3) міжсеміотичний переклад [Якобсон 1985: 362–363]. Для проблематики стратифікації семантики особливо істотним є внутрішньомовний переклад, тобто перехід від даного висловлення до синонімічного і його співвідносність зі "звичайним" міжмовним перекладом. Ця співвідносність створює передумови для усвідомлення механізму здійснюваного мовцем вибору певного комплексу мовних засобів для передачі одного з можливих способів репрезентації того смислу, який він хоче висловити.

Згідно з концепцією О.В.Бондарка, значення – це план змісту мовних знаків, тобто зміст одиниць і категорій даної мови, включений в його систему. На відміну від значення, смисл – це зміст, не пов'язаний з однією формою чи системою форм даної мови; це те загальне, що об'єднує синонімічні висловлення й висловлення, які співвідносяться під час перекладу з однієї мови на іншу [Бондарко 2002: 102]. Отже, підкреслимо ще раз: один і той самий смисл навіть у межах однієї мови може передаватися різними мовними засобами, при цьому – особливо з урахуванням матеріалу турецької мови – можемо говорити про наявність додаткових елементів смислу, відмінних при однаковому основному смислі, що передається низкою мовних засобів, додаткових смислів, які мають здатність до часткової або ж і повної нейтралізації; такі додаткові смисли не мають еквівалентного, а нерідко й адекватного засобу відображення іншою – у нашому випадку українською – мовою. Тобто мається на увазі, що один і той самий смисл залежно від його супровідних характеристик реалізується у висловленні співвідносними формами, межа між якими є дуже хиткою, а в разі збігу супровідних характеристик або їх відсутності може реалізовуватися всіма цими формами одночасно (див., наприклад, в основній частині монографії розділ, присвячений системам дієприслівників турецької і української мов). Така ситуація створює значні труднощі для "не носіїв мови" як з погляду інтеграції висловлення турецькою мовою, так і для міжмовного "турецько-українського" перекладу.

Поняття "смисл" передбачає внутрішню диференціацію. Як цілком слушно зазначає О.В.Бондарко, в цьому понятті слід розрізняти два аспекти [Бондарко 2002: 103]: 1) системно-категоріальний – семантичні категорії, що перебувають в основі відповідних ФСП; 2) мовленнєвий ("мовленнєвий смисл", або, за термінологією теорії мовленнєвих актів, "суб'єктивний смисл") – ідеться про імпліковані у висловленні смисли. Мовленнєвий смисл – це інформація, яка передається адресантом повідомлення й сприймається адресатом (реципієнтом) на основі мовленнєвого змісту, що виражається мовними засобами, який взаємодіє з контекстом і мовленнєвою ситуацією, з істотними в даних конкретних умовах комунікації елементами досвіду й знань адресанта й реципієнта. До сфери мовленнєвого смислу входять різного роду імплікації і пресупозиції. Наприклад, можливі розходження в інтерпретації компонентів мовленнєвого смислу, пов'язані із співвідношенням точок зору мовця й слухача. Функціональна інтерпретація мовленнєвого смислу підкреслює значимість чинника інтенції мовця у співвідношенні з результатом, що досягається в мовленнєвому акті [Бондарко 1994; Дунев(ел.)].

Для теорії значення й смислу важливими є такі поняття, як: контекстуальна інформація, ситуативна інформація й енциклопедична інформація. Під контекстуальною інформацією маються на увазі істотні для смислу даного висловлення елементи інформації, що містяться в ширшому тексті; граматично значима контекстуальна інформація справляє вплив на мовленнєві реалізації категоріальних граматичних значень, репрезентованих у даному висловленні. Під ситуативною інформацією мається на увазі інформація, істотна для мовленнєвого смислу, яка виходить із комунікативної ситуації або так чи інакше пов'язана з нею. Дослідження типів і різних аспектів співвідношення мовної інформації й інформації ситуативної є одним з найважливіших завдань теорії висловлення й теорії дискурсу (див.: [Колшанский 1974; Горелов 1977; Николаева 1990; Филиппов 1995]). Щодо енциклопедичної інформації (або "фонівих знань" [Ахманова 1966: 498]), то під нею маються на увазі елементи досвіду й знань мовця й слухача, які є істотними для кодування й декодування смислу даного конкретного висловлення. О.С.Ахманова визначає таку інформацію, як "обопільне знання реалій мовцем і слухачем, що є основою мовного спілкування" [Ахманова 1966: 498; Верещагин, Костомаров 1976: 29–30, 207–232; Ахманова, Гюббенет 1977: 3; Перцова 1976: 126–129; Кацнельсон 1972: 131; Лейкина 1974: 97–109; Звегинцев 1976: 114–115, 175–278].

Не менш важливим для теорії функціональної граматики, надто ж коли йдеться про зіставлення типологічно відмінних мов, є поняття смислової основи мовних значень й інтерпретаційного компонента (див. також: [Бондарко 1992; Бондарко 1996]). Інтерпретаційний компонент – спосіб представлення смислової основи в значеннях, що виражаються засобами даного висловлення. Для диференціації смислової основи й інтерпретаційного компонента важливими є роздуми С.Д.Кацнельсона про зміст мовних форм як амальгаму універсальних й ідіотетнічних функцій й про реконструкцію універсального компонента мовної структури. "Щоб дістатися логіко-граматичних або мовленнєво-мисленнєвих категорій, слід насамперед виділити всі змістові функції граматичних форм і відділити в них ідіотетнічні елементи від універсальних" [Кацнельсон 1972: 14–15]. Смислова основа й інтерпретаційний компонент являють собою єдиний семантичний комплекс, в якому міститься смисловий зміст в певному способі його представлення. Поняття смислової основи й інтерпретаційного компонента мають істотне значення для диференціації синонімічних граматичних засобів мови ("внутрішньомовний переклад"), а також для віднайдення відповідників під час міжмовного перекладу¹.

¹ Див. розділи основної частини монографії, в яких ідеться про модальність, а також про видо-часові форми й дієприслівники (на матеріалі турецької мови системи видо-часових форм і дієприслівників насамперед є яскравим прикладом внутрішньомовної граматичної синонімії, в межах якої диференціація формальних засобів відбувається передовсім на рівні інтерпретаційного компонента). Про синонімічні висловлення на матеріалі російської мови див.: [Бондарко 2002: 109–113; Хартунг 1979]. Про міжмовний переклад: [Бондарко 2002: 113–120; Якобсон 1985: 364; Швейцер 1988: 76–144; Гладров 2001: 73–76; Комиссаров 2002: 116–135]. На матеріалі окремих мов див. зокрема: [Иванчев 1971; Малышкина 1979; Неделков 1987; Чинчлей 1990; Селиверстова 1990; Категория посессивности... 1989].

Теорія значення й смислу у викладеному вище розумінні уможлиблює дослідження системи мови (як лексичної, так і граматичної) і її функціонування у вигляді сукупності ФСП. У парадигмі функціональної граматики, яка реалізовується в нашому дослідженні, поняття ФСП посідає ключове місце. ФСП, що є угрупованнями різнорідних і різнорівневих формальних засобів мови, мають за свою основу певну, істотну для цієї мови, семантичну категорію (у певному сенсі "спільний смисл"), яка й виражається в мовленні за допомогою згаданої сукупності засобів. Досягнення інтегральної мети нашого дослідження, що полягає в дескрипції способів і засобів категоризації екстралінгвальної ідеї часу (дії, реалізуваної в часі) у різносистемних турецькій та українській мовах, можливе лише на основі детального описання й зіставлення семантичних категорій, ФСП, утворених на їх основі, тобто сукупності формальних засобів, які, зрештою, тією чи іншою мірою пов'язані із зазначеною ідеєю часу.

У пропонованій монографії реалізується завдання визначення, дескрипції й контрастивного зіставлення системи ФСП української та турецької мов, які об'єднуються в межах темпорально-аспектуального комплексу обох мов. Як вступне зауваження скажемо про те, що набір центральних, або ключових, ФСП, які несуть основне навантаження в межах темпорально-аспектуального комплексу, в будь-якій мові не дуже істотно різняться – ідеться про темпоральність й аспектуальність, проте на рівні другорядних (другорядних в універсальному сенсі, бо говорити про другорядність тієї чи іншої семантичної категорії й відповідного ФСП наледве коректно) говоримо про можливість істотних контрастів. Проте навіть за умови повного чи майже повного збігу (як-от у випадку з досліджуваною парою мов) набору ФСП можемо спостерігати істотні, без перебільшення скажемо, концептуальні відмінності всередині самих полів – як в інвентарі формальних мовних засобів, інтегрованих у межах досліджуваного ФСП, так і в їх конкретних комунікативних реалізаціях. Нижче ми досліджуємо спільні (на перший погляд) для української та турецької мов ФСП темпоральності, аспектуальності, модальності й таксису, а також ФСП екзистенційності, яке є ключовим організувальним центром темпорально-аспектуального комплексу турецької мови – тому ми й починаємо наш опис саме з нього.

В основній частині монографії крім ФСП екзистенційності в турецькій мові і його відповідників в українській розглядаємо ФСП темпоральності (часові й видо-часові форми), аспектуальності (видові й видо-часові форми), таксису (дієприкметники, дієприслівники, вербоїди), модальності; крім того, описуємо два ФСП з темпоральною складовою – ФСП кондиціональності й оптативності (таких ФСП, для яких темпоральність є не основною, але істотною семантичною складовою, безумовно, є на порядок більше, проте кондиціональність й оптативність, на наш погляд, і з точки зору частотності функціонування, і з точки зору співвідношення з ФСП темпорально-аспектуального комплексу, посідають важливе місце в системі досліджуваних мов).

Принагідно зауважимо, що існують різні напрями функціональних досліджень, зокрема концепції, що розвивають ідеї празького лінгвістичного товариства, французький функціоналізм, англійський напрям функціональної

лінгвістики, функціонально-типологічні концепції, функціонально орієнтовані теорії генеративної семантики, функціонально-когнітивні концепції, голландська функціональна школа, функціональний аналіз в інтерпретації В.Дресслера, концепція комунікативної граматики Г.О.Золотової, Санкт-Петербурзька школа функціональної граматики (О.В.Бондарко); див.: [Halliday 1973; Halliday 1985; Dik 1987; Foley, Valin 1984; FL 1987; Langacker 1987; Dressler 1995; Givon 1995; ПФГ 1985; ПФГ 2000; Золотова 1973; Золотова 1982; Золотова та ін. 1998; Гак 1998; Киклевич 1999; Бондарко 2002; ТФГ 1987; ТФГ 2001; ТФГ 1990; ТФГ 1991; ТФГ 1992; ТФГ 1996а; ТФГ 1996б; ТГЗ 1984; МСГ 1996; ПФГ 2000; ФА 1973; ФА 1976; ФА 1980; ФА 1985; ФА 1988.]. У пропонованій концепції функціональної граматики ми спираємося головню на здобутки Санкт-Петербурзької школи функціональної граматики й функціонально-типологічний напрям; наше дослідження спрямоване на вивчення системи семантичних категорій в їх мовному й мовленнєвому відображенні на прикладі типологічно відмінних турецької і української мов у зіставному аспекті. Як ми зазначали вище, концептуальним базисом пропонованої моделі функціональної граматики є "триєдина сутність": семантична категорія – ФСП – категоріальна ситуація. Вище ми висловлювали думки щодо сутності ФСП поля, його організації в досліджуваних мовах, зупинялися й на понятті семантичної категорії. Підсумовуючи сказане, зазначимо, що ФСП – це семантична категорія, яка розглядається в єдності із системою засобів її вираження в даній конкретній мові. Нижче коротко розглянемо третє із згаданих ключових понять – категоріальну ситуацію.

Категоріальна ситуація трактується як типова змістова структура, яка базується на певній семантичній категорії і відповідному ФСП і репрезентує один з аспектів загальної сигніфікативної ситуації, що передається висловленням (див.: [Бондарко 2002: 293]. У такій інтерпретації поняття категоріальної ситуації виявляється доволі близьким до поняття концепту, який широко використовується в когнітивних дослідженнях, зокрема присвячених ідіоетнічним особливостям тих чи тих мов (концептуальним / мовним картинам світу). Категоріальна ситуація – це родові поняття, відносно якого темпоральні, аспектуальні, таксисні й інші подібні ситуації є поняттями родовими. Категоріальна ситуація – це змістова структура, жорстко не прикріплена до якоїсь однієї граматичної форми чи однієї семантичної категорії (порівняймо, наприклад, темпорально-аспектуальні категоріальні ситуації, аспектуально-таксисні категоріальні ситуації тощо), проте вона завжди базується на семантичних категоріях і відповідних ФСП. Фактично, категоріальна ситуація є тією ланкою, що пов'язує ФСП в системі мови з елементами цього поля у висловленні, тобто категоріальна ситуація репрезентує реалізацію складових елементів ФСП у мовленні. Зауважимо також, що в понятті категоріальної ситуації можуть бути виділені два аспекти: універсально-поняттєвий (той, який базується на поняттєвих категоріях) і конкретно-мовний (той, який базується на категоріях, властивих певній мові або групі мов; фактично йдеться про ідіоетнічний компонент). Саме тому, як відзначає О.В.Бондарко, можливо й доцільно використовувати поняття категоріальної ситуації в типологічних і зіставних дослідженнях [Бондарко 2002: 323].

Вихідним положенням зіставно-функціонального дослідження є принцип єдності граматики – єдності її структурних і функціональних аспектів, її системно-мовних і мовленнєвих елементів. Під час аналізу функціонування граматичних форм і конструкцій визначаються лексичні, синтаксичні, контекстуальні, ситуативні, прагматичні умови їх використання, тобто вивчається взаємодія елементів мовної системи й середовища, що її оточує. Граматика розглядуваного типу ґрунтована на системно-інтегративному принципі аналізу: ФСП як система інтегрує різнорівневі засоби на основі єдності їх функцій; у цьому її відмінність від традиційної рівневої граматики, яка в своїй сутності є системно-диференціальною. Разом з тим, запропонована функціональна граматика певною мірою відрізняється від тих функціональних граматик, де домінує виключно системно-мовний категоріальний аспект (як у працях О.В.Бондарка), оскільки поряд із цим аспектом ми вдаємося й до аспекту комунікативного, хоча він і не є домінуючим. Зокрема, значну роль у нашій концепції посідає антропоцентричний підхід (так званий "чинник людини в мові"), який виявляється насамперед у всебічному врахуванні інтерпретативного компонента під час вивчення особливостей функціонування мовних засобів.

ЕКЗИСТЕНЦІЙНІСТЬ

Екзистенційність. Предикативність.

Експоненти предикативності: афікси предикативності, предикативні імена.

Екзистенційно-посесивні й локативно-посесивні конструкції.

"Дефектність" парадигми афіксів предикативності й сфери функціонування екзистенційного дієслова olmak.

У вступній частині зазначалося, що в темпорально-аспектуальному комплексі турецької і української мов, попри певні подібності, маємо й низку інколи істотних концептуальних відмінностей; зокрема, наявні відмінності в наборі ФСП, оскільки не в кожній мові можна виділити однакові семантичні категорії, які реалізовувалися б за допомогою спеціальних мовних засобів. Основним постулатом функціональної граматики є те, що для виділення в мові ФСП на базі певної семантичної категорії основним критерієм є наявність мовних засобів, специфікованою функцією яких була б мовленнєва реалізація саме цієї семантичної категорії. Відповідно, у мові можуть існувати семантичні категорії, які не мають специфікованих засобів реалізації, а відображуються в мовленні за допомогою тих засобів, для яких позначення цієї семантичної категорії є другорядною функцією; такі семантичні категорії можуть включатися до складу інших ФСП. Таким чином, при дослідженні двох чи й більшої кількості мов натрапляємо на ситуації, коли в одній мові можемо виділити певне ФСП у зв'язку з наявністю спеціальних мовних засобів, що мають зазначені вище характеристики, а в іншій мові таких ФСП може не бути. Саме таким є ФСП екзистенційності, яке ми виділяємо в турецькій мові, але якого немає в українській.

Екзистенційність як окрема семантична категорія, попри те, що нею пронизана вся дієслівна система турецької мови, ніколи не привертала до себе спеціальної уваги тюркологів. Можемо пригадати лише одну працю, швидше навіть практичного характеру, об'єктом якої є так звані "екзистенційні конструкції" – ті, які інтегровані на основі предикативних імен *var / yok* [Джанашія 1987]; вони насправді є лише незначною частиною всіх конструкцій, поєднаних спільним значенням екзистенційності. Досліджувана семантична категорія безпосередньо пов'язана й із граматичною категорією предикативності, яка, на нашу думку, є суперечливою й дискусійною проблемою в тюркології: незважаючи на те, що названа категорія навпрочуд однозначно трактується фактично в усіх тюркологічних джерелах, нижче ми продемонструємо помилковість традиційного підходу.

Семантична категорія екзистенційності й, відповідно, ФСП екзистенційності в турецькій мові, на відміну від української, відіграє істотну роль не лише в межах темпорально-аспектуального комплексу, але й усєї граматичної системи. Говорячи про "істотність" того чи того мовного явища,

маємо на увазі таке: безумовно, кожна граматична чи семантична категорія виконує в межах мовної системи певну функцію, проте існують такі, що мають ключове значення з погляду формування ідіоетнічних особливостей концептуальної картини світу мови – такою є семантична категорія екзистенційності в турецькій мові порівняно з українською.

Під екзистенційністю – на матеріалі турецької мови – маємо на увазі мовне значення, в основі якого лежать відношення перебування суб'єкта в певному стані або володіння ним певною властивістю, ознакою, якістю, характеристикою або об'єктом. З цього визначення стає очевидним, що екзистенційність у турецькій мові безпосередньо пов'язана, з одного боку, з категорією часу (і ширше – темпоральності) і, з іншого боку, з категорією посесивності. Зв'язок з категорією часу полягає в тому, що перебування суб'єкта в певному стані завжди передбачає існування або розгортання цього стану в певній часовій площині; щодо категорії посесивності, то вона перехрещується із досліджуваною категорією в так званих екзистенційних конструкціях (за термінологією Н. Джанашия [Джанашия 1987: 60]). Очевидним є також зв'язок екзистенційності в турецькій мові із семантичною категорією локативності.

Спираючись на наведену вище дефініцію ФСП й критерії його диференціації можемо констатувати, що в українській мові для виділення окремого ФСП на основі семантичної категорії екзистенційності немає достатніх підстав. Порівнюючи сукупність засобів, які слугують для реалізації в мовленні категорії екзистенційності в українській і турецькій мовах, доходимо висновку про необхідність дихотомічного членування названих засобів української мови порівняно з функціонально аналогічними засобами турецької мови на: 1) формально-зв'язувальні засоби, які реалізують в українській мові основний спектр значень екзистенційності (ідеться про значення “перебування суб'єкта в повному стані або місці”, наприклад: *Він (є) розумний (розумним), Директор зараз (є / перебуває) у своєму кабінеті*); 2) формальні засоби, які позначають відношення володіння, причому у зв'язку з другою групою слід зробити одну ремарку. Характерною рисою української мови є те, що в ній, на відміну від багатьох мов світу, відношення належності можуть реалізовуватиме двояко – як через *habeo*-конструкції, так і за допомогою *esse*-конструкцій; при цьому конструкції першого типу (“*Я маю що-небудь*”) є ядром ФСП належності (посесивності) й жодним чином не перетинаються з категорією екзистенційності. Щодо *esse*-конструкцій (“*У мене є що-небудь*”), то з погляду як набору формальних засобів, так і значення вони фактично нічим не відрізняються від власне екзистенційних конструкцій у зв'язку з чим і об'єднується в межах категорії екзистенційності (відрізняються власне лише наявністю локативної обставини в складі екзистенційної конструкції).

Єдиним засобом реалізації як значення екзистенційності, так і володіння в українській мові є дієслово “бути” в різних формальних реалізаціях, які зумовлені лише темпоральним й об'єктивно-модальним наповненням, тобто є засобом формування предикативності – основної ознаки речення. Формально-структурні особливості функціонування дієслова “бути” майже не відрізняються від аналогічних характеристик інших регулярних дієслів української мови

(мають парадигму минулого, теперішнього й майбутнього часів, умовного способу тощо; єдиний виняток – це використання форми теперішнього часу дієслова “бути” як дієслова-зв’язки: відомо, що норма сучасної української мови допускає еліпсис дієслова “бути” у формі теперішнього часу в екзистенційних й екзистенційно-присвійних конструкціях). З огляду на те, що ключовим елементом екзистенційних конструкцій (читай – дієслова “бути”) є темпоральний складник, ми включаємо семантичну категорію екзистенційності в українській мові до складу ФСП темпоральності.

Принципово відмінним є набір засобів реалізації категорії екзистенційності в турецькій мові. Передусім слід зазначити, що в турецькій мові, на відміну від української, екзистенційність як семантична категорія не зводиться виключно до предикативності – остання є лише складовою частиною першої (про це ми згадували вище). Крім того, навіть порівняння власне категорії предикативності в двох мовах як основної категорії, що формує речення, дають діаметрально протилежні результати. Так, в українській мові предикативність є лише синтаксичною категорією, формальним засобом її реалізації (в екзистенційних конструкціях – фактично, в іменних реченнях) є дієслово “бути”, а в усіх інших синтаксичних конструкціях (читай – дієслівних реченнях) предикативність реалізується імпліцитно: якщо в реченні є дієслово-присудок (основний предикат), значить існує й предикативність як характерна риса будь-якого речення. У турецькій мові категорія предикативності є насамперед не синтаксичною, а морфологічною: може бути диференційована низка спеціальних формантів, які за умови додавання до певної лексеми, групи слів (словосполук) перетворюють її (їх) на головний предикат і, відповідно, формують речення. Причому, знову ж таки на відміну від дієслова-зв’язки (“бути”) в українській мові, наявність спеціального предикативного експонента (або, за іншою термінологією, афікса присудковості) є обов’язковою властивістю будь-якого речення – як іменного, так і дієслівного.

У зв’язку з викладеним вище постає питання про сутність афіксів предикативності в турецькій мові й про їх делімітацію – хоча обидва ці питання фактично ніколи не вважалися проблемою у вітчизняній тюркології й тлумачилися на диво однозначно, ми не можемо не вказати на внутрішню суперечливість цієї граматичної категорії й не зробити декілька зауважень стосовно неї. По-перше, зазначимо, що ми розглядаємо предикативність виключно як морфологічну категорію, яка існує у вигляді низки афіксів і функцією якої є, з одного боку, формування речення (будь-яке слово, до якого додано предикативний афікс, автоматично набуває характеру автономної синтаксичної одиниці – речення) і, з іншого боку, реалізація семантичної категорії екзистенційності.

Ми категорично не поділяємо думку західних (насамперед американських) тюркологів-генеративістів (адептів трансформаційної граматики), які розглядають афікси предикативності як зв’язку за аналогією з дієсловом-зв’язкою в англійській і деяких інших мовах. Так, Р.Б.Ліз вважає, що “зв’язка в турецькій мові має суплетивну парадигму, яка доповнюється формами дієслова *olmak*” [Ліз 1987: 245]. Відповідно, до зв’язки зараховуються не лише власне афікси предикативності й дієслово *olmak* у разі реалізації ним екзистенційної

семантики, але й реліктове дієслово *imek*, яке розглядається як “морфема, що має статус енклітики” [Лиз 1987: 246]. заперечна лексема *değil* тощо. З таким підходом важко погодитися: у цій теорії спостерігається змішування класифікаційних критеріїв – різнорідні граматичні й лексичні явища розглядаються в межах однієї системи (наприклад, заперечна лексема й афікси предикативності), порушення принципів дослідження мови в синхронії й діяхронії (змішування афіксів предикативності й реліктового дієслова *imek*, яке в сучасній турецькій мові є малофункціональним – якщо не сказати взагалі нефункціональним – рудиментом османської мови; те саме ми можемо спостерігати в багатьох працях, де розглядаються часові форми й форми дієприкметників: як особливість сучасної турецької мови подають той факт, що в основі будь-якої часової форми лежить відповідний дієприкметник (згадаймо нерідко використовуваний у тюркологічних працях термін “дієприкметник-основа часу”) і шляхом апріорних логічних побудов виводять його значення, що спричиняє цілу низку хибних тверджень [Любимов 1970; Андерхилл 1987] – причиною є неправильний методологічний підхід, а саме – нерозрізнення синхронного й діяхронічного зрізів у дослідженні мови).

Крім зазначеного вище мусимо констатувати й неправильність кваліфікації певних граматичних явищ турецької мови як зв’язки. Значимо, що зв’язка має характеризуватися наявністю двох ознак: по-перше, дієслово-зв’язка є засобом формування предикативності, по-друге – засобом зв’язування головних членів речення – підмета й присудка. З цього погляду ані афікси предикативності, ані інші граматичні форми в турецькій мові не мають копулятивної функції (за винятком дієприслівника-зв’язки *olup*, проте його копулятивність має зовсім іншу природу й не є, як-от зв’язка в англійській чи українській мовах, засобом формування предикативності; він є засобом поєднання двох – чи більше – однорідних простих речень, колокованих одне з одним і, одночасно, засобом реалізації таксисних відношень). Щодо афіксів предикативності, то їхньою функцією – підкреслимо ще раз – є не зв’язування головних членів, а реалізація екзистенційної семантики (хоча на сучасному етапі існування турецької мови екзистенційна семантика в дієслівних (насамперед видо-часових) формах є повністю або, принаймні, значною мірою нейтралізованою).

Іншою актуальною проблемою є делімітація меж афіксів предикативності в турецькій мові. Нагадаємо, що в “класичній” тюркології виділяються: а) з погляду ознаки часової локалізації – два різновиди афіксів предикативності: теперішнього часу (парадигма по особах на прикладі дієслова *öğretmen* – “викладач”: *öğretmenim* “я викладач” – *öğretmensin* “ти викладач” – *öğretmendir* “він викладач” – *öğretmeniz* “ми викладачі” – *öğretmensiniz* “ви викладач / викладачі” – *öğretmenler* “вони викладачі”) й минулого часу (*öğretmendim* “я був викладачем” – *öğretmendin* “ти був викладачем” – *öğretmendi* “він був викладачем” – *öğretmendik* “ми були викладачами” – *öğretmendiniz* “ви були викладачем / викладачами” – *öğretmendiler* “вони були викладачами”); б) з погляду формальних реалізацій – два різновиди афіксів предикативності теперішнього часу: а) першої категорії – див. вище п. а); б) другої категорії (на прикладі дієслова *gelmek* – “приходити”: *geldim* “я прийшов” – *geldin* “ти

прийшов" – *geldi* "він прийшов" – *geldik* "ми прийшли" – *geldiniz* "ви прийшли" – *geldiler* "вони прийшли"), проте афікси предикативності другої групи, які функціонують лише в двох формальних реалізаціях – претериті й кон'юнктиві, є виключно засобами формування предикативності й не мають екзистенційної семантики. Як бачимо, афікси предикативності минулого часу, які історично сходять до згаданого нами вище дефектного допоміжного дієслова *imek* у формі минулого часу, являють собою поєднання власне афікса минулого часу й афікса предикативності другої групи. Крім цього, "традиційна" тюркологія вирізняє також так звану форму суб'єктивної модальності, яка в певних реалізаціях функціонально співвідносна з афіксами предикативності як минулого, так і теперішнього часу, причому диференціація згаданої форми є такою, що склалася історично, але особливих підстав під собою не має.

З огляду на описані вище особливості, можемо, по-перше, зробити висновок про функціональну двоякість афіксів предикативності в сучасній турецькій мові: при поєднанні з іменними частинами мови вони є не лише засобами формування предикативності (іменних речень), але й, насамперед, засобами реалізації категорії екзистенційності, виступаючи функціональними еквівалентами українських екзистенційних конструкцій з дієсловом-зв'язкою; при поєднанні з видо-часовими формами дієслова афікси присудковості (підкреслюємо – у сучасній турецькій мові) не реалізують екзистенційну семантику, оскільки історично втратили таку властивість, і є виключно засобами формування предикативності в реченні. Таким чином, частина афіксів предикативності складає ядро ФСП екзистенційності, перетинаючись з ФСП темпоральності, а частина – є виключно складовим елементом ФСП темпоральності.

По-друге, слід зупинитися на декількох особливостях функціонування афіксів предикативності в сучасній турецькій мові – тих, що не описані або неналежно описані в наявних джерелах. Насамперед слід підкреслити, що виділення категорії граматичної модальності в турецькій мові (умовної, суб'єктивної й стверджувальної) є повністю безпідставним: умовна модальність є частиною ФСП кондиціональності й має тлумачитися у межах граматичної категорії кон'юнктива; суб'єктивна модальність є лише одним конкретним випадком реалізації додаткових значень афіксів предикативності; а стверджувальна модальність являє собою окреме значення афікса предикативності теперішнього часу третьої особи однини. У турецькій мові в межах ФСП екзистенційності крім двох типів афіксів предикативності, які ми наводили вище, слід диференціювати ще один – ідеться про абсентивні афікси предикативності (див.: [Сорокін 2003(г)]).

Структурно абсентивні афікси предикативності співвідносяться з афіксами предикативності минулого часу (історично сходять до форми абсентива-перфекта дефектного дієслова *imek* – *imiş*), а функціонально – з афіксами предикативності як теперішнього, так і минулого часу. Абсентивний афікс предикативності – як засіб формування речення й реалізації семантичної категорії екзистенційності – додається (як і будь-який інший афікс предикативності) до іменних частин мови і має два основних темпоральних значення: 1) існування стану, ознаки тощо в теперішньому відтинку часу; 2)

існування стану, ознаки тощо в минулому відтинку часу, причому основне темпоральне значення ускладнюється модальним значенням абсентивності (у цьому, напевне, є причина виділення в “класичній” тюркології окремої форми суб’єктивної модальності) – тобто “чужослівності”, переказування слів третьої особи (осіб), у чому, зрештою, і полягає відмінність абсентивного афікса предикативності від презентивних афіксів предикативності – теперішнього й минулого часу; у формах абсентивних афіксів предикативності маємо своєрідну функціональну двоїстість, наприклад: *öğretmenmişim* "я, кажуть, (начебто) є / був учителем" – *öğretmenmişsin* "ти, кажуть, (начебто) є / був учителем" – *öğretmenmiş* "він, кажуть, (начебто) є / був учителем" – *öğretmenmişsiz* "ми, кажуть, (начебто) є / були учителями" – *öğretmenmişsiniz* "ви, кажуть, (начебто) є / були учителем / учителями" – *öğretmenmişler* "вони, кажуть, (начебто) є / були учителями". Додамо, що значення абсентивності часто пов’язане з висловленням певного сумніву щодо дії-предмета повідомлення, тому використання абсентивних афіксів предикативності неможливе, коли йдеться про точне й достовірне джерело інформації.

Існує також невелика, але істотна неточність щодо афіксів предикативності теперішнього часу, яка наявна в усіх джерелах з турецької мови [Кононов 1956; Кузнецов 2000(а)]. Вважається, що афіксом предикативності теперішнього часу в третій особі є афікс *-dir*, проте це не зовсім відповідає дійсності: ця граматична форма має дві фактичні реалізації – нульовий афікс (наприклад, *Bizim öğretmenimiz profesör değil* – *Наш викладач – не професор*) а також афікс *-dir*, причому останній найчастіше є ускладненим або модальною семантикою “ствердження-припущення” (у турецьких джерелах *kuvvetlendirme ve ihtimal*), або є стилістично вмотивованим (*-dir* як маркер офіційно-ділового стилю). Перше з перелічених модальних значень є специфічною рисою турецької мови, яка відрізняє її, наприклад, від української на концептуальному рівні [Сорокін 2006(г)].

Використання афікса *-dir* не властиве розмовному стилю турецької мови (за деякими незначними винятками, коли названий афікс есплікується як показник конотацій в емоційно забарвленому мовленні), саме тому фрагменти тексту, які можна зустріти в багатьох наших підручниках (на зразок *Bu nedir? Bu binadır. O nedir? O koridordur. Koridor nasıldır? Koridor pek uzundur* [Кузнецов 2000(а): 56] – приблизно еквівалентний – за мірою неповної відповідності літературній нормі – переклад українською мовою звучатиме так: *Що це є? Це є будівля. Що то є? То є коридор. Яким є коридор? Коридор є дуже довгим¹*), є позбавленими комунікативної доцільності, оскільки не відповідають принципів функціональності й комунікативності в навчанні іноземної мови, і їх наявність у навчально-методичних джерелах є, щонайменше, неправильною.

Співвіднесені за значенням у темпоральній площині й протиставлені за значенням у модальній площині форми третьої особи презентивних афіксів

¹ Ми акцентуємо увагу читача саме на *приблизній еквівалентності* наведеного перекладу, оскільки наявні в деяких західних регіонах України діалектні реалізації дієслова-зв’язки не роблять наведений український варіант таким "кострубатим", яким є для носія мови турецький варіант.

предикативності теперішнього часу й абсентивних афіксів предикативності можуть додаватися до багатьох видо-часових форм (крім претерита й частково аориста), надаючи їм, відповідно, модальної семантики “ствердження-припущення” або абсентивності (див.: [Сорокін 2003(г); Сорокін 2003(б); Сорокін 2003(д); Сорокін 2005(в)]), наприклад: *Yanlız kapıya gelmiştir – Він, напевне, помилився дверима. Ödevinizi yapmışsınızdır – Ви, напевне, зробили своє домашнє завдання. Şimdi İstanbul’da yaşıyor muş – Кажуть, він зараз живе в Стамбулі. Beşten sonra gelecekmiş – Кажуть, він прийде після п’ятої / (рідше) Він сказав, що прийде після п’ятої.* Крім того, наявність презентивного афікса предикативності теперішнього часу є частотною (хоча й не облігаторною) ознакою турецького прогресива (*Arabanın içinde beklemektedir – Він чекає в машині*).

Крім афіксів предикативності в складі ФСП екзистенційності в турецькій мові наявні також спеціальні предикативні імена *var / yok*, які позначають наявність чи відсутність особи / предмета в певному місці (маємо безпосередній зв’язок із семантичною категорією локативності) або наявність або відсутність належності певного предмета особі / іншому предметові, наприклад при реалізації відношень партитивності (маємо безпосередній зв’язок із семантичною категорією посесивності).

Функціонування зазначених предикативних імен, які використовуються в поєднанні з афіксами предикативності, а значить, завжди постають у реченні у функції присудка, пов’язане з категорією дефінітивності. З огляду на ознаку визначеності або невизначеності денотата, номінованого підметом речення, екзистенційно-локативні синтаксичні конструкції – ті, в яких ідеться про наявність / відсутність або місцезнаходження особи / предмета в певному місці – поділяються на два типи: а) індефінітивні – з використанням предикативних імен, наприклад: *Masada bir kalem var* – такі конструкції позначають наявність або відсутність суб’єкта в певному місці; б) дефінітивні – з використанням локатива з афіксами предикативності в позиції присудка, наприклад: *Kalem masada* – такі конструкції позначають не наявність, а місцезнаходження суб’єкта.

В українській мові також наявне подібне членування екзистенційно-локативних конструкцій, проте воно пов’язане не з використанням певних формально-граматичних засобів, а лише з актуальним членуванням речення (темо-рематичними відношеннями). Так, відповідником турецької індефінітивної екзистенційно-локативної конструкції є українське речення, в якому локативна група перебуває в позиції теми, а підмет – у позиції реми: *На столі ручка*; еквівалентом же турецької дефінітивної екзистенційно-локативної конструкції є українське речення, в якому підмет перебуває в позиції теми: *Ручка на столі*.

Разом з тим, у жодному науковому чи навчальному джерелі з турецької мови не зазначається, що в екзистенційно-локативних конструкціях принцип дефінітивності не є абсолютним – на них накладаються обмеження семантичного плану: так, у тих екзистенційно-локативних конструкціях, які позначають наявність у певному місці денотата, позначеного особовим займенником або власним іменем – які за умовчанням є дефінітивними – все

одно використовуються предикативні імена, наприклад: *Burada ben de varım* – Тут також є я.

За допомогою предикативних імен у турецькій мові інтегруються також й екзистенційно-присвійні конструкції, які позначають наявність предмета в певної особи / іншого предмета: *Benim bir arabam var* – У мене є машина (досл.: *Моя машина є / мається). Подібні синтаксичні утворення перетинаються з локативно-присвійними конструкціями, в яких предикативне ім'я пов'язується не з афіксами присвійності (як у попередньому випадку), а з локативом: *Bende para yok* – У мене немає грошей. З погляду зіставлення з українською мовою такі конструкції на перший погляд є семантично еквівалентними, проте між ними є істотна різниця: локативно-присвійні конструкції не можуть використовуватися у випадку позначення невідчужуваної належності (висловлення на зразок *У мене є брат. У мене є будинок*), тоді як екзистенційно-присвійні конструкції можуть використовуватися у випадку як невідчужуваної, так і відчужуваної належності (як-от: *У мене зараз немає грошей*) – фактично, локативно-присвійна конструкція у будь-якому випадку може бути замінена екзистенційно-присвійною, але не навпаки: *Şu an param yok* – *Şu an bende para yok*. Тут слід зробити одну ремарку: терміном "відчужувана належність" найчастіше номінується така ситуація, коли суб'єкт, про якого йдеться у висловленні, на момент комунікації *має при собі* певну річ (об'єкт належності), пор.: *У мене (= при мені в даний момент) є гроші* – *Bende para var* і *У мене (не при собі, а взагалі) є гроші* – *Benim param var*.

З наведених вище дескрипцій стає очевидним, що в турецькій мові – з огляду на існування п'яти релевантних часових площин, пов'язаних із реалізацією дії – парадигми афіксів предикативності є неповними й не охоплюють всіх можливих реалізацій дій і станів у часових площинах; така "дефектність" компенсується за допомогою дієслова *olmak* – *бути, стати*, яке одночасно може поставати як повнозначне й допоміжне. Сфера функціонування дієслова *olmak* в екзистенційному значенні як такого, що доповнює дефектні ділянки афіксів предикативності, обмежується двома часовими площинами: а) площиною майбутнього часу, де екзистенційне дієслово *olmak* перекриває всі варіанти іменних присудків, зокрема й екзистенційних конструкцій (у зв'язку з браком у турецькій мові афіксів предикативності майбутнього часу); б) площиною минулого часу, де екзистенційне дієслово *olmak* лише доповнює парадигму афіксів предикативності минулого часу й абсентивних афіксів предикативності для реалізації "лакунарних" значень, не властивих афіксам предикативності.

У площині майбутнього часу дієслово *olmak* використовується в двох значеннях: а) як екзистенційне дієслово, оформлюючи іменні присудки, зокрема й у складі екзистенційних конструкцій, позначаючи перебування суб'єкта в певному стані або інтенцію / потенцію щодо перебування суб'єкта в певному стані в площині майбутнього часу, при цьому дієслово *olmak* може набувати тієї видо-часової форми із значенням майбутнього часу, якої потребує смисл висловлення, наприклад: *öğretmen olacağım / öğretmen olurum* – я буду / я збираюся бути / я (можливо) буду викладачем тощо; б) у значення набуття суб'єктом певного характеру, стану в майбутньому, при цьому розрізнення

екзистенційної семантики й значення набуття суб'єктом певного характеру відбувається за контекстом; ті самі приклади можуть мати й інший варіант перекладу українською мовою: *öğretmen olacağıım / öğretmen olurum* – я стану / я збираюся стати / я (можливо) стану викладачем. Як бачимо, в українській мові турецькому дієслову *olmak* відповідають два дієслова: по-перше, екзистенційне дієслово *бути*, яке в українській мові реалізує всі темпоральні категоріальні ситуації у зв'язку з екзистенційною семантикою (причому не лише в майбутньому, але й інших відтинках часу), по-друге, дієслово *стати*, яке позначає ситуацію набуття суб'єктом певного стану / характеру тощо.

Набагато складнішою є ситуація з площиною минулого часу, де екзистенційне дієслово *olmak* у своїх фактичних реалізаціях перехрещується з афіксами предикативності, маючи на перший погляд (особливо з погляду носія української мови) однакові сфери використання: *öğretmendim – öğretmen oldum* – я був викладачем. Різниця між сферами використання цих двох мовних засобів при позначенні екзистенційної семантики проходить за лінією наявності – відсутності точки відліку, з якою пов'язується стан суб'єкта; якщо у висловленні є експліцитна або імпліцитна вказівка на момент у минулому (точку відліку) або відтинок часу в минулому (момент спостереження), в якому існував стан, що є предметом висловлення, мовець вдається до афіксів предикативності: *1998 yılında öğretmendim* – Я був викладачем у 1998 році; коли ж також вказівки на точку відліку (момент спостереження) немає і йдеться про констатацію факту перебування суб'єкта в певному стані в минулому взагалі (без "прив'язки до моменту чи відтинку часу в минулому) мовець вдається до екзистенційного дієслова *olmak*, яке в такому разі може набувати афікса будь-якої минулої часової форми, необхідного за смыслом висловлення: *Hiç öğretmen olmamıştım* – Я ніколи не був викладачем. *Savaş başladıktan sonra babam asker oldu, sonra işçi oldu, öğretmen oldu* – Після початку війни мій батько був військовим, потім був робітником, (потім) вчителем. В українській мові така ситуація жодним чином формально не відображується, а з семантичного погляду належить до розряду смислових лакун, нерелевантних для української мови.

Крім цього, інколи дієслово *olmak* може доповнювати парадигму афіксів предикативності в значенні узуальності в минулому й теперішньому відтинку часу, наприклад: *Öğrenciyken okula hiç gelmediği de oluyordu* – Коли він був студентом, бувало, що він зовсім не приходив до інституту. *Böyle olaylar günümüzde sık sık oluyormuş* – Такі речі в сьогоденному житті бувають (=трапляються) часто. У розмовній мові зрідка трапляється використання екзистенційного дієслова *olmak* як дублета афіксів предикативності теперішнього часу (підкреслимо це трапляється дуже нечасто й має оказіональний характер).

Крім описаних вище випадків екзистенційного функціонування дієслово *olmak* в усіх часових площинах може використовуватися у значенні набуття суб'єктом певного характеру / стану тощо (про такі випадки в площині майбутнього часу ми згадували вище), наприклад: *öğrenci oldu* – він став студентом. *Vunu duyunca deliymiş gibi oluyor* – Чуючи це, він стає наче божевільний.

ВИСНОВКИ

1. Наявність ФСП екзистенційності є специфічною – порівняно з українською мовою – властивістю турецької мови. Підставою для диференціації ФСП екзистенційності в турецькій мові є наявність особливих мовних засобів – афіксів предикативності, специфікованою функцією яких є саме позначення в мовленні екзистенційної семантики. Таких засобів бракує в українській мові, а весь спектр екзистенційних відношень реалізується за допомогою дієслова *бути*, яке може поставати і як повнозначене, і як допоміжне (дієслово-зв'язка). Зазначене дієслово в українській мові за своїми формальними й функціональними характеристиками, з парадигматичного й синтагматичного поглядів відповідає іншим дієсловам, отже, лише на його основі наледве можна виділити окреме ФСП екзистенційності в українській мові. Відповідно, ми виділяємо ФСП екзистенційності в турецькій мові, і не виділяємо в українській, зараховуючи семантичну категорію екзистенційності в українській мові до складу ФСП темпоральності.

2. Семантична категорія екзистенційності й ФСП екзистенційності в турецькій мові, на відміну від української, відіграє істотну роль не лише в межах темпорально-аспектуального комплексу, але й усієї граматичної системи. Говорячи про “істотність” того чи того мовного явища, маємо на увазі таке: кожна граматична чи семантична категорія виконує в межах мовної системи певну функцію, проте існують такі, що мають ключове значення з погляду формування ідіоетнічних особливостей концептуальної картини світу мови – такою є семантична категорія екзистенційності в турецькій мові порівняно з українською.

3. Під екзистенційністю – на матеріалі турецької мови – маємо на увазі семантичну категорію, в основі якої лежать відношення перебування суб'єкта в певному стані або володіння ним певною властивістю, ознакою, якістю, характеристикою або об'єктом. З цього визначення стає очевидним, що екзистенційність у турецькій мові безпосередньо пов'язана, з одного боку, з категорією часу (і ширше – темпоральності) і, з іншого боку, з категорією посесивності. Зв'язок з категорією часу полягає в тому, що перебування суб'єкта в певному стані завжди передбачає існування або розгортання цього стану в певній часовій площині; щодо категорії посесивності, то вона перехрещується із досліджуваною категорією в так званих екзистенційних конструкціях. Очевидним є також зв'язок екзистенційності в турецькій мові із семантичною категорією локативності.

4. Порівнюючи сукупність засобів, які слугують для реалізації в мовленні категорії екзистенційності в українській і турецькій мовах, доходимо висновку про необхідність дихотомічного членування названих засобів української мови порівняно з функціонально еквівалентними засобами турецької мови на: 1) формально-зв'язувальні засоби, які реалізують в українській мові основний спектр значень екзистенційності (ідеться про значення “перебування суб'єкта в повному стані або місці”; 2) формальні засоби, які позначають відношення володіння. Характерною рисою української мови є те, що в ній, на відміну від багатьох мов світу, відношення належності можуть реалізовуватиме двояко – як

через *habeo*-конструкції, так і за допомогою *esse*-конструкцій; при цьому конструкції першого типу є ядром ФСП посесивності й жодним чином не перетинаються з категорією екзистенційності.

5. Єдиним спільним засобом реалізації як значення екзистенційності, так і володіння в українській мові є дієслово “*бути*” в різних формальних реалізаціях, які зумовлені лише темпоральним й об’єктивно-модальним наповненням, тобто є засобом формування предикативності – основної ознаки речення. Формально-структурні особливості функціонування дієслова “*бути*” майже не відрізняються від аналогічних характеристик інших регулярних дієслів української мови. З огляду на те, що ключовим елементом екзистенційних конструкцій (читай – дієслова “*бути*”) є темпоральний складник, ми включаємо семантичну категорію екзистенційності в українській мові до складу ФСП темпоральності.

6. У турецькій мові, на відміну від української, екзистенційність як семантична категорія не зводиться виключно до предикативності – остання є лише складовою частиною першої. В українській мові предикативність є синтаксичною категорією, формальним засобом її реалізації в іменних реченнях є дієслово “*бути*”, а в усіх інших синтаксичних конструкціях предикативність реалізується імпліцитно: якщо в реченні є дієслово-присудок (основний предикат), значить існує й предикативність як характерна риса будь-якого речення. У турецькій мові категорія предикативності є насамперед не синтаксичною, а морфологічною: може бути диференційована низка спеціальних формантів, які за умови додавання до певної лексеми, групи слів (словосполук) перетворюють її (їх) на головний предикат і, відповідно, формують речення. Причому знову ж таки на відміну від дієслова-зв’язки (“*бути*”) в українській мові наявність спеціального предикативного експонента (або, за іншою термінологією, афікса присудковості) є обов’язковою властивістю будь-якого речення – як іменного, так і дієслівного.

7. У турецькій мові в межах ФСП екзистенційності крім двох типів афіксів предикативності, які виділяються традиційно – теперішнього й минулого часу, слід диференціювати ще один – абсентивні афікси предикативності. Структурно абсентивні афікси предикативності співвідносяться з афіксами предикативності минулого часу (історично сягають форми абсентива-перфекта дефектного дієслова *imek – imiş*), а функціонально – з афіксами предикативності як теперішнього, так і минулого часу. Абсентивний афікс предикативності – як засіб формування речення й реалізації семантичної категорії екзистенційності – додається (як і будь-який інший афікс предикативності) до іменних частин мови і має два основних темпоральних значення: 1) існування стану, ознаки тощо в теперішньому відтинку часу; 2) існування стану, ознаки тощо в минулому відтинку часу, причому основне темпоральне значення ускладнюється модальним значенням абсентивності (у цьому, напевне, є причина виділення в “класичній” тюркології окремої форми суб’єктивної модальності) – тобто “чужослівності”, переказування слів третьої особи (осіб), у чому, зрештою, і полягає відмінність абсентивного афікса предикативності від презентивних афіксів предикативності – теперішнього й минулого часу; у формах абсентивних афіксів предикативності маємо своєрідну функціональну двоїстість, коли вони

одночасно можуть стосуватися як минулого, так і теперішнього часу; цей стосунок до часового відтинку визначається за допомогою експліцитних або імпліцитних контекстуальних засобів. Значення абсентивності нерідко пов'язане з висловленням певного сумніву щодо дії-предмета повідомлення, тому використання абсентивних афіксів предикативності неможливе, коли йдеться про точне й достовірне джерело інформації.

8. У тюркології вважається, що афіксом предикативності теперішнього часу в третій особі є афікс *-dir*, проте це не зовсім відповідає дійсності: ця граматична форма має дві фактичні реалізації – нульовий афікс, а також афікс *-dir*, причому останній найчастіше є ускладненим або модальною семантикою “ствердження-припущення” (у турецьких джерелах *kuvvetlendirme ve ihtimal*), або є стилістично вмотивованим (*-dir* як маркер офіційно-ділового стилю). Перше з перелічених модальних значень є специфічною рисою турецької мови, яка відрізняє її, наприклад, від української на концептуальному рівні.

9. Співвіднесені за значенням у темпоральній площині й протиставлені за значенням у модальній площині форми третьої особи презентивних афіксів предикативності теперішнього часу й абсентивних афіксів предикативності можуть додаватися до багатьох видо-часових форм (крім претерита й частково аориста), надаючи їм, відповідно, модальної семантики “ствердження-припущення” або абсентивності. Крім того, наявність презентивного афікса предикативності теперішнього часу є частотною (хоча й не облігаторною) ознакою турецького прогресива. Крім афіксів предикативності в складі ФСП екзистенційності в турецькій мові наявні також спеціальні предикативні імена *var / yok*, які позначають наявність чи відсутність особи / предмета в певному місці.

10. Функціонування предикативних імен, які використовуються в поєднанні з афіксами предикативності, а значить, завжди постають у реченні у функції присудка, пов'язане з категорією дефінітивності. З огляду на ознаку визначеності або невизначеності денотата, номінованого підметом речення, екзистенційно-локативні синтаксичні конструкції – ті, в яких ідеться про наявність / відсутність або місцезнаходження особи / предмета в певному місці – поділяються на два типи: а) індефінітивні – з використанням предикативних імен; такі конструкції позначають наявність або відсутність суб'єкта в певному місці; б) дефінітивні – з використанням локатива з афіксами предикативності в позиції присудка; такі конструкції позначають не наявність, а місцезнаходження суб'єкта. В українській мові також наявне подібне членування екзистенційно-локативних конструкцій, проте воно пов'язане не з використанням певних формально-граматичних засобів, а лише з актуальним членуванням речення (темо-рематичними відношеннями).

11. В екзистенційно-локативних конструкціях принцип дефінітивності не є абсолютним – на них накладаються обмеження семантичного плану: так, у тих екзистенційно-локативних конструкціях, які позначають наявність у певному місці денотата, позначеного особовим займенником або власним іменем – які за умовчанням є дефінітивними – все одно використовуються предикативні імена.

12. За допомогою предикативних імен у турецькій мові інтегруються також й екзистенційно-присвійні конструкції, які позначають наявність

предмета в певної особи / іншого предмета. Подібні синтаксичні утворення перетинаються з локативно-присвійними конструкціями, в яких предикативне ім'я пов'язується не з афіксами присвійності (як у попередньому випадку), а з локативом. З погляду зіставлення з українською мовою такі конструкції на перший погляд є семантично еквівалентними, проте між ними є істотна різниця: локативно-присвійні конструкції не можуть використовуватися у випадку позначення невідчужуваної належності, тоді як екзистенційно-присвійні конструкції можуть використовуватися у випадку як невідчужуваної, так і відчужуваної належності – фактично, локативно-присвійна конструкція у будь-якому випадку може бути замінена екзистенційно-присвійною, але не навпаки.

Розділ 2

МОДАЛЬНІСТЬ

Сутність і категоріальна семантика.

„Модальні” й „немодальні” мови.

Модальність й аспект.

Категорія способу дієслова.

Модальні функції. Бінарна природа категорії модальності.

Модальність є широкою за змістом й обсягом семантичною категорією, яка, поряд з категоріями темпоральності й аспектуальності (про них ітиметься далі), є базовим елементом, на якому ґрунтується фактично вся система сучасної турецької мови. Ми почали дескрипцію темпорально-аспектуального комплексу з категорій екзистенційності й модальності з огляду на те, що вони є ключовими для системи турецької мови (чого не можна сказати про українську – виділяти обидва ці поля – незважаючи на наявність такої семантики в межах мовної системи – немає жодних підстав). Вся граматична система турецької мови пронизана модальним компонентом і мовленнєва реалізація більшості граматичних форм – надто ж тих, яким властива повна або часткова синонімія в межах відповідної мовної системи (підсистеми) – пов'язана з категорією модальності. Наледве можна сказати, що ФСП модальності в турецькій мові інтегрує в собі таку ж значну кількість засобів, як, наприклад, ФСП темпоральності, але прикметною рисою категорії модальності є те, що вона міститься в значенні фактично кожної форми, що входить до складу ФСП темпоральності й багатьох інших полів, і саме в цьому полягає її ключова роль для турецької мови.

Категорія модальності у вітчизняному мовознавстві (насамперед русистиці й україністиці) традиційно сприймається як багатоаспектне семантичне явище, під яким мають на увазі і відношення змісту висловлення до дійсності, і весь спектр комунікативної спрямованості речення (класифікація речень за метою висловлення – повідомлення, питання, спонукання), протиставлення речень за ознакою ствердження / заперечення, а також суб'єктивну оцінку мовцем висловленого [ЛЭС 1990: 303; ЕУМ 2000: 338]; див. також [Петров 1982; Кошева 2006; Андреева 2007; Хлевова(ел)]. Щодо турецької мови, то її дослідники в принципі не зосереджувалися на перелічених аспектах і вважали модальність категорією насамперед морфологічною, у зв'язку з чим уже протягом багатьох десятиліть вітчизняна тюркологічна наука традиційно диференціює так звані форми суб'єктивної модальності (її показником є афікс *-miş*), стверджувальної модальності (її показником є формант *-dir*) й умовної модальності (її показником є експонент *-se*). Не можна сказати, що категорія модальності в турецькій мові взагалі не привертала до себе увагу тюркологів: у статтях, присвячених тим чи іншим аспектам категорії часу, у підручниках турецької мови згадується про модальність [Аровина, Сурова 1974; Кононов 1956; Кононов 1980а; Кононов 1980б; Кузнецов 2000(б);

Любимов 1949; Любимов 1970; Халимоненко 1997], однак названа категорія всіма тюркологами сприймається на диво однозначно, і жоден науковець-тюрколог не побачив усієї її внутрішньої суперечності. Традиційний для вітчизняної тюркології підхід не відображує весь спектр функціонування категорії модальності в сучасній турецькій мові, а штучно замикає її в межах декількох формальних засобів, які в певних випадках дійсно її реалізують. Крім того, саме виділення форм суб'єктивної і стверджувальної модальності в окрему *граматичну (морфологічну)* категорію є безпідставним і недоцільним, про що йтиметься нижче.

Найбільш істотною теоретичною проблемою в межах темпорально-аспектуального комплексу сучасної турецької мови є визначення сутності категорії модальності, її категоріальної семантики. Спираючись на значний пласт опрацьованого фактичного матеріалу, можемо стверджувати, що модальність у турецькій мові – це семантична категорія, яка позначає ставлення мовця до предмета висловлення, його інтерпретацію явищ і фактів навколишньої дійсності й вибір відповідних формальних засобів для вербалізації певних фрагментів екстралінгвальної дійсності відповідно до закріплених у його когнітивному просторі фреймів і концептів. Ми розглядаємо модальність як виключно епістимічну (суб'єктивну) категорію, яку не протиставляємо, на відміну від загальноприйнятих дефініцій, деонтичній (об'єктивній) модальності [Майсак, Татевосов 1998: 266] як релевантній для турецької (утім, як і для будь-якої іншої) мови семантичній категорії. Так звана “об'єктивна модальність” – тобто сутнісна характеристика дії як фактичної (такої, що відбувається в реальному світі) чи контрфактичної (такої, що не відбувається в реальному світі) – є універсальною семантичною категорією на відміну від власне категорії (суб'єктивної) модальності, яка різною мірою реалізується в різних мовах, у зв'язку з чим ми можемо дихотомічно членувати мови світу на “модальні”, в яких модальний компонент має ключове або, принаймні, важливе значення в межах висловлення, й “немодальні”, для яких, відповідно, модальний компонент має другорядне значення. Так, якщо ми порівнюватимемо українську й турецьку мови, можемо дійти висновку, що під час вибору з-поміж усієї різноманітності однотипних за своїми функціями формальних засобів того чи іншого варіанта (наприклад, видо-часової форми, яка позначає дію однієї часової площини, або аспектуального варіанта тощо) в українській мові модальний чинник фактично не задіяний, за винятком декількох незначних випадків, як-от вибір одного з двох аспектуальних варіантів – доконаного чи недоконаного виду – під час позначення деяких аспектуальних ситуацій (наприклад *Він декілька разів стукав у двері, але йому не відчинили* і *Він декілька разів постукав у двері, але йому не відчинили*), тоді як у турецькій мові розрізнення багатьох форм, зокрема видо-часових, аспектуальних тощо відбувається на модальному рівні – рівні інтерпретації мовцем ситуації, що є предметом висловлення. Отже, можемо підсумувати: турецька мова належить до мов з превалюванням модального компонента (“модальна мова”), так само, як і деякі інші мови, наприклад, мови лезгинської групи нахо-дагестанських мов – цахурська та інші [Майсак, Татевосов 1998], а українська – до мов, де модальна ознака є рецесивною (“немодальна мова”). У

турецькій мові вся система темпорально-аспектуального комплексу “пронизана” категорією модальності й використання в процесі комунікації того чи іншого формального засобу – видо-часової, перифрастичної тощо форми – значною мірою залежить від категорії модальності, оскільки для всіх форм, які реалізують темпоральні й аспектуальні функції, є релевантним модальний компонент.

Категорія модальності в турецькій мові може реалізовуватися за допомогою низки граматичних (морфологічних) та, рідше, лексичних засобів (часто в їхній комбінації одне з одним), однак істотним є те, що модальність, на відміну від власне граматичних або лексичних категорій, не може бути представлена у вигляді певної морфологічної парадигми або у вигляді переліку словотворчих афіксів, за допомогою яких ця категорія утворюється. Категорія модальності реалізується насамперед у висловленні; вона пов’язана з наявністю певного контексту, комунікативної ситуації, саме тому ми відносимо її до категорій семантики висловлення: у турецькій мові жодне вербальне (з дієсловом-присудком) висловлення не може бути позбавлене категорії (епістимічної) модальності на відміну від, як ми зазначали вище, висловлення в українській мові.

Категорія модальності лежить в основі відповідного ФСП й виражається насамперед за допомогою низки граматичних засобів – синкретичних видо-часових форм, які реалізують одночасно й темпоральні й аспектуальні функції. Разом з тим, категорія модальності з погляду своїх функціонально-комунікативних характеристик може бути дихотомічно членована на такі складники: 1) власне категорія модальності, в основі якої лежить сукупність модальних функцій (про них ітиметься нижче) і яка являє собою ядро ФСП модальності; 2) категорія модальності, в основі якої лежить набір темпоральних й аспектуальних функцій і яка перебуває на периферії ФСП модальності й реалізується лише у зв’язку з, передовсім, аспектуальними й, рідше, темпоральними функціями (периферійний маргінальний елемент ФСП модальності).

У межах ФСП модальності важливим є проведення демаркаційної межі між модальністю як семантичною категорією, в основі якої лежить явище інтерпретації мовцем фактів і явище екстралінгвальної дійсності, і категорії аспекту, яка не входить до ФСП модальності й не пов’язана з інтерпретативним моментом. Категорія аспекту в турецькій мові має граматичне вираження й існує в чотирьох фактичних реалізаціях – ствердження, заперечення, можливість і неможливість – і формально виражається за допомогою відповідних афіксів, які розташовуються після основи дієслова. Категорія аспекту, на відміну від категорії модальності, може бути властива не лише висловленню, а й окремому дієслову, у зв’язку з чим ми визнаємо її не семантичною, а граматичною категорією, порівняймо: *уартак* – *робити*, *уартатак* – *не робити*, *уарабилтек* – *могти зробити*, *уарататак* – *не могли зробити*. Додамо, що на відміну від описаного вище й характерного для вітчизняної тюркології підходу [Аровина, Сурова 1974; Кононов 1956; Кузнецов 2000(б)] у традиційних для турецького мовознавства джерелах категорія аспекту не розглядається як гомогенна дієслівна категорія, а представляється на ґрунті формалістичного дихотомічного

членування – стверджувальний і заперечний аспекти відмежовуються від аспектів можливості й неможливості; останні представлені як різновид аналітичних форм [Adigüzel 1994; Ediskun 1985; Gencan 1996; Gencan 2001; Hengirmen 1999]. Категорії аспекту (у зазначеному вище розумінні) в українській мові як такої немає: значення дієслівного заперечення, можливості, неможливості тощо для української мови реалізується низкою гетерогенних – граматичних, лексичних – засобів.

Вище ми згадували, що традиційне мовознавство вважає, що найбільш релевантною для категорії модальності є дихотомія “об’єктивна модальність – суб’єктивна модальність”. В основі цього погляду лежить, зокрема, думка Ш.Балі [Балли 1955], який стверджував, що будь-якому висловленню властиве протиставлення фактичного змісту (диктуму) й індивідуальної оцінки мовцем викладених фактів (модусу). З цим твердженням Ш.Балі важко не погодитися, проте сумнівною видається доцільність об’єднання двох у корені відмінних семантичних категорій у межах одного поняття, оскільки деонтична модальність пов’язана з явищами об’єктивної дійсності й не залежить від індивідуальної позиції мовця, тоді як в основі епістимічної модальності перебуває “людський чинник”; ці дві категорії не можна назвати навіть опозиційними, оскільки вони доволі опосередковано відносяться одна до одної. За поширеною дефініцією, на граматичному рівні основним виразником деонтичної модальності є категорія способу, яка реалізує відношення дії до реальності, а саме – на матеріалі турецької мови – градацію значень за діагоналю “реальність-гіпотетичність-ірреальність” (індикатив-кон’юктив), “реальність-наказовість” (індикатив-імператив), “реальність-бажання-інтенція” (індикатив-дезидератив), “реальність-необхідність-зобов’язання” (індикатив-облігатив).

Насправді в основі п’яти способів, які диференціюються в сучасній турецькій мові, лежить переважно формально-структурний принцип, дуже мало підкріплений принципом функціонально-семантичним. Це підтверджується тим фактом, що значення так званих непрямих способів перехрещуються як взаємно, так і зі значеннями деяких індикативних форм. Крім того, деякі спроби виділити в системі способів турецької мови й інші складники, наприклад, потенційний спосіб [Любимов 1970] доводять, що традиційно визнана класифікація не є абсолютною. Порівняймо такі само спроби в англійській мові [Штелинг 1996]. Саме тому диференціація категорії способу як такої є актуальною насамперед на початковому етапі функціонального дослідження (рух від форми / засобу до змісту / функції, а в подальшому, під час другого, й основного етапу (рух від функції до сукупності засобів її реалізації) ключовим елементом є визначення набору модальних функцій і засобів їхньої реалізації під час комунікації.

Загальноприйнятою є думка, що індикатив реалізує реальну (фактичну) модальність, а інші способи – контрфактичну модальність, а сама категорія способу є граматикалізованою модальністю [Майсак, Татевосов 1998: 266]. Проте поділ способів на дві частини на основі згаданого принципу “фактичності / контрфактичності” є дискусійним, зважаючи, передусім, на викладені нижче позиції.

1. Не всі індикативні форми позначають реальну дію. Так, аорист може позначати футуральну дію вірогідну / можливу, але зовсім не факт, що така дія

буде реально здійснена в майбутньому. Футурум може позначати майбутню дію інтензивну, але не факт, що інтенція мовця дійсно буде реалізована в майбутньому. Неозначений імперфект може позначати дію малореальну або й нереальну – залежно від комунікативної ситуації, зокрема й перебувати в аподозисі умовної конструкції. Абсентивні видо-часові форми реалізують різнопланові значення, пов'язані з чужослівністю, що саме по собі маніфестує сумнів у тому, що дія реалізується в реальності. Крім того, твердження, що індикатив – як і будь-який інший спосіб – є основним засобом реалізації категорії модальності жодним чином не відповідає дійсності, оскільки індикативні форми реалізують насамперед темпоральні функції – локалізація дії в одному з п'яти – для турецької мови – часових відтинків (передминулий – минулий – теперішній – передмайбутній – майбутній), а також аспектуальні функції. Реалізація ж за допомогою індикативних форм модальних функцій є вже наслідком їхніх темпорально-аспектуальних характеристик.

2. Не всі так звані непрямі способи дійсно позначають контрфактичну дію, наприклад, імператив взагалі випадає з традиційної класифікації, оскільки є основною серед всіх непрямих способів граматичною формою, яка не реалізує інформативну функцію – повідомлення адресантом адресатові про певне явище, факт екстралінгвальної дійсності. Прототипним значенням імператива є наказ, таким чином, він реалізує передовсім імпресивну функцію. Майже те саме можна сказати й про дезидератив, прототипним значенням якого є висловлення бажання мовця щодо виконання ним самим або іншою (другою або третьою) особою певної дії. У семантичній структурі дезидератива інформативна функція (повідомлення адресанта адресатові про своє бажання щодо виконання дії) перехрещується, особливо стосовно другої й третьої осіб, з імпресивною функцією (функцією впливу на адресата або за допомогою адресата на іншу – третю – особу).

3. Основною функцією дезидератива є позначення спонтанно-інтензивної дії – “дія як порив” [Любимов 1970: 62; Сорокін 2005(в): 178], отже, з погляду своїх функціонально-комунікативних характеристик дезидератив у першій особі однини й множини в багатьох випадках є кореферентний футуруму, який традиційно відносять до системи індикативних форм.

4. Підведення граматичних форм, що входять до темпорально-аспектуального комплексу турецької мови, під апріорну бінарну схему – “прямі-непрямі способи” – спричиняє диференціацію умовного способу, до якого входять лише ті умовні форми, які позначають нереальну або малореальну умову; натомість форми, що позначають реальну умову і які з формального й функціонально-семантичного поглядів є повністю аналогічні тим, що входять до умовного способу, опиняються в системі індикатива. Звідси й неправомірне виділення в турецькій мові так званої умовної модальності як окремої морфологічної категорії. Цей список можна й подовжити, але висновок з перелічених фактів один: об'єднання розрізнених з функціонального погляду форм у системі індикатива є безпідставним, а значить, виділення самого індикатива в системі способів є недоцільним. Виходячи з цього можемо відзначити: з формально-семантичного погляду доцільним є диференціація в межах системи турецької мови таких дієслівних форм, як дезидератив (з

прототипним значенням спонтанної футуральної дії – “бажання як порив”), облігатив (з прототипним значенням “моральне зобов’язання щодо виконання дії”), кон’юнктив (з прототипним значенням “дія, пов’язана з умовою”) й імператив (з прототипним значенням “наказ до виконання дії”) не як системи способів, протиставлених індикативу, а саме як системи дієслівних форм, об’єднаних з вищо-часовими формами. Ці форми є основними – але не єдиними – засобами реалізації відповідних семантичних категорій (умовності, бажаності, необхідності тощо) і є їхніми центральними елементами.

Таким чином, можемо дійти висновку: характер речення як такого, що позначає фактичну (реальну) або контрфактичну дію, є його об’єктивною властивістю, як, наприклад, наявність у реченні пропозиції, пресуппозиції тощо, проте включення значення фактичності / контрфактичності до сфери категорії модальності є помилковим. Реалізація названих значень у мові здійснюється переважно за допомогою дієслівних форм, які входять до складу категорії способу, проте дихотомія згаданої категорії на прямі (реальні) й непрямі (ірреальні) способи явно не відповідає реальному стану речей; саме тому доцільним було б виведення так званої “об’єктивної модальності” за межі граматики. Разом з цим вважаємо недоцільним виділення категорії способу як окремої граматичної категорії, функцією якої є реалізація категорій “об’єктивної” і “суб’єктивної” модальності – доцільніше було б говорити про окремі дієслівні форми (для турецької мови – вищо-часові форми, дезидератив, кон’юнктив, імператив, облігатив; для української – вищо-часові форми й імператив), основною функцією яких є *позначення дії*, причому така дія залежно від конкретної комунікативної ситуації може бути реальною або ірреальною, фактичною або контрфактичною.

Як зазначалося вище, категорія модальності в турецькій мові може бути представлена у вигляді бінарної опозиції: 1) власне категорія модальності, в основі якої лежить сукупність модальних функцій і яка являє собою ядро ФСП модальності; 2) категорія модальності, в основі якої лежить набір темпоральних й аспектуальних функцій і яка перебуває на периферії ФСП модальності й реалізується лише у зв’язку з, передовсім, аспектуальними й, рідше, темпоральними функціями. Пояснимо детальніше, про що йдеться в даному контексті, й почнемо з другої групи – модальність як периферійний елемент відповідного ФСП, який перебуває у перманентній взаємодії з ФСП темпоральності й аспектуальності. У турецькій мові, так само, як і в інших мовах, категорія темпоральності реалізується насамперед за допомогою низки часових (вищо-часових) форм. Щодо категорії аспектуальності, вона реалізується як за допомогою тих самих, що й у випадку з темпоральністю, вищо-часових форм, так і за допомогою низки аналітичних форм, які, згідно з традиційною дефініцією, називаються перифрастичними [Михайлов 1965], а також декількох аналітичних форм. Вищо-часові форми належать до класу синкретичних, а перифрастичні й аналітичні – до дискретних засобів реалізації категорій темпоральності й аспектуальності.

Категорія модальності в її взаємодії з ФСП темпоральності й аспектуальності стосується переважно синкретичних (вищо-часових) форм турецької мови. У турецькій мові кількість вищо-часових форм є доволі значною

(за найменшими підрахунками, їх налічується п'ятдесят шість [Любимов 1970: 44]; кожна з таких форм має прототипне значення і низку дотичних до нього значень, які отримують конкретну реалізацію в даній комунікативній ситуації, набуваючи певної функції у вигляді реалізації того чи іншого значення. Фактично всі значення, які реалізуються за допомогою видо-часових, видових й інших форм, що входять до складу темпорально-аспектуального комплексу турецької мови, можуть бути згруповані в межах ФСП й категоріальних ситуацій за принципом бінарних або еквіполентних опозицій. При цьому відмінності між значеннями (елементами, або відтінками значень) можуть бути дуже незначними, тому вибір котроїсь з видо-часових форм для використання в даному конкретному висловленні залежить від модального компонента – інтерпретації мовцем позначуваної екстралінгвальної ситуації. Як приклад наведено темпоральну категоріальну ситуацію, пов'язану із загальним значенням теперішньої дії [Сорокін 2003(е)], до якого входять такі окремі значення: теперішня дія, що відбувається в момент мовлення – тривала, прогресивна (позначається за допомогою презенса або прогресива), теперішня дія, яка відбувається в теперішньому відтинку часу, але не обов'язково в момент мовлення – континуальна, регулярна / габітативна (може реалізовуватися за допомогою презенса, аориста або прогресива). З погляду своїх модальних характеристик усі названі значення є суб'єктивно наповненими, оскільки вибір котрогось із перелічених формальних засобів для позначення даного конкретного значення залежить від “людського чинника”.

Усі значення, які реалізуються за допомогою видо-часових форм турецької мови, з погляду своїх темпоральних характеристик об'єднуються у вигляді п'яти великих груп: давноминула дія, минула дія, теперішня дія, передмайбутня дія, майбутня дія. У кожній з названих груп виділяється сукупність відповідних значень, які часто відрізняються один від одного на аспектуальному рівні. І якщо локалізація певної дії в котромусь відтинку часу лише в незначній кількості випадків пов'язана власне з модальністю – інтерпретативним моментом, то розмежування аспектуальних варіантів, які відрізняють однотипні значення (ті, що належать до однієї й тієї ж часової групи), пов'язане, в цілому, з модальним компонентом. У цьому й виявляється взаємодія категорії модальності, що є периферійним елементом відповідного ФСП, з ФСП темпоральності й аспектуальності.

Наведемо приклад розмежування значень з погляду їхнього темпорального наповнення за лінією категорії модальності. Будь-яке окреме значення, яке входить до групи давноминулої й минулої дій, може реалізуватися за допомогою котроїсь з минулих темпоральних форм (абсентив-перфект, претерит, означений імперфект, неозначений імперфект, абсентивний означений імперфект, абсентивний неозначений імперфект – граматичні засоби, які реалізують значення, пов'язані з простою минулою дією; плюсквамперфект I, плюсквамперфект II, абсентивний плюсквамперфект – граматичні засоби, які реалізують сукупність значень, пов'язаних з давноминулою дією; отже, перша група значень пов'язана з другою групою таксисними і дейктичними відношеннями), рівно як і за допомогою презенса.

Використання презенса для позначення минулої дії, тобто фактична локалізація мовцем минулої дії начебто в теперішньому відтинку часу, пов'язана з реалізацією такої модальної функції, як актуалізованість дії – інтерпретація мовцем минулої дії як такої, що є релевантною, актуальною для моменту комунікації (так званій “наративний презенс”). Використання презенсних форм на позначення минулої дії, яка є темою наративного дискурсу, спостерігається в багатьох мовах (наприклад, форма теперішнього часу в українській мові, форма теперішнього перфекта в англійській мові [Штелинг 1996: 149–166]). Як цілком слушно зазначає Ю.С.Маслов, використання форм теперішнього часу для позначення минулих подій пов'язане з особливою жвавістю й наочністю оповідання [Маслов 2004: 114]. У турецькому наративному дискурсі в описуваній функції можуть використовуватися як презенс, так й аорист, причому обидві форми постають як тотожні, а в основі вибору однієї із зазначених форм лежить модальний компонент [Сорокін 2003(е); Сорокін 2005(а)] .

Під час позначення минулої дії виходимо з тієї передумови, що одна й та сама дія може інтерпретуватися мовцем як така, що відбулася в недалекому минулому, і тоді для її позначення використовується котрась з простих претеритних видо-часових форм, або як така, що, на погляд мовця, сталася (дуже) давно, – і тоді мовець використовує одну з плюсквамперфектних видо-часових форм. Наприклад, коли адресант нагадує адресатові про певну минулу дію – передовсім про досі невиконану обіцянку адресата щодо реалізації певної дії в майбутньому – він вдається до плюсквамперфекта II, який найчастіше супроводжується спеціальним лексичним маркером *hani*, наприклад: *Hani sana yüz milyon lira vermiştim. Ne zaman geri vereceksin? – Пам'ятаєш, я тобі якось позичив сто мільйонів лір. Коли ти їх віддаси?* Використовуючи плюсквамперфект II мовець наче відсуває дію в далеке минуле, показуючи адресатові: “дія відбулася давно й ти міг про це забути”. Таке фактичне використання (давноминула з погляду мовця дія) пов'язане зі сферою ввічливості, а плюсквамперфект постає в таких випадках як маркер увічливості [Сорокін 2003(в)], однак сама темпоральна локалізація минулої дії в давноминулому відтинку часу пов'язана з модальним компонентом (інтерпретативним моментом). Разом з тим, варто відзначити, що розмежування значень з погляду їхнього темпорального наповнення за модальними характеристиками не є частотним явищем і може зустрічатися, окрім описаного випадку використання наративного презенса й плюсквамперфекта як маркера ввічливості, для реалізації невеликої кількості значень.

Набагато регулярнішими й частотнішими є випадки, коли категорія модальності справляє вплив на розмежування значень з погляду їхнього аспектуального наповнення. У турецькій мові наявні два інваріанти аспектуального значення – процесуальність (прцесність) і фактичність (про них докладно йтиметься нижче у відповідному розділі), які реалізуються під час комунікації у вигляді низки конкретних варіантів, а саме: 1) для інваріанта процесуальності існують такі варіанти, як континуальність (яка у свою чергу дихотомічно членується на – актуально-тривалу й неактуально-тривалу дії), габітативність (поділяється на дві частини – габітативна об'єктивно зумовлена

(природна) і габітативна суб'єктивно зумовлена дія), перманентність. Крім того, між конкретними варіантами аспектуальних значень існують медіальні варіанти – континуально-габітативна і континуально-перманентна дії, які переважно зустрічаються в площині минулого часу; 2) для інваріанта фактичності існують такі варіанти, як загальнофактичність (поділяється на значення: власне загальнофактична, загальнофактична тривала – регулярна або перманентна, загальнофактична сумарна) і перфектність, яка виявляється насамперед як статальна. Вище ми зазначали, що властивістю турецької мови є існування синкретичних форм, які реалізують аспектуальні й темпоральні функції нерозчленовано, а також і дискретних перифрастичних форм, завдяки яким стають можливими видові протиставлення не лише в площині минулого й майбутнього, але й теперішнього часу (в основному це значення перфектності).

Наведемо приклад розмежування значень з погляду їхнього аспектуального наповнення з огляду на модальні характеристики: у межах категоріальних ситуацій, пов'язаних із загальним значенням минулої дії розрізняються кілька значень, які розмежовуються лише на аспектуальному рівні, як-от: минула актуально-тривала дія (дія, яка тривала в певний момент у минулому – у точці відліку) і минула загальнофактична тривала дія (дія, яка тривала в певний момент або відтинок часу в минулому, але розглядається мовцем як факт). Між двома названими значеннями немає жодних темпоральних відмінностей, оскільки обидва вони пов'язані з дією, яка сталася в минулому відтинку часу, а демаркаційна межа між ними проходить лише на аспектуальному рівні й актуалізація того чи іншого видового значення залежить лише від того, як мовець інтерпретує минулу дію. Так, висловлення *У 1998 році я грав у "Фенербахче"* може бути перекладене як *1998 yılında Fenerbahçe'de oynadım* і *1998 yılında Fenerbahçe'de oynuyordum*. У першому варіанті перекладу мовець розглядає минулу дію як факт, не зосереджуючи увагу реципієнта на її континуальному характері, у другому варіанті мовець експлікує саме актуальну тривалість дії – її розгортання в певний момент (момент спостереження); така маніфестація континуальності може бути формально незалежною або залежною від іншої минулої дії – у другому випадку дискурс продовжиться висловленням, в якому буде наявна фактична констатація іншої минулої дії, що відбулася на фоні минулої актуально-тривалої дії (див. також: [Кузнецов 2000(б): 288]).

Насамкінець повернемося до ядра ФСП модальності – власне категорії модальності; в її основі перебуває сукупність модальних функцій, які самі по собі (автономно від інших семантичних категорій і ФСП) є релевантними для диференціації значень і формальних засобів, за допомогою яких вони реалізуються. Унаслідок проведеного дослідження виведено набір модальних функцій, релевантних для темпорально-аспектуального комплексу турецької мови: 1) абсентивність / презентивність – ці модальні функції релевантні для розмежування презентивних й абсентивних видо-часових форм (див. нижче). Усі видо-часові форми дієслова в турецькій мові (за винятком абсентива-перфекта в деяких реалізаціях [Сорокін 2003(г)]) є презентивними, тобто позначають дію, про яку мовець судить з власного досвіду або з достовірних джерел. Ці форми (крім претерита) мають корелятивні форми, марковані експонентом *-miş*, які є абсентивними, тобто позначають дію, про яку мовець

судить зі слів іншої особи / осіб (так звана “чужослівність”). Причому слід зауважити, що абсентивність / презентивність релевантна не лише для дієслівних, але й для іменних висловлень; 2) інтентивність / спонтанність / потенційність – ці модальні функції релевантні для розмежування тих корелятивних видо-часових форм, які відносять дію до однієї часової площини (передусім ідеться про майбутню дію). У турецькій мові існують три форми – дві з них видо-часові – які позначають майбутню дію (футурум, аорист і дезидератив), а їх демаркація залежить від того, як мовець інтерпретує майбутню дію – а) як таку, що є потенційною / можливою; б) таку, що є заздалегідь запланованою (інтентивною) або закономірною / об’єктивною; в) таку, що є спонтанно запланованою (ідея виконати дію виникає в момент комунікації) [Сорокін 2005(в)]; 3) припущення / ствердження – ці модальні функції виходять на перший план у тому разі, коли мовець висловлює одночасно ствердження, припущення й сумнів у реалізації дії. Причому залежно від стильової належності дискурсу, до складу якого входить висловлення, експлікуватися може одна або всі сукупно модальні компоненти описаної функції. Формальним показником цієї модальної функції є експонент *-dir*, який додається як до іменних, так і до дієслівно-часових основ (за деякими винятками). Принагідно зазначимо, що традиційно в тюркології формант *-dir* розглядається як афікс предикативності третьої особи однини й відмежовується від так званого форманта “стверджувальної модальності”, розглядаючись як омонімічний йому. Проте ця теза не відповідає дійсності, оскільки очевидно, що ми маємо справу з одним і тим самим афіксом предикативності; нагадаємо ще раз: основним формантом предикативності третьої особи однини є нульовий показник, а афікс *-dir* експлікується лише у випадку необхідності маніфестації мовцем модальної семантики ствердження і / або припущення (*kuvvetlendirme ve ihtimal*) [Сорокін 2007(г)]. Стверджувальний афікс присудковості протиставляється абсентивному афіксові присудковості *-miş*, про який ми згадували трохи вище в першому пункті.

СЕМАНТИКА АБСЕНТИВНОСТІ / ПРЕЗЕНТИВНОСТІ ЯК КЛЮЧОВИЙ КОНТРАСТНИЙ КОМПОНЕНТ ФСП МОДАЛЬНОСТІ В ТУРЕЦЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Презентивність / абсентивність як релевантна типологічна риса темпорально-аспектуального комплексу турецької мови.

Лакунарність семантики презентивності / абсентивності в українській мові, випадки її релевантності й способи заповнення лакун.

Презентивність / абсентивність як модальний компонент категоріальних ситуацій. Реалізація семантики презентивності / абсентивності засобами турецької мови.

Місце презентивних й абсентивних форм у класифікації предикативних і напівпредикативних утворень турецької мови та їх українські еквіваленти.

У вступній частині нашого дослідження ми зауважували, що функціональна парадигма – зрештою, так само, як і когнітивна – багато в чому зорієнтована на типологічні студії; надто ж цінні з наукового погляду дані дозволяють отримати зіставлення у функціональному й когнітивному аспектах матеріалу різносистемних мов. Саме контрастивний аналіз дав нам можливість виділити явище, винесене в заголовок цієї частини нашої праці, а саме презентивність й абсентивність, які є одним з ключових чинників у всій системі турецької мови, зокрема й у досліджуваному нами темпорально-аспектуальному комплексі; це явище кардинальним чином відрізняє турецьку мову від української. Безумовно, згаданий аспект тією чи іншою мірою виділяли тюркологи (зокрема й ті, які належать до вітчизняної тюркологічної школи), проте підходили до цього явища на диво однозначно, дефінуючи його як граматичну суб'єктивну модальність – таке визначення можна побачити як у найперших граматиках турецької мови (див.: [Гордлевский 1928; Грунін 1930; Джевдет-Заде, Кононов 1934; Дмитриев 1939; Кононов 1941]), так і в найбільш сучасних джерелах, представлених підручниками турецької мови (див.: [Дудина 1993; Щека 1996; Щека 2000; Кузнецов 2000(а); Кузнецов 2000(б)]); такий підхід є "однобоким" і не відображує всієї суперечливої сутності розглядуваного явища. При цьому, попри значення презентивності / абсентивності для всієї системи турецької мови, цим категоріям не було присвячено жодного спеціального інтегрального дослідження.

Смисловий компонент (сема в семантичній структурі граматичних форм) "презентивність – абсентивність" є специфічною особливістю турецької (і багатьох інших тюркських мов), що відрізняє її від, зокрема, української (й інших індоєвропейських мов). Візьмімо, наприклад, англійську мову; у ній набір видо-часових форм і, у принципі, способи концептуалізації носіями англійської мови фрагментів екстралінгвального світу, пов'язаних з ідеєю часу / реалізації дії в часі, багато в чому схожі на турецькі, але смисловий компонент "абсентивність – презентивність" не є характерним для концептуальної картини світу англійської мови й, відповідно, не представлений у системі граматичних категорій і форм.

Під смисловим компонентом "презентивність – абсентивність" у турецькій мовній картині світу мається на увазі таке: будь-які явища екстралінгвального світу, які тією чи іншою мірою пов'язані з існуванням на часовій шкалі (це може бути дія, стан тощо), інтерпретуються (або, принаймні, можуть інтерпретуватися) мовцем і, відповідно, реципієнтом, як такі, що сталися за безпосередньої участі (присутності) мовця або, щонайменше, відомі мовцеві з достовірних джерел; у такому разі йдеться про сему презентивності в семантичній структурі граматичної форми; на противагу цьому будь-яке явище навколишнього світу, свідком якого мовець не був, а про яке судить зі слів іншої (переважно третьої) особи, тлумачиться як абсентивність. Отже, презентивність представлена в тих комунікативних ситуаціях: а) коли мовець був свідком дії, про яку йдеться у висловленні, тобто, яку бачив на власні очі, чув на власні вуха тощо; б) коли мовець не був свідком такої дії, але знає про неї з достовірних джерел, наприклад, засобів масової інформації. Відповідно, абсентивність представлена в тих комунікативних ситуаціях: а) коли мовець не

був свідком дії, про яку йдеться у висловленні (не бачив на власні очі, не чув на власні вуха тощо), але про які чув (знає) зі слів іншої особи / інших осіб (ідеться про так звану "чужослівність"), при чому таке джерело, на погляд мовця, не може вважатися достовірним; б) при переказуванні слів іншої особи (осіб) у порядку непрямой мови (така фактична реалізація трапляється в сучасній турецькій мові надзвичайно рідко).

Описуваний смисловий компонент із зіставного погляду для української мови входить до розряду смислових лакун, які, наприклад, під час перекладу найчастіше не відтворюються, оскільки для української мови абсентивність (або, вужче, "чужослівність") звичайно є нерелевантною ознакою висловлення (хоча, безумовно, таку лауну можна заповнити за допомогою лексичних чи лексико-граматичних засобів, як-от: *кажуть, що...; я чув, що...*, проте – повторимося ще раз – звичайно в українському висловленні в цьому немає потреби). І лише в тому разі коли на недостовірності джерела мовцем робиться спеціальний акцент у межах даного конкретного висловлення, семантика чужослівності відтворюється в українському висловленні за допомогою згаданих нами мовних засобів. При цьому зазначимо, що відтворити в українському висловленні можна хіба що чужослівність, але аж ніяк не абсентивність; ми не ставимо знаку тотожності між цими двома семантичними явищами – чужослівність (посилання у висловленні на третю особу як джерело інформації) є лише окремим, хоча й найбільш частотним, випадком реалізації семантики абсентивності, яку ми тлумачимо як факт відсутності мовця під час реалізації дії, що є предметом висловлення.

Формально реалізація семантичного компонента "абсентивність – презентивність" у граматичній системі турецької мови відбувається за допомогою спеціальних формантів – афіксів предикативності [Сорокін 2007(г)] теперішнього часу, минулого часу й абсентивних; перші два свідчать про презентивність, останній – про абсентивність; і якщо в інтерпретації презентивних афіксів предикативності – вони представлені в сучасній турецькій мові в кількості трьох рядів співвіднесених граматичних експонентів – ми в цілому можемо погодитися з інтерпретацією, загальноприйнятою у вітчизняній тюркології, то щодо абсентивних афіксів предикативності, представлених у вигляді одного ряду співвіднесених форм, які, втім, мають доволі широкий спектр функцій, мусимо висловити кілька зауважень.

Насамперед відзначимо, що цей різновид афіксів предикативності у вітчизняній тюркологічній традиції ніколи не виділявся окремо. Традиційно весь спектр функцій і комунікативних реалізацій експонентів абсентивності зводився до двох груп граматичних форм: 1) минулого суб'єктивного часу, який, на думку переважної більшості тюркологів, має значення минулої дії, свідком якої мовець не був, але про яку судить зі слів інших осіб; іноді семантика минулого суб'єктивного часу пов'язується із семою сумніву (останнє видається особливо дискусійним). У наших працях ми неодноразово вказували на вузькість такого підходу, на двояку природу минулого суб'єктивного часу й на те, що прийнята в тюркології дефініція жодним чином не відображує весь спектр функціональних і комунікативних особливостей названої форми [Сорокін 2003(г); Сорокін 2003(д)]; 2) так званої суб'єктивної модальності, яка

представлена формантом *-miş* і, додаючись до основ деяких часів, утворює форми зі значенням чужослівності. Зауважимо, що, по-перше, необхідність виділення форм граматичної модальності – суб'єктивної, стверджувальної й умовної – в межах граматичної системи турецької мови в тому вигляді, як це прийнято у європейській тюркологічній школі, є вельми сумнівною (див.: [Сорокін 2006(г)]), а по-друге, знову ж таки, суб'єктивною модальністю надто важко пояснити всі випадки реалізації форм чужослівності в дискурсі.

Разом з тим, з наведених вище визначень можна зробити один істотний висновок: семантика абсентивності в турецькій мові дійсно реалізується за допомогою форманта *-miş*, який може мати кілька фактичних функціональних реалізацій; тобто наявність у висловленні зазначеного форманта майже завжди (кажемо "майже завжди", пам'ятаючи про "статально-перфектну сему" в семантичній структурі абсентива-перфекта [Сорокін 2003(д)]) вказує на абсентивність, відповідно, відсутність цього форманта завжди вказує на презентивність. Таким чином, з граматичного погляду абсентивність і презентивність можуть розглядатися як бінарна опозиція, у межах якої ряд граматичних формантів, що містять компонент *-miş*, постають як маркований член опозиції.

Розглядуваний формант абсентивності в сучасній турецькій мові виявляється у вигляді кількох співвіднесених граматичних форм, вихідною з яких, як ми зазначали вище, є абсентивні афікси предикативності. Найбільш релевантною контрастивною ознакою, яка відрізняє абсентивні афікси предикативності від презентивних афіксів предикативності є те, що в їх семантичній структурі темпоральна складова відіграє другорядну роль, а на перший план виходить модальний смисловий компонент (у презентивних афіксах предикативності темпоральна семантика є первинною, а модальної семантики вони позбавлені взагалі – за винятком окремих випадків функціонування презентивного афікса предикативності теперішнього часу як показника стверджувальної модальності / "kuvvetlendirme ve ihtimal"). Кажучи про другорядність темпорального складника, маємо на увазі, що абсентивні афікси предикативності жорстко не прив'язані до моменту чи відтинку часу на часовій шкалі (на відміну від презентивних афіксів предикативності), а залежно від комунікативної ситуації можуть стосуватися як минулого, так і теперішнього часу (додамо принагідно, що залежно від конкретної реалізації абсентивні афікси предикативності в складі деяких складених часових форм можуть мати стосунок і до майбутнього часу), тобто йдеться про своєрідну граматичну омонімію – абсентивна видо-часова форма може позначати як дію, що сталася в минулому, так і дію, що відбувається в теперішньому (майбутньому) відтинку часу. Указівку на часову площину дає навколишній контекст або підтекст.

Крім темпоральної (у складі презентивних афіксів предикативності) і модальної й темпоральної (в абсентивних афіксах предикативності) складників у семантичній структурі будь-якого афікса предикативності виділяється ще й так званий екзистенційний компонент (нагадаємо, що у зв'язку з цим ми виділяємо ФСП екзистенційності [Сорокін 2007(г)]; аналогічного явища немає в українській мові, а семантика екзистенційності реалізується за допомогою

екзистенційного дієслова *бути*; відповідно, екзистенційна семантика в українській мові розглядається нами як така, що не виходить за межі ФСП темпоральності).

Зауважимо також, що зі структурного погляду всі афікси предикативності дихотомічно поділяються на: а) прості; б) складні. До простих належать афікси предикативності теперішнього часу першої й другої груп (причому афікси предикативності теперішнього часу другої групи позбавлені автономного функціонування й у сучасній турецькій мові трапляються лише в трьох фактичних реалізаціях – у складі кондиціональних форм, афіксів предикативності минулого часу й претерита). До складених належать, відповідно, афікси предикативності минулого часу (вони є сумою форманта претерита / презентивного минулого часу *-di* й афікса предикативності теперішнього часу другої групи) й абсентивні афікси предикативності (вони є сумою абсентивного минулого часу / абсентива-перфекта й афіксів предикативності теперішнього часу першої групи).

Основною функцією афіксів предикативності в реченні є – відповідно до їх назви – формування предикативності як основної ознаки речення. У цьому полягає ще одна концептуальна відмінність між турецькою та українською мовами; так, в українській мові немає власне спеціальних морфологічних засобів формування предикативності, а для того, щоб слово, словосполука чи колокація слів стали реченням, достатньо "екстрामорфологічних" чинників, наприклад контексту, просодичного контуру висловлення тощо – ми про це докладніше говорили вище. Саме тому в українській мові нерідко можливі односкладові речення на зразок: *Темнішає. Світає. Ніч* тощо.

Подібна ситуація набагато рідше трапляється в турецькій мові, оскільки будь-яка предикативна одиниця (речення), незалежно від того, є вона іменною чи дієслівною, має у своєму складі афікси предикативності. Якщо слово чи синтаксична конструкція не мають у своєму складі афіксів предикативності, вони ніколи не набудуть статусу речення (ми не говоримо про окремі випадки, які трапляються в розмовно-побутовій мові, проте навіть у такому разі маємо імплікацію афікса предикативності); саме через це в турецькій мові поширеним є клас так званих розгорнутих зворотів (за термінологією Ш.С.Айлярова, "розгорнутих членів речення" [Айляров 1974]), які – при зіставленні з українською мовою – функціонально відповідають підрядним реченням (мети, причини, часу тощо) у складнопідрядних реченнях, але самі по собі не є реченнями, а лише "розгорнутими зворотами", тобто напівпредикативними утвореннями – оскільки не містять афіксів предикативності. Щодо складнопідрядних і, відповідно, підрядних речень, то їх у турецькій мові власне немає (за винятком декількох незначних за своєю кількістю утворень, переважно запозичених з перської мови). Щодо односкладових речень, то вони в турецькій мові найчастіше утворюються за допомогою уведення до складу речення додаткових елементів (трохи схожа ситуація простежується в англійській мові під час утворення безособових або неозначено-особових речень із займенником *it*): *Ortalık kararıyor – Темнішає* (досл.: *Навколо / Навколишній світ темнішає*).

З наведених вище особливостей стає зрозуміло, що розглядувані афікси реалізують свою основну функцію – формування предикативності, приєднуючись до іменних частин мови (іменник, прикметник, займенник, числівник), при цьому маємо відповідно три формальні реалізації за кількістю афіксів предикативності, які мають свої темпоральні (локалізація в минулому або теперішньому відтинках часу), модальні (презентивність чи абсентивність) особливості; наведемо приклади (на основі лексеми *öğretmen* – *учитель*, у *першій особі однини*): 1) афікс предикативності теперішнього часу: *öğretmenim* – *я викладач*; 2) афікс предикативності минулого часу: *öğretmendim* – *я був викладачем*; 3) *öğretmenmişim* – а) *я (кажуть) був викладачем*; б) *я (кажуть) є викладачем*. З наведених прикладів видно, що з темпорального погляду ця парадигма є неповною, насамперед через брак у ній афіксів предикативності майбутнього часу, яких логічно можна було б очікувати; ця й інші смислові лакуни у сфері екзистенційності / предикативності заповнюються за допомогою різних формальних реалізацій дієслова *olmak* – *бути / стати*, яке одночасно є і смисловим (повнозначним), і допоміжним.

Крім того, афікси предикативності входять до складу всіх видо-часових форм турецької мови; загалом зі структурного погляду – і це є відомим фактом – переважна більшість видо-часових форм турецької мови є поєднанням дієприкметника з афіксом предикативності, який у свою чергу є нічим іншим, як історично трансформованим особовим займенником (фактично речення на зразок *Ben gelmişim* – *Я прийшов* історично мало орієнтовно таку форму: *Я *прийшовший я / Я *прийшовший є я*). Проте з погляду синхронного дослідження факт історичного походження видо-часових форм, на якому наголошують багато навіть і сучасних дослідників, є нерелевантним. Решта видо-часових форм являють собою форми, утворені за аналогією із споконвічними формами, а саме: а) поєднання квазидієприкметника з афіксом предикативності; б) поєднання інших форм (як-от: *-mek üzere*) з афіксом предикативності. Останні граматичні утворення сформувалися історично не так давно.

З огляду на ключову роль афіксів предикативності в системі видо-часових форм турецької мови і, у свою чергу, на релевантність дихотомії "абсентивність – презентивність" у системі афіксів предикативності можемо констатувати, що майже всі видо-часові форми турецької мови за названою ознакою поділяються на дві великі групи: 1) презентивні форми, утворені за допомогою презентивних афіксів предикативності; 2) абсентивні форми, утворені за допомогою абсентивних формантів предикативності; тому майже всі видо-часові форми турецької мови мають дублети в плані абсентивності й презентивності (кажемо "майже" пам'ятаючи про наявність двох претеритних форм, що не мають дублетів, але утворюють бінарну опозицію за лінією "презентивність – абсентивність" одна стосовно іншої – про це докладніше йтиметься нижче).

В усій системі видо-часових форм турецької мови з огляду на ознаку абсентивності – презентивності вихідними є прості минулі часові форми – претерит й абсентив-перфект; вони є кореферентними з погляду темпоральних характеристик (тобто завжди співвідносяться з однаковим відтинком або моментом часу – тим, який передуює моменту мовлення / комунікації; ідеться

про позначення дії, яка сталася в минулому), при цьому – якщо ми в даному контексті залишимося осторонь перфектної семантики турецького абсентива-перфекта й сконцентруємося лише на презентивності й абсентивності – основна відмінність між ними полягає в тому, що претерит позначає просту минулу дію, свідком реалізації якої мовець був або про яку знає з достовірних джерел (ми зазначали, що така характеристика властива будь-якій презентивній формі); відповідно абсентив-перфект має протилежну характеристику – містить сему абсентивності, зокрема таку, що виявляється як чужослівність, а також як усвідомлення (часто – несподіване для мовця) результату дії після того, як вона відбулася (так зване значення "*işin sonradan farkına varış*"). В останньому випадку висловлення може містити спеціальний адвербіальний маркер *meğer* (*meğer ki*), який сам по собі не несе смислового навантаження і є факультативним елементом висловлення, лише додатково підкреслюючи несподіваність для мовця усвідомлюваного ним результату минулої дії.

В українській мові нерідко еквівалентом таких висловлень є висловлення з дієсловом "*виявлятися*" у відповідній граматичній формі, наприклад: *Meğer ki, gece kar yağmış – Виявляється, вночі випав сніг*. Проте зазначимо, що як і будь-який складник абсентивності значення "*işin sonradan farkına varış*" є лакуною для української мови, відображення якої часто є недоцільним у зв'язку з її нерелевантністю для українського мовця, наприклад: *Gece kar yağmış – Уночі випав сніг*. Претерит й абсентив-перфект є двома єдиними граматичними утвореннями в усій системі видо-часових форм турецької мови, які не мають відповідних абсентивних паралельних форм, оскільки самі по собі корелюються одне з одним, саме тому ми визнаємо їх вихідними з погляду кваліфікації презентивності – абсентивності як семантичного явища в турецькій мові.

Серед інших минулих форм маємо:

1) а) означений імперфект, який позначає дію, що тривала в певний момент часу в минулому і свідком якої мовець був, наприклад: *Saat beşte parkta gazete okuyordu – О п'ятій годині він читав у парку газету*; б) абсентивний презенс (абсентивний означений імперфект), який позначає минулу або теперішню (як і будь-яка абсентивна форма – залежно від контексту, підтексту, комунікативної ситуації тощо може стосуватися більш як однієї часової площини) дію, що тривала в певний момент часу в минулому або триває в момент мовлення (у теперішньому відтинку часу – відповідно до прототипного й окремих значень презенса) [Сорокін 2004; Сорокін 2003(е)], наприклад: *Dün saat beşte parkta gazete okuyormuş – (Кажуть), що вчора о п'ятій годині він читав газету в парку. Şu an çalışma odasında yeni proje üzerinde çalışıyormuş – (Кажуть), що він зараз у своєму кабінеті працює над новим проектом*. Українським відповідником цих форм є дієслово недоконаного виду минулого часу (у другому випадку – і теперішнього), яке у випадку з абсентивною формою може супроводжуватися спеціальними лексико-граматичними засобами (про них ми згадували вище);

2) а) неозначений імперфект, який позначає минулу дію, що була постійною або регулярною; відповідно, з погляду аспектуальних характеристик означений імперфект позначає континуальну (тривалу) дію, яка фактично є актуально-тривалою у певній точці відліку в минулому, а неозначений

імперфект позначає або минулу атемпоральну дію (дію, яка була атемпоральною / позачасовою у минулому, до моменту мовлення, наприклад: *Bu nehir eski çağlarda buradan aktazdı, sonra yatağını deęiřtirdi* – Ця річка в давні часи не протікала тут, але потім змінила своє русло), або ж минулу габітативну (узуальну) дію, тобто дію, яка була звичаєм для певного соціуму чи звичкою певного індивідуума в минулому взагалі або в певний минулий відтинок часу (наприклад, *Her sabah dedemle nehir kıyısına gider, abdest alırdık* – Кожного ранку ми з дідузем ішли на берег річки, здійснювали священне омовіння) [Сорокін 2004]; докладніше про видові особливості див. у розділах про імперфект, абсентив-перфект і плюсквамперфект. Зауважимо, що, добираючи українські еквіваленти для всіх імперфектних форм, бачимо, що скрізь таким еквівалентом постає дієслово недоконаного виду в минулому часі, тобто аспектуальні варіанти темпоральності, габітативності (узуальності), так само, як і модальні семи презентивності й абсентивності, релевантні для турецької мови, з погляду українського висловлення є лакунами, порівняймо: *yapıyordun / yapıyormuş / yapardı / yaparmış* – він робив; б) абсентивний аорист (абсентивний неозначений імперфект), який позначає дії з такими самими темпоральними й аспектуальними характеристиками, що й презентивний неозначений імперфект, які, однак, відрізняються за модальною характеристикою абсентивності; крім цього – про це ми кілька разів згадували вище – може позначати не лише минулу, але й теперішню дію з темпоральними й аспектуальними характеристиками, властивими аористу [Сорокін 2005(а); Сорокін 2005(б)], тобто: 1) дію теперішню атемпоральну, яка відбувається поза будь-якими часовими рамками (*Afrika'nın bazı bölgelerinde kaplan görülürmüş* – (Кажуть), у деяких районах Африки можна побачити тигрів); 2) дію теперішню габітативну (узуальну), наприклад: *Amazonya ormanlarında yaşamakta olan bu kavim dini törenlerinde insan kurban edermiş* – (Кажуть), що це плем'я, яке живе в лісах Амазонії, під час своїх релігійних ритуалів здійснює людські жертвоприношення. Крім того, абсентивний аорист може позначати й майбутню дію, ускладнену семантикою абсентивності (такий широкий діапазон значень абсентивного аориста виходить із прототипного й окремих значень аориста, який може мати атемпоральне значення, а також може позначати майбутню потенційну дію, тобто одночасно входить як до системи теперішніх, так і майбутніх видо-часових форм). В абсентивному аористі звичайна семантика презентивного аориста ускладнюється семою абсентивності, яка "автоматично" вводить абсентивний аорист також і в систему минулих видо-часових форм.

Додамо, що з певного погляду – хоча ми й не бачимо для цього достатніх підстав – фактично всі абсентивні видо-часові форми могли б бути дихотомічно поділені на омонімічні групи – ті, які позначають теперішню дію, і ті, які позначають минулу (майбутню) дію; відповідно, в такому разі кількість видо-часових форм турецького дієслова зростає б іще на цілий порядок;

3) а) плюсквамперфект I (-*diydi*), плюсквамперфект II (-*mişti*), які позначають або передминулу дію (тобто минулу дію, зорієнтовану на іншу минулу дію / точку відліку – так зване релятивне використання часової форми, таксисні відношення), або минулу дію, зорієнтовану на момент мовлення, якій

мовець з певних причин надає давноминулого характеру [Сорокін 2003(в)], наприклад: *Dişarı çıktık. Etrafta her yer çiçeklerle süslenmişti* – *Ми вийшли надвір. Усе навкруги було прикрашено квітами*; б) абсентивний плюсквамперфект (він співвідноситься з плюсквамперфектом II; плюсквамперфект I, який переважно є діалектною формою, не має дублетної форми з абсентивним афіксом предикативності). Розглядувані форми з погляду реалізації презентивної / абсентивної семантики істотно "випадають" із системи видо-часових форм турецької мови, оскільки вони не диференціюються за цим параметром; плюсквамперфект II, який є єдиною функціональною формою серед усіх плюсквамперфектних форм сучасної турецької мови, перекриває (мабуть, більш ніж на дев'яносто п'ять відсотків) всі випадки використання плюсквамперфекта, і лише в деяких регіональних варіантах турецької мови (насамперед ідеться про причорноморські говірки) інколи переважає плюсквамперфект I; зокрема, плюсквамперфект, попри формальну належність до ряду презентивних форм, може реалізовувати й абсентивні категоріальні ситуації; причиною цього є, швидше за все, те, що в складі цієї видо-часової форми в будь-якому разі є абсентивний афікс, адже плюсквамперфект – це абсентив-перфект, перенесений у площину минулого, й навіть наявність презентивного афікса предикативності не заважає сприймати цю форму як абсентивну й презентивну одночасно – залежно від низки інтралінгвальних й екстралінгвальних чинників. Зауважимо, що відмінність між плюсквамперфектом I й абсентивним плюсквамперфектом проходить лише на рівні конотацій, емоційного забарвлення мовлення (наприклад, висловлення іронії) [Сорокін 2003(в)];

4) а) прогресивний імперфект (або, за іншою термінологією, претеритний прогресив), який позначає минулу континуальну дію з особливими аспектуальними характеристиками – акцентом на її картинному розгортанні в певний момент часу в минулому, наприклад: *Biz şöminenin karşısında oturmaktaydık. Emine biraz ötede gerdan işlemekteydi* – *Ми сиділи біля комину. Еміне трохи осторонь вишивала в н'яльцях*. Зауважимо, що прогресив у будь-яких формальних реалізаціях постає в дискурсі як особливий засіб нарації, коли мовцеві потрібно наче "заглибити" реципієнта в описувану ситуацію; б) абсентивний прогресив, який має такі самі темпоральні й аспектуальні характеристики, що й претеритний прогресив, проте до його значень додається ще й значення абсентивності; відповідно, абсентивний прогресив може позначати як минулу дію, так і теперішню дію з наявністю семи абсентивності;

5) а) претеритний передфутурум, який позначає минулу дію зі специфічною аспектуальною характеристикою "апроксимативності"¹ – *дія ось-ось мала здійснитися*, при цьому характер минулої апроксимативної дії як такої, що зрештою здійснилася чи не здійснилася, для мовця не є релевантним (порівняймо зі значенням претеритного футурума [Сорокін 2005(в)]),

¹ Під апроксимативністю мається на увазі специфічне аспектуальне значення, пов'язане з характером дії як такої, що перебуває в процесі безпосередньої готовності до здійснення (*ось-ось здійсниться*), або ж такої, що мала потенцію або вірогідність до здійснення, але не здійснилася (*мало не здійснилася*). Відповідно, апроксимативність у турецькій мові в першому значенні реалізується за допомогою передфутурумних форм, у другому – за допомогою аналітичних форм дієслова.

наприклад: *Tren perondan kalkmak üzereydi* – *Поїзд мав ось-ось відправитися від перону*; б) абсентивний передфутурум, до семантичної структури якого додається ще й сема абсентивності, як і в попередніх випадках: *İşini bitirmek üzereymiş* – 1) (*Кажуть*), *він ось-ось мав закінчити свою роботу*; 2) (*Кажуть*), *він ось-ось має закінчити свою роботу*;

б) а) претеритний футурум, який позначає дію майбутню з погляду минулого (точки відліку) або моменту комунікації, при цьому результат такої дії може бути або негативним, або ж нерелевантним для мовця, порівняймо: *Bugün ne uaracaklık?* – *Що ми мали сьогодні зробити?* *Saat beşte gelecekti ama, gelmedi* – *Він мав прийти о п'ятій, але не прийшов*; б) абсентивний футурум, який, на відміну від перелічених вище абсентивних видо-часових форм, має насамперед стосунок до площини майбутнього часу (*Bu proje önümüzdeki yıl içerisinde gerçekleşecekmiş* – (*Кажуть*), *цей проект буде реалізований / має бути реалізований протягом наступного року*) і лише в другу чергу – до площини минулого часу: *Saat beşte gelecekti ama, gelmemiş* – *Кажуть* (рідше: *він сказав*), *що він мав прийти о п'ятій, але не прийшов* (зауважимо, що використання абсентивного футурума для позначення минулої дії, що, за словами третьої особи / осіб, мала здійснитися в майбутньому з погляду минулого, є нечастотним у сучасній турецькій мові).

У системі теперішніх видо-часових утворень формально ми виділяємо лише презентивні форми (аорист, презенс, прогресив), українським відповідником яких є теперішній час (при цьому цікавим є те, що в турецькій мові, на відміну від української, у системі теперішніх видо-часових форм можливе видове протиставлення за паралеллю тривала дія – перфектна дія [Сорокін 2006(а)]); при цьому – ми побіжно згадували про це вище – теоретично можна було б диференціювати абсентивні форми й для теперішніх часів у турецькій мові, і тоді вони поставали б як омонімічні відповідним минулим абсентивним формам. Проте в цьому ми не вбачаємо реальної доцільності, тому виділяємо абсентивні видо-часові форми в системі минулих видо-часових форм, які крім основного темпорального навантаження можуть мати й значення теперішнього або майбутнього (або і того, і іншого разом – як абсентивний аорист).

Насамкінець додамо, що розмежування семантики абсентивності / презентивності – з огляду на те, що реалізується вона за допомогою афіксів предикативності – можливе лише в межах видо-часових (тобто фінітних, або предикативних) форм; зважаючи на те, що нефінітні (непредикативні) і напівпредикативні форми, як-от: інфінітив, герундій, масдар, дієприкметник, дієприслівник не можуть містити в своєму складі афікси предикативності (а лише релятивні експоненти), у межах цих систем диференціація за лінією "абсентивність / презентивність" не відбувається.

ВИСНОВКИ

1. У межах функціонального дослідження вважаємо нерелевантною дихотомію "епістимічна модальність" – "деонтична модальність", оскільки лише перша є власне модальністю в прямому сенсі цього поняття. Модальність

являє собою семантичну (поняттєву) категорію, яка виражається за допомогою сукупності засобів (лексичних, граматичних) і пов'язана з “антропоцентричним чинником” – інтерпретацією мовцем фрагмента екстралінгвальної дійсності. Натомість так звана деонтична модальність являє собою відношення дії до реальності і є гетерогенним явищем, окремі елементи якого мають розглядатися у межах різних функціонально-семантичних полів. Деонтичність (тобто фактичність або контрфактичність) дії і її окремі елементи (імпресивність, оптативність, кондиціональність) можуть бути пов'язані з темпорально-аспектуальним комплексом, а можуть утворювати й окремі ФСП. Модальність і деонтичність в турецькій і українській мовах значно різняться як на рівні формальних засобів реалізації, так і на семантичному й функціональному рівнях. Недоцільним є виділення деонтичності (“суб’єктивної модальності”) як окремої семантичної категорії й включення її до сфери категорії модальності.

2. Згідно із запропонованою класифікацією українську віднесено до “немодальних мов”, для яких модальний компонент у висловленні не має ключового значення, натомість турецьку зараховано до “модальних мов”, оскільки фактично в будь-якому вербальному висловленні наявний модальний (інтерпретативний) компонент, який є релевантним для адекватного відображення предмета висловлення.

3. Для турецької мови релевантною є також диференціація категорії модальності, з одного боку, і категорії аспекту, з іншого боку. Під другою, яка в турецькій мові має афіксальне вираження, мається на увазі протиставлення дії за лінією “ствердження – заперечення – можливість – неможливість”.

4. Ядро ФСП модальності в турецькій мові складають автономні модальні функції, які самі по собі релевантні для розмежування значень і формальних засобів, що слугують для їх реалізації. На периферії ФСП модальності перебувають ті функції, які за своїми семантичними характеристиками є темпоральними або аспектуальними, але для диференціації яких істотним є модальний компонент. У цьому полягає взаємодія ФСП модальності з ФСП темпоральності й аспектуальності в межах темпорально-аспектуального комплексу турецької мови. Модальні функції в турецькій мові реалізуються, в основному, за допомогою граматичних засобів і, рідше, лексичних, які, проте, частіше використовуються сукупно з відповідними граматичними засобами. В українській мові простежується трохи інша ситуація: модальні функції реалізуються насамперед за допомогою лексичних засобів і лише в дуже обмежених випадках – граматичних, а випадки взаємодії модальності й інших семантичних категорій темпорально-аспектуального комплексу є доволі незначними. Крім цього, різниться набір модальних функцій у турецькій й українській мовах: якщо для турецької мови ключовими є такі модальні функції, як презентивність / абсентивність, інтентивність / потенційність, ствердження / припущення, то для української мови вони не є релевантними й можуть експлікуватися лише в деяких комунікативних ситуаціях за допомогою лексичних або, рідше, лексико-граматичних засобів. Загалом слід відзначити, що категорія модальності в українській мові є явищем значно вужчим і збідненішим з погляду засобів і функцій порівняно з аналогічною категорією в турецькій мові.

5. Смысловий компонент (сема в семантичній структурі граматичних форм) "презентивність – абсентивність" є специфічною особливістю турецької (і багатьох інших тюркських мов), що відрізняє її від, зокрема, української (й інших індоєвропейських мов). Під смысловим компонентом "абсентивність – презентивність" мається на увазі таке: будь-яке явище екстралінгвального світу, яке тією чи іншою мірою пов'язане з існуванням на часовій шкалі (це може бути дія, стан тощо), інтерпретуються (або принаймні можуть інтерпретуватися) мовцем і, відповідно, реципієнтом, як такі, що сталися за безпосередньої участі (присутності) мовця або, щонайменше, відомі мовцеві з достовірних джерел; у такому разі йдеться про сему презентивності в семантичній структурі граматичної форми. На протигагу цьому, будь-яке явище навколишнього світу, свідком якого мовець не був, а про яке судить зі слів іншої (переважно третьої) особи, тлумачиться як абсентивність. Отже, презентивність представлена в тих комунікативних ситуаціях: а) коли мовець був свідком дії, про яку йдеться у висловленні, тобто, яку бачив на власні очі, чув на власні вуха тощо; б) коли мовець не був свідком такої дії, але знає про неї з достовірних джерел, наприклад, засобів масової інформації. Відповідно, абсентивність представлена в тих комунікативних ситуаціях: а) коли мовець не був свідком дії, про яку йдеться у висловленні (не бачив на власні очі, не чув на власні вуха тощо), але про яку чув (знає) зі слів іншої особи / інших осіб (ідеться про так звану "чужослівність"), при чому таке джерело, на погляд мовця, не може вважатися достовірним; б) при переказуванні слів іншої особи (осіб) у порядку непрямої мови (така фактична реалізація трапляється в сучасній турецькій мові надзвичайно рідко).

6. Смысловий компонент "абсентивність – презентивність" із зіставного погляду для української мови входить до розряду смыслових лакун, які, наприклад, під час перекладу найчастіше не відтворюються, оскільки для української мови абсентивність (або, вужче, "чужослівність") звичайно є нерелевантною ознакою висловлення (хоча, безумовно, таку лауну можна заповнити за допомогою лексичних чи лексико-граматичних засобів, проте це відбувається в тому разі, коли на недостовірності джерела мовцем робиться спеціальний акцент у межах даного конкретного висловлення).

7. Формально реалізація семантичного компонента "абсентивність – презентивність" у граматичній системі турецької мови відбувається за допомогою спеціальних формантів – афіксів предикативності теперішнього часу, минулого часу й абсентивних; перші два свідчать про презентивність, останній – про абсентивність.

8. З граматичного погляду абсентивність і презентивність можуть розглядатися як бінарна опозиція, у межах якої ряд граматичних формантів, що містять компонент *-miş*, постають як маркований член опозиції.

9. Найбільш релевантною контрастивною ознакою, яка відрізняє абсентивні афікси предикативності від презентивних афіксів предикативності є те, що в їх семантичній структурі темпоральна складова відіграє другорядну роль, а на перший план виходить модальний смысловий компонент (у презентивних афіксах предикативності темпоральна семантика є первинною). Кажучи про другорядність темпорального складника, маємо на увазі, що

абсентивні афікси предикативності жорстко не прив'язані до моменту чи відтинку часу на часовій шкалі (на відміну від презентивних афіксів предикативності), а залежно від комунікативної ситуації можуть стосуватися як минулого, так і теперішнього часу (додамо принагідно, що залежно від конкретної реалізації абсентивні афікси предикативності в складі деяких складених часових форм можуть мати стосунок і до майбутнього часу), тобто йдеться про своєрідну граматичну омонімію – абсентивна видо-часова форма може позначати як дію, що сталася в минулому, так і дію, що відбувається в теперішньому (майбутньому) відтинку часу. Указівку на часову площину дає навколишній контекст або підтекст.

10. Основною функцією афіксів предикативності в реченні є формування предикативності як основної ознаки речення. У цьому полягає ще одна концептуальна відмінність між турецькою та українською мовами; так, в українській мові немає власне спеціальних морфологічних засобів формування предикативності, а для того, щоб слово, словосполука чи колокація слів стали реченням, достатньо "екстраморфологічних" чинників, наприклад контексту, просодичного контуру висловлення тощо.

11. Афікси предикативності входять до складу всіх видо-часових форм турецької мови. В усій системі видо-часових форм турецької мови з огляду на ознаку абсентивності – презентивності вихідними є прості минулі часові форми – претерит й абсентив-перфект; вони є кореферентними з погляду темпоральних характеристик (тобто завжди співвідносяться з однаковим відтинком або моментом часу – тим, який передуює моментові мовлення / комунікації; тобто йдеться про позначення дії, яка сталася в минулому), при цьому – якщо ми в даному контексті залишимося осторонь перфектної семантики турецького абсентива-перфекта й сконцентруємося лише на презентивності й абсентивності – основна відмінність між ними полягає в тому, що претерит позначає просту минулу дію, свідком реалізації якої мовець був або про яку знає з достовірних джерел; відповідно абсентив-перфект має протилежну характеристику – містить сему абсентивності, зокрема таку, що виявляється як чужослівність, а також як усвідомлення (часто – несподіване для мовця) результату дії після того, як вона відбулася (так зване значення "*işin sonradan farkına varış*"). Претерит й абсентив-перфект є двома єдиними граматичними утвореннями в усій системі видо-часових форм турецької мови, які не мають відповідних абсентивних паралельних форм, оскільки самі по собі корелюються одне з одним, саме тому ми визнаємо їх вихідними з погляду кваліфікації презентивності – абсентивності як семантичного явища в турецькій мові.

12. Серед інших видо-часових форм турецької мови за ознакою "абсентивність – презентивність" виділяємо: означений імперфект, абсентивний презенс, неозначений імперфект, абсентивний аорист, плюсквамперфект I, плюсквамперфект II, абсентивний плюсквамперфект, претеритний прогресив, абсентивний прогресив, претеритний передфутурум, абсентивний передфутурум, претеритний футурум, абсентивний футурум.

13. Розмежування семантики абсентивності / презентивності – з огляду на те, що реалізується вона за допомогою афіксів предикативності – можливе лише в межах видо-часових (тобто фінітних, або предикативних) форм; зважаючи на

те, що нефінитні (непредикативні) і напівпредикативні форми, як-от: інфінітив, герундій, масдар, дієприкметник, дієприслівник не можуть містити в своєму складі афікси предикативності (а лише релятивні експоненти), у межах цих систем диференціація за шкалою "абсентивність / презентивність" не відбувається.

Розділ 3

ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ

Семантична категорія темпоральності. Темпоральні категоріальні ситуації. Функціонально-семантичне поле темпоральності: постановка проблеми.

Взаємозв'язок категорій темпоральності й часового порядку. Ієрархія категорій темпоральності, аспектуальності, таксису й модальності в межах темпорально-аспектуального комплексу.

"Векторність" категорій темпорально-аспектуального комплексу: дейксис. Поняття "момент мовлення (комунікації)", "точка відліку". Часовий порядок, таксис й поняття "опорне дієслово".

За О.В.Бондарком, категорія темпоральності відображає мовну інтерпретацію сприйняття людиною часу позначуваних ситуацій відносно моменту мовлення або іншої вихідної точки. Основне членування в даній семантичній сфері – "одночасність (теперішнє) – передування (минуле) – наступність (майбутнє)" [Бондарко 2002: 473] відносно моменту мовлення. У зв'язку з цією дефініцією відзначимо, що існує вузька трактовка семантичної категорії темпоральності, коли поряд з нею диференціюють також й інші, дотичні семантичні категорії й ФСП – часової локалізованості й часового порядку, які відповідним чином відображають ті чи інші аспекти ідеї часу; такий підхід спостерігається у працях О.В.Бондарка й інших представників Санкт-Петербурзької школи функціональної граматики. З іншого боку, існує ширша інтерпретація категорії темпоральності, коли в сферу її функціонування включаються всі аспекти існування й лінгвального відображення ідеї абсолютного часу (порівняймо з таксисною семантикою, яка відображує часові відношення між діями безвідносно до моменту мовлення / комунікації в теперішньому чи минулому відтинку часу – про це детальніше йтиметься нижче). Ми дотримуємося саме другого підходу з широким трактування темпоральності, у межах якої виділяємо окремо категорію часового порядку.

З огляду на наведені вище роздуми актуальним видається насамперед розмежування тих семантичних категорій і базованих на них ФСП, які інтегруються в межах темпорально-аспектуального комплексу. Цими категоріями є насамперед темпоральність, аспектуальність і таксис, а також – для турецької мови екзистенційність (її немає в системі темпорально-аспектуального комплексу української мови [Сорокін 2007(г)]) і модальність, яка відіграє чи не найважливішу роль у всій системі турецької мови й передовсім у системі темпорально-аспектуального комплексу (згадаймо у зв'язку з цим роздуми багатьох учених про вершинне положення категорії модальності в ієрархії "темпоральність–модальність" [Бондарко 1990: 62–67]; ми, безумовно, не схильні "ідеалізувати" роль категорії модальності в межах досліджуваної пари мов, однак неодноразово відзначали її важливість і часто ключове значення, надто ж у турецькій мові, коли йдеться про розмежування

темпоральних, темпорально-аспектуальних, таксисних, аспектуально-таксисних і багатьох інших категоріальних ситуацій [Сорокін 2006(г)]).

Усі перелічені семантичні категорії й утворені на їх основі ФСП можуть бути вишикувані в межах темпорально-аспектуального комплексу у вигляді своєрідної ієрархічної системи, де, поза всіляким сумнівом, вершинне положення посідатиме категорія і ФСП темпоральності. Думка про вершинне положення темпоральності в ієрархії категорій темпорально-аспектуального комплексу спричинена такими міркуваннями: ідея абсолютного часу, тобто локалізація дії на часовій осі відносно моменту мовлення (моменту комунікації) є провідною ідеєю в будь-якій мові; цілком можливе існування мов, які не мають засобів для позначення "складних" часових категоріальних ситуацій, як-от: таксисні чи аспектуальні або змішані аспектуально-таксисні й інші категоріальні ситуації, але наледве у світі є мова, позбавлена засобів реалізації темпоральної семантики, отже, темпоральна семантика, ФСП темпоральності можуть бути виділені на матеріалі будь-якої мови – фактично є універсальною категорією; крім того, темпоральна семантика проходить своєрідною "червоною ниткою" через усю систему темпорально-аспектуального комплексу й усі інші семантичні категорії й ФСП безпосередньо взаємодіють і перетинаються з темпоральністю. Навіть той самий таксис, на наш погляд, є відносним часом (тобто відносною темпоральністю) й не являю собою повністю автономне ФСП на відміну від власне темпоральності.

У зв'язку з цим згадаймо про відомі (можна сказати "класичні") і не дуже відомі синтаксичні концепції: фактично всі вони, попри відмінності в термінологічному апараті, включають категорію часу в число обов'язкових ознак речення; наприклад, відома концепція речення В.В.Виноградова каже, що складниками предикативності як основної ознаки речення є модальність, синтаксична особа й синтаксичний час [Виноградов 1975: 226–229, 264–271]. Це також підтверджує думку про ключову роль категорії часу в усій мовній системі, зокрема й семантичної категорії темпоральності в межах темпорально-аспектуального комплексу.

Як ми зазначали вище, всі перелічені семантичні категорії в межах темпорально-аспектуального комплексу перебувають в ієрархічних відношеннях при вершинному положенні категорії темпоральності й відображають різні аспекти ідеї екстралінгвального часу; такі "часові особливості" і являють собою категоріальну семантику відповідних семантичних категорій.

Так, категоріальна семантика темпоральності – ми згадували про трохи вище – це локалізація дії на часовій шкалі відносно моменту мовлення (моменту комунікації); у межах категорії темпоральності виділяється й інша, безпосередньо залежна від темпоральності, семантична категорія часового порядку, яка, однак, у нашій концепції функціональної граматики, не утворює окреме ФСП (докладніше про це – нижче). Аспектуальність являє собою своєрідний "внутрішній час", внутрішню характеристику протікання й дисперсії дії в часі без її зв'язку з моментом мовлення (моментом комунікації) чи іншим моментом на шкалі (осі) абсолютного чи відносного часу. Таксис являє собою відносний (релятивний) час, який характеризується розташуванням не на шкалі

абсолютного часу (відносно моменту мовлення), а на осі відносного часу, тобто відносно іншої точки на часовій шкалі, точки поза моментом комунікації; обов'язковою умовою існування таксису (як, зрештою, і будь-якої іншої семантичної категорії, покладеної в основу ФСП) є наявність інтралінгвальних умов його існування, насамперед спеціальних мовних (граматичних) засобів, основною функцією яких є позначення – у нашому випадку – таксисної семантики й, відповідно, "опорної дії", яка й визначає точку відліку або момент спостереження, на які й є зорієнтованою другорядна (залежна) дія; для турецької й української мов це дієприкметники й дієприслівники (хоча перші в українській мові є незначним за кількістю граматичним класом) [Сорокін 2006(г); Сорокін 2007(в); Сорокін 2008(а)]; екзистенційність (семантична категорія з базованим на ній ФСП, яка властива турецькій, але невластива українській) має своєю категоріальною семантикою позначення перебування об'єкта в певному стані, місці тощо або володіння ним певною ознакою, властивістю, якістю, характеристикою або іншим об'єктом; екзистенційність у переважній більшості своїх реалізацій безпосередньо взаємодіє з темпоральністю.

З усіх семантичних категорій і ФСП темпорально-аспектуальному комплексу окремо стоїть лише модальність, яка єдина не є категорією векторною, тобто не спрямована до жодної точки на абсолютній або відносній часовій шкалі (як-от: момент мовлення / комунікації, момент спостереження, точка відліку), а слугує лише для позначення ставлення мовця до реалізовуваних у мовленні категоріальних ситуацій; з цього погляду, підкреслимо знову, насамперед кидається у вічі ключове місце в системі темпорально-аспектуального комплексу категорії темпоральності, оскільки будь-яка категоріальна ситуація і в українській, і в турецькій мовах є насамперед темпоральною. При цьому явною є відмінність у подальших характеристиках категоріальних ситуацій і способах їх сприйняття й реалізації в мовленні представниками турецької й української націй: будь-яка категоріальна ситуація в українській мові є аспектуальною, оскільки – ми не одноразово наголошували на цьому [Сорокін 2006(б)] – категорія виду в українській мові реалізується насамперед на рівні лексем; будь-яка лексема, навіть "відірвано" від категоріальних ситуацій екстралінгвальної дійсності в українській мові наділена видовою характеристикою; натомість у турецькій мові фактично будь-яка (за деякими незначними винятками) категоріальна ситуація є модальною – у нашому "вузькому" розумінні модальності як епістимічної категорії (докладніше див.: [Сорокін 2006(г)]).

Межі темпоральності, як й інших семантичних категорій, рухливі. У темпорально-аспектуальному комплексі можна нерідко спостерігати частковий перетин з іншими категоріями й ФСП; наприклад, елементи темпоральності взаємодіють з аспектуальністю й утворюють темпорально-аспектуальні ситуації і т.д. Разом з тим, з огляду на вершинне положення категорії темпоральності, вона має набагато чіткіші межі, ніж інші семантичні категорії, що разом із темпоральністю входять до складу темпорально-аспектуального комплексу.

Головною ознакою всіх семантичних категорій темпорально-аспектуального комплексу (за винятком модальності), надто ж темпоральності, є

векторність, тобто спрямованість до певної точки на осі часу; відповідно, у системі темпоральних відношень головним орієнтаційним чинником є дейксис. На дейктичних відношеннях базуються всі категоріальні ситуації, пов'язані з реалізацією ідеї часу; відповідно, одним із ключових понять функціональної граматики в тій її частині, що стосується темпорально-аспектуального комплексу, є поняття "часового дейктичного центру". Часовий дейктичний центр виражений насамперед у системі видо-часових форм, а також у системі таксисних й аспектуальних засобів.

У нашій концепції ми виділяємо два різновиди взаємопов'язаних і взаємозалежних часових дейктичних центрів: момент мовлення¹, або момент комунікації, і точка відліку (і його "модифікація" – момент спостереження). Мовець, залежно від мети висловлення, яке він формує, визначає відношення змісту висловлення до моменту мовлення й (у разі наявності) точки відліку й вдається до тих граматичних форм часу й інших мовних засобів, які відповідно до закладеного в них відношення до часового дейктичного центру відповідають меті висловлення [Бондарко 2002: 478–479].

Названі поняття є ключовим для сфери категорії темпоральності й для відповідного ФСП; при цьому в даному контексті йдеться про дихотомічне членування, яке ґрунтується на абсолютній і відносній часовій (темпоральній) орієнтації. Така орієнтація важлива з огляду на виділення нами в межах категорії темпоральності своєрідної "підкатегорії" часового порядку. У межах згаданої дихотомії ми виділяємо насамперед момент мовлення (комунікації), пов'язаний з існуванням мовця "тут і зараз", на який спрямовано вектор часових форм в їх абсолютному використанні, наприклад: *Я читаю* ("тут і зараз") / *Okuyorum*.

Моментові мовлення (комунікації) протиставляється так звана "точка відліку", на яку зорієнтована дія і яка сама є пов'язаною з моментом мовлення. Для турецької мови точка відліку є важливою передусім з огляду на існування релятивних часових форм (з формального погляду їх ще називають складеними) – плюсквамперфектів, імперфектів, передфутурума, претеритного футурума тощо; порівняймо в С.М.Іванова "пряме й метафоричне використання часових форм" [Іванов С. 1975: 62]. В українській мові немає релятивних часових форм (за винятком хіба що окремих випадків функціонування плюсквамперфекта [Сорокін 2003(в)]), хоча релятивне використання наявним трьом основним часовим формам, безумовно, властиве, але, на відміну від турецької мови, має лише контекстуальне й підтекстуальне оформлення, як-от у прикладі: *Він обіцяв мені повернути гроші, але не повернув*. Порівняймо аналогічний приклад турецькою мовою *Paramı iade edeceğini vaat etmişti ama, etmedi*, де використовується плюсквамперфект; у наведеному як приклад реченні маємо дві минулі дії, одна з яких ("не повернув") зорієнтована на момент мовлення, а інша ("обіцяв") – на інший момент на часовій шкалі – точку відліку, позначену в

¹ У зв'язку з цим згадаймо роздуми О.М.Пешковського про "час мовлення", "мовленнєву свідомість" й "елемент суб'єктивності" у висловленнях з формами часу. Див.: [Пешковский 1956: 87, 88]. Див. також концепції семантики граматичних категорій і теорії мовленнєвої діяльності: [Моделирование... 1987: 43–55].

нашому прикладі дієсловом "не повернув" у формі минулого часу (воно й позначає точку відліку, тобто "опорну дію"); бачимо, що в українській мові обидві дії, попри їх "розведеність" на часовій осі, позначені однією й тією самою часовою формою (претеритом), однак, виходячи з контексту (смислу висловлення), розуміємо, що перша з дій передує другій, хоча граматичного вираження ця ідея не віднаходить; натомість у турецькій мові випадки орієнтації дії на інший момент на часовій осі регламентовані (хоча, можливо, не так чітко й суворо, як, наприклад, в англійській мові; про це докладно див.: [Сорокін 2003(в)]) й обмежені відповідними релятивними часовими формами. Такі випадки інтерпретуються нами або як часовий порядок у межах категорії темпоральності (у разі відсутності чіткої точки відліку), або як таксис.

Отже, точка відліку – це відмінний від моменту мовлення, але зорієнтований на нього, момент на шкалі (осі) часу, на який, у свою чергу, зорієнтована інша (другорядна) дія. Додамо, що основною вказівкою на точку відліку, як ми зазначали у попередньому контексті, є (опорне) дієслово, яке позначає дію, зорієнтовану на момент мовлення; на таку точку й орієнтується інша дія. Проте точка відліку вряди-годи може позначатися не лише дієсловом, але й адвербіальними маркерами на зразок *давним-давно*, *минулого тижня*, *у даний момент*, *завтра* тощо, які є особливою адвербіальною системою темпоральних специфікаторів і використання яких зумовлюється особливостями даної конкретної мовної системи.

Наведені приклади й загальні роздуми дають нам змогу дійти висновку про своєрідну "одновекторність" української мови, яка у використанні формальних засобів, що реалізують темпоральні категоріальні ситуації, орієнтується передусім на момент мовлення й лише опосередковано – на точку відліку, від турецької мови, яка є двовекторною й у позначенні темпоральних ситуацій явно (експліцитно) орієнтується як на момент мовлення, так і на точку відліку.

Зауважимо також, що відмінність між темпоральністю в її реалізації у вигляді часового порядку й таксисом, попри їх зовнішню схожість, є істотною і проходить насамперед на рівні автономності функціонування граматичних засобів позначення відповідних категоріальних ситуацій й дейксисної субординації категоріальних ситуацій, в основі яких перебувають позначувані дії; ми зазначали, що інтерпретуємо таксис виключно як залежну (неавтономну) категорію, жорстко "прив'язану" до точки відліку у висловленні [Сорокін 2007(б)]; натомість граматичні засоби, що реалізують темпоральність, відзначаються автономністю функціонування і відсутність "прив'язки" до точки відліку (хоча, наприклад, у випадку релятивного функціонування часових форм, точка відліку є обов'язковою, проте може мати й імпліцитне вираження). Відповідно, для таксису обов'язковим основним поняттям є опорна дія, тоді як у випадку з часовим порядком її немає; крім того, для таксису нерелевантним є поняття моменту мовлення (комунікації). Додамо, що як в українській, так і в турецькій мовах часовий порядок реалізується у вигляді складносурядних речень, тоді як таксис має своїми засобами мовленнєвої реалізації дієприкметники й дієприслівники, а також (у турецькій мові) – герундії, інфінітиви, масдари, часто оформлені у вигляді відповідних граматичних

комплексів¹, а також (переважно в українській мові) – функціонально співвіднесені з дієприкметниками й дієприслівниками складнопідрядні речення й віддієслівно-іменникові конструкції.

СТРУКТУРА Й ЗАСОБИ ФСП ТЕМПОРАЛЬНОСТІ В ТУРЕЦЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Ядро й периферія ФСП темпоральності.

Видо-часові форми як ядерні елементи ФСП темпоральності. Поняття про українські перфект і плюсквамперфект.

Периферійні елементи ФСП темпоральності. Залежність "темпоральність – таксис – часовий порядок".

Лексичні й лексико-граматичні засоби ФСП темпоральності.

Будь-яка семантична категорія пов'язана, з одного боку, з категоріальними ситуаціями як певними змістовними структурами, а, з іншого боку, з ФСП як єдністю різнорівневих мовних засобів реалізації такої категоріальної ситуації в мовленні.

Коли йдеться про темпоральність як ФСП, маються на увазі білатеральні компоненти цього поля, насамперед граматична категорія часу як система протиставлених одне одному рядів граматичних форм з однорідним значенням, а також ті чи ті синтаксичні конструкції, певні лексичні засоби – темпоральні лексеми й сполуки на зразок *сьогодні, учора, минулого року* тощо, комбінації різнорівневих засобів. Наше завдання – визначити й проаналізувати на матеріалі досліджуваної пари мов структуру поля темпоральності – як, зрештою, й інших ФСП темпорально-аспектуального комплексу – центр і периферію, надто ж визначити подібності й контрасти в турецькій і українській мовах.

Безумовно, ядро ФСП темпоральності становлять часові (видо-часові) форми дієслова. Навіть формальний кількісний аналіз дозволяє нам визначити наявність істотних контрастів у системі часових (видо-часових) форм українського й турецького дієслова. Так, за мінімальними підрахунками в українській мові маємо три, а з урахуванням плюсквамперфекта (давноминулого часу), який далеко не завжди відрізняється такою ж мірою облігаторності й регламентованості, як плюсквамперфект у турецькій (а надто в західноєвропейських, як-от англійській, мовах), – чотири видо-часових форми. Якщо елімінуватися від формально-структурного підходу й поглянути на проблему часових форм в українській мові виключно із семантичного погляду, можемо на додачу виділити ще й перфект (про нього докладно нижче); отже, максимальний підрахунок часових форм в українській мові – п'ять, які у свою чергу можуть бути об'єднані в три групи за ознакою часової локалізації дії: 1) ті, що позначають теперішню дію; 2) ті, що позначають минулу дію; 3) ті, що позначають майбутню дію.

¹ Про ці засоби докладніше йтиметься нижче в тих частинах монографії, які присвячені відповідно часовому порядку й таксису.

У турецькій мові таких груп за ознакою локалізації дії в часовому відтинку можемо диференціювати п'ять: 1) ті, що позначають передминулу дію; 2) ті, що позначають минулу дію; 3) ті, що позначають теперішню дію; 4) ті, що позначають передмайбутню дію; 5) ті, що позначають майбутню дію. У свою чергу переважна більшість видо-часових форм у межах цих груп дихотомічно членується на: 1) презентивні видо-часові форми; 2) абсентивні видо-часові форми. Розподіл видо-часових форм турецької мови у кожній з груп, виділених за ознакою темпоральної локалізації дії, є таким:

1) передминулий відтинок часу: плюсквамперфект, представлений у кількості трьох формальних реалізацій (плюсквамперфект I, плюсквамперфект II, абсентивний плюсквамперфект);

2) минулий відтинок часу: претерит, абсентив-перфект, імперфект, представлений у чотирьох формальних реалізаціях (означений імперфект, неозначений імперфект, абсентивний презенс, абсентивний аорист), претеритний футурум, абсентивний футурум, претеритний передфутурум, абсентивний передфутурум, претеритний прогресив, абсентивний прогресив;

3) теперішній відтинок часу: аорист, презенс, прогресив;

5) передмайбутній відтинок часу: передфутурум;

6) майбутній відтинок часу: футурум.

Відповідно до здійсненого статистичного аналізу кількість видо-часових форм турецької мови в нашій концепції становить двадцять (ми пишемо "у нашій концепції", тому що ця кількість варіює, інколи й істотно, у працях різних тюркологів і залежить від підходу – формально-структурного, семантичного тощо), наприклад, при виключно семантичному підході видо-часових форм у турецькій мові буде на порядок більше, оскільки всі абсентивні форми насправді можуть функціонувати не лише у зв'язку з минулими, але й теперішніми і / чи майбутніми діями (така "викладка", ґрунтована на семантичному критерії, подана в табл. 1 у додатках).

Істотною рисою турецьких видо-часових форм, яка насамперед відрізняє їх від часових форм української мови, є взаємне перехрещення сфер функціонування турецьких видо-часових форм, яке трапляється дуже часто, так само, як і перехрещення зі значеннями так званих форм способів [Сорокін 2006(г)] – це в цілому не властиве українській мові (за деякими незначними винятками). Якщо в українській мові трапляються поодинокі випадки використання в дискурсі одних часових форм замість інших (так зване метафоричне функціонування), що обмежується фактично випадками так званого "наративного презенса" (у межах якого інколи виділяють й історичний теперішній час) і футурума в значенні майбутнього неактуального (*Де пройдуть татари, там залишаються спалені міста й селища*), то в турецькій мові таких випадків метафоричного використання часових форм або ж – що буває частіше – поєднання в межах семантики однієї часової форми двох або й більшої кількості значень, на перший погляд не пов'язаних одне з одним, однак які історично впливають з прототипного значення видо-часової форми, є доволі багато. Найбільш частотні з таких випадків є такими:

1) усі абсентивні видо-часові форми, утворені на основі абсентивного афікса предикативності, попри те, що зараховуються нами до площини минулих

видо-часових форм можуть паралельно позначати й дію, яка належить до часової площини, до якої належить часова основа, що до неї додано абсентивний афікс предикативності. Це спричинено тим, що ключовою семою в семантичній структурі абсентивних афіксів предикативності є не темпоральна, а модальна складова, тобто значення "чужослівності", а сема темпоральності є другорядною. Відповідно саме абсентивність є прототипним значенням розглядуваних форм, а темпоральна складова може визначатися або власне семою минулої дії, яка є другим складовим елементом у семантичній структурі розглядуваних форм, або ж темпоральною орієнтацією основи видо-часової форми, що входить як інтегральна частина до складеної часової форми; експлікація того чи того значення відбувається передусім за допомогою контекстуальних засобів;

2) форма абсентива-перфекта має одразу кілька значень; у семантичній структурі абсентива-перфекта диференціюються семи, в основі яких перебуває темпоральна орієнтація (дія реалізується у минулому відтинку часу), модальна орієнтація (дія пов'язана із значенням абсентивності) й аспектуальна орієнтація (статальний перфект – дія реалізована в минулому відтинку часу, а її результат у вигляді стану – у теперішньому відтинку часу); при цьому комбінація сем у межах даного конкретного значення в даній конкретній комунікативній ситуації може бути різною; усі, доволі відмінні одна від одної, фактичні реалізації пов'язані з двома – і це є доволі унікальною ситуацією – прототипними значеннями, поєднаними в межах однієї форми: абсентивністю і перфектністю [Сорокін 2003(г); Сорокін 2003(д)];

3) аорист одночасно належить до двох часових площин – може позначати дію, яка відбувається в теперішньому відтинку часу й у майбутньому відтинку часу, що в цілому спричинено прототипною семантикою атемпоральності турецького аориста – він позначає дію, яка тривала в минулому – триває в теперішньому – імовірно триватиме в майбутньому [Сорокін 2005(а); Сорокін 2005(б)].

Зупинимося докладніше на часових формах дієслова в українській мові. Як ми зазначали вище, в українській мові можна виділити три основні часові форми – претерит (минулий час), презенс (теперішній час) і футурум (майбутній час); крім цього, диференціюються дві форми, які мають темпоральне значення при ключовій ролі модального компонента (плюсквамперфект, або давноминулий / передминулий час) і аспектуального компонента (перфект). При цьому залежно від темпоральної характеристики накладаються обмеження й на використання відповідних видових лексичних форм; так, у презенсі може використовуватися лише дієслово недоконаного виду, тоді як в претериті, футурумі й плюсквамперфекті можуть бути представлені дієслова як доконаного, так і недоконаного видів. Щодо перфекта, то він використовується лише в екзистенційних конструкціях.

Під перфектом мається на увазі комбіноване використання в основній предикативній позиції у висловленні екзистенційного дієслова *бути* (яке тут фактично постає як зв'язка) і пасивних дієприкметників минулого часу й корелятивних їм предикативних форм на *-но / -то*, наприклад: *стіл накритий / накрито; стіл був накритий (накритим); стіл буде накритий (накритим)*. У

подібного роду конструкціях явно простежується статально-перфектна семантика; вони відповідають турецьким абсентивно-перфектним і плюсквамперфектним формам (у категоріальних ситуаціях "минула дія – результат у момент мовлення" і "передминула дія – результат у точці відліку") зі значенням статального перфекта, наприклад: *sofra kurulmuş(tur) / kurulmuştu*, а також дискретним видовим перифрастичним формам у поєднанні з екзистенційним дієсловом *olmak* у функції зв'язки (звернімо увагу на схожість таких реалізацій в українській і турецькій мовах), наприклад: *sofra kurulmuş olacak / kurulmuş oldu / kurulmuş oluyor* тощо.

Загалом відзначимо, що до ФСП темпоральності належить не лише перфект, але й усі синтаксичні утворення, які містять у своєму складі екзистенційне дієслово *бути* – як у власне екзистенційному значенні, так і в значенні зв'язки, зокрема й у тому разі, коли така зв'язка в теперішньому часі еліптується, як-от у прикладах: *Мій друг – школяр / був школярем / буде школярем. Ніч. Холодно* тощо. Нагадаємо, що в турецькій мові такі конструкції належать до ядра не ФСП темпоральності (хоча вони безумовно мають темпоральну сему у своїй семантичній структурі), а до ФСП екзистенційності [Сорокін 2007(г)], оскільки екзистенційна семантична складова в них є первинною й реалізується за допомогою спеціальних формальних граматичних засобів – афіксів предикативності, яких у турецькій мові налічується чотири групи (дві з них функціонально корелятивні й відрізняються лише за сферами застосування на основі формальних ознак).

До центра ФСП темпоральності належать три основні часові форми, названі нами вище, які мають автономну темпоральну перспективу без наявності додаткових сем у прототипному значенні; дві інші форми – плюсквамперфект і перфект – можна зарахувати до найближчого оточення ядра розглядуваного ФСП. Принагідно зауважимо (з огляду на типологічні подібності української і російської мов), що О.В.Бондарко на прикладі російської мови зараховує до ядра й найближчого оточення ядра ФСП темпоральності крім трьох російських часових форм і "аналітичних дієприкметниково-пасивних форм" (дефінованих нами вище як перфект) ще й форми повних дієприкметників (*читающий, читавший, прочитанный*), форми зі значенням "давнього звичайного" (*хаживал, говаривал, едал*) й згадані нами вище екзистенційні конструкції (за визначенням О.В.Бондарка, "синтаксичні конструкції зі значенням теперішнього часу, співвідносні з конструкціями, що містять форми типу *быв, будет*" [Бондарко 2002: 486–490]).

З такими твердженнями можна погодитися лише частково; так, якщо належність "давнього звичайного", якому в українській мові нерідко, навіть, можна сказати, переважно відповідає плюсквамперфект (*ходив був, казав був* тощо), а також "аналітичних дієприкметниково-пасивних форм" до ФСП темпоральності, то щодо такої належності дієприкметникових форм можна дискутувати. Зважаючи на те, що дієприкметники самі по собі (за винятком тих, що мають потенції до самостійного предикативного – у функції основного предиката у висловленні – функціонування) не мають автономної темпоральної перспективи – їх темпоральність завжди є залежною від іншої дії (вираженої у висловленні відповідним дієсловом, яке в нашій концепції має дефініцію

"опорне"); така відносна темпоральність є ніщо інше, як таксис, тому, без сумніву, дієприкметникові, так само, як й інші залежно-темпоральні форми мають бути зараховані до ядра ФСП таксису й аж ніяк навіть не до дистантної периферії ФСП темпоральності.

З іншого боку, таксис за певних теоретичних підходів можна було б розглядати не як окреме, нехай і позбавлене автономності, функціонально-семантичне поле, а як периферійну складову ФСП темпоральності (як це відбувається в нашій концепції зіставної граматики турецької й української мов з категорією часового порядку); у такому разі й граматичні таксисні засоби можна було б розглядати як периферійні складники ФСП темпоральності. Проте ми в такій інтеграції функціонально-семантичних полів потреби не бачимо, адже часовий порядок – якщо б навіть його й визнати автономною семантичною категорією, у чому є значні сумніви – не може бути охарактеризований як такий, що формує ФСП, через, по-перше, свою надто велику навіть у порівнянні з іншими ФСП аморфність, по-друге, через фактичний брак формальних засобів, прототипною функцією яких було б саме позначення часового порядку і які входили б до ядра ФСП часового порядку.

Іншою є ситуація з таксисом: відповідне ФСП має доволі чіткі межі, таксисна семантика підлягає чіткій дефініції [Сорокін 2007(б)], а сама наявність у мові дієприкметників і дієприслівників (а також й інших граматичних засобів з таксисною семантикою, надто ж у турецькій мові – йдеться про широко представлені герундії й герундіальні комплекси) уже свідчить на користь потреби виділення таксису в окреме ФСП.

Отже, ми підсумовуємо загальні дані про формальні елементи ФСП темпоральності турецької і української мов у зіставних таблицях, наведених у додатках.

Кожна часова форма (або їх сукупність) турецької і української мов у вигляді відповідного контрастного протиставлення аналізуватиметься в подальших структурних частинах нашої роботи.

На периферії ФСП темпоральності перебувають також і ті формальні граматичні, лексичні й лексико-граматичні засоби, які слугують для позначення різних комбінацій поєднання автономних дій (їх паралельне існування, наступність одна відносно іншої, одночасність тощо) і відповідних темпоральних категоріальних ситуацій; такі засоби, насамперед синтаксичного плану, лежать в основі синтаксичних конструкцій (в українській мові це – широко представлений спектр різноманітних складних – складносурядних і складнопідрядних – речень, у турецькій – складносурядні речення й обмежено представлені складнопідрядні речення); такі засоби й інтегровані на їх основі синтаксичні конструкції можуть мати своєю домінантною семантичною характеристикою саме темпоральність і в такому разі їх можна зарахувати до найближчої периферії ядра ФСП темпоральності; в інших випадках темпоральна сема може виявлятися рецесивною семантичною ознакою при превалюванні інших семантичних ознак – кондиціональності, оптативності, причинності, мети тощо й у такому разі відповідні засоби належать до ядра інших ФСП, реалізація основної семантики якої є їх прототипною функцією; разом з тим вони є й частиною ФСП темпоральності, перебуваючи на його віддаленій периферії, або

ж ФСП таксису (коли йдеться про залежну часову перспективу – орієнтацію не на момент комунікації / мовлення, а на точку відліку).

Зауважимо принагідно, що сема (семантична ознака) темпоральності є одним з найпоширеніших складників у семантичній структурі багатьох семантичних категорій; на противагу їм існують й інші семантичні категорії й інтегровані на їх основі ФСП, повністю позбавлені темпоральних характеристик, як-от: персональність, становість (у турецькій мові; для української мови це питання дискусійне, яке має бути піддане додатковому аналізу) тощо. У разі коли йдеться про комбінації автономних дій у межах темпоральних категоріальних ситуацій, які реалізуються в мовленні за допомогою автономних граматичних засобів, що не потребують наявності у висловленні опорного дієслова, то такі ситуації тлумачаться нами в межах поняття часового порядку (див. нижче), в іншому разі – у межах семантичної категорії таксису; разом з цим неможливо не помітити безпосередній зв'язок між темпоральною категорією часового порядку й категорією таксису, яка фактично пов'язана з відношеннями поєднання дій на основі принципу "опорного дієслова – залежного дієслова".

Нерідко (в українській, але не в турецькій) форми, що реалізують темпоральні відношення у межах категорії часового порядку, є повністю кореферентними таксисним формам, і вони є взаємозамінними. Щодо турецької мови, то в ній такі випадки взаємозамінності форм часового порядку й таксисних форм (коли йдеться про субординовані дії) є набагато рідшими, а часто й узагалі неможливими, оскільки в турецькій мові формальних засобів, що входять до ФСП таксису на порядок більше, ніж аналогічних засобів в українській мові й навпаки: в українській мові засобів, які реалізують темпоральні відношення у межах категорії часового порядку на порядок більше, ніж таксисних засобів. Додамо також, що межа між ядром, ближньою периферією й віддаленою периферією у ФСП темпоральності, як, зрештою, й в інших ФСП нерідко є доволі аморфною й розмитою.

Додамо, що на віддаленій периферії перебувають і ті граматичні засоби, які в традиційних і загальноприйнятих (хоча й настільки ж дискусійних [Сорокін 2006(г)]) концепціях граматики дефінуються як "способи дієслова": в українській мові – імператив і кон'юнктив; у турецькій мові – імператив, кон'юнктив, дезидератив й облігатив; усім цим граматичним утворенням тією чи іншою мірою властива темпоральний складник, хоча самі по собі, безумовно, вони є ядерними елементами відповідних ФСП, семантику яких вони насамперед і реалізують у мовленні – ідеться про ФСП імперативності, кондиціональності [Сорокін 2008(б)], оптативності [Сорокін 2008(в)], облігативності тощо.

На периферії ФСП темпоральності – як об'єднання, що інтегрує різнорівневі мовні засоби – перебувають також і лексичні засоби реалізації темпоральної семантики (так звані "темпоральні лексеми") на зразок *зараз* (*şimdi*), *вчора* (*dün*), *сьогодні* (*bugün*), *завтра* (*yarın*) тощо, і лексико-граматичні темпоральні комплекси, які можна поділити на дві частини: 1) сталі лексико-граматичні вирази, які в однаковій формі перманентно відтворюються мовцями (як-от: у *даний момент* (*şu an*, *şu anda*), *на днях* (*şu günlerde*, *geçenlerde*, *geçen* /

geçtiğimiz günlerde), через певний відтинок часу (*bir süre sonra*) тощо); 2) вільно продуковані в мовленні лексико-граматичні темпоральні комплекси (у своїх більш пізніх творах автор..., я пригадую..., у своїх мріях тощо). Темпоральні лексеми являють собою замкнене коло мовних засобів; лексико-граматичні темпоральні комплекси в першій групі – порівняно закрити групу, хоча в її межах і не є неможливою вільна словотворчість мовця у певній комунікативній ситуації; лексико-граматичні комплекси в третій групі є відкритим рядом форм і вільно інтегрується мовцем у процесі комунікації.

Зауважимо, що лексичні й лексико-граматичні засоби використовуються лише в комбінації з відповідними граматичними формами для уточнення темпоральної характеристики дії (локалізації дії в певному моменті або відтинку часу), при цьому залежно від синтаксичної конструкції чи комунікативної ситуації вони можуть бути як облігаторним (як у прикладі: *Незабаром канікули*), так і факультативним елементом висловлення. Саме тому ми надаємо граматичним засобам ФСП темпоральності вершинного положення порівняно з лексичними й лексико-граматичними темпоральними засобами. Проте лексичні засоби в кожному із зазначених типів їх функцій мають постійне, стабільне темпоральне значення, яке реалізується в певній синтаксичній функції – функції обставини. Саме тому деякі науковці зараховують їх до одного з різновидів так званої "будівельної (рос.: *строевой*) лексики" [Всеволодова 1975; Всеволодова 1982]. З іншого боку, і в українській, і в турецькій мовах трапляються випадки, коли темпоральна лексема або ж лексико-граматичний темпоральний комплекс може задавати певний часовий план, який вимагає вибору певної часової (видо-часової) форми; наприклад, використання лексеми *вчора* у переважній більшості комунікативних ситуацій вимагає використання однієї з форм минулого часу – претерита, плюсквамперфекта тощо або ж (у певних випадках) – наративного презенса, але аж ніяк не, наприклад, футурума.

У деяких інших мовах випадки регламентації використання тих чи тих видо-часових форм за наявності певної темпоральної лексеми (темпорального лексико-граматичного комплексу) є частотнішими, а правила їх комбінації – жорсткішими. Так, в англійській мові суворо регламентується використання, наприклад, форм простого минулого часу (*the Past Simple Tense*), теперішнього перфекта (*the Present Perfect Tense*) з обставинами на зразок *yesterday*, яка вимагає простого претерита й ніколи – теперішнього перфекта (хоча він і позначає минулу дію), *this morning* і подібні, які завжди вимагають теперішнього перфекта в разі, коли відтинок часу, про який ідеться у висловленні, ще не минув, і аж ніяк не простого претерита; таких випадків у англійській мові доволі багато. Як зазначає О.В.Бондарко, "...периферійне положення лексичних одиниць у полі темпоральності не означає, що ці мовні засоби не істотні для вираження темпоральних відношень. Без лексичних засобів повна реалізація функцій вираження часу, адекватна потребам мовленнєвої комунікації, була б неможливою" [Бондарко 2002: 493].

ЧАСОВИЙ ПОРЯДОК

Семантична категорія і ФСП часового порядку в теорії функціональної граматики О.В.Бондарка.

Часовий порядок як складова ФСП темпоральності. Взаємодія часового порядку, аспектуальності й таксису.

Засобиреалізації категорії часового порядку.

В кількох останніх дослідженнях академіка О.В.Бондарка натрапляємо на виділення часового порядку як семантичної категорії, яка перебуває в основі однойменного ФСП [Бондарко 2002: 519-540]. Ця теорія про функціонування часового порядку в якості автономного ФСП у межах темпорально-аспектуального комплексу ґрунтується насамперед на філософській концепції Г.Рейхенбаха [Рейхенбах 1985], а також на лінгвістичних дослідженнях, де йдеться про явище часового порядку [Galton 1976; Гуревич 1971; Гвоздев 1958]. Не зупиняючись докладно на роздумах й аргументах названої теорії, висловимо кілька зауважень з приводу того, чому, на нашу думку, положення О.В.Бондарка про автономність ФСП часового порядку є помилковими, і наведемо наш погляд на досліджуване явище.

В інтерпретації О.В.Бондарка, часовий порядок – це відображене у висловленні й цілісному тексті представлення "часу в подіях", тобто представлення часової осі, репрезентованої подіями, процесами, станами, позначеннями моментів часу й інтервалів (*наступного дня, через п'ять хвилин* тощо). Мовна інтерпретація часового порядку включає динамічність "настання фактів" (виникнення нових ситуацій, зміни ситуацій) і статичність "тривалостей" (даних ситуацій) в поєднанні з позначенням чи імплікацією інтервалів між діями.

Структуру часового порядку в тексті утворюють різні комбінації динамічності / статичності; ця опозиція ґрунтується на аспектуальних семантичних ознаках "виникнення нової ситуації" – "дана ситуація" й таксисних ознаках послідовності / одночасності. У слов'янських мовах комбінації перелічених ознак виражаються за участю форм доконаного й недоконаного видів, а додаткове "підкреслення" здійснюється за допомогою обставинних маркерів на зразок *потім, після цього* тощо [Бондарко 2002: 519].

Подібне трактування часового порядку, на нашу думку, є значною мірою дискусійним, насамперед з огляду на те, що межі часового порядку в разі диференціації його як окремого ФСП виявляються не просто аморфними (це, у принципі, не є вадю теорії граматики функціонально-семантичних полів) – їх – цих меж – просто немає, оскільки неможливо окреслити не стільки сфери функціонування категорії часового порядку в межах систем категоріальних ситуацій, скільки чітко визначити сукупність граматичних і / або лексичних (лексико-граматичних) одиниць, які можна було б беззастережно зарахувати до ядра названого ФСП. Ця складність виникає через просту причину – таких засобів просто не існує. Відомо – і ми про це згадували вище – що для виділення ФСП на основі певної семантичної категорії основним критерієм є можливість диференціації мовних (насамперед граматичних) засобів, специфікованою

функцією яких було б позначення в мовленні саме цієї семантичної категорії. Повторимося – ані в українській, ані в турецькій мовах таких граматичних засобів немає.

Навіть О.В.Бондарко, захищаючи положення розглядуваної концепції, зазначає, що часовий порядок як ФСП значною мірою різниться від інших ФСП, зокрема й тих, що входять до складу темпорально-аспектуального комплексу й слугують для всебічної реалізації ідеї екстралінгвального часу; мовленнєві реалізації категорій часу, виду тощо спираються в мовній системі передовсім на особливу систему граматичних форм, на морфологічну парадигму. Щодо категорії часового порядку, то вона не спирається на таку парадигму, у самій своїй основі є не морфологічною, а *синтагматичною* [Бондарко 2002: 533]. Доволі суперечливим є питання про те, чи можна таку "синтагматичність" (тобто фактично необмежені варіації співвіднесення у межах поліпредикативних конструкцій нерідко різних за своїми функціональними характеристиками лексичних форм, граматичних і лексико-граматичних утворень) вважати достатньою для виділення часового порядку в окреме ФСП. У разі позитивної відповіді на це запитання дуже непростою завданням буде класифікувати всі можливі варіанти реалізацій у межах поліпредикативних (і, на думку О.В.Бондарка, з якою ми не можемо погодитися, монопредикативних) утворень тих форм, які можуть належати до ядра чи периферії ФСП часового порядку. Нам така класифікація видається неможливою, а зазначений вище критерій – недостатнім для виділення автономного ФСП часового порядку, саме тому на поставлене вище запитання ми даємо негативну відповідь. У зв'язку з цим виникає нове запитання: про сутність (категоріальну семантику) і мовленнєві реалізації такого явища, як часовий порядок.

Безумовно, жодного сумніву не може викликати наявність в мові семантичної категорії часового порядку, адже комбінаторика різних дій у плані сукцесивності й симультанності, динамічності й статичності є невід'ємною частиною будь-якої мови. Але такі комбінації дій і, відповідно, засобів їх мовленнєвої реалізації наледве можна й варто виносити за межі темпоральності й таксису, даючи право на існування окремого ФСП часового порядку. Таким чином, проаналізувавши категоріальну семантику й варіанти позначення часового порядку, ми дійшли висновку, що його найкраще вважати складовою частиною ФСП темпоральності, при цьому в українській мові явно простежується безпосередній зв'язок часового порядку насамперед з аспектуальністю, а в турецькій – передусім із таксисом. Пояснимо докладніше.

Категоріальна семантика часового порядку полягає в різноманітних колокаціях дій (категоріальних ситуацій, заснованих на діях) і, відповідно, колокаціях мовних засобів у межах поліпредикативних комплексів для позначення взаємозв'язку дій. Основним критерієм диференціації часового порядку, який відрізняє його, наприклад, від таксису, є "рівноправність" таких дій, тобто відсутність в якійсь із дій "опорного" характеру, що є обов'язковою умовою для існування таксисних категоріальних ситуацій. Якщо проводити паралель між діями й заснованими на них категоріальними ситуаціями, з одного боку, і граматичними засобами, з іншого, побачимо, що часовий порядок як категорія ФСП темпоральності завжди пов'язаний із координацією, а таксис – із

субординацією; відповідно дві ключові значеннєві складники часового порядку – це симультанність (паралельне протікання дій), наприклад, *Батько сидить на дивані й читає газету* (*Baba sedirde oturuyor ve gazete okuyor*) і сукцесивність (послідовність протікання дій), наприклад: *Викладач зайшов до аудиторії й привітався з учнями* (*Öğretmen sınıfa girdi ve öğrencileri selamladı*). Темпоральні категоріальні ситуації, пов'язані із часовим порядком, на відміну від таксису, є співрозташованими на абсолютній часовій осі й зорієнтованими на момент мовлення; тоді як таксисні категоріальні ситуації зорієнтовані не на момент мовлення, а на точку відліку, а сама така точка відліку, як ми зазначали вище, зорієнтована на момент комунікації.

Разом з тим, синонімія мовних, насамперед граматичних, засобів у будь-якій мові доволі часто дозволяє інтерпретувати одні й ті самі співвіднесені дії (категоріальні ситуації) як такі, що є виявом як часового порядку, так і таксису; наприклад, наведені вище висловлення можна трансформувати таким чином: *Батько, сидячи на дивані, читає газету* (*Baba sedirde oturarak gazete okuyor = Sedirde oturan baba gazete okuyor*) і *Зайшовши в аудиторію, викладач привітався з учнями* (*Öğretmen sınıfa girip öğrencileri selamladı = Sınıfa giren öğretmen öğrencileri selamladı*) – у цих висловленнях виявляється взаємодія таксисних (позначених дієприслівниками) і темпоральних (позначених видо-часовими формами) ситуацій, тоді як у наведених першими прикладах ми маємо співвіднесені одна з одною темпоральні ситуації.

З іншого боку, внутрішня суперечливість категорії часового порядку полягає в тому, що вона може виявлятися не лише як темпоральна (що трапляється частіше), але й як таксисна категорія. У таких прикладах, як-от: *Сидячи на дивані й читаючи газету, батько не помічав нікого навкруги; Зайшовши в аудиторію й привітавшись із учнями, викладач почав урок* маємо колокації таксисних категоріальних ситуацій, тобто дві (чи більше) співвіднесені одна з одною дії, зорієнтованих не на момент мовлення, а на точку відліку, тобто іншу дію на часовій осі.

Зауважимо також, що О.В.Бондарко підкреслює, що часовий порядок має своїм прототипним різновидом у мовленні "оповідь про події минулого в їх природній послідовності" [Бондарко 2002: 519]. З цим не можна погодитися беззастережно, оскільки часовий порядок може виявлятися в будь-якій часовій площині, а не лише в минулому, тому прототипною семантикою часового порядку слід визнати мовленнєву реалізацію колокацій дій (категоріальних ситуацій) – незалежно від їх розташування на часовій осі.

В українській мові (так само, як і в інших слов'янських мовах) чітко простежується взаємозв'язок часового порядку з аспектуальністю (категорією виду), що не є дивним: вид як категорія, властива дієсловам на рівні лексем, пов'язана з будь-якою семантичною категорією, зорієнтованою на ідею екстралінгвального часу. Як цілком слушно зауважують дослідники слов'янських мов, недоконаний вид насамперед пов'язаний із статичністю, симультанністю дій, а доконаний – із динамічністю, сукцесивністю, послідовною зміною дій (темпорально-аспектуальні категоріальні ситуації "дана дія" – "нова дія").

Щодо турецької мови, то в ній – з огляду на виключно граматичний характер й переважно синкретичну реалізацію категорії виду – не простежується безпосередній зв'язок часового порядку й аспектуальності, проте такий зв'язок, безумовно є тією мірою, якою він властивий темпоральності й аспектуальності (адже ми зазначали вище, що часовий порядок є насамперед складовою ФСП темпоральності й реалізується в мовленні за допомогою тих само засобів, що й темпоральність); нагадаємо, що в турецькій мові (на відміну від української) простежується зв'язок аспектуальності із темпоральністю і з модальністю; в інших ФСП аспектуальність жодним чином себе не виявляє; натомість в українській мові зв'язок аспектуальності й модальності виявляється лише в кількох незначних випадках.

Як ми зазначали вище, категорія часового порядку в межах ФСП темпоральності й частково таксису реалізується за допомогою тих само засобів, які формують ядро й периферію названих ФСП за участю граматичних елементів, на основі яких інтегруються координативні поліпредикативні комплекси, а також відповідних лексичних і лексико-граматичних засобів, які вказують на симультанність і сукцесивність дій; відповідно, можемо дійти висновку, що часовий порядок не може існувати автономно (оскільки він не ґрунтується на морфологічній парадигмі), а є категорією наративного дискурсу. Тобто для виявлення семантики часового порядку обов'язковою умовою є наявність "ланцюга подій", комбінаторики дій (і мовних засобів) у межах висловлення (поліпредикативного комплексу). Зауважимо, що думка О.В.Бондарка про можливість існування часового порядку в межах монопредикативного комплексу [Бондарко 2002: 533–535], на наш погляд, є доволі дискусійною, оскільки в такому разі, коли послідовність дій (часовий порядок) фактично вважається імпліцитною категорією, будь-яке висловлення мало б бути визнаним таким, що належить до сфери ФСП часового порядку (адже, як ми зазначали вище, граматичний час – як абсолютний, так і релятивний – є категорією векторною, відповідно, включеною до абсолютного або відносного "ланцюга подій").

До засобів реалізації часового порядку в мовленні належать, крім власне часових (видо-часових), видових (для української мови) і таксисних форм, ті засоби когезії, які забезпечують поєднання дій у межах поліпредикативного комплексу, а саме: 1) сурядні сполучники на зразок: *і / й, та (ve)*; 2) лексичні одиниці й лексико-граматичні утворення (адverbіальні маркери), які вказують на послідовність або одночасність дій, як-от: *через два дні, спочатку...потім, дві години по тому* тощо. Часові (видо-часові) форми утворюють основу часового порядку (ряди дій на часовій осі), тоді як адverbіальні маркери надають таким діям додаткової характеристики часового порядку. Додамо, що, як цілком слушно зауважує О.В.Бондарко, для вираження часового порядку, представленого в рядах дієслівних форм, характерна однорідність модального й часового планів [Бондарко 2002: 527]; звичайно структуру часового порядку в дискурсі утворюють форми одного й того ж способу й одного й того ж часу (хоча трапляються й винятки, наприклад: *У той час він мав хворобливий вигляд, а зараз виглядає дуже добре*).

У багатьох випадках безпосередньо дотичними до часового порядку є субординативні поліпредикативні (насамперед в українській мові) і монопредикативні з одним або більше залежним предикатним центром (залежними предикатними центрами) – у турецькій мові, які містять таксисну семантику (речення з підрядними сполучниками в українській мові, з герундіями, інфінітивами, субстантивованими дієприкметниками тощо – у турецькій мові), які формують ФСП таксису.

Часовий порядок може мати й бездієслівне вираження (*Сиджу я на лавці в парку і раптом – вибух. Parkta oturuyorum, derken bir patlama*), коли дієслово, що власне позначає сукцесивну або симультанну дію є імпліцитним, при цьому залишається іменна частина; у такому разі значною мірою важливим є підтримка навколишнього контексту й наявність адвербіальних маркерів (на зразок лексеми *раптом – derken* у наведеному вище прикладі). Подібні випадки жодним чином не заперечують наведеної вище думку про базисну роль дієслівних форм і поліпредикативних комплексів у мовленнєвому вираженні категорії часового порядку.

ВИСНОВКИ

1. Категоріальна семантика темпоральності – це локалізація дії на часовій шкалі відносно моменту мовлення (моменту комунікації); у межах категорії темпоральності виділяється й інша, безпосередньо залежна від темпоральності, семантична категорія часового порядку, яка, однак, у нашій концепції функціональної граматики, не утворює окреме ФСП.

2. Межі темпоральності, як й інших семантичних категорій, рухливі. У темпорально-аспектуальному комплексі можна нерідко спостерігати частковий перетин темпоральності з іншими категоріями й ФСП; наприклад, елементи темпоральності взаємодіють з аспектуальністю й утворюють темпорально-аспектуальні ситуації і т.д. Разом з тим, з огляду на вершинне положення категорії темпоральності, вона має набагато чіткіші межі, ніж інші семантичні категорії, що разом із нею входять до складу темпорально-аспектуального комплексу.

3. Головною ознакою всіх семантичних категорій темпорально-аспектуального комплексу (за винятком модальності), надто ж темпоральності, є векторність, тобто спрямованість до певної точки на осі часу; відповідно, у системі темпоральних відношень головним орієнтаційним чинником є дейксис і вельми важливим є поняття "часового дейктичного центру". Часовий дейктичний центр виражений насамперед у системі видо-часових форм, а також у системі таксисних й аспектуальних засобів. У нашій концепції ми виділяємо два різновиди взаємопов'язаних і взаємозалежних часових дейктичних центрів: момент мовлення, або момент комунікації, і точку відліку. Момент мовлення (комунікації), пов'язаний з існуванням мовця "тут і зараз", на який спрямовано вектор часових форм в їх абсолютному використанні, а точка відліку – це відмінний від моменту мовлення, але зорієнтований на нього, момент на шкалі (осі) часу, на який, у свою чергу, зорієнтована інша (другорядна) дія.

4. За наслідками здійсненого дослідження ми дійшли висновку про своєрідну "одновекторність" української мови, яка у використанні формальних засобів, що реалізують темпоральні категоріальні ситуації, орієнтується передусім на момент мовлення й лише опосередковано – на точку відліку, від турецької мови, яка є двовекторною й у позначенні темпоральних ситуацій явно (експліцитно) орієнтується як на момент мовлення, так і на точку відліку.

5. Ядро ФСП темпоральності формують часові (видо-часові) форми дієслова. Навіть формальний кількісний аналіз дозволяє нам визначити наявність істотних контрастів у системі часових (видо-часових) форм українського й турецького дієслова. Так, за мінімальними підрахунками в українській мові маємо три, а з урахуванням плюсквамперфекта (давноминулого часу) – чотири часові форми. Якщо елімінуватися від формально-структурного підходу й поглянути на проблему часових форм в українській мові виключно із семантичного погляду, можемо на додачу виділити ще й перфект. Відповідно, за максимальними підрахунками часових форм в українській мові – п'ять; вони у свою чергу можуть бути об'єднані в три групи за ознакою часової локалізації дії: 1) ті, що позначають теперішню дію; 2) ті, що позначають минулу дію; 3) ті, що позначають майбутню дію.

У турецькій мові таких груп за ознакою локалізації дії в часовому відтинку можемо диференціювати п'ять: 1) ті, що позначають передминулу дію; 2) ті, що позначають минулу дію; 3) ті, що позначають теперішню дію; 4) ті, що позначають передмайбутню дію; 5) ті, що позначають майбутню дію. У свою чергу переважна більшість видо-часових форм у межах цих груп дихотомічно членується на: 1) презентивні видо-часові форми; 2) абсентивні видо-часові форми. Відповідно до здійсненого статистичного аналізу кількість видо-часових форм турецької мови в нашій концепції становить двадцять (ми пишемо "у нашій концепції", тому що ця кількість варіює, інколи й істотно, у працях різних тюркологів і залежить від підходу – формально-структурного, семантичного тощо).

6. Істотною рисою турецьких видо-часових форм, яка насамперед відрізняє їх від часових форм української мови, є взаємне перехрещення сфер функціонування турецьких видо-часових форм, яке трапляється дуже часто, так само, як і перехрещення зі значеннями так званих форм способів; це явище спостерігається насамперед у таких випадках: 1) усі абсентивні видо-часові форми, утворені на основі абсентивного афікса предикативності, попри те, що зараховуються нами до площини минулих видо-часових форм можуть паралельно позначати й дію, яка належить до часової площини, до якої належить часова основа, що до неї додано абсентивний афікс предикативності; 2) форма абсентива-перфекта має одразу кілька значень й усі її, доволі відмінні одна від одної, фактичні реалізації пов'язані з двома прототиповим значеннями, поєднаними в межах однієї форми: абсентивністю і перфектністю; 3) аорист одночасно належить до двох часових площин – може позначати дію, яка відбувається в теперішньому відтинку часу й у майбутньому відтинку часу, що в цілому спричинено прототипною семантикою атемпоральності турецького аориста – він позначає дію, яка тривала в минулому – триває в теперішньому – імовірно триватиме в майбутньому.

7. В українській мові можна виділити три основні часові форми – претерит (минулий час), презенс (теперішній час) і футурум (майбутній час); крім цього, диференціюються дві форми, які мають темпоральне значення при ключовій ролі модального компонента (плюсквамперфект, або давноминулий / передминулий час) і аспектуального компонента (перфект); перфект використовується лише в екзистенційних конструкціях. Під перфектом мається на увазі комбіноване використання в основній предикативній позиції у висловленні екзистенційного дієслова *бути* (яке тут фактичне постає як зв'язка) і пасивних дієприкметників минулого часу й корелятивних їм предикативних форм на *-но / -то*. У подібного роду конструкціях явно простежується статально-перфектна семантика; вони відповідають турецьким абсентивно-перфектним і плюсквамперфектним формам (у категоріальних ситуаціях "минула дія – результат у момент мовлення" і "передминула дія – результат у точці відліку") зі значенням статального перфекта, а також дискретним видовим перифрастичним формам у поєднанні з екзистенційним дієсловом *olmak* у функції зв'язки

8. До ФСП темпоральності належить не лише перфект, але й усі синтаксичні утворення, які містять у своєму складі екзистенційне дієслово *бути* – як у власне екзистенційному значенні, так і в значенні зв'язки, зокрема й у тому разі, коли така зв'язка в теперішньому часі еліптується. У турецькій мові такі конструкції належать до ядра не ФСП темпоральності (хоча вони безумовно мають темпоральну сему у своїй семантичній структурі), а ФСП екзистенційності, оскільки екзистенційна семантична складова в них є первинною й реалізується за допомогою спеціальних формальних граматичних засобів – афіксів предикативності, яких у турецькій мові налічується чотири групи.

9. На периферії ФСП темпоральності перебувають також і ті формальні граматичні, лексичні й лексико-граматичні засоби, які слугують для позначення різних комбінацій поєднання автономних дій (їх паралельне існування, наступність одна відносно іншої, одночасність тощо) і відповідних темпоральних категоріальних ситуацій. На віддаленій периферії перебувають і ті граматичні засоби, які в традиційних і загальноприйнятих (хоча й настільки ж дискусійних) концепціях граматики дефінуються як "способи дієслова": в українській мові – імператив і кон'юнктив; у турецькій мові – імператив, кон'юнктив, дезидератив й облігатив; усім цим граматичним утворенням тією чи іншою мірою властивий темпоральний складник, хоча самі по собі, безумовно, вони є ядерними елементами відповідних ФСП, семантику яких вони насамперед і реалізують у мовленні

10. На периферії ФСП темпоральності – як об'єднання, що інтегрує різнорівневі мовні засоби – перебувають також і лексичні засоби реалізації темпоральної семантики (так звані "темпоральні лексеми") і лексико-граматичні темпоральні комплекси, які можна поділити на дві частини: 1) сталі лексико-граматичні вирази, які в однаковій формі перманентно відтворюються мовцями; 2) вільно продуковані в мовленні лексико-граматичні темпоральні комплекси.

11. Категорії часового порядку, на відміну від усіх інших семантичних категорій, не спирається на морфологічну парадигму й у самій своїй основі є не

морфологічною, а *синтагматичною* [Бондарко 2002: 533]. Доволі суперечливим є питання про те, чи можна таку "синтагматичність" вважати достатньою для виділення часового порядку в окреме ФСП. Жодного сумніву не може викликати наявність в мові семантичної категорії часового порядку, адже комбінаторика різних дій у плані сукцесивності й симультанності, динамічності й статичності є невід'ємною частиною будь-якої мови. Але такі комбінації дій і, відповідно, засобів їх мовленнєвої реалізації наледве можна й варто виносити за межі темпоральності й таксису, даючи право на існування автономному ФСП часового порядку. Тому часовий порядок вважаємо складовою частиною ФСП темпоральності, при цьому в українській мові явно простежується безпосередній зв'язок часового порядку насамперед з аспектуальністю, а в турецькій – передусім із таксисом.

12. Категоріальна семантика часового порядку полягає в різноманітних колокаціях дій (категоріальних ситуацій, заснованих на діях) і, відповідно, колокаціях мовних засобів у межах поліпредикативних комплексів для позначення взаємозв'язку дій. Основним критерієм диференціації часового порядку, який відрізняє його, наприклад, від таксису, є "рівноправність" таких дій, тобто відсутність у котроїсь із дій "опорного" характеру, що є обов'язковою умовою для існування таксисних категоріальних ситуацій. Якщо проводити паралель між діями й заснованими на них категоріальними ситуаціями, з одного боку, і граматичними засобами, з іншого, побачимо, що часовий порядок як категорія ФСП темпоральності завжди пов'язаний із координацією, а таксис – із субординацією; відповідно два ключові значеннєві складники часового порядку – це симультанність і сукцесивність. Темпоральні категоріальні ситуації, пов'язані із часовим порядком, на відміну від таксису, є співрозташованими на абсолютній часовій осі й зорієнтованими на момент мовлення; у той самий час таксисні категоріальні ситуації є зорієнтованими не на момент мовлення, а на точку відліку.

13. Внутрішня суперечливість категорії часового порядку полягає в тому, що вона може виявлятися не лише як темпоральна (що трапляється частіше), але й як таксисна категорія. Інколи маємо колокації таксисних категоріальних ситуацій, тобто дві (чи більше) співвіднесені одна з одною дій, зорієнтованих не на момент мовлення, а на точку відліку, тобто іншу дію на часовій осі.

14. В українській мові (так само, як і в інших слов'янських мовах) чітко простежується взаємозв'язок часового порядку з аспектуальністю (категорією виду); недоконаний вид насамперед пов'язаний із статичністю, симультанністю дій, а доконаний – із динамічністю, сукцесивністю, послідовною зміною дій (темпорально-аспектуальні категоріальні ситуації "дана дія" – "нова дія"). Щодо турецької мови, то в ній – з огляду на виключно граматичний характер й переважно синкретичну реалізацію категорії виду – не простежується безпосередній зв'язок часового порядку й аспектуальності, проте такий зв'язок, безумовно є тією мірою, якою він загалом властивий темпоральності й аспектуальності.

15. Категорія часового порядку в межах ФСП темпоральності й частково таксису реалізується за допомогою тих само засобів, які формують ядро й периферію названих ФСП за участю граматичних елементів, на основі яких

інтегруються координативні поліпредикативні комплекси, а також відповідних лексичних і лексико-граматичних засобів, які вказують на симультанність і сукцесивність дій; відповідно, можемо дійти висновку, що часовий порядок не може існувати автономно (оскільки він не ґрунтується на морфологічній парадигмі), а є категорією наративного дискурсу. Тобто для виявлення семантики часового порядку обов'язковою умовою є наявність "ланцюга подій", комбінаторики дій (і мовних засобів) у межах висловлення (поліпредикативного комплексу).

16. До засобів реалізації часового порядку в мовленні належать, крім власне часових (видо-часових), видових (для української мови) і таксисних форм, ті засоби когезії, які забезпечують поєднання дій у межах поліпредикативного комплексу, а саме: 1) сурядні сполучники; 2) лексичні одиниці й лексико-граматичні утворення (адвербіальні маркери), які вказують на послідовність або одночасність дій. Часові (видо-часові) форми утворюють основу часового порядку (ряди дій на часовій осі), тоді як адвербіальні маркери надають таким діям додаткової характеристики часового порядку.

17. Безпосередньо дотичними до часового порядку є субординативні поліпредикативні (насамперед в українській мові) і монопредикативні з одним або більше залежним предикатним центром (залежними предикатними центрами) – у турецькій мові, які містять таксисну семантику (речення з підрядними сполучниками в українській мові, з герундіями, інфінітивами, субстантивованими дієприкметниками тощо – у турецькій мові).

АСПЕКТУАЛЬНІСТЬ

Проблема інваріантності / варіативності в межах функціонально-семантичного поля аспектуальності.

Доконаний / недоконаний вид як бінарна опозиція в слов'янських мовах.

Процесуальність / фактичність як аспектуальні інваріанти турецької мови.

Варіанти аспектуальних значень.

Проблема інваріантності-варіативності аспектуального значення посідає одне з ключових місць у дослідженні темпорально-аспектуального комплексу будь-якої мови. Категорія виду, ФСП аспектуальності, зокрема й проблема виявлення варіантів і виведення інваріантних аспектуальних значень вже багато десятиліть привертає до себе увагу дослідників-мовознавців, насамперед русистів і спеціалістів зі слов'янських мов [Рассудова 1968; Бондарко 1971; Бондарко 1983; Маслов 1984; Падучева 1996; Зализняк, Шмелев 2000]; побічно торкався цієї проблематики на матеріалі турецької мови й видатний учений Е.Кошмідер [Кошмідер 1962: 382-394] (див. також: [Uğurlu 2003; Arslan 2006; Rentzsch 2005]), а також деякі інші тюркологи. Разом з тим, не можна сказати, що їм пощастило досягти таких значних позитивних результатів як ті, що є надбанням русистики. Так, панівною в тюркології залишилася думка про повну відсутність категорії виду в тюркських мовах, зокрема й у турецькій; лише Е.Кошмідер визнавав за видове протиставлення імперфекта й претерита в системі минулих видо-часових форм турецької мови [Кошмідер 1962: 383].

Під час виявлення інваріанта граматичного значення передовсім постає питання про зміст цього поняття. Так, у “Словнику лінгвістичних термінів” О.С.Ахманової подано таку дефініцію інваріанта: “Інваріант – це ема як елемент абстрактної системи мови незалежно від її конкретних реалізацій (ало-)” [Ахманова 1966: 176]. Щодо терміна “ема”, то він визначається О.С.Ахмановою як “суфікс, який виділяється зі складу таких термінів як фонема, морфема, семема, семантема тощо зі значенням “структурний елемент, тип, структурна одиниця мови”; протиставляється “ало-” як даній реалізації відповідних одиниць у мовленні” [Ахманова 1966: 525]. Ю.С.Маслов зазначав, що відносно всіх своїх варіантів мовна одиниця постає як їхнє “загальне”, їхній абстрактний інваріант [Маслов 1984: 30]. За “Лінгвістичним енциклопедичним словником”, інваріант – це абстрактне позначення однієї й тієї самої сутності (наприклад, однієї й тієї самої одиниці) відокремлено від її конкретних модифікацій – варіантів [ЛЭС 1990: 80–81]. На думку О.В.Бондарка, інваріант – “це ознака або комплекс ознак досліджуваних системних об’єктів (мовних або мовленнєвих одиниць, класів і категорій, їхніх значень і функцій), які залишаються незмінними під час будь-яких перетворень, зумовлених взаємодією системи з навколишнім середовищем” [Бондарко 2002: 159]. В усіх цих визначеннях фактично приховано один і той самий зміст: інваріант – це абстрактна одиниця,

яку неможливо виділити при первинному візуальному аналізі, оскільки в мовленні вона існує лише у вигляді низки конкретних реалізацій (варіантів); інваріант експлікується шляхом аналізу всіх варіантів і виділення їхніх спільних ознак, які не зазнають трансформацій незалежно від будь-яких інтра- й екстралінгвальних змін. Сукупність таких спільних ознак (або одна спільна для всіх варіантів ознака) і є інваріантом. Інваріантність / варіативність являє собою багаторівневу ієрархічну систему, яка охоплює мовні одиниці, їхні функціональні об'єднання (поля різних типів) і типові функції, які реалізуються в мовленні під час взаємодії елементів системи й середовища [Бондарко 2002: 160].

Поняття інваріанта бере свій початок у теорії Р.Й.Якобсона; у його працях інваріантність трактується як одне з основоположних понять мовознавства. На думку Р.Й.Якобсона, значимість проблеми інваріантності виходить далеко за межі лінгвістики. Звернення до цієї проблеми розглядається ним як міждисциплінарна тенденція. За Р.Й.Якобсоном, інваріантність значимостей у системі мовних знаків є основою цільового (тобто функціонального) підходу до мови і її одиниць [Якобсон 1985: 373]. Додамо, що в працях Р.Й.Якобсона поняття інваріанта пов'язане з ідеєю загального значення, яке охоплює всі окремі значення й використання даної форми. Загалом можна сказати, що виділення загального значення, або інваріанта, пов'язане насамперед з ідеєю співвіднесення конкретних явищ, які виступають у мовленні, з глибинними закономірностями, закладеними в мовній системі. Учення Р.Й.Якобсона про загальні значення являє собою одне з найбільш визначних досягнень системно-функціонального напрямку в лінгвістиці ХХ століття.

Разом з тим, деякі мовознавці, зокрема Є.Курилович, О.О.Потебня, у своїх працях заперечували можливість існування загального значення. Так, О.О.Потебня, критикуючи теорію загальних значень у викладі М.П.Некрасова [Некрасов 1865: 106] (цит. За О.В.Бондарком), зазначав, що він відкидає будь-які загальні значення, так само, як й ієрархічне відношення загального й окремого в значеннях на тій підставі, що він визнає існування значення (лексичного чи граматичного) лише в мовленні, у контексті. Таким чином, інваріант, який є продуктом абстрагувальної роботи мовознавців й існує швидше як здобуток мовної системи, а не мовлення, не має права на існування. На думку О.О.Потебні, “мовознавство не потребує цих загальних значень” [Потебня 1958: 42–43]. Разом з тим, О.О.Потебня, підкреслюючи неможливість існування інваріантів, у багатьох своїх працях не обмежується твердженням, що значення слова можливе лише в мовленні, а звертається до мовних значень, визнає існування парадигматичних відношень у системі мови й підкреслює їхню важливість для розуміння значення даної форми під час її функціонування в мовленні, тобто фактично непрямо визнає можливість існування значення в мові, а не лише в мовленні. У свою чергу існування варіантів (зокрема згаданих нами парадигматичних відношень) свідчить на користь можливості й необхідності виведення загальних значень, тобто інваріантів значення.

Деякі науковці, як-от: О.В.Бондарко, Є.В.Падучева, В.М.Солнцев та інші стверджують, що розробка типології загальних значень (інваріантів), тобто виділення їхніх типів і різновидів на ґрунті різноманітних диференційних ознак,

є необхідним й актуальним для мовознавства [Бондарко 2002: 165]. Це підтверджується тим, що в сучасному мовознавстві, як і в працях 60-80-х років, проблема інваріантності привертає до себе увагу представників різних лінгвістичних напрямів [Солнцев 1982; Падучева 1986; Шатуновский 1992; Барентсен 1995; Гловинская 1977; Тимберлейк 1998; Шелякин 1999].

Вище ми зазначали, що найбільш вдалого розв'язання проблема категорії виду віднайшла в дослідженнях мовознавців-русистів. Залишаючи осторонь питання про сутність ФСП аспектуальності й співвідношення в ньому лексики, граматики й семантики, перелічимо сукупність варіантів аспектуального значення доконаного й недоконаного видів у російській мові (ті самі варіанти валідні й для деяких інших слов'янських мов, зокрема й української). Значення доконаного виду [Зализняк, Шмелев 2000]:

1. Основне значення доконаного виду – конкретно-фактичне, тобто позначення одиничної події, яка мала місце в минулому або є очікуваною в майбутньому.

2. Наочно-взірцеве, що описує звичайну, повторювану дію, яку для наочності представлено як одноразову, наприклад: *Іноді навесні буває так: налетить буря, погуляє години дві-три і так само несподівано припиниться, як почалася*. Іноді це значення називають узуальним. Тут ідеться про використання доконаного виду як зображувального прийому.

3. Потенційне значення, наприклад: *Таких книжок зараз у магазині не знайдеш. Ти, Васильку, і мертвого розворушиш*.

4. Умовне, зокрема й умовно-гіпотетичне, значення: *Прийди я хвилиною пізніше, і його було б уже не врятувати. Ну добре, виконав я ваше прохання, а далі що?* Питання про зарахування потенційного й умовного значень до категорії виду, на нашу думку, є доволі дискусійним; ідеться, швидше, про їхню належність до категорії модальності – тут ми маємо справу зі специфічними модальними значеннями дієслова доконаного виду, які виявляються у певній комунікативній ситуації (контексті).

5. Сумарне, наприклад: *Він тричі постукав у двері*. Це окреме значення доконаного виду реалізується в контексті обставини кратності, тут ідеться про одноразову, але наче “багатоактну” подію, тому це не суперечить твердженню про те, що доконаний вид позначає одноразову дію [Зализняк, Шмелев 2000: 20]. Інколи можлива реалізація значення сумарної дії й за допомогою дієслова недоконаного виду (порівняймо: *Він декілька разів перечитав / перечитував цей лист*). Різниця між ними є виключно інтерпретаційною: вибір доконаного чи недоконаного виду визначається не властивостями екстралінгвальної ситуації, а способом її концептуалізації (наприклад, розглядаються три дзвінки в двері як єдина багатоактна дія чи як три однакових дії). Усі перелічені периферійні значення доконаного виду наявні й у недоконаного виду [Зализняк, Шмелев 2000: 21].

Значення недоконаного виду [Рассудова 1968; Бондарко 1971; Бондарко 1983; Маслов 1984; Падучева 1996; Гловинская 1982; Бондарко, Буланін 1967]:

1. Актуально-тривале (процесне, конкретно-процесне) – ідеться про процес або стан, який триває в момент спостереження; це значення реалізується

в будь-якій з трьох часових площин, наприклад: *Не заважай, я працюю. Одного літнього ранку вони підходили до прохідної тощо.*

2. Дуративне, яке є дотичним до актуально-тривалого – позначає дію, що триває не в момент спостереження, а протягом певного відтинку часу; інколи його називають також континуальним, хоча Є.В.Падучева й відділяє ці два значення одне від одного. На її думку, дуративне значення може існувати лише в контексті обставини тривалості, наприклад: *Вони гуляли всю ніч.*

3. Потенційне – *Він розмовляє (може розмовляти) французькою.*

4. Ітеративне (багаторазове) – *Він заварював чай* (порівняймо: *Він заварив чай*).

5. Неактуально-статальне (або постійно-безперервне) – зустрічається лише в дієслів типу “любити”, “належати”, “знати”, тобто таких дієслів, які позначають постійну властивість або стан.

6. Загальнофактичне видове значення, яке поділяється на декілька підваріантів: а) загальнофактичне результативне, наприклад: *Ти показував їй цей лист? Я тебе попереджав. Якось жінка шукала тебе*; б) загальнофактичне двоспрямоване: *Він приходив (> прийшов і пішов)*; в) загальнофактичне нерезультативне: *Я умовляв її, але не умовив*; г) загальнофактичне неграничне – дія відбувалася колись в минулому, але закінчилася, наприклад: *Я вас любив* [Зализняк, Шмелев 2000: 21–23].

7. Узуальне – значення дії або події, яка узуально повторюється, наприклад: *Кожен ранок він відкриває вікно.*

Майже в усіх науковців, які розробляли проблеми категорії виду, цілком природним чином виникало бажання побачити за усією різноманітністю окремих видових форм певну закономірність, тобто виділити інваріант аспектуального значення, який, як і будь-яка інваріантна сутність, недоступний безпосередньому спостереженню й реально існує лише у вигляді варіантів. Питання про існування формули, яка дозволила б охопити “загальне значення” кожного виду або видового протиставлення як такого, є одним з найбільш дискусійних питань аспектології слов’янських мов, однак, як ми зазначали вище, ніколи не ставало об’єктом спеціального дослідження тюркологів.

Проаналізувавши конкретні окремі значення (варіанти) категорії виду в турецькій мові, ми дійшли висновку, що протиставлення інваріантів аспектуального значення відбувається за лінією “процесність (процесуальність) – фактичність”, причому таке протиставлення не збігається зі згаданим вище протиставленням доконаного-недоконаного видів в українській та інших слов’янських мовах. Так, з наведеного вище переліку варіантів аспектуального значення ми бачимо, що в українській мові окремим варіантом недоконаного виду може бути й фактичність; наприклад, у висловленнях на зразок *Цю мечеть будував архітектор Сінан. Ти читав цю книжку? Ви сьогодні відчиняли вікно?* дієслово недоконаного виду насправді реалізує аспектуальне значення фактичності й у переважній більшості подібних висловлень може бути трансформоване в дієслово доконаного виду, часто без істотної зміни семантики висловлення (*Цю мечеть побудував архітектор Сінан. Ти прочитав цю книжку?*). Така ситуація в слов’янських мовах завжди заводила в глухий кут усіх аспектологів і, незважаючи на доволі велику кількість досліджень, деякі

сучасні мовознавці-славісти дійшли висновку (зокрема на матеріалі російської мови), що встановити інваріант недоконаного виду неможливо. Це пов'язано насамперед з тим, що недоконаний вид в слов'янських мовах є немаркованим членом опозиції, а значить, може прибирати на себе ті самі функції, що й доконаний вид [Зализняк, Шмелев 2000: 35].

На відміну від слов'янського виду, турецький вид – через те, що він у переважній більшості випадків реалізується синкретично за допомогою тих самограматичних формантів, що реалізують темпоральні функції – не може бути розглянутий крізь призму теорії маркованості-немаркованості. Однак фактом залишається те, що функціонально-семантичному полю аспектуальності в турецькій мові властиве чітке протиставлення видових інваріантів у вигляді бінарної опозиції за ознаками процесності й фактичності. Зазначені інваріанти повною мірою перекривають усі окремі варіанти, можливі в межах ФСП аспектуальності.

Інваріантне значення процесності в турецькій мові поділяється на такі окремі варіанти:

1) Континуальне – позначає дію (процес, стан), що триває на момент комунікації або тривала на момент спостереження (для площини минулого часу). Аспектуальне значення континуальності може мати два ключових значення: а) дія, яка триває в момент мовлення (тривала в певний момент спостереження в минулому) – таку дію можна назвати актуально-тривалою; б) дія, яка триває в теперішньому відтинку часу (тривала в певному відтинку часу в минулому), але не обов'язково в момент мовлення (момент спостереження); таку дію можна назвати неактуально-тривалою. До неактуально-тривалих належать також ті дії, які в слов'янській аспектології визначаються як неактуально-статальні: *Я вас люблю (Sizi seviyorum)*. *Вікна цієї кімнати виходять на море (Bu odanın pencereleeri denize bakıyor)* оскільки така дія, на нашу думку, що не збігається з твердженнями аспектологів-русистів, є не постійною, а тимчасовою ознакою суб'єкта, яка реалізується хоча й у широкому, але все ж таки теперішньому відтинку часу. Таким чином, континуальна дія може поставати як безперервна і як регулярна.

Коли йдеться про синкретичні засоби реалізації аспектуальних функцій, то основним засобом позначення континуальної дії є презенс для дій, що тривають в момент комунікації і означений імперфект для дій, що тривали в момент спостереження в минулому [Сорокін 2004]. Наявність лексичних маркерів, які вказують на момент, коли відбувається (відбувалася) дія, як-от: *şimdi, şu an, şu anda, o zaman, o anda* тощо не є обов'язковою, адже позначення такого моменту може відбуватися за допомогою контекстуальних засобів, комунікативної ситуації.

Континуальна дія може також поставати як континуально-процесна, яка позначається за допомогою прогресива й прогресивного імперфекта. Специфікою такого значення є особливе підкреслення мовцем тривалого характеру дії, яка відбувається в момент комунікації або відбувалася в момент спостереження в минулому, причому така дія представляється мовцем у своєму розвитку (*in progress* – звідси й назва). Відмінність між презенсом й імперфектом, з одного боку, і прогресивом і прогресивним імперфектом, з

іншого, носить швидше інтерпретаційний характер, тобто залежить від людського чинника, від того, як мовець розцінює дію, ситуацію, що є предметом висловлення (див. вище розділ про категорію модальності).

Значення теперішньої континуальної дії протиставляється насамперед значенню теперішньої габітативної, або узуальної, дії, тоді як значення минулої континуальної дії протиставляється одразу двом значенням: а) минула габітативна (узуальна); б) минула загальнофактична дія (про неї йтиметься під час описання варіантного наповнення аспектуального інваріанта фактичності).

2) Габітативне, або узуальне, значення – позначає теперішню або минулу дію, яка є (була) звичною для певної людини або традиційною для певного соціуму. Для позначення габітативної теперішньої дії використовуються як аорист, так і презенс, причому відмінність між цими формами також носить інтерпретаційний характер і залежить від того, як мовець розцінює повідомлювану ним дію (ситуацію): дія, яка з погляду мовця носить більш об'єктивний, природний, незалежний від волі й свідомості суб'єкта характер, найчастіше позначається за допомогою аориста. Простежуються також певні залежності між становою характеристикою дієслова й використовуваною для реалізації значення габітативної дії вищо-часовою формою. Додамо також, що в сучасній турецькій мові спостерігається стала тенденція до витіснення в багатьох випадках аориста презенсом¹.

Минула габітативна дія може позначатися за допомогою означеного й неозначеного імперфектів, причому відмінність між використанням цих двох форм зводиться до тих само інтерпретаційних особливостей, що й у випадку з аористом і презенсом. Таким чином, у межах аспектуального значення габітативності ми можемо виділити два ключових смислових складники: а) габітативна об'єктивно зумовлена (природна) дія; б) габітативна суб'єктивно зумовлена дія. Зазначимо, однак, що поняття об'єктивності й суб'єктивності є значною мірою відносними, оскільки цілком можливі ситуації, коли певна дія одним мовцем може інтерпретуватися як об'єктивна, природна, а іншим – як суб'єктивна, наприклад, висловлення *Ahmed bagato palirir çigarok* може перекладатися турецькою мовою як *Ahmet çok sigara içir* і *Ahmet çok sigara içiyor* залежно від “людського чинника”.

Між аспектуальними значеннями континуальності й габітативності існують медіальні утворення. Габітативна об'єктивно зумовлена дія звичайно є атемпоральною (через це вона й позначається за допомогою аориста й неозначеного імперфекта, які з погляду свого темпорального наповнення найчастіше позначають позачасову дію). Однак існують випадки, коли габітативна дія може обмежуватися певними часовими рамками в теперішньому або минулому відтинку часу – тут ідеться про своєрідну континуально-габітативну, обмежену часовими рамками, але звичну, об'єктивну, природну за своїм характером дію, наприклад: *Ben çocukken dedemle birlikte sık sık camiye giderdik* – *Коли я був дитиною, ми з дідусем часто ходили до мечеті*. Такі медіальні форми частотніші для площини минулого часу, а в теперішньому відтинку часу трапляються надзвичайно рідко.

¹ Про це докладніше йтиметься у розділах, присвячених відповідним вищо-часовим формам.

3) Перманентне значення – ідеться про перманентну або регулярно-перманентну атемпоральну дію, тобто таку дію, яка є істинною для будь-якого відтинку чи моменту часу й не обмежена жодними часовими рамками. Значення атемпоральної перманентної або регулярно-перманентної дії є винятковою сферою функціонування аориста, наприклад: *İnsan ortalama olarak 65-75 yıl yaşar* – Людина живе в середньому 65-75 років. *Yazın güneş çok erken doğar* – Улітку сонце сходить дуже рано.

Між перманентним і континуальним значеннями зрідка також можуть виникати медіальні утворення: ідеться про такі дії, які є (були) перманентними або перманентно-регулярними в певний широкий відтинок часу. Звичайно такі перехідні континуально-перманентні дії зустрічаються в площині минулого часу й майже ніколи – у теперішньому, наприклад: *Eskiden bu nehir yüz kilometre ötede bulunan büyük bir kentten akardı* – Здавна ця річка протікала через велике місто, яке зараз знаходиться на відстані ста кілометрів звідси.

У багатьох наукових працях, присвячених видовій системі слов'янських мов, виділяють в якості видового варіанта недоконаного виду потенційне значення, наприклад: *Таких книг зараз в магазині не знайдеш. Ти кого хочеш умовиш* тощо [Зализняк, Шмелев 2000: 22]. Подібні потенційні значення існують і в турецькій мові, однак, ми про це побічно згадували трохи вище, нам видається сумнівною можливість їхнього віднесення до ФСП аспектуальності. Аналіз наявного фактичного матеріалу турецької та деяких інших тюркських мов, як-от азербайджанської, узбецької, а також зіставлення з матеріалом індоєвропейських мов дозволяє дійти висновку, що потенційність як мовленнєве значення належить до системи засобів реалізації модальних, а не аспектуальних функцій. ФСП аспектуальності поєднує в собі сукупність засобів, які вказують на характер протікання дії ("внутрішній час"), тоді як модальні засоби вказують на те, як мовець розцінює предмет висловлення, демонструють суб'єктивну оцінку мовцем дії (ситуації), про яку йдеться у висловленні.

Принагідно згадаємо про те, що й деякі дослідники англійської мови говорили про те, що значення потенційності слід ввести до системи способів (тобто до ФСП модальності), поряд з дійсним, наказовим, умовним, у вигляді спеціального "потенційного способу" [Штелинг 1996: 210–220]. Схожої думки дотримувався тюрколог К.М.Любимов [Любимов 1970: 44], який виділяв поряд з традиційними способами й специфічний абстрактний спосіб, основним засобом реалізації якого в мовленні є теперішній-майбутній час (аорист). І хоча з таким трактуванням системи способів турецької мови погодитися важко, сам факт виділення абстрактного способу, з огляду на розглядувану нами проблематику, є вельми прикметним. До ФСП модальності в турецькій мові, окрім згаданого значення потенційності, належать також облігаторність, інтензивність, супозитивність. Аргументом на користь зарахування згаданих значень до ФСП модальності є те, що всі вони в турецькій мові, на відміну від значень аспектуальних, можуть реалізовуватися за допомогою як граматичних засобів (видо-часових форм), так і спеціальних лексичних маркерів, просодичного контуру тощо.

Додамо, що такі аспектуальні значення, які інколи виділяють в межах видових систем слов'янських мов, як конативність (від лат. *conor, conatus sum*),

тобто намагання здійснити дію без досягнення позитивного результату, ітеративність (багаторазове виконання однотипної дії), неактуальна статальність – постійно-безперервне тривання дії у дієслів типу “любити”, “знати” “належати” тощо для турецької мови є нерелевантними, оскільки усі вони інтерпретуються переважно в межах аспектуального варіанта континуальності. Щодо значення загальнофактичності, яке є основною причиною неможливості однозначного виділення інваріанта недоконаного виду в українській і російській мовах, то в турецькій мові воно не може реалізовуватися за допомогою перелічених вище варіантів, порівняймо: *Tu gösterdin mi? Vin geliyor mu? (загальнофактичне результативне) – Bu mektubu ona gösterdin mi? Vin geliyor mu? (загальнофактичне двоспрямоване) – Dün geldi. (загальнофактичне неграничне) (Я умовляв його, але не умовив) і загальнофактичного неграничного (Я вас любив), навряд чи можна погодитися з тим, що ці значення завжди є загальнофактичними, адже, на нашу думку, часто тут ідеться саме про підкреслення тривалості, процесності дії, що доводить і зіставлення з відповідними варіантами турецької мови, порівняймо: *Onu ikna ediyordum, ama edemedim* – тут ми маємо справу з аспектуальним значенням континуальності, актуально-тривалою дією (зазначимо, однак, що конативне значення в турецькій мові реалізуються найчастіше за допомогою спеціальних дієслів з семантикою намагання, як-от: *çalışmak, özen göstermek, girişmek, tasaddide bulunmak* тощо: *Onu ikna etmeye çalışmışım ama edemedim* – Я намагався його умовити, але не зміг).*

Інваріантне значення фактичності в турецькій мові поділяється на такі варіанти:

1) Загальнофактичність – основний випадок реалізації аспектуального значення загальнофактичності – це позначення одноразової дії або низки послідовних одноразових дій (ідеться насамперед про минулі дії, оскільки при позначенні майбутніх дій видові протиставлення виявляються значною мірою нейтралізованими у зв’язку з обмеженістю відповідних формальних засобів реалізації аспектуальних функцій). Крім цього, у межах варіанта загальнофактичності наявні ще два підваріанти, а саме: а) загальнофактична (минула) тривала дія – дія, яка тривала в певний відтинок часу в минулому, але розглядається мовцем як факт (тут істотним є інтерпретаційний момент: одну й ту саму минулу дію мовець може розглядати як процес і як факт, у зв’язку з чим і використовуються відповідні аспектуальні засоби). Найчастіше значення загальнофактичної тривалості виявляється, коли у висловленні наявні спеціальні лексичні (рідше граматичні) маркери, які вказують на тривалість дії, як-от: *her, daima, her zaman, ... ile ... arasında* тощо, наприклад: *Bunu her zaman söyledim* – *Я завжди це казав* (варіант *Bunu her zaman söylüyordum* також можливий, коли мовець підкреслює процесність, тривалість дії, хоча наявність в одному висловленні двох засобів, що вказують на тривалість дії – імперфекта й відповідного лексичного маркера – підсвідомо сприймається мовцем як плеоназм, тому такі випадки є порівняно нечастотними); б) сумарна дія (загальнофактична багаторазовість) – ідеться про дію, яка реалізується в контексті обставини кратності, на що вказують відповідні лексичні або лексико-граматичні маркери, наприклад: *Üç defa kapıyı çaldım* – *Я тричі постукав у*

двері. Сумарна дія, на відміну від загальнофактичної тривалої, ніколи не може позначатися за допомогою імперфектних форм.

Загальнофактична минула дія найчастіше позначається за допомогою претерита, рідше плюсквамперфекта (у тому разі, коли йдеться про давні події, не пов'язані відношеннями результативності з певною точкою відліку в минулому) [Сорокін 2003(б)].

2) Перфектність – позначення дії, яка завершилася до того, як відбулася інша дія (так звана “точка відліку”). Значення перфектності, згідно із загальноприйнятою дефініцією, дихотомічно членується на: а) акціональний перфект; б) статальний перфект. Акціональний перфект для турецької мови, на відміну від, наприклад, англійської є нерелевантною категорією й реалізується за допомогою претерита, але може позначатися й за допомогою спеціальних перфектних засобів – плюсквамперфекта, перифрастичних форм. Відмінність між використанням цих форм проходить на інтерпретаційному рівні. Щодо статального перфекта, то він може реалізовуватися виключно за допомогою низки перфектних форм – абсентив-перфект, плюсквамперфект, перифрастичні форми зі значенням перфектності (*-miş olmak*). Аспектуальне значення статальної перфектності може реалізовуватися також за допомогою передфутурума – спеціальної видо-часової форми, яка позначає перебування суб'єкта в стані готовності до виконання певної майбутньої дії, наприклад: *İstanbul-Ankara ekspresi birinci perona girmek üzere* – *Експрес Стамбул – Анкара прибуває (> ось-ось прибуде) на перший перон*.

Вище ми вже зазначали, що аспектуальне значення загальнофактичності нерелевантне для площини теперішнього часу, на відміну від значення перфектності, яке за допомогою дискретних засобів реалізації аспектуальних функцій (перифрастичних форм із значенням перфектності) може реалізовуватися як у теперішньому, так і в майбутньому відтинках часу, наприклад: *Ben gelene kadar annem akşam yemeğini pişirmiş oluyor* – *До того, як я приходжу, мати готує вечерю (> стає такою, що вже приготувала вечерю)*. *Yarın saat beşe kadar bu işi bitirmiş olacağız* – *Завтра до п'ятої години ми закінчимо цю роботу (> будемо такими, що закінчать цю роботу)*. Причому інколи (можемо навіть сказати – нерідко) значення перфектності може бути нейтралізоване й замінене на відповідну синкретичну форму (як у другому з наведених речень – *Saat beşe kadar işimizi bitireceğiz*), а може залишатися релевантним, як у першому реченні-зразку. Випадки релевантності-нерелевантності перфектного значення детермінуються контекстуально, а в разі нейтралізації перфектного значення й можливості дублетної заміни носять інтерпретаційний характер. Додамо також, що турецькій мові властиві різноманітні випадки окремої (дискретної) реалізації описаних інваріантних аспектуальних значень: цьому сприяє розгалужена система перифрастичних форм, про яку йтиметься нижче.

КАТЕГОРІЯ РОДІВ ДІЇ (*AKTIONSART*)

Категорія родів дії (способу дієслівної дії, "здійснюваності"¹, або *Aktionsart*) є специфічною рисою дієслівної системи слов'янських мов, зокрема й української. Як зазначає О.В.Ісаченко, "з погляду питомої ваги виражальних засобів слов'янського дієслова саме "здійснюваності" (тобто категорія родів дієслова – *S.C.*), зі своєю надзвичайно багатою палітрою тонких і надзвичайно тонких відтінків значення, надають слов'янському дієслову тієї багатогранності й гнучкості, які в колі європейських мов не знають паралелей" [Ісаченко 2003 : 6].

Ця характеристика є вельми влучною, оскільки, напевне, у жодній з інших мов – європейських чи східних, немає такої всеохопної категорії, яка, поряд із категорією дієслівного виду, могла б виразити розмаїття характеристик протікання й дисперсії дії в часі ("внутрішнього часу"). Категорія родів дії може відображати настільки тонкі відтінки характеру протікання дії, що нерідко в інших мовах просто неможливо знайти мовні (лексичні чи граматичні) значення, що могли б слугувати бодай частковими еквівалентами, які передавали б ці відтінки значення. Значна кількість родів дії є дуже давніми, тому властиві всім слов'янським мовам; є ж і такі, що розвинулися в кожній із мов самостійно й не мають паралелей в інших слов'янських мовах.

Як зазначає В.М.Русанівський, наявність родів дії у видовій системі слов'янських мов засвідчив шведський учений З.Агрелль у праці "Видові відмінності й творення родів дії у польських дієсловах" (1908 р.). Учення про роди дії в слов'янських мовах було розвинене на матеріалі польської, чеської, словацької, російської й інших мов такими відомими лінгвістами, як Е.Кошмідер, І.Немец, Ю.С.Маслов, О.В.Бондарко, Л.Л.Буланін [ЕУМ: 517], та іншими науковцями. Категорії родів дії присвячували свою увагу, зокрема на матеріалі російської і української мов, немало вчених (див., зокрема: [ЕУМ 2000: 517; Русанівський 1971; Маслов 2004: 365–395; УГ 1986; Зализняк(ел); СРЯ 2002; Розенталь та ін. 2002; Федосеев 2006; Ставницка(ел); Сидоренко 2005; Ачилова 2002; Мединська 2000], проте залишається беззаперечним той факт, що єдиного погляду, який беззастережно прийняли б усі дослідники, стосовно категорії родів дії у слов'янських мовах сформовано не було.

Ми в контексті нашого зіставного дослідження не ставимо завдання кардинально змінити думку наукової спільноти щодо розглядуваного мовного явища, проте хочемо зупинитися на кількох проблемах: по-перше, описати сутність й окремі випадки реалізації категорії родів дії в українській мові й поглянути на її взаємовідношення з категорією дієслівного виду; по-друге, здійснити зіставний аналіз категорії родів дії із засобами турецької мови, які можуть слугувати еквівалентами розглядуваної категорії й передавати ті значення характеру протікання дії, які в українській мові припадають на функції *Aktionsart*.

¹ "Совершаемость" ("совершаемости") – термін, уведений О.В.Ісаченком як еквівалент німецького терміна *Aktionsart*; цей термін мав популярність у 1960-80-і роки. Див.: [Ісаченко 2003].

Під категорією родів дії розуміється тип модифікації дієслівної дії, виражений певними словотворчими засобами, а саме: префіксами, інфіксами, постфіксами, циркумфіксами. Навіть при простому візуальному аналізі безсумнівно виявляється зв'язок категорії родів дії з категорією дієслівного виду, хоча єдності в поглядах на таке взаємовідношення в лінгвістичній науці немає. Наприклад, О.В.Ісаченко, який безпосередньо досліджував ці категорії на матеріалі російської і словацької мов, вважає, що вид і роди дії є різними маніфестаціями одного й того самого явища, які перебувають у додатковому розподілі. Тому дієслово, яке співвідноситься з певним вихідним дієсловом протилежного виду, є або його видовим корелятом, або ж його регулярною семантичною модифікацією, тобто *Aktionsart*. Таким чином, за О.В.Ісаченком, диференційною ознакою родів дії виявляється відсутність у них видових корелятів.

Цей погляд в певних аспектах є хибним, тому й приймається далеко не всіма аспектологами, насамперед тому, що критерій видової непарності у визначенні родів дії є далеко не абсолютним, оскільки не є неможливою вторинна імперфективізація родів дії, як-от у дієсловах: *(по)накупати – (по)накупити, відцвітати – відцвісти* тощо.

У сучасній аспектології більш прийнятним є підхід, відповідно до якого дієслівний вид і роди дієслова розглядаються як явища різного порядку, хоча й мають відношення до однієї і тієї самої поняттєвої сфери. Тобто вважається, що вид є граматичною категорією, а спосіб дії – словотвірною. З іншого боку, ми неодноразово підкреслювали, що надання дієслівному виду характеру граматичної категорії є питанням більш ніж дискусійним [Сорокін 2006(б)], за багатьма параметрами його доцільніше зараховувати до словотвірних засобів, так само, як і категорію родів дії (надто ж дають підстави для такого висновку результати типологічних досліджень – порівняння слов'янського дієслівного виду з аналогічними явищами в типологічно відмінних мовах, наприклад турецькій).

Змістова сторона обох категорій фактично є спільною (вони позначають "внутрішній час", спосіб розподілу, протікання дії в часі), і одне й те саме дієслово може виявлятися одночасно і видовим корелятом до певного дієслова протилежного виду, і одним із його родів дії. З огляду на фактичну близькість змістової сторони категорій виду й родів дії вважаємо їх явищами одного порядку, тобто словотвірними засобами, які вказують на спосіб дисперсії і характер реалізації дії в часі. Разом з тим, не можна ототожнити ці явища, і заважає такому ототожненню лише функціональний критерій – ступінь обов'язковості й факультативності розглядуваних мовних явищ; вид (у своїх інваріантно-варіантних реалізаціях) є облігаторною для будь-якого дієслова в українській мові категорією – не може існувати дієслова, яке на лексичному рівні й, відповідно, у будь-яких граматичних виявах було б індиферентним з погляду видової належності. Натомість категорія родів дії є факультативною; разом з тим, вона – на відміну від категорії виду – часто пов'язана не лише з відображенням характеру протікання дії, але й з конотаціями, тобто емоційно забарвленим мовленням.

Анна А.Залізник відзначає – на матеріалі російської, але це рівною мірою стосується й української мови – що переважна більшість родів дії утворюється від дієслів недоконаного виду: за допомогою додавання префікса / інфікса / постфікса тощо процес, позначений вихідним дієсловом недоконаного виду, певною мірою обмежується – кількісно або якісно, самі ж роди дії у переважній більшості випадків належать до доконаного виду; з іншого боку, є незначні групи дієслів доконаного виду, від яких також можуть утворюватися дієслівні роди [Залізник(ел): 2] (наприклад: *У травні всі дерева в саду попередмерзли*).

Ми не зупинятимемося детально на переліку афіксів (префіксів, суфіксів тощо), за допомогою яких утворюються в українській мові роди дії, а зосередимося власне на аналізі турецьких відповідників таких українських дієслів. Зауважимо лише, що, за В.М.Русанівським, в українській мові налічується близько двадцяти родів дії; за запропонованим нижче підходом ми нарахували їх дев'ятнадцять. В.М.Русанівський поділяє роди дії в українській мові на чотири групи (розряди), а саме: 1) результативні роди дії, які відповідно позначають різні способи позначення досягнення дією результату; 2) фазові роди дії, які позначають різні фази реалізації дії (початок, тривання, кінець); 3) кількісні роди дії, які вказують або на цілісність, або ж на розчленованість (пунктирність) дії; 4) роди дії, які позначають ступінь інтенсивності вияву дії; кожна з груп родів дії поділяється, у свою чергу, на кілька окремих родів дії [ЕУМ 2000: 517]. Ми не схильні до групування окремих родів дії у цілі класи / розряди, оскільки таке групування інколи виявляється штучним, тому розглядаємо кожен рід дії в українській мові окремо й аналізуємо можливі способи відтворення семантики таких дієслів турецькою мовою.

Почнемо з так званих "починальних" дієслів, які найбільш широко представлені в слов'янських мовах; вони утворюються насамперед за допомогою префікса *за-*; клас починальних дієслів дихотомічно членується на інхоативні й інгресивні роди дії. Перші з них – інхоативні починальні дієслова – належать до найбільш продуктивних у слов'янських мовах; вони утворюються від дієслів, які позначають гомогенні ситуації, що не мають ані початкової, ані кінцевої фази, наприклад: *загомоніти, задзеленчати, занявчати* тощо. Як зазначає Анна А.Залізник, більшість інхоативних дієслів позначають явища, які сприймаються органами відчуття, а утворюватися можуть лише від дієслів, які описують порівняно "прості" ситуації – такі, які можуть бути ідентифіковані на невеликому відрізку свого протікання [Залізник(ел): 2]. За невеликими винятками інхоативні дієслова не здатні до вторинної імперфективації (винятками є дієслова на зразок *захворіти, закурити, заговорити* тощо, від яких можуть утворюватися дієслова недоконаного виду; інколи їх ідентифікують як невласне-інхоативні дієслова [Залізник(ел): 2]).

Інгресивні дієслова представлені насамперед дієсловами, які позначають початок руху в певному напрямку й, відповідно, вказують на дію в цілому; утворюються за допомогою префікса *по-*. На відміну від інхоативних дієслів, інгресивні вказують лише на факт початку дії і, вірогідно, її подальшу реалізацію, але не дають уявлення про характерний для цієї дії спосіб протікання: *поїхати, полетіти, попливти* тощо.

У турецькій мові немає гомогенного класу мовних засобів, які на семантичному рівні слугували б еквівалентами починальних дієслів української мови. Такі значення в турецькій мові передаються насамперед за допомогою дієслів, які входять до лексико-семантичної групи "початок дії", як-от: *-e başlamak*, *-e girişmek*, *-e kalkmak* тощо (такі дієслова переважно вимагають від керованого ними іменника / герундія датива, до семантичної сфери якого входить, зокрема, і значення початку дії), наприклад: *zabıgı – koştaya başlamak*, *zabıgı – konuşmaya başlamak* тощо. Інколи еквівалентом українських починальних дієслів у турецькій мові можуть слугувати й інші дієслова, а точніше – дієслівні сполуки, які можна з певною мірою вірогідності ідентифікувати як сталі: *zabıgı (sigareti) – sigarayla yaktı*.

Зауважимо, разом з тим, що не завжди відтінок початку дії є релевантним для турецького висловлення, тоді в уживанні дієслів починальної групи немає потреби; зрідка починальне значення може міститися й у лексичній семантиці турецького дієслова (проте таке відбувається дуже рідко, оскільки видові модифікації не властиві турецькому дієслову на лексичному рівні, а значення початку дії експлікується не стільки лексичним значенням дієслова, скільки навколишнім контекстом), наприклад: *su kaynadı – su kaynadı*. Додамо, що в турецькій мові немає потреби в розмежуванні починальних дієслів за ознакою інхоативності й інгресивності, оскільки в будь-якому разі засоби реалізації починальної семантики виявляються однаковими.

Серед граматичних засобів турецької мови, які можуть реалізовувати семантику початку дії, виділяємо не дуже продуктивну для сучасної мови перифрастичну форму з починальним значенням (*-ir olmak*), яка, однак, лише в обмеженій кількості випадків може слугувати еквівалентом українських починальних дієслів з огляду на своє значення; розглядувана перифрастична форма позначає лише початок такої дії, яка набуває характеру перманентної або регулярної ознаки денотата (це спричинено власне прототипним значенням непродуктивного для сучасної турецької мови атемпорального дієприкметника, який перебуває в основі перифрастичної форми [Сорокін 2006(а); Сорокін 2007(а)]). З іншого боку, зазначимо, що українським еквівалентом розглядуваної перифрастичної форми частіше постають не починальні дієслова (оскільки, як зазначалося вище, вони позначають відносно "прості" ситуації), а дієслівні сполуки з дієсловами, які входять до лексико-семантичної групи "початок дії", порівняймо: *Vin zabıgav po kımnatı – Odanın içinde koştaya başladı* і *Pisla infarktını vin počav koştayın sabını – Kalp krizi geçirdikten sonra her sabah koştay oldu*.

Іншою групою родів дії є так звані "делімітативні" дієслова, які утворюються за допомогою префікса *po-* від дієслів, що позначають неграничні процеси (на зразок: *gratısya, žıtı, їzdıtı, maħatı*) і описують певний "квант" дії, оцінюваної як незначна й обмежена певним відтинком часу, протягом якого вона здійснювалася: *poğratısya, poğıtı, poїzdıtı, poħatı* тощо. Дієслова цього роду дії залежно від контексту висловлення можуть поставати і як власне делімітативні, і як видові кореляти до відповідних дієслів недоконаного виду: *їstı – poїstı, gratısya – poğratısya* тощо. Делімітативні дієслова звичайно не здатні до вторинної імперфективації. У турецькій мові "делімітативність" в

описаному значенні не має безпосередніх еквівалентів, а значення делімітації дії есплікується за допомогою відповідних адвербіальних маркерів, які вказують на відтинок часу (переважно – незначний), протягом якого триває дія, наприклад: *Після обіду діти погралися й пішли спати – Yemekten sonra çocuklar biraz uyuşur uyuşmaya gittiler.*

Безпосередньо додичними до делімітативних дієслів є й так звані дієслова пердуративного роду дії, які утворюються за допомогою префікса *pro-* й позначають дії, що начебто цілковито заповнюють певний відтинок часу, наприклад: *пропрацювати, пролежати, проговорити (по телефону)* тощо; дієслова цього роду дії нерідко мають здатність до вторинної імперфективації: *пролежати – пролежувати*. Так само, як і делімітативні дієслова, пердуративні дієслова не мають чіткого еквівалента в турецькій мові, а значення пердуративності оформлюється контекстуально (за допомогою адвербіальних маркерів, зокрема й лексико-граматичних утворень, які вказують на відтинок часу, протягом якого тривала дія), наприклад: *Він весь ранок пролежав у ліжку – Tüm sabahı yatakta geçirdi.*

Фінітивний рід дії утворюється за допомогою префікса *від-* і позначає припинення певної діяльності або стану зі спеціальним акцентом на тому, що ситуація не просто припинилася, а припинилася назавжди й більше ніколи не матиме місця. На відміну від усіх інших родів дії у випадку з фінітивними дієсловами маємо один безпосередній і чіткий еквівалент у турецькій мові у вигляді перифрастичної дієслівної форми *-mez olmak*, яка формально є антонімом згаданої вище перифрастичної форми початку дії і позначає таку дію, яка припинилася й набула стану подальшої нереалізованості (знову ж таки, це значення спричинено прототипним значенням непродуктивного атемпорального дієприкметника, у даному разі – його заперечної форми, що перебуває в основі перифрастичної форми), наприклад: *Він своє відбігав – Koşmaz oldu.* В українській мові частотною характеристикою фінітивних дієслів є їх використання в поєднанні із лексемою *своє*, наприклад: *машина своє відїздила, він своє відбігав, корабель своє відплавав* тощо. Анна А.Залізник відзначає, що фінітивні дієслова мають певне конотативне забарвлення, містять оцінний компонент, причому з нефіксованим знаком оцінки [Залізник(ел): 3]. Розглядуваний рід дії є доволі продуктивним у сучасній українській мові й фактично вільно утворюється від будь-яких дієслів, що позначають неграничні гомогенні процеси або стани.

Кумулятивний рід дії утворюється за допомогою префікса *на-* і зрідка *пона-* (у другому випадку йдеться про вищу міру "кумулятивної інтенсифікації" дії) й позначає накопичення результату дії, наприклад: *наробити помилок, напилити дров, наварити варення* тощо. Зазначений рід дії може утворюватися від дієслів як доконаного, так і недоконаного виду; якщо кумулятивне дієслово утворене від дієслова руху, воно позначає час або відстань як сукупний результат, наприклад: *наїздити, налітати*. Кумулятивним дієсловам майже завжди властивий оцінний компонент з негативним забарвленням (відтінком осуду), причому таке забарвлення може як редукуватися, так і виявлятися значною мірою, наприклад: *Понабудували тут хмарочосів!*

Кумулятивні дієслова з усіма властивими їм конотаціями жодним чином не можуть бути відображені в турецькій мові, надто ж коли йдеться про загаданий негативний оцінний компонент. Так, ми можемо передати турецькою мовою відтінок розмаїття акумульованих об'єктів (як у наведеному вище прикладі): *Burada birçok gökdelen kurdular*, проте надати такому висловленню властивих відповідному українському висловленню оцінних ознак за допомогою турецьких лексичних чи граматичних значень неможливо. Лише певною мірою це можна компенсувати просодичними засобами або ж – інколи – вигуками.

Сатуративний рід дії утворюється шляхом приєднання префікса *na-* в комбінації із зворотним постфіксом *-ся* і вказує на те, що дія здійснювалася аж до повного насичення або й навіть переситу, наприклад: *набігатися, нагулятися, накупатися, наїстися* тощо; сатуративні дієслова нерідко супроводжуються додатковими адвербіальними маркерами на зразок *досхочу, досита, до знемоги, до знесилля* тощо. Не можна не помітити, що сатуративний рід дії дуже близький до кумулятивного й, як зазначає Анна А.Залізник, інколи інтерпретується як його окремих випадок з тією відмінністю, що в центрі уваги опиняється сам суб'єкт [Залізник(ел): 4]. Певна кількість сатуративних дієслів використовується лише або переважно в заперечній формі, наприклад: *Він пив і ніяк не міг напитися. Вона не могла на нього налюбуватися.*

До групи сатуративних дієслів в українській мові належать також ті, що утворені за допомогою префікса *пере-* і позначають здійснення дії до повного насичення (*перебігати, переплавати* тощо) – такі дієслова є неперехідними; крім того, подібного роду сатуративні дієслова можуть бути й перехідними, тоді відбувається певний "зсув" семантики від пересичення дією до її інтенсифікації з набуванням дієсловом значення дії, виконаної суб'єктом більшою мірою / у більшому обсязі, ніж здійснив інший суб'єкт (супериоративна семантика), наприклад: *Ми його перебігали / переплавали* тощо; такі дієслова найбільше властиві розмовній мові.

Відтворити конотативне забарвлення сатуративних дієслів турецькою мовою в переважній більшості випадків складно, інколи й взагалі неможливо, а саме значення сатуративності можна передати (хоча далеко не завжди воно виявляється релевантним у турецькому висловленні) за допомогою відповідних лексико-граматичних або лексичних засобів, які диктуються контекстом і прагматичними параметрами висловлення, наприклад: *Він наївся (досита) – Kartı doydu* (досл.: Його живіт / шлунок наповнився), *Bol bol yedi* (досл.: Він багато поїв); *набігатися – çok koşmak* (багато бігати), *koşmaktan yorgun düşmek* (досл.: впасти втомленим від бігу) і т.п.

Дієслова із супериоративною семантикою при їх відображенні турецькою мовою спираються на післяйменники *çok* або *fazla* з висхідним відмінком (*більш ніж хтось*) або ж у комбінації прислівника *çok* і післяйменника *fazla*, наприклад: *Я його перебігав – Ondan çok / Ondan fazla / Ondan çok fazla koştum*; можливе використання аспекту можливості в присудковій: *Ondan çok fazla koşabildim / Ondan çok fazla mesafe aldım / alabildim* (Я зміг пробігти набагато більше, ніж він).

Вище йшлося про дієслова з підвищеною інтенсивністю вияву ознаки; з іншого боку, в українській мові є також два роди дії, в яких виявляється недостатній (редукований) вияв ознаки інтенсивності; ідеться про: а) послаблено-інтенсивні дієслова, які утворюються за допомогою префікса *на-* і позначають неповноту вияву дії, наприклад: *накратати, наспіувати* тощо. Подібні дієслова можуть мати свої прямі еквіваленти в турецькій мові у вигляді дієслівних лексем, які містять семантику недостатнього вияву ознаки дії в своєму лексичному значенні, як-от: *çişelemek / serpelemek – накратати* (про дощ), або ж їх значення може відтворюватися за допомогою мовних засобів, які вказують на недостатність або редукованість вияву дійової ознаки, наприклад прислівники *biraz, az – трохи, помалу* тощо, прикметники *küçük – маленький / невеликий* тощо, а можуть і не виявлятися взагалі, коли йдеться про нерелевантність згаданої ознаки в турецькому висловленні; б) недостатньо-інтенсивні дієслова із семою супровідної дії, які утворюються за допомогою префікса *при-* як-от у прикладах: *приспіувати, пританцьовувати, примовляти* тощо. Рецесивність ознаки інтенсивності дії у випадку її релевантності для висловлення в турецькій мові позначається так само, як і в попередньому випадку, а от відтворити (у разі потреби) сему супровідності дії складніше: для цього слід вдаватися до спеціальних синтаксичних конструкцій, інтегрованих на основі або дієприслівника супровідної дії (*-ken*), або ж відповідних засобів текстової когезії, функцією яких є зв'язування синтагм у реченні (речень у межах складного речення). Приклади: *Він підспіював нам – Biz şarkı söylerken, o bize eşlik ediyordu* (або *etmeye çalışıyordu* – для відтворення ознаки редукованості дії) / *Biz şarkı söylüyorduk, o da bize eşlik ediyordu / O da bizimle birlikte şarkı söylüyordu (...şarkı söylemeye çalışıyordu)*.

В українській, як і в інших слов'янських мовах, є група родів дії, які можуть бути об'єднані під назвою інтенсивно-результативні дієслова на зразок: *додзвонитися, загатися, розговоритися* (вони утворюються за допомогою циркумфіксів *до- / за- / роз- ... -ся*) У межах цієї групи виділяють:

а) досягальний рід дії, який вказує на доведення дії до бажаного результату шляхом докладання зусиль (можливо, і великих зусиль), з подоланням перешкод, наприклад: *додзвонитися, докопатися, достукатися, дочекатися*. Дотичними до досягального роду дії є й результативні дієслова, які утворюються за допомогою префікса *ви-*, наприклад: *виходити (що-небудь), вибігати (що-небудь)* тощо. У турецькій мові коли йдеться про підкреслення досягнення бажаного результату в здійсненні певної дії, використовуються дієслова, що входять до лексико-семантичного поля "досягнення успіху" на зразок: *başarmak, muvafak olmak*; приклад: *Ми докопалися до істини – Gerçeğe ulaşmayı başardık*. Крім цього, у значній кількості випадків успішне досягнення результату в турецькій мові може позначатися за допомогою дієслівного аспекта можливості (*Я нарешті додзвонився до нього – Nihayet onu telefonla bulabildim*), інколи навіть комбінацією обох засобів – *Gerçeğe ulaşmayı başarabildik*. Оказіональними еквівалентами українських досягальних дієслів можуть слугувати й інші засоби турецької мови, які вказують одночасно і на досягнення результату (не завжди бажаного й не завжди позитивного), і на інтенсивність виконання дій, спрямованих на досягнення такого результату (ідеться

насамперед про складнопідрядні речення з підрядним інтенсифікаційно-додатковим), наприклад: *Vin докурився до нудоти – O kadar çok sigara içmişti ki midesi bulanmaya başladı* (досл.: *Він так багато куриє, що його почало нудити*).

Негативний відтінок, який нерідко можуть мати дієслова досягального роду дії, турецькою мовою може позначатися різними лексичними й граматичними засобами (насамперед дієсловом *pişman olmak* у відповідній граматичній формі), переважно описового характеру в супроводі сполуки лексем *Ama da ... !* в ініціалній позиції в реченні або фразі, що власне й указує на емоційне забарвлення висловлення, наприклад: *Hu tu ж добігаєшся! – Böyle koşarak ama da pişman olursun!* (досл.: *Бігаючи так, ти пожалкуєш*);

б) інший рід дії утворюють дієслова з циркумфіксом *za- ... -ся*; його інколи називають "надто-тривалим" родом дієслівної дії. Такі дієслова вказують на те, що дія перевищила певну межу у своїй тривалості, і це, швидше за все, сталося незалежно від волі й бажання суб'єкта, несвідомо, через надмірне захоплення суб'єкта здійснюваною дією, з можливим негативним результатом, наприклад: *засидітися, заговоритися, загратися, загулятися* тощо. У цій групі дієслів виділяються також і ті, що позначають "зануреність" суб'єкта в процес виконання дії без акцентування на тривалості дії й несвідомому перевищенні межі з можливим негативними наслідками, наприклад: *замріятися, задивитися, заслухатися*.

У першому випадку еквівалентом розглядуваного роду дії в турецькій мові слугують лексичні й лексико-граматичні засоби, які вказують на перевищення можливої (дозволеної, прийнятої) межі, часто з негативним результатом, наприклад колокація післяйменників *çok fazla* і дотичні до них словосполучення на зразок: *normalden fazla, kabul edilenden fazla* тощо. Приклади: *Ми засиділися в гостях – Misafir olarak kabul edilenden fazla / çok fazla oturduk*. Друга група дієслів розглядуваного українського роду дії має своїм еквівалентом турецькі дієслова, які входять до лексико-семантичного поля "заглиблення в дію", насамперед це дієслово *dalmak – поринути, зануритися*, наприклад: *замріятися – hayallere dalmak (зануритися в мрії), замислитися – düşüncelere dalmak (поринути в думки)*. Сема несвідомого й несподіваного навіть для агенса тривання дії може (хоча й не так часто в сучасній турецькій мові й лише з обмеженим колом дієслів) реалізовуватися за допомогою аналітичної форми зі значенням суперфактивності, як-от у прикладі: *Ми задивилися на білий пароплав – Beyaz vapura bakakaldık*;

в) дієслова еволютативного роду дії з циркумфіксом *roz- ... -ся*, рідше *z- ... -ся* позначають кінцеву фазу поступового наростання інтенсивності дії і, як наслідок, досягнення високого ступеня реалізації певного стану: *розхворітися, розлінитися, розбушуватися, розгорітися; збунтуватися* тощо. У турецькій мові бракує засобів, які адекватно реалізовували б семантику еволютативності, тому подібного роду дієслова інтерпретуються переважно як такі, що містять наперед семантику починальності з відповідним відображенням у турецькій мові за допомогою лексичних засобів, що входять до лексико-семантичного поля "початок дії", наприклад: *Вогонь розгорівся – Ateş yanmaya başladı*. Інколи для передачі значення українського еволютативного дієслова турецькою мовою не потрібно використовувати додаткові мовні засоби, наприклад: *Іван*

rozхворівся – İvan hastalandı. У тому разі, коли слід зробити особливий акцент на інтенсивному характері дії, використовуються відповідні адвербіальні засоби, які вказують на інтенсивність протікання дії, причому вони комбінуються із засобами, описаними вище, наприклад: *Вогонь розгорівся – Ateş iyice yanmaya başladı* (досл.: *Вогонь почав добряче горіти*). *Іван розхворівся – İvan çok hastalandı* (досл.: *Іван дуже захворів*).

Семельфактивний (одноактний, або однократний) спосіб дії утворюється за допомогою суфікса *-ну-*, рідше *-ану-* / *-ону-* й позначає один акт, один "квант" діяльності, позначеної вихідним дієсловом, наприклад: *ковтнути, глянути, позіхнути, крикнути* тощо. Семельфактивний рід дії утворюється від дієслів, які позначають прості фізичні дії, а також акустичні й оптичні явища. Анна А.Залізник зазначає, що ситуація, описувана вихідним дієсловом, може і так складатися з таких квантів (як-от у дієслові *моргати*, яке є багаторазовим повторенням дії *моргнути* – такі дієслова називають багатозафазними, або багатоактними), або бути гомогенною (*дуги, глядіти* тощо) [Залізник(ел): 4]; в останньому випадку "квантифікація" утворюється самим суфіксом *-ну-*: *дунути, глянути*. Друга група дієслів – утворених від вихідних дієслів, що позначають гомогенні процеси, – нерідко є стилістично забарвленими й містять у своїй семантичній структурі семи "швидко" й "сильно", коли йдеться про одноразову дію, яка здійснюється різко, із силою, можливо й брутально, але при цьому про неї говорять з певною часткою іронії, мовець ставиться до такої дії наче несерйозно (це особливо стосується дієслів із суфіксом *-ону-*), наприклад: *спекульнути, критикнути, курнути, а також довбоннути, штовхоннути, психанути (психоннути)* тощо.

У турецькій мові відобразити семельфактивність у згаданому варіанті фактично неможливо, але в цьому в переважній більшості випадків просто немає потреби, оскільки таке значення для турецької мови майже завжди є нерелевантним, порівняймо приклад: *Вона глянула на нього – Ona baktı* (досл.: *Вона подивилася на нього*). *Я крикнув – Bağırdım* (*крикнув / закричав*). З іншого боку, у разі коли одноактність, "квантовість" одночасно з відтінком інтенсивності, сили, швидкості реалізації дії спеціально акцентується у висловленні, у турецькій мові вдаються до лексеми *kere* (*раз*) у поєднанні з неозначеним артиклем (у такому використанні вони мають функцію адвербіального придієслівного модифікатора) або рідше займенника *öyle* нерідко з неозначеним артиклем й інтенсифікуючою енклітикою *ki* з аналогічною функцією (у другому випадку акцент робиться не стільки на однократності дії, скільки на її інтенсивності), наприклад: *Вона глянула на нього – Ona bir kere baktı / Ona öyle bir baktı ki*. *Я крикнув – Bir kere bağırdım / Öyle bağırdım ki / Öyle bir bağırdım ki*. Інколи у функції придієслівного інтенсифікатора може використовуватися й окремо неозначений артикль, наприклад: *Вона глянула на нього – Ona bir baktı*. *Я крикнув – Bir bağırdım*.

Пом'якшувальний (атенуативний) рід дії утворюється за допомогою кількох префіксів, зокрема *під-*, *про-*, *при-*, рідше *по-* від дієслів доконаного виду, часто тих, які вже мають у своєму складі інший префікс, і позначають "пом'якшення" значення, закладеного у вихідному дієслові ("робити що-небудь, не докладаючи особливих зусиль", "робити що-небудь злегка"), виражають

поблажливе, причому швидше позитивне ставлення до дії або суб'єкта, який виконує дію, з боку мовця, наприклад: *під'їсти, прилягти, прочинити, призупинити, попризбирувати* тощо. Такі дієслова мають насамперед розмовний характер.

Як і переважна більшість інших українських родів дії атенуативний рід дії не має безпосереднього еквівалента в турецькій мові й нерідко відтінок "пом'якшення" дії в турецькому висловленні не відображується, порівняймо: *призупинити – durdurmak, прочинити – açmak / aralamak, прилягти – yatmak*; лише в тому разі, коли "пом'якшення" дії є релевантним смисловим компонентом у даному конкретному висловленні, його можна компенсувати за допомогою відповідних лексичних значень – у переважній більшості йдеться про прислівник *biraz – трохи*, наприклад: *Під час перерви він трохи під'їв – Mola sırasında biraz yemek yedi. Ми призїбрали грошеньт і поїхали на море – Biraz para biriktirip deniz kıyısına gittik*. Зауважимо, що певною мірою схожа ситуація простежується, якщо ми порівняємо атенуативні дієслова в російській (де вони представлені найбільше з усіх слов'янських мов) й українській мовах; наприклад, російські атенуативні дієслова з префіксом *по-* найчастіше мають своїм еквівалентом в українській мові не дієслова аналогічного роду дії, а лексеми, які в російській мові є вихідними для атенуативних дієслів, або ж словосполучки, до складу яких входить лексема *трохи*, порівняймо: *попривыкнуть – звикнути / трохи звикнути / почати потроху звикати – alışmak / biraz alışmak / biraz almaya başlamak, поразмяться – розім'ятися / трохи розім'ятися – biraz idman (jimnastik) yapmak, поразвlechься – розважитися / трохи розважитися – biraz eğlenmek, поразмыслить – поміркувати / трохи подумати / трохи поміркувати – biraz düşünmek* тощо. Додамо, що зрідка відтінок "пом'якшення" дії може міститися в лексичній семантиці турецького дієслова, як-от у випадку з дієсловом *прочинити – aralamak*.

Переривчасто-пом'якшувальний рід дії утворюється за допомогою інтерфіксів *по- / під- / при- ... -юва- / -ува- / -ива-*, рідше *-а-* і мають значення періодичного виконання дії з відтінком помякшення ("робити що-небудь вряди-годи й потроху"), наприклад: *покурювати, попивати, погулювати, покашлювати, пощипувати, пописувати* тощо. Анна А.Залізник вказує на те, що дієслова переривчасто-пом'якшувального роду дії завжди належать до недоконаного виду, при цьому підкреслює, що вони в жодному разі не є імперфективними корелятами до дієслів делімітативного роду дії: *погулювати* не є корелятом до *погуляти*.

Переривчасто-пом'якшувальні дієслова мають три семантично-функціональні типи: а) вони можуть позначати дії, які ідентифікуються на великих інтервалах, наприклад: *посиджувати, пописувати, покурювати* (не можна сказати: *Він зараз посиджує й покурює*); б) вони можуть позначати актуальні дії й стани: *покашлювати, поблискувати*; в) зрештою низка дієслів цього роду дії може позначати дії і стани обох описаних вище типів, наприклад дієслово *поглядати*.

Цікавим фактом є те, що в українській мові, в якій – на відміну від російської – дуже обмежено представлені дієслова ітеративного /

фреквентарного роду дії на зразок *хаживать, сиживать, говаривать*¹ тощо можуть утворюватися переривчасто-пом'якшувальні дієслова, співвідносні з неіснуючими ітеративними дієсловами, наприклад: *посиджувати, походжати* тощо.

Значення переривчасто-пом'якшувальних дієслів турецькою мовою може передаватися двояко: по-перше, як і в переважній більшості з іншими родами дії, за допомогою відповідних лексичних і лексико-граматичних засобів (лексем і словосполук), які в даному разі позначають періодичність у виконанні дії, наприклад: *sık sık – часто, arasıra – зрідка, zaman zaman – іноді / вряди-годи, zamandan zamana – час від часу* тощо; по-друге, з огляду на значення перманентності, властиве низці розглядуваних дієслів (тих, які ідентифікуються на значних інтервалах), яке фактично є різновидом загального значення темпоральності, у висловленні періодичність найчастіше реалізується за допомогою аориста, який позначає атемпоральні, зокрема перманентні, періодичні / регулярні дії [Сорокін 2005(а)]. Нерідко при передачі значення переривчасто-пом'якшувальних дієслів турецькою мовою слід вдаватися до комбінації обох засобів, наприклад: *Він інколи пише вірші – Arasıra / zaman zaman şiir yazar.*

З іншого боку, ті переривчасто-пом'якшувальні дієслова, які позначають актуальні дії (у даному разі есплікується не значення періодичності в тривалій часовій перспективі, а значення інтенсивності виконання дії в момент мовлення або спостереження, яка досягається багаторазовим її виконанням з одночасною "редукцією" такої інтенсивності виконання; тобто "хтось багаторазово, інтенсивно, але злегка, наче «недовиконуючи», реалізовує дію"); у такому разі в турецькій мові значення переривчасто-пом'якшувальних дієслів або залишається у висловленні взагалі невідтвореним (*Суддя поглядає на секундомір – Hakim kronometeye bakıyor*), або ж лексичними, лексико-граматичними чи й навіть граматичними засобами, які позначають "періодичну інтенсивність" (при цьому значення "редукованості", "пом'якшеної" інтенсивності виконання або й "недовиконання" дії, властиве українським дієсловам розглядуваного роду дії, у турецькому висловленні залишається невідображеним); приклади: *Суддя поглядає на секундомір – Hakim zaman zaman kronometeye bakıyor / Hakim kronometeye baktıkça bakıyor* (якщо особливо підкреслюється інтенсивність реалізації дії). *Вони стоять поні́д дверима й поку́рюють ци́гарки – Karını önünde durarak (hep) / (bিরer) sigara içiyorlar / sigara içip duruyorlar* (аналітична форма зі значенням дуративності вказує на "тривалу інтенсивність дії"). Зауважимо, що в будь-якому разі йдеться лише про приблизну еквівалентність відтворення значення українських переривчасто-пом'якшувальних дієслів – повністю передати їх семантичне наповнення засобами турецької мови неможливо.

Дистрибутивний (розподільний / розподільчий) рід дії утворюється приєднанням префіксів *пере-, по-, ви-* або їх комбінації *попере-*; обов'язковою

¹ Зазначимо, що, наприклад, у першому виданні енциклопедії "Українська мова" [ЕУМ 2000] про дієслова фреквентарного роду дії не згадується взагалі, проте до другого видання названої енциклопедії [ЕУМ 2004] такі дієслова включені.

умовою реалізації дистрибутивного значення є множинність об'єкта або суб'єкта дії (залежно від ознаки перехідності – неперехідності дієслова). Дистрибутивні дієслова позначають дію, яка стосується всіх об'єктів (суб'єктів) з множинності, названої прямим додатком у перехідних дієслів і підметом – у неперехідних; відповідно, усередині дистрибутивного способу дії розрізняють два підтипи – об'єктний і суб'єктний [Зализняк(ел): 6]. Приклади: *перебити, перепрати, пересаджати, пересваритися, позачиняти, повикидати, повмирати, перемерти, перемерзнути*; у розмовній мові трапляється комбінація префіксів: *поперемерзати, поперемерти* тощо.

Дієслова цього роду дії (надто ж суб'єктні) містять у своїй семантичній структурі певний відтінок цинізму, оскільки учасники події розглядають як сукупність, нечленована множинність, а сама подія при цьому – як щось ординарне (*У селі всі перемерли*).

Дистрибутивні дієслова з префіксом *ви-* використовуються для підкреслення обов'язкової поширеності дії на всіх об'єктів / суб'єктів дії, наприклад: *виздыхати* (пор. розмовний варіант *повиздыхати*), *виглушити, вигубити*. Вище відзначалося, що особливістю дистрибутивних дієслів є те, що вони можуть утворюватися від вихідних дієслів обох видів.

Відтворення значення "всеохоплювальності" дистрибутивних дієслів турецькою мовою здійснюється за допомогою лексичних і лексико-граматичних засобів, які виявляються в комплексі в межах висловлення, насамперед ідеться про займенники: *tüm / bütün – всі, her – кожний* і їхні похідні (схожа ситуація є і в українській мові, оскільки в переважній більшості випадків дистрибутивні дієслова у висловленні супроводжуються відповідними займенниками, які вказують на охоплення дією всіх об'єктів / суб'єктів), наприклад: *Ми позачиняли всі двері – Bütün kapıları kilitledik. Вона перепрала всю білизну – Tüm çamaşırları yıkadı*. У турецькому висловленні на повне охоплення дією всіх об'єктів без винятку вказує також й оформлений (означений) акузатив. Що стосується дистрибутивних дієслів з явно вираженим негативним забарвленням (на зразок *повиздыхати*), то такі конотації можна передати в турецькому висловленні лише за наявності відповідного дієслова з негативним забарвленням у лексиконі турецької мови, порівняймо: *ölmek (померти) – gebermek (здохнути, виздыхати)* тощо.

Аплікативні дієслова позначають старанність, ретельність у виконанні дії й утворюються за допомогою префікса *ви-*, наприклад: *витьохкувати, вибрязкувати, виспівувати*. Еквівалентне відображення значення українських аплікативних дієслів турецькою мовою здійснюється за допомогою лексико-граматичних засобів зі значенням старанності чи ретельності виконання дії або інтенсивності дії: *özenle, titizlikle, titiz bir şekilde; iyice, güzelce*, але використання таких засобів є не надто частотним, оскільки сема "старанності", що міститься в семантичній структурі аплікативних дієслів, у переважній більшості випадків не потребує відображення в турецькому висловленні: *Вона випекла коржі – Pide pişirdi (Özenle / titizlikle pide pişirdi). Він виспівував пісню – Şarkı söylüyordu*.

В українській мові є й у цілому не властивий іншим слов'янським мовам рід дії із специфічним значенням, яке формує самотність, етнічну особливість української мови. Ідеться про дієслова доконаного виду з подвійним префіксом

попо-, який позначає інтенсивно виконувану повторювану дію, наприклад: *попоходити, попоробити, попокричати* тощо; а в одному дієслові натрапляємо на редукування ознаки інтенсивності дії, згадаймо колоквіальний вираз *трохи попоїсти*. Відтворення ознаки інтенсивності дії відбувається таким само чином, як і у випадку з іншими родами дії, що містять аналогічну семантичну ознаку – це можуть бути і прислівники *çok, fizla, bol bol* й інші, а також відповідні лексичні й лексико-граматичні засоби; щодо семи редукованої дії, то відтворити її турецькою мовою фактично неможливо, таким чином, вона належить до розряду семантичних лакун.

ВИСНОВКИ

1. В українській, так само, як і в переважній більшості інших слов'янських мов, диференціюються два видові інваріанти – доконаний і недоконаний види. У межах інваріантного значення доконаного виду виділяють такі окремі значення (варіанти): а) конкретно-фактичне значення; б) наочно-взірцеве значення; в) потенційне значення; г) умовне, зокрема й умовно-гіпотетичне значення; д) сумарне значення. У межах інваріантного значення недоконаного виду виділяють такі окремі значення (варіанти): а) актуально-тривале (процесне, конкретно-процесне) значення; б) дуративне значення; в) потенційне значення; г) ітеративне (багаторазове) значення; д) неактуально-статальне (або постійно-безперервне) значення; е) загальнофактичне видове значення, яке поділяється на декілька підваріантів: 1) загальнофактичне результативне значення; 2) загальнофактичне двоспрямоване значення; 3) загальнофактичне нерезультативне значення; 4) загальнофактичне неграничне значення; е) узуальне значення.

2. У турецькій мові протиставлення інваріантів аспектуального значення відбувається за лінією “процесність / фактичність”, причому таке протиставлення не збігається зі згаданим вище протиставленням доконаного / недоконаного видів в українській та інших слов'янських мовах. В українській мові окремим варіантом недоконаного виду може бути й фактичність, чого не трапляється в турецькій й інших тюркських мовах. Функціонально-семантичному полю аспектуальності в турецькій мові властиве чітке протиставлення видових інваріантів у вигляді бінарної опозиції за ознаками процесності й фактичності. Зазначені інваріанти повною мірою перекривають усі окремі варіанти, можливі в межах ФСП аспектуальності.

3. Інваріантне значення процесності в турецькій мові поділяється на такі окремі варіанти: а) континуальне значення, яке може мати два значення (своєрідні "підваріанти"): 1) актуально-тривале значення; 2) неактуально-тривале значення. Континуальна дія може поставати як безперервна і як регулярна; б) габітативне, або узуальне, значення; у межах аспектуального значення габітативності виділяється два окремих значення (підваріанти): а) габітативна об'єктивно зумовлена (природна) дія; б) габітативна суб'єктивно зумовлена дія. Між аспектуальними значеннями континуальності й габітативності існують медіальні утворення. Габітативна об'єктивно зумовлена дія звичайно є атемпоральною, однак існують випадки, коли габітативна дія

може обмежуватися певними часовими рамками в теперішньому або минулому відтинку часу – тут ідеться про своєрідну континуально-габітативну, обмежену часовими рамками, але звичну, об'єктивну, природну за своїм характером дію. Такі медіальні форми частотніші для площини минулого часу, а в теперішньому відтинку часу трапляються надзвичайно рідко; в) перманентне значення; між перманентним і континуальним значеннями зрідка також можуть виникати медіальні утворення: ідеться про такі дії, які є (були) перманентними або перманентно-регулярними в певний широкий відтинок часу. Звичайно такі перехідні континуально-перманентні дії зустрічаються в площині минулого часу й майже ніколи – у теперішньому.

4. Значення загальнофактичності, яке є основною причиною неможливості однозначного виділення інваріанта недоконаного виду в українській мові, у турецькій не може реалізовуватися за допомогою варіантів інваріантного значення процесності.

5. Інваріантне значення фактичності в турецькій мові поділяється на такі варіанти: а) загальнофактичне значення, у межах якого наявні два підваріанти, а саме: 1) загальнофактична (минула) тривала дія; 2) сумарна дія (загальнофактична багаторазовість); б) перфектне значення, яке дихотомічно членується на а) акціональний перфект; б) статальний перфект. Акціональний перфект для турецької мови, на відміну від, наприклад, англійської є нерелевантною категорією й реалізується за допомогою претерита, але може позначатися й за допомогою спеціальних перфектних засобів – плюсквамперфекта, перифрастичних форм. Відмінність між використанням цих форм проходить на інтерпретаційному рівні.

6. Властивістю турецької мови є існування окрім синкретичних форм, які реалізують аспектуальні й темпоральні функції нерозчленовано, також і дискретних перифрастичних форм, завдяки яким стають можливими видові протиставлення не лише в площині минулого й майбутнього, але й теперішнього часу (в основному це значення перфектності).

7. У багатьох наукових працях, присвячених видовій системі слов'янських мов, виділяють потенційне значення як варіант недоконаного виду; подібні потенційні значення існують і в турецькій мові, однак видається сумнівною можливість їхнього віднесення до ФСП аспектуальності. Аналіз наявного фактичного матеріалу турецької та деяких інших тюркських мов, а також зіставлення з матеріалом індоєвропейських мов дозволяє дійти висновку, що потенційність як мовленнєве значення належить до системи засобів реалізації модальних, а не аспектуальних функцій. ФСП аспектуальності поєднує в собі сукупність засобів, які вказують на характер протікання дії, тоді як модальні засоби вказують на те, як мовець розцінює предмет висловлення, демонструють суб'єктивну оцінку мовцем дії (ситуації), про яку йдеться у висловленні.

8. Під категорією родів дії розуміється тип модифікації дієслівної дії, виражений певними словотворчими засобами, а саме: префіксами, інфіксами, постфіксами, циркумфіксами. Безсумнівно виявляється зв'язок категорії родів дії з категорією дієслівного виду; змістовна сторона обох категорій фактично є спільною (вони позначають "внутрішній час", спосіб розподілу, протікання дії в часі), і одне й те саме дієслово може виявлятися одночасно і видовим корелятом

до певного дієслова протилежного виду, і одним із його родів дії. Вважаємо їх явищами одного порядку, тобто словотвірними засобами, які вказують на спосіб дисперсії і характер реалізації дії в часі.

9. Критерій розмежування категорій виду й родів дії – функціональний, який полягає в ступені обов'язковості й факультативності розглядуваних мовних явищ; вид (у своїх інваріантно-варіантних реалізаціях) є облігаторною для будь-якого дієслова в українській мові категорією – не може існувати дієслова, яке на лексичному рівні й, відповідно, у будь-яких граматичних виявах було б індиферентним з погляду видової належності. Натомість категорія родів дії є факультативною; разом з тим, вона – на відміну від категорії виду – часто пов'язана не лише з відображенням характеру протікання дії, але й з конотаціями, тобто емоційно забарвленим мовленням.

10. В українській мові виділяємо такі роди дії: "починальний" рід дії, який у свою чергу поділяється на інхоативний починальний й інгресивний починальний роди дії; "делімітативний" рід дії; пердуративний рід дії; фінітивний рід дії; кумулятивний рід дії; сатуративний рід дії, у межах якого диференціюється супериоративний рід дії; послаблено-інтенсивний рід дії; недостатньо-інтенсивний рід дії із семою супровідної дії; група інтенсивно-результативних родів дії: а) досягальний рід дії, б) "надто-тривалий" рід дії, в) еволютативний рід дії; семельфактивний рід дії; атенуативний рід дії; переривчасто-пом'якшувальний рід дії; дистрибутивний рід дії; аплікативний рід дії; інтенсивно-повторюваний рід дії.

11. Засоби відтворення семантики, властивої українським родам дії, турецькою мовою не є гомогенними. Можемо говорити про декілька варіантів еквівалентів розглядуваної категорії в українській мові при передачі її засобами турецької мови:

1) найбільш поширений випадок – це відтворення семантики українських родів дії лексичними засобами турецької мови; така еквівалентність зводиться в основному до двох позицій: по-перше, семантика, яку містить український рід дії, може бути закладена в лексичному значенні турецького дієслова (така ситуація трапляється нечасто), наприклад: *прочинити* – *aralamak*, *накранати* – *serpelemek*; по-друге, семантика українських родів дії може відтворюватися за допомогою турецьких дієслів, що входять до лексико-семантичних полів із значенням, яке відповідає даному родові дії; наприклад, починальний вид в українській мові відтворюється за допомогою турецьких дієслів, що входять до лексико-семантичного поля "початок дії", як-от: *başlamak* / *başlatmak* – *починати* / *розпочинати*, *girişmek* / *kalkmak* – *братися* (за що-небудь) тощо; цей варіант еквівалентності є найбільш поширеним;

2) еквівалентним засобом відтворення семантики українських родів дії можуть бути також і лексико-граматичні засоби, тобто поєднання відповідних лексичних засобів у певних граматичних (синтаксичних) конструкціях, зокрема йдеться й про ті, що можуть вважатися сталими. У разі коли мова йде про еквівалентність на лексичному або лексико-граматичному рівнях, значну роль відіграють адвербіальні маркери (надто ж із тими родами дії, які позначають фазовість, кількість, інтенсивність), наприклад: *çok*, *fazla* тощо;

3) інколи еквівалентність, про яку йдеться в даному контексті, може досягатися й виключно граматичними засобами (яких у такому разі є небагато), зокрема це: перифрастичні форми початку й закінчення дії, аспект можливості, дієприслівник супровідної дії, синтаксичні конструкції зі значенням інтенсивності, аналітична форма зі значенням суперфактивності, а у випадку із семельфактивними дієсловами – неозначений артикль; турецькі граматичні засоби можуть слугувати еквівалентами деяких українських родів дії самі по собі або ж у комбінації з лексичними засобами;

4) зрештою в певних випадках українські роди дії з погляду відображення у турецькому висловленні можуть поставати як безеквівалентні, тобто являють собою смислові лакуни. Це відбувається в тому разі, коли семантика роду дії не є релевантною в даному конкретному висловленні турецькою мовою.

Розділ 5

СИНКРЕТИЧНІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ Й АСПЕКТУАЛЬНОСТІ В ТУРЕЦЬКІЙ МОВІ Й УКРАЇНСЬКІ ЧАСОВІ ФОРМИ

Турецькі видо-часові й українські часові форми: подібності й контрасти.

Аорист vs теперішній час / майбутній час.

Презенс / прогресив / аорист vs теперішній час.

Система минулих часових (видо-часових) форм. Претерит vs минулий час.

Імперфект vs минулий час.

Абсентив-перфект vs минулий час / теперішній час. Прототипне значення перфектності. Прототипне значення абсентивності.

Футурум / аорист / передфутурум / дезидератив vs майбутній час.

Плюсквамперфект vs минулий час / давноминулий час.

Основним формальним елементом темпорально-аспектуального комплексу як в українській, так і в турецькій мовах є видо-часові форми, між сутнісними характеристиками яких, однак, є істотні відмінності. Так, особливістю турецьких видо-часових форм є те, що вони являють собою засоби, які реалізують категорії часу, виду й модальності синкретично – на відміну від аналогічних засобів української мови, які постають виключно як засіб темпоральної локалізації дії. При цьому в українській мові категорії виду й модальності на формальному рівні жодним чином не пов'язані з категорією часу, наприклад, категорія виду існує незалежно від часової форми дієслова й виявляється на лексичному рівні, тому навіть сама назва “видо-часові форми” для української мови є, на наш погляд, не цілком правильною. Між системами часових (видо-часових) форм турецької і української мов наявні істотні відмінності – як в кількісному, так і в якісному (семантичному, функціональному) планах; безумовно, такі відмінності пов'язані із способами категоризації (концептуалізації) навколишньої дійсності, зокрема тих її фрагментів, що пов'язані з ідеєю реалізації (об'єктивації, вербалізації) екстралінгвальної ідеї часу. У наведених нижче структурних частинах монографії відводиться місце зіставно-функціональному аналізу часових (видо-часових) форм турецької і української мов, визначаються їх подібності й контрасти, які в кінці розділу підсумовані у вигляді загальних висновків до розділу; в основу здійсненого аналізу покладено насамперед функціонально-семантичний принцип, тобто часові (видо-часові) форми розглядаються не з погляду їх структури, а з погляду функції і семантичних особливостей. Саме тому деякі турецькі видо-часові й дотичні до них форми (як-от: аорист, презенс тощо, з іншого боку – дезидератив) опинилися в різних структурних частинах роботи – з огляду на різноманітність їх функцій. Дослідження згаданих форм турецької і української мов здійснюється у вигляді протиставлення (контрастивного аналізу).

АОРИСТ VS ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС / МАЙБУТНІЙ ЧАС

Аорист, в основі якого, якщо зробити своєрідний діяхронічний екскурс, перебуває дієприкметник теперішнього-майбутнього часу, має своїм прототипним значенням атемпоральність. Від прототипного значення виходить декілька другорядних значень, які, у свою чергу, тією чи іншою мірою перетинаються із значеннями деяких інших вищо-часових форм турецької мови, насамперед презенса й футурума. Згадуючи про значення й функції аориста в порівнянні з відповідними засобами української мови, слід відзначити такі ключові відмінності: по-перше, аорист в описаному розумінні не властивий ані сучасній українській мові, ані українській мові в процесі її історичного розвитку, ані слов'янським мовам узагалі. Разом з тим, аорист (áörıstos – “невизначений”) існував у давніх слов'янських мовах, однак, на відміну від сучасної турецької мови, позначав нетривалу або разову дію, що виявляла себе до моменту мовлення, а в момент мовлення вже не була актуальною. Аорист можна побачити найпізніше в 14–15 століттях у мові українських грамот¹. В українській мові новітньої доби не використовується, за винятком випадків, коли до нього вдаються як до стилістичного прийому з метою стилізації під давню мову [ЕУМ 2000: 130]. По-друге, турецький аорист перекриває істотну частину значень двох часових форм української мови – теперішнього й майбутнього часу й, по-третє, в українській мові немає жодного еквівалентного засобу відображення всього набору значень турецького аориста, у зв'язку з чим при дескрипції сукупності значень, які реалізуються за допомогою турецького аориста, ми говоритимемо лише про низку адекватних засобів української мови, які, однак, жодним чином не відображають усієї складності семантичної структури й функціональних особливостей турецького аориста.

Під аористом у турецькій мові традиційно мається на увазі вищо-часова форма, яка слугує для позначення дії, локалізованої поза межами будь-яких часових рамок; аорист позначає дію, яка відбувалася, відбувається й відбуватиметься завжди (фактично йдеться про дію, яка має характер перманентної, незмінної, природно спричиненої ознаки денотата; її видовий характер – перманентний – перманентно-регулярний або перманентно-континуальний). Як зазначалося вище, прототипне значення аориста виникло із значення відповідного дієприкметника, і хоча аорист у давніші часи використовувався як засіб локалізації висловлення в теперішньому часі незалежно від характеристики позначуваного факту, безвідносно до комунікативної ситуації, виникнення інших форм на позначення теперішньої дії (насамперед презенса) спричинило появу в турецькій мові тенденції до звуження семантики й, відповідно, – зменшення функцій аориста. Порівняймо у зв'язку з цим описувані форми турецької мови із системою теперішніх і майбутніх форм сучасної азербайджанської мови, які сходять до спільної тюркської прамови й відділення яких одна від одної відбулося порівняно недавно. У сучасній азербайджанській мові немає форми презенса –

¹ Про аорист в давньоруській мові див. зокрема: [Успенский 2002; Иванов В. 1983; Беседина-Невзорова 1962; Мейе 1951].

теперішнього часу, показником якого в турецькій мові є формант *-yor*; натомість маємо сверідних "розщеплений" на дві функції пратюркський аорист. Так, у сучасній турецькій мові формальним показником аориста є два афікси *-ir* у чотирьох фонетичних реалізаціях і *-ir*, у двох фонетичних реалізаціях, використання яких залежить виключно від структури вихідної дієслівної основи; у сучасній азербайджанській мові ці два афікси є показниками двох різних часових форм – перший є експонентом презента й аориста, а другий – потенційного футурума, який використовується поряд з інтентивним футурумом (докладніше див.: [Ғасанов та ін. 1989; Гурбанов 1989; Гурбанов 1993; Азербайжан дили 1964]). Поступово аорист передає значну частину своїх функцій презентові [Asarlar 1972].

Аорист у позачасовій функції використовується мовцем у тих висловленнях, які носять характер повідомлення про об'єктивну дію, що не залежить від свідомості чи волі окремої людини, від суб'єктивної думки самого мовця. З погляду модального наповнення такі висловлення завжди є об'єктивними. Значення атемпоральної (об'єктивної) дії дихотомічно членується на: 1) дії, які є об'єктивними й незаперечними через природні обставини: *Balık suda yaşar* – Риба живе у воді. *Dünya güneşin etrafında döner* – Земля обертається навколо сонця. *Baharda bütün tabiat canlanır* – Навесні вся природа прокидається. *İnsan doğar, büyür, ölür* – Людина народжується, росте, помирає; 2) дії, які є об'єктивними внаслідок традицій, звичаїв, що склалися в усьому людському суспільстві або в певному його прошарку (соціумі), закріплені колективною свідомістю й сприймаються всіма носіями мови як незаперечний факт: *İki kere iki dört eder* – Два помножити на два дорівнює чотирьом. *Yasaya göre günde sekiz saat çalışılır, sekiz saatten fazla çalışılmaz* – Згідно із законом працюють (безособове речення = можна працювати) лише вісім годин на день, а більше восьми годин не працюють (= не можна працювати). Зокрема, аорист функціонує в приказках, прислів'ях, які являють собою продукт багатовікового досвіду людей у різних сферах життя: *San çıktıkça huу çıkmaz* – Доки не відлетить душа, не виправиться характер (≈ Горбатого могила виправить). *Gülme komşuna gelir başına* – Не смійся над сусідом, бо те саме може трапитися з тобою (пор. рос.: *Кто кому яму копаєт, тот сам туда попадет*). Значення атемпоральної дії завжди реалізується за допомогою аориста й не залежить від суб'єктивної інтерпретації мовця чи від комунікативної ситуації.

У висловленні може бути наявна спеціальна лексична (лексико-граматична) вказівка на об'єктивність теми повідомлення, як-от: *yasaya / kanuna / geleneklere göre...* – згідно із законом / традиціями, *bizde adet önce misafirin sahibin evine gelmesini talep eder* – ...у нас традиція вимагає, щоб спочатку гість відвідав господаря та ін. Однак такої вказівки може й не бути, оскільки сама семантика аориста зумовлює його функцію позначення об'єктивної атемпоральної дії, оформлення об'єктивного повідомлення; мовець дешифрує висловлення, оформлене аористом, лише в зазначеній формі, тому для носіїв української мови, які вивчають турецьку або займаються перекладами з української на турецьку, важливим чинником є чітке розмежування функцій аориста й інших часових форм, які локалізують висловлення в теперішньому

відтинку часу, оскільки сплутування їх може спричинити істотні непорозуміння, адже в турецькій мові жодна інша граматична (видо-часова) форма не може виступати дублетом аориста у функції позначення атемпоральної об'єктивної дії.

Ще одна функція аориста – віднесення головної дії, а отже, і всього висловлення до площини теперішнього часу. Таке використання аориста зумовлене його основною функцією (прототип ним значенням), описаною в попередньому пункті. Однак, на відміну від функції повідомлення об'єктивного факту, коли відбувається позачасова локалізація висловлення, віднесення дії до теперішнього часу безпосередньо пов'язане з тим, як ситуація – сама дія й контекст – інтерпретується мовцем. Таким чином, різниця між двома описаними використаннями пролягає насамперед на модальному рівні – друге являє собою повідомлення про дію, яка мовцем розцінюється як характерна риса, природно зумовлена властивість денотата, що найчастіше постає у вигляді звички або стану (видовий варіант габітативності). На відміну від атемпоральної (об'єктивної) дії, яка є постійною, непідвладною часові природною властивістю позначуваного об'єкта, габітативна дія розцінюється не як позачасова, а як локалізована нехай навіть у дуже широкому, але все ж таки теперішньому відтинку часу. Таким чином, у даному контексті йдеться про таке значення, як габітативна дія, яка може поставати як габітативна об'єктивно зумовлена й габітативна суб'єктивно зумовлена; друга завжди позначається за допомогою презенса [Сорокін 2003(е)] (див. також нижче підрозділ про презенс).

У випадку зі значенням габітативної об'єктивно зумовленої дії йдеться про таку дію, яка, *на думку мовця*, є характерною особливістю, об'єктивною (природною) рисою денотата, постає як стійка звичка, зумовлена, однак, не стільки бажанням денотата чи іншими суб'єктивними причинами, скільки об'єктивними природними чинниками, наприклад: *Ahmet kahve sever* – *Ахмет любить каву* (цей факт з погляду мовця постає як природна властивість особи, яка не залежить від її особистого бажання). Порівняймо з реченням: *Ahmet kahve seviyor* з однаковим перекладом українською мовою (значення габітативної суб'єктивно зумовленої дії). Використання такої форми присудка у висловленні спричинене тим, що мовець інтерпретує дію не як об'єктивно-природну, а як зумовлену бажанням, індивідуальною мотивацією мовця або іншими, неприродними (необ'єктивними) чинниками, а тому дія постає як нестабільна, змінна.

Таким чином, ми доходимо висновку: аорист і презенс співвідносні як засіб локалізації висловлення в теперішньому часі, однак перший з них позначає дію постійну, стабільну, зумовлену об'єктивно, яка має статус звички або риси, набутої від природи або спричиненої природними чинниками, а другий – дію не постійну, не стабільну, зумовлену бажанням референта (див. нижче приклад (1)) або, рідше, чинниками, які не являють собою природну рису характеру денотата (приклад (2)). При цьому міра об'єктивного (природного) чи суб'єктивного (індивідуального) у чинниках, що спричиняють дію, визначається саме мовцем, який про цю дію повідомляє. Порівняймо приклади: (1) *Sen kitap okur musun?* – *Ти читаєш книжки?* *Okurum* – *Читаю* і *Son yıllarda kitap okutuyorum* – *Останніми роками я не читаю книжки*. (2) *Bi çocuk çok ağlar* – *Ця дитина*

багато плаче (>¹ вона плаксива від природи > фактично це її постійний стан) і *Ви çok sık çok ağlıyor* – *Ця дитина багато плаче* (> це не природно / об'єктивно спричинена звичка, а дія, викликана іншими, не природними / не об'єктивними чинниками).

Така тонка функціональна межа чітко простежується на прикладі дієслова *sevmek*: *Ahmet tatlı sever* – *Ahmet Ayşe'yi seviyor* – *Ахмет любить солодощі* – *Ахмет любить Айше* / *Ахметові подобається Айше*. Якщо в першому випадку використання презенса замість аориста можливе залежно від того, як мовець розцінює повідомлювану ним дію – об'єктивно (природно) чи суб'єктивно (індивідуально) зумовлену, то в другому випадку мовець не може вдатися до аориста, оскільки любов Ахмета до Айше не може бути природно зумовленим явищем (перманентним, регулярним станом), тим більше *звичкою денотата* – це дія, яка може бути лише наслідком суб'єктивних чинників, тому мовець не може навіть теоретично використати аорист.

Наведемо ще декілька прикладів: *Yazları deniz banyosu alırım* – *Улітку я приймаю сонячні ванни* (я розцінюю цю звичку як регулярну, незмінну, об'єктивну рису свого характеру; я приймаю їх тому, що не можу не приймати > це природно зумовлена звичка, яка має статус постійної риси характеру / ознаки денотата). *Sabahları erken kalkarım* – *Уранці я встаю рано* (я встаю рано > я не можу не вставати рано > це природно зумовлена звичка). *O, günde sekiz saat uyur* – *Він спить вісім годин на день* (спить вісім годин > на мою думку – думку мовця – не може не спати > це зумовлено природними факторами). *O, yetek pişirir, ev temizler, çamaşır da yıkar* – *Він (завжди) готує їжу, прибирає в домі, а також бере білизну* (з погляду мовця, усі ці дії спричинені об'єктивними чинниками, наприклад: *він виконує домашні справи > допомагає своїй дружині > не може не допомагати, тому що це об'єктивна риса його характеру*).

Відмінність значення атемпоральної дії від значень габітативної об'єктивно та суб'єктивно зумовлених дій полягає в тому, що перша з них усіма мовцями сприймається як перманентна (регулярна), об'єктивна, постійна, оскільки явно спричинена об'єктивними природними чинниками і є такою, що беззастережно визнається всіма членами людського колективу; друга лише *розцінюється* мовцем як об'єктивна, спричинена природними чинниками, але ці чинники є імпліцитними, сама дія, що лежить в основі значення, не є незаперечною й об'єктивною для всіх мовців і кимсь іншим може бути інтерпретована як тимчасова, зумовлена суб'єктивно, індивідуально. Проблема співвідношення й різниці між названими значеннями, які реалізуються за допомогою аориста, і схожими значеннями, що реалізуються за допомогою презенса, може бути розв'язана лише в категоріях функціональної граматики з урахуванням "людського чинника".

Аорист постає також як засіб локалізації висловлення в майбутньому відтинку часу. Ця його функція безпосередньо виходить з прототипного значення – позачасової локалізації дії: дія відбувалася в минулому, відбувається зараз і *відбуватиметься > може відбуватися* в майбутньому. У цій своїй

¹ > – ця позначка в тексті монографії використовується як знак семантичної наступності.

функції аорист співвідноситься насамперед з футурумом і, частково, з імперативом і дезидеративом.

З теоретичних положень, наведених вище, стає зрозуміло, що комунікативна функція аориста реалізується передусім у напрямку повідомлення про факт, явище – це реалізація інформативної підфункції. Загалом можна сказати, що комунікація – це насамперед висловлення у вигляді повідомлення кому-небудь про що-небудь [Штелинг 1996: 5]. Висловлення-повідомлення завжди передбачає наявність мовця (адресанта), співрозмовника (адресата) і теми повідомлення (факту). Крім інформативної підфункції для мовних (граматичних) категорій і форм ми виділяємо ще дві підфункції: 1) імпресивну – чинення впливу на мовця; 2) емотивну – вираження мовцем самого себе, своїх емоцій. Аорист у функції локалізатора висловлення в майбутньому відтинку часу постає як такий, що виконує дві з названих підфункцій: а) інформативну – повідомлення майбутнього факту; б) імпресивну – наказ адресатові щодо виконання певної дії в майбутньому. Розгляньмо ці підфункції детальніше.

В інформативній підфункції в основі розрізнення корелятивних видо-часових форм, що локалізують висловлення в майбутньому – а саме аориста й футурума, так само, як і при диференціації аориста й презенса, лежить суб'єктивний чинник – інтерпретація повідомлюваної дії мовцем. Аорист використовується для оформлення повідомлення про дію, яку мовець розцінює як потенційну, таку, що може відбутися в майбутньому з тією чи іншою мірою вірогідності. Значення майбутньої потенційної дії імплікує в собі такий зміст: дія не є заздалегідь запланована, мовець вважає, що вона потенційно / можливо / вірогідно відбудеться в майбутньому, наприклад: *Babam yarın köyden döner* – Мій батько завтра повернеться з села (> можливо, повернеться / імовірно, повернеться). *Vi işi yarın yaparım* – Цю роботу я зроблю (> можливо, зроблю / можу зробити) завтра. Висловлення, оформлене аористом у цій функції, може містити спеціальні модальні лексичні маркери, що вказують на вірогідність / потенційність майбутньої дії: *Belki yarın gelirler* – Можливо, вони прийдуть завтра. *Galiba birazdan yağmur yağar* – Мабуть, через деякий час почнеться дощ. До таких маркерів також належать слова *herhalde* – мабуть / точно (специфічна модальна лексична одиниця, яка позначає вірогідність / потенційність, пов'язану з упевненістю, і є корелятивною так званій стверджувальній модальності – *kuvvetlendirme ve ihtimal*), *mutlaka* – обов'язково. Наявність модальних лексичних маркерів свідчить про хай не “стовідсоткову”, однак все ж таки доволі вірогідну ознаку необхідності використання у висловленні аориста. Якщо мовець інтерпретує дію не як вірогідну, а як заздалегідь заплановану, то навіть за наявності перелічених модальних маркерів обов'язковим є використання футурума. Підкреслимо: різниця між аористом і футурумом пролягає не по лінії “впевненість-невпевненість” мовця в тому, що дія відбудеться, а по лінії “запланованість-незапланованість” дії (значення майбутньої інтентивної дії¹). Приклади: *Bisikletini yarın tamir edeceğim* – Я полагоджу твій велосипед завтра (> цю дію я запланував); порівняймо:

¹ Докладніше про це йтиметься в розділі, присвяченому футуруму.

Bisikletini yarın tamir ederim – Я полагоджу (> можливо, полагоджу), або я можу полагодити твої велосипед завтра (вірогідність, потенційність > змога); порівняймо також: *Belki yarın geleceğim* – Можливо я прийду завтра (> я планую прийти й, вірогідно, прийду) і *Belki yarın gelirim* – Я можливо прийду завтра (> я не планую, але, може, і прийду).

Аорист використовується у висловленнях, які є реакцією на репліку співрозмовника, що носить характер прохання, пропозиції. Ця функціональна особливість безпосередньо виходить з попередньої функції “повідомлення потенційного факту” і може бути названа “реципрокне повідомлення”; мовець, реагуючи на висловлення співрозмовника, звернене до нього, у відповідь повідомляє про можливість або неможливість реалізації дії, яка є темою висловлення співрозмовника. Зазначимо, що вихідна репліка співрозмовника найчастіше також оформлюється аористом (див. нижче: “аорист як маркер ввічливості”). Наприклад: *Baba, bisikletimi tamir eder misin?* – *Tabi ederim* – Татку, ти полагодиш мій велосипед (> ти можеш полагодити)? – Звичайно, полагоджу (> можу полагодити). *Yarın bir parti yapacağız. Gelir misin?* – *Mutlaka (herhalde) gelirim* – Завтра ми влаштуємо вечірку. Ти прийдеш (> зможеш прийти)? – *Obov'язково прийду* (> зможу прийти).

Реципрокне повідомлення може являти собою реакцію не лише на висловлення співрозмовника, але й на ситуацію (у цьому разі можливе як звертання до співрозмовника – двоспрямована комунікація, так і звертання мовця до самого себе – односпрямована комунікація), наприклад: *Derken kapı çalındı. Zehra hanım çok korkmuştu. Kapı merceğinden dışarıya baktı ama kimseyi göremedi. “Saklanmıştı herhalde hırsız. Hemen 155’i ararım” diye düşündü.* – Несподівано подзвонили в двері. Пані Зехра дуже злякалася. Вона подивилася у дверне вічко, але нікого не побачила. “Злодій, мабуть, сховався. Зараз подзвоню 155 (номер служби порятунку)”, – подумала вона (> подзвоню > можу подзвонити, щоб запобігти непередбачуваній ситуації). У цих ситуаціях майже ніколи неможливе використання інших часових форм, особливо це стосується випадку відповіді на прохання, пропозицію, оформлену аористом – тут використання форми аориста в повідомленні-відповіді є обов’язковим. Разом з тим, коли йдеться про інтерпретацію мовцем дії не як потенційно можливої, а як бажаної (тут не йдеться про інтензивність, а про спонтанне бажання та / або необхідність), звичайно використовується не аорист, а футурум або, частіше, дезидератив – першої особи однини й множини. Наприклад, якщо той самий зразок трансформувати у вигляді висловлення *Hemen 155’i arayayım*, то в цьому випадку йтиметься не про можливість, а про бажання мовця виконати дію – дія є не стільки потенційно можливою, скільки бажаною (значення спонтанно-інтензивної або спонтанно-бажаної дії). Поряд з цим слід зазначити, що спонтанна дія може виявлятися не лише як спонтанно-інтензивна / бажана (позначається за допомогою футурума або дезидератива, які є дублетними в цьому своєму функціонуванні й розрізняються швидше на рівні частотності функціонування), а й як спонтанно-потенційна – майбутня дія, ідея здійснення якої виникає безпосередньо в момент комунікації, а її реалізація розцінюється мовцем як можлива, вірогідна (у таких випадках завжди імплікується смисл “я

зроблю > я можу зробити”); див. також частину монографії, присвячені футуруму, а також розділ про ФСП оптативності.

Аорист як засіб локалізації висловлення в майбутньому відтинку часу може позначати не лише потенційну можливість / вірогідність того, що дія реалізується, але й потенційну змогу / спроможність особи (мовця або третьої особи) виконати дію, що є предметом висловлення, наприклад: *Vunu ancak o yarar* – Лише він може (зможе) це зробити. *Ali bu sudan geçer* – Алі може / зможе перейти цю калюжу (річку). У цьому використанні аорист майже завжди постає як дублет форм можливості чи неможливості: *Hadi çocuklar, uzun eşek oynayalım.* – *Vak orada gerçek bir eşek var.* – *Sen eşeğe binebilir misin?* – *Tabi binerim.* – *Гайда, хлопці, пограймо в “довгого віслюка”!* – *Дивись-но, там справжній віслюк!* – *А ти можеш (міг би) сісти на нього (на віслюка)?* – *Звичайно, можу* [Hengirmen, Koç 1991: 56–57]. У цій конкретній реалізації узагальнюються фактично всі функції аориста, описані вище: природна властивість / риса характеру, можливість реалізації дії тощо (значення потенційної змоги / здатності індивідуума виконати майбутню дію).

Якщо провести паралелі з відповідними мовними засобами української мови, побачимо, що переважна більшість значень, які реалізуються в турецькій мові за допомогою аориста, не є релевантними для української мови. Так, значення майбутньої потенційної дії, облігаторно-потенційної дії, майбутньої спонтанної дії, реципрокного повідомлення не мають відповідників у сучасній українській мові й перекладаються лише за допомогою майбутнього часу, при цьому, звичайно, всі можливі семантичні відтінки аориста повністю або, принаймні, майже повністю втрачаються (виняток становить лише випадок використання лексичних маркерів на зразок “можливо”, “вірогідно”, “імовірно”, “мабуть” тощо у разі їхньої наявності в оригінальному турецькому повідомленні, оскільки вони зовсім не є обов’язковими). Натомість значення потенційної змоги / здатності індивідуума виконати майбутню дію має своїм еквівалентом в українській мові дієслово доконаного виду в супроводі модального дієслова “могти” у теперішньому або майбутньому часі й у відповідній особі (приклади див. вище).

В імпресивній підфункції аорист, локалізуючи висловлення імперативного характеру в майбутньому відтинку часу, постає як засіб впливу на співрозмовника у вигляді наказу до реалізації тієї чи іншої дії. Виконуючи імпресивну функцію, аорист входить як складовий елемент до ланцюга граматичних форм з імпресивно-імперативною семантикою: імператив – футурум – аорист – аналітико-синтетична форма дієслова на позначення швидкості (*tezlik eylemi*) – форма умовного способу + граматикалізований вигук *-a / -e*. Граматичні форми з імперативною семантикою, наведені в представленому ланцюгу, варіюють за мірою категоричності висловленого наказу та місцем на шкалі ввічливості. Так, імператив постає як найкатегоричніша форма наказу, нейтральна за шкалою ввічливості, наприклад: *Vi işi sen yap* – *Ти зроби цю роботу.* *Yazıyı yarına çevir* – *Переклади цю статтю на завтра.* *Öbür gün saat yedide gel* – *Приходь післязавтра о сьомій.*

Футурум являє собою категоричну форму наказу (нейтрального за шкалою ввічливості, а інколи й брутального), пов’язаного з: 1) необхідністю виконання

дії співрозмовником (модальність зобов'язання): *Vi işi sen yapacaksın* – Цю роботу зробиш ти (> ти повинен / маєш її зробити); 2) погрозою з боку адресанта: *Paramı yarın getireceksin* – Принесеш мої гроші завтра (> інакше буде гірше).

Аорист є формою наказу, за своєю модальною характеристикою більш ввічливою (м'якшою), ніж попередні, пов'язаною з можливістю або дозволом щодо реалізації дії: *Vi işi yarın yaparsın* – Ти зробиш цю роботу завтра (> ти можеш зробити > я тобі дозволяю зробити цю роботу завтра). *Paramı yarın getirirsin* – Принесеш мої гроші завтра (> ти можеш їх принести завтра > я дозволяю тобі принести їх завтра). Таким чином, у перелічених випадках ми маємо справу зі значенням облігаторно-потенційної дії (у спрямуванні на другу особу) і значенням дозволу.

Аналітико-синтетична форма швидкості, серед функцій якої є, зокрема, й імпресивна, позначає наказ, ввічливіший за своєю модальною характеристикою, ніж наказ, який позначається формою імператива; такий наказ, на відміну від позначуваного аористом або футурумом, не є пов'язаним з модальністю зобов'язання, можливості / дозволу, наприклад: *Vi yazıyı yarına çeviriver* – Переклади-но цю статтю на завтра. *Ahmet odama geliver* – Ахмете, знайди-но до моєї кімнати.

Щодо останньої з низки перелічених форм, то умовний спосіб з граматикалізованим вигуком *-a / -e* як імперативна форма можливий лише у фамільярному спілкуванні, а отже не має оцінки за шкалою ввічливості: *Hadi, geç, şöyle otursana* – Давай-но, прохось, сідай там. *Niye duruyorsun kapıda? Girsene içeriye* – Чого це ти стоїш у дверях? Давай, прохось усередину. Ця форма може також мати модальне наповнення невдоволення – мовець висловлює невдоволення щодо дій, виконаних співрозмовником: *Ne oluyor? Niye susup duruyorsun? Ne olduğunu söylesene* – Що відбувається? Чого це ти мовчиш? Скажи ж бо, що трапилось.

У турецькій мові, так само, як і в українській, трапляються випадки використання теперішніх часових форм (у турецькій мові це аорист і презенс) для позначення минулої дії (наративна функція). Такі способи локалізації висловлення в минулому часі за допомогою теперішніх видо-часових форм використовуються насамперед у наративних текстах, коли мовець розповідає про певну низку фактів – подій, що сталися в минулому, наприклад: *Günlerden bir gün Hoca komşusundan bir kazan alır, işini bitirir, sonra içerisine küçük bir tencere koyar, komşusuna götürür...* – Одного дня Ходжа бере у свого сусіда казан, використовує його, потім кладе всередину маленьку каструлю й відносить назад сусідові....

Використання теперішніх часових форм для позначення минулих подій являє собою засіб актуалізації адресантом теми повідомлення. Мовець, удаючись до теперішнього часу, нібито переживає минулу подію, наголошуючи на її важливості, актуальності для себе, а відповідно й для співрозмовника. Використання минулого часу завжди подає факт як такий, що завершився й не має актуальності на момент мовлення, тоді як використання теперішніх часових

форм ніби переносить комунікантів усередину описуваних подій, робить їх безпосередніми свідками або навіть й учасниками подій.

У турецькій мові для реалізації наративної функції може використовуватися як аорист, так і презенс. Різниця між ними пролягає у функціонально-семантичній сфері. Аорист використовується в повідомленнях про “історичний факт”, який стався не безпосередньо з мовцем, а з третьою особою, швидше за все незнайомою мовцеві; ця подія сприймається мовцем як об’єктивний факт, який його безпосередньо не стосується – це можуть бути перекази про давні події, анекдоти, а також (рідше) події, що сталися з кимсь із знайомих мовця – з третьою особою, певною мірою віддаленою від мовця. Використовуючи аорист, мовець начебто відсторонюється від події, нейтралізує суб’єктивний чинник, демонструючи адресатові, що повідомлювана дія – не результат суб’єктивної думки самого мовця, а об’єктивний факт, почутий і лише переказуваний ним. Таким чином, у цьому випадку йдеться про відсторонену актуалізованість минулої дії.

Натомість актуалізація подій, безпосереднім учасником яких мовець був або, рідше, не був, але сприймає їх суб’єктивно, як такі, що безпосередньо стосуються його самого, близькі до нього, зумовлює переважно звертання до презенса. Використанням цієї видо-часової форми мовець наче сам включається в подію й, на відміну від попереднього випадку, розповідає не про “історичний факт” з позицій відстороненого спостерігача, а начебто зсередини події. Факт сприймається не як “історичний”, а як такий, що безпосередньо стосується мовця. Додамо, однак, що в сучасній турецькій мові інколи спостерігається перехрещення сфер використання аориста й презенса під час реалізації ними описуваного значення.

Вище вже зазначалося, що аорист в імпресивній функції локалізує дію в майбутньому відтинку часу, слугуючи, проте є не стільки засобом повідомлення, скільки впливу на співрозмовника у формі наказу. З цією функцією співвідноситься випадок використання аориста для ввічливого прохання (значення ввічливості). Формально ввічливе прохання постає у вигляді питальної форми аориста: *Kaleminizi verir misiniz?* – *Дайте, будь-ласка, ручку.* *Gelir misin?* – *Підійди, будь-ласка.*

Окрім власне функціонального навантаження, яке несе аорист у тому чи іншому висловленні в процесі комунікації, коли його використання часто зумовлене суб’єктивною інтерпретацією мовцем дії, аорист має ще й стилістичну забарвленість: серед усієї сукупності функціональних стилів турецької мови (офіційно-ділового, або канцелярського, наукового, газетно-публіцистичного, розмовного й стилю художньої літератури) аорист постає як маркер офіційно-ділового (канцелярського) та наукового стилів. Норма турецької мови не дозволяє використання в двох зазначених стилях таких часових форм, як презенс (відповідно й означений імперфект), претерит й абсентив-перфект без показника стверджувальної модальності [Сорокін 2003(г); Сорокін 2003(д); Сорокін 2003(б)].

Для локалізації дії в площині теперішнього й майбутнього часів у тексті, який належить до офіційно-ділового або наукового стилів, вдаються до аориста. Наприклад: (1) Офіційно-діловий стиль: *Anonim şirket, bu Tüzüğe göre ve Ukrayna*

Şirketler Kanunu, Ukrayna Ticaret Şirketleri Kanunu, Girişimcilik Hakkında Ukrayna Kanunu, Kıymetli Evraklar ve Değerli Kağıt Borsası Hakkında Ukrayna Kanunu ve ilgili diğer kanunlar gereğince faaliyet gösterir... – Акціонерне товариство здійснює господарську діяльність згідно із “Законом України про господарські товариства”, “Законом України про підприємництво”, “Законом України про цінні папери та фондову біржу” та іншими відповідними законами.... (2)

Науковий стиль: Köpük yardımıyla petrol çıkarımı süreci şöyle gösterilebilir. Köpüğün gözenekli ortamın içine pompalanmasından sonra kabarcıkları önce giriş mukavemeti az olan en büyük buhar kanallarına girer. Büyük gözenekler köpükle doldukça köpüğün büyük kanallarda yüksek viskozitesi nedeniyle katman boyunca itilmesi için gerekli basınç çabucak artar. Basıncın artışı köpüğün daha az çaplı gözeneklere girmesini sağlar ve gittikçe tüm katman köpükle dolmuş olur – Процес витіснення нафти піною може бути описаний таким чином: після гніта піни в пористе середовище її бульбашки проходять спочатку в найбільші парові канали, вхідні опори яких мінімальні. У міру заповнення великих пор бульбашками піни тиск, потрібний для проитовхування її далі по пласту, швидко наростає, оскільки піна має підвищену в’язкість у великих каналах. Зростання тиску спричиняє те, що піна починає надходити в усе менші за діаметром пори й поступово вся товща пласта заповнюється нею.

Функціональними дублетами аориста в текстах офіційно-ділового й наукового стилів постають: а) футурум, переважно з афіксом стверджувальної модальності (-acaktır) – у текстах офіційно-ділового стилю (у зв’язку з цим порівняймо аналогічні тексти українською та англійською мовами: у перших завжди використовується теперішній (але не майбутній) час – це цілком співвідноситься з використанням аориста (див. наведений вище переклад прикладів); щодо англійських офіційно-ділових текстів, то в них завжди використовується майбутній час з допоміжно-модальним словом shall – свого роду стверджувальна модальність; це цілком співвідноситься з аналогічною формою турецької мови (-acaktır); б) прогресив (-maktadır) – переважно в науковому стилі для локалізації дії в теперішньому часі, наприклад: Görünürdeki viskozitesi suyunkinden çok daha yüksek olduğundan köpük, iyi bir çıkarıcı maddedir. Bu da suya oranla köpük yardımıyla petrol çıkarım etkinliğini artırmaktadır. Suyun viskozitesinin artışını sağlayan diğer yöntemler, büyük miktarlarda nişasta gibi gerekli maddeleri isterken köpük hazırlanması için sıvı ağırlığına göre köpüklendirici maddenin % 0.2 ilâ 1’i kullanılmaktadır – Піна є добрим агентом для витіснення [нафти], оскільки її гадана в’язкість у багато разів більша, ніж у воді. Це підвищує ефективність витіснення нафти піною порівняно з водою. Для приготування піни витрачається від 0,2 до 1 % (від ваги рідини) піноутворюючих ПАВ, тоді як інші методи підвищення в’язкості води, наприклад, додавання крохмалю, вимагають значної кількості потрібних матеріалів (переклад прикладів: [Кохтев та ін. 1987: 7–8]). Зазначені форми постають не як співвіднесені, а як фактичні дублети, оскільки можуть заміщувати одна одну, не викликаючи семантичних трансформацій і зміщень.

ПРЕЗЕНС / ПРОГРЕСИВ / АОРИСТ VS ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС

Відповідно до загальноприйнятої в європейській, зокрема й у вітчизняній тюркології концепції вважається, що система теперішніх часових форм у турецькій мові представлена трьома граматичними утвореннями: 1) презенс; 2) аорист; 3) прогресив. Кожній з цих форм властива своя сфера комунікативного функціонування; разом з тим залежно від ситуації (контексту) вони можуть поставати як дублетні або як співвіднесені.

Згідно дефініції, презенс – це фінітна форма дієслова, яка в своєму прямому використанні вказує, що ситуація, про яку йдеться в реченні, є або одночасною моменту мовлення, або триває протягом періоду часу, який охоплює момент мовлення. У першому випадку йдеться про конкретне, у другому – про абстрактне використання презенса [ЛЭС 1990: 323]. Ю.С.Маслов зазначає, що в російській (додамо: і в українській також) мові ці два значення розмежовуються переважно за допомогою контексту (ситуації), але в деяких мовах для їхнього розмежування використовуються різні форми й наводить приклад: англ. *is sleeping* – *спить зараз*, *sleeps* – *спить взагалі*; тур. *okuyorum* – *читаю зараз*, *okurum* – *читаю взагалі* [ЛЭС 1990: 323]. З наведеного визначення складається враження про повну тотожність форм теперішнього часу в англійській і турецькій мовах – презенс використовується для позначення актуальної, конкретної дії, аорист – для позначення неактуальної, абстрактної (регулярної або перманентної) дії. Такий підхід до функціонального аспекту системи теперішніх часових форм турецької мови є надто спрощеним, оскільки презенс також може позначати регулярну або перманентну дію (про це ми частково згадували у попередніх розділах монографії). Розмежування функціонально-комунікативних особливостей презенса й аориста, з одного боку, і презенса й прогресива, з іншого боку, є серйозною теоретичною проблемою для дослідників сучасної турецької мови. Принагідно зазначимо, що дослідженню низки зазначених проблем, пов'язаних з особливостями комунікативної реалізації презенса, прогресива й аориста в турецькій мові на ґрунті функціонального й антропоцентричного підходів з використанням досягнень сучасної функціональної лінгвістики, не було присвячено жодної спеціальної наукової розробки. Брак наукових і практичних праць, які зосереджували б увагу саме на функціонально-комунікативному аспекті мовних явищ турецької мови, спричиняє існування багатьох вад у методиці викладання турецької мови, стає причиною значної кількості помилок у практичному використанні цієї мови перекладачами, викладачами, студентами-тюркологами.

Турецький презенс слугує засобом темпоральної локалізації дії в теперішньому часі й з погляду темпорального й аспектуального наповнення загалом має два основних значення: 1) конкретна (актуальна) дія, тобто дія, яка триває в момент комунікації; 2) абстрактна (регулярна або перманентна) дія, яка відбувається в теперішньому відтинку часу, але не обов'язково в момент мовлення. Щодо другого з перелічених значень, то теперішній відтинок часу, протягом якого відбувається дія, може бути дуже широким, порівняймо: *Ви*

hafta tenis oynatıyorum – Цього тижня я не граю в теніс. *Bi yıl Türkiye'nin ekonomisi hızlı gelişim trendi gösteriyor* – Цього року економіка Туреччини демонструє тенденцію до швидкого розвитку. *Mutfağın olduğu yerde, beşyüz yıllık bir evliya yatıyor(muş)* [Сорокін 2005(г): 144] – (Кажуть), що в тому місці, де знаходиться кухня, лежить (похований) святий, вік якого п'ятсот років.

Реалізуючи значення актуальної дії, презенс співвідносить з прогресивом (-mekte), який також являє собою форму теперішнього часу – межа між ними є вельми аморфною й по-перше, на стилістичному й, по-друге, на аспектуальному й, відповідно, модальному рівнях. Прогресив є маркером офіційно ділового й наукового стилів; в офіційних документах (законах, міжурядових угодах, постановах уряду тощо), а також у текстах наукового характеру замість презенса використовуються прогресив або аорист, при цьому до аориста вдаються частіше, однак з семантичного погляду ці дві форми є майже рівноцінними, наприклад: *Türkiye'nin dağlık bölgelerinde her ay yüze yakın deprem kaydedilmektedir / kaydedilir* – Кожного місяця в гірських районах Туреччини реєструється близько ста підземних поштовхів (газ.). Додамо, що в документах, вихідний рівень яких є порівняно невисоким (як-от: угоди між фірмами), зазначена стилістична вимога до офіційно-ділового стилю часто не витримується, і спостерігається використання презенса замість аориста або прогресива.

Прогресив з погляду аспектуальних характеристик позначає континуальну актуально-тривалу дію, причому така тривалість спеціально підкреслюється мовцем. Коли адресант хоче привернути увагу адресата до тривалості й процесуальності дії в момент комунікації, він може вдаватися (хоча це й не обов'язковим) до прогресива, порівняймо: *Okuyorum* – Я читаю, *Okumaktayım* – Я читаю (> перебуваю в тривалому процесі читання). Використання прогресива в розмовній мові спостерігається доволі рідко й він, фактично, являє собою засіб вираження у висловленні експресивних коннотацій. При цьому прогресив, на відміну від презенса, може локалізувати дію лише в теперішньому відтинку часу й не має метафоричного використання: не може реалізовувати значення майбутньої запланованої дії, а також не може використовуватися у значенні *praesens historicum* (наративного презенса).

Презенс може реалізовувати значення абстрактної дії, яка з аспектуального погляду постає як: а) перманентна (така, що триває завжди, або часові межі якої неокреслені); б) континуальна (така, що триває в певному широкому теперішньому відтинку часу); в) регулярна (така, що відбувається в широкому теперішньому відтинку часу з певною регулярністю, необов'язково в момент мовлення), при цьому регулярна дія може поставати, зокрема, і як габітативна (звичка певної особи або, рідше, традиція певного соціуму виконувати певну дію). У цьому разі презенс кореспондує з аористом, який також локалізує дію в теперішньому відтинку часу, однак, з погляду аспектуального наповнення, не може позначати дію континуальну (актуально-тривалу); аорист реалізує лише такі аспектуальні функції, як: а) перманентність; б) регулярність (зокрема й габітативність).

Презенс й аорист, реалізуючи аспектуальні функції, у разі збігу своєї семантики, можуть поставати як дублетні (корелативні) або як співвіднесені,

але не тотожні. При співвіднесеному функціонуванні основна межа між презенсом й аористом проходить на модальному рівні. Ми вже зазначали вище, що дослідження ФСП темпоральності, аспектуальності й модальності має антропоцентричну спрямованість: основним складником опису мовних явищ є людський чинник, суб'єктивна інтерпретація мовцем позначуваної ситуації. Таким чином, дія, яка відбувається (розвивається) у теперішньому відтинку часу й про яку йдеться у висловленні, може бути інтерпретована мовцем як: а) об'єктивна істина (позачасовий теперішній час, або “теперішній час вічних істин” [ЛЭС 1990: 323]); така дія є об'єктивною, природною за своєю сутністю, приймається всіма членами мовного колективу, наприклад: *Su, yüz derecede kaynar – Вода кипить при температурі сто градусів*. Інколи значення об'єктивної дії дихотомічно членують на перманентну дію (яка триває завжди) і “гномічний теперішній час” (дія, яка відбувається як правило, наприклад: *İyilik eden iyilik bulur – Той, хто робить добро, знаходить добро. Kusursuz dost arayan dostsuz kalır – Той, хто шукає друга без вад, залишається без друзів*), хоча в турецькій мові, на нашу думку, немає підстав для такого поділу, оскільки обидва ці значення пов'язані з дією, яка існує об'єктивно й приймається беззастережно всіма членами мовного колективу й реалізуються за допомогою одного й того самого мовного засобу; б) суб'єктивний факт, тобто дія (ситуація, процес тощо), яка може бути інтерпретована мовцем згідно його власних розумінь та уявлень. Поняття суб'єктивного факту включає декілька значень, однак ключовим з них є розмежування дії за принципом “габітативність-негабітативність”. Дія, яка має аспектуальний характер габітативності (тобто є звична для індивіда або певного мовного соціуму), може позначатися за допомогою як презенса, так й аориста.

1. Коли мова йде про дію, звичайну для представників певного колективу (це можуть бути всі мовці або представники певного прошарку мовного колективу), звичайно перевага віддається аористові, наприклад: *Türkiye’de günde yedi saat çalışılır – У Туреччині працюють вісім годин на тиждень. İlkbaharda öğrenciler pikniğe gider – Весною студенти їздять на пікніки. Çocuklar dondurma sever – Діти люблять морозиво*. Значення “дія, звична для певного мовного колективу” наближається до об'єктивного факту, оскільки так само сприймається переважно як незаперечна істина всіма членами даного мовного колективу. Разом з цим, найбільш істотна відмінність розглядуваного значення від значення об'єктивного факту полягає в тому, що габітативна дія, звична для колективу, у сучасній турецькій мові може позначатися й за допомогою презенса, наприклад: *Türkiye’de günde yedi saat çalışıyorlar. İlkbaharda öğrenciler pikniğe gidiyorlar. Çocuklar dondurma seviyorlar* з таким само перекладом. При цьому різниці на семантичному рівні між двома зазначеними формами у сучасній турецькій мові фактично немає; існує лише незначна функціонально-стилістична відмінність: у розмовному стилі (зокрема у письмових текстах, близьких до розмовного стилю) використовуються обидві форми, однак презенс поступово витісняє аорист з ужитку. Загалом метод інтроспекції дозволив установити, що мовці віддають перевагу використанню аориста в тому разі, коли дія, з погляду конкретного мовця, є більш “природною,” більш “об'єктивною” – про це ми згадували вище, однак кожен мовець по-своєму

розцінює міру об'єктивного й суб'єктивного в позначуваній ситуації, і тому одна й та сама дія з погляду різних мовців може бути “більш об'єктивною” або “менш об'єктивною”. Таким чином, дані, отримані методом інтроспекції, дають підстави для того, щоб вважати аорист і презенс при позначенні дії, звичної для певного колективу мовців, у багатьох випадках дублетними (тотожними) формами.

2. Коли йдеться про дію, звичайну для окремого індивіда, то також є можливим використання як презенса, так й аориста. Перевага аористові віддається в тому разі, коли габітативна дія розцінюється мовцем як об'єктивна, природна риса характеру суб'єкта, наприклад: *Oya arkadaşlarına yardım eder* – *Ойя допомагає своїм друзям (> тому що не може не допомагати, це об'єктивна риса її характеру)*. *Ahmet şeker sever* – *Ахмет любить цукерки*. Разом з тим, стосовно габітативних дій, які не розцінюються мовцем як природна риса характеру, використовується презенс, пор. приклад, який ми наводили в підрозділі, де йшлося про аорист: *Bora çok sigara içer* і *Bora çok sigara içiyor* – *Бора багато палить*. При позначенні дії, звичайної для індивіда, аорист і презенс лише в частині випадків можуть поставати як дублетні; тут йдеться про такі габітативні дії, які можуть бути зумовлені і як об'єктивні (природні), і як необ'єктивні (згадаймо щн раз вищенаведений приклад: *Bora çok sigara içer / içiyor*). Разом з тим, дії, які не можуть мати природно-об'єктивний характер, фактично ніколи не позначаються за допомогою аориста, наприклад: *Babam işyerine otobüsle gidiyor* – *Мій батько їздить на роботу автобусом* (не завжди доцільним є використання форми *gider*).

Додамо також, що в розмовній мові, про це ми вже згадували вище, поступово спостерігається витіснення аориста презенсом. Це дозволяє зробити довготерміновий перспективний прогноз динаміки розвитку співвідношення між аористом та презенсом: у майбутньому презенс повністю витіснить аорист у сфері позначення теперішнього часу за винятком значення позачасової (атемпоральної) дії; функціонально аорист буде використовуватися для позначення “теперішнього часу вічних істин” (за Ю.С.Масловим), а також “майбутньої потенційної дії” [Сорокін 2005(а)].

Поза межами перелічених значень (а саме: 1) позачасова дія, об'єктивна, істинна для будь-якого періоду часу, яка приймається й визнається як істинна всіма членами мовного колективу; 2) габітативна, об'єктивно зумовлена дія – колективна й індивідуальна) використання аориста в сучасній турецькій мові неможливе, незалежно від характеру теперішньої дії. Так, будь-яка континуальна дія в теперішньому відтинку часу позначається презенсом або, набагато рідше, прогресивом, наприклад: *Türkçe konuşuyor / konuşabiliyor* – *Він розмовляє / вміє / може розмовляти турецькою мовою* (таку дію інколи виділяють як потенційно-якісну, хоча з погляду турецької мови для цього немає особливих підстав. Теперішню потенційно-якісну дію не потрібно плутати з потенційно-якісною дією, спрямованою в майбутнє: *Bunu ancak o yapar* – *Лише він (з)можє це зробити*, або пов'язаною з дозволом на майбутнє: *Bunu yapın yapabilirsiniz* – *Ви можете це зробити завтра*; такі значення завжди реалізуються за допомогою аориста). *Burada on yıldır oturuyorum* – *Я тут*

мешкаю вже десять років. *İstanbul hem Asya'da hem Avrupa'da bulunuyor* – Стамбул знаходиться і в Європі, і в Азії.

У турецькій мові наявні лексичні маркери – детермінанти теперішнього часу, як-от: *şimdi* – зараз, *şu an, şu anda, halen* – у даний момент, зараз, *içinde bulunduğumuz ay / yıl* – цього місяця / року, *bugünlerde* – нині, зараз, *bu ay* – цього місяця, *bu yıl* – цього року тощо. Такі детермінанти вказують на те, що дія реалізовується в момент мовлення або в теперішньому відтинку часу в широкому розумінні й завжди слугують ознакою необхідності використання презенса. Разом з тим, лексичні маркери, які вказують на перманентність або регулярність дії, як-от: *daima, her zaman* – завжди, *her yıl* – кожного року, *her ay* – кожного місяця, *her hafta* – кожного тижня, *her gün* – кожного дня, *sık sık, sıkça* – часто тощо самі по собі не є детермінантами презенса або аориста; у цьому разі ключовим положенням для вибору часової форми є семантика висловлення, характер позначуваної категоріальної ситуації й те, як мовець цю ситуацію інтерпретує, наприклад: *Her yıl tatilimi Kırım'da geçiriyorum* – Кожного року я проводжу відпустку в Криму. *Her yıl kıştan sonra ilkbahar gelir* – Кожного року після зими приходять весна.

Турецькому презенсові властиве метафоричне (переносне) використання, у межах якого реалізується два значення:

1. Майбутня запланована дія, переважно з дієсловами руху (*gitmek – іти, gelmek – приходити, hareket etmek, kalkmak* – відправлятися тощо), а також з іншими дієсловами, коли позначається дія, запланована згідно графіків, розкладів (як-от: розклад відправлення потягів, початок сеансу в кінотеатрі, розклад занять тощо). Наприклад: *Annem yarın Lviv'den geliyor* – Моя мати завтра приїздить зі Львова. *İkinci ders saat beşte başlıyor* – Другий урок починається о п'ятій годині. *Uçak beş dakika sonra hareket ediyor* – Літак відлітає через п'ять хвилин. У решті випадків для позначення майбутньої дії використовуються співвіднесені з аористом часові форми: а) футурум – для позначення майбутньої запланованої дії: *Vi işi yarın yapacağız* – Цю роботу ми виконаємо завтра (причому з дієсловами руху для позначення майбутньої задалегідь запланованої дії презенс і футурум використовуються як дублетні форми); б) аорист – для позначення майбутньої потенційної (вірогідної) дії: *Belki yarın cevap verir* – Можливо, він дасть відповідь завтра; в) передфутурум – для позначення майбутньої дії, момент здійснення якої наближений до моменту комунікації: *İstanbul-Ankara ekspresi ikinci perona gelmek üzere* – Експрес Стамбул – Анкара прибуває (досл.: ось-ось прибуде) на другий перрон. *Uçak kalkmak üzeredir* – Літак ось-ось злетить.

2. Наративний презенс – позначення минулої дії, чим-небудь актуальної для мовців у момент комунікації, наприклад: *Dün pencereden baktım bir de ne göreyim! Feride, evden çıkıyor, hiç etrafına bakmadan yürüyor, doğru Munise'nin evine gidiyor* – Учора я виглянув у вікно, і що ж я бачу? Феріде виходить з будинку, іде, зовсім не озирваючися навкруги, іде прямо до будинку Мунісе [Ediskun 1975: 178]. Використання презенсних форм на позначення минулої події, яка є темою наративного дискурсу, спостерігається в багатьох мовах (наприклад, форма теперішнього часу в українській мові, форма теперішнього перфекта в англійській мові). Як цілком слушно зазначає Ю.С.Маслов,

використання форм теперішнього часу для позначення минулих подій пов'язане з особливою жвавістю й наочністю оповідання. Разом з тим, у турецькому нарративному дискурсі в описуваній функції можуть використовуватися як презенс, так й аорист [Сорокін 2005(б)] (див. також попередній підрозділ монографії, присвячений аористові).

Дублетне використання форм презенса й аориста може також зумовлюватися лексично й стилістично. Так, дієслова на позначення розумової діяльності *sanmak*, *zannetmek* – думати, вважати, *bilmek* – знати, бажання *istemek* – хотіти, *dilemek* – бажати можуть використовуватися як у формі презенса, так й аориста, однак використання аориста, навіть у розмовній мові, є частотнішим. Використанню аориста також віддається перевага в низці сталих форм (насамперед формул ввічливості), наприклад: *teşekkür ederim* – дякую, *rica ederim* – прошу, хоча в таких випадках також інколи можна зустріти презенс: *teşekkür ediyorum*, причому різниця на функціональному та семантичному рівні не простежується – ідеться лише про більшу частотність аористних форм. Загалом можливість використання останнім часом у турецькій мові форм презенса замість аориста з переліченими дієсловами й у формулах ввічливості (хоча вони раніше являли собою сферу функціонування виключно аориста) підтверджує наш прогноз про поступове витіснення аориста формами презенса в багатьох випадках позначення теперішньої дії.

Презенс у турецькій мові може використовуватися з афіксом предикативності третьої особи однини (так званим "афіксом стверджувальної модальності" – *kuvvetlendirme ve ihtimal*) й у такому разі має семантику припущення: *Şimdi siz, pencerenin önünde oturup beni bekliyorsunuzdur. Sokaktan çocuk sesleri geliyordur* – Зараз ви, напевне, сидите перед вікном і чекаєте на мене. З вулиці, мабуть, долинають дитячі голоси [Ediskun 1975: 178]. Використання зазначеної презенсної форми може бути пов'язане зі спеціальними лексичними маркерами, які мають семантику припущення, як-от: *belki* – можливо, *herhalde* – мабуть / точно, *şüphesiz* – безсумнівно, *kesinlikle* – точно, безсумнівно тощо. Такі маркери в переважній більшості випадків спричиняють додавання до презенса афікса стверджувальної модальності, хоча це й не є обов'язковою вимогою, адже вони самі по собі детермінують припущення, і дублетне використання афікса стверджувальної модальності являє собою своєрідний граматичний плеоназм. Основа презенса інколи може функціонувати як дієприкметник (у нашій концепції має назву "псевдодієприкметник", або "квазидієприкметник"), насамперед у складі низки перифрастичних форм (див. розділ, присвячений дискретним засобам реалізації аспектуальної семантики).

На противагу турецькій мові в українській є лише одна часова форма, яка реалізує весь спектр значень, властивих турецьким презенсним формам, відповідно, теперішній час може мати не лише властиве йому основне значення – дія, що відбувається в момент мовлення, але й позачасове значення або позначати дію, виконану в минулому чи майбутньому, формально залишаючись майбутнім часом (докладніше див.: [Табаківа(ел)]. При цьому цікавим є те, що функціонально випадки вдавання до нарративний презенсу (*Praesens Historicum*),

так само, як і позначення презенсом майбутньої дії в українській мові фактично повністю збігаються з такими самими особливостями турецького презенса.

ПРЕТЕРИТ VS МИНУЛИЙ ЧАС

В одному з попередніх розділів монографії ми зазначали, що формальний набір граматичних засобів (так званих "минулих часових форм" і дотичних до них граматичних утворень з темпоральною складовою, що локалізує дію в минулому відтинку часу) в українській і турецькій мовах істотно різниться. В українській мові маємо одну широковживану часову форму на позначення минулої дії незалежно від її супровідних (семантичних, контекстуальних, підтекстуальних тощо) характеристик й одну форму – так званий "давноминулий час" – щодо облігаторності якого можна дискутувати. Крім цього, можна говорити про декілька граматичних утворень, до семантичної структури яких входять минуло-таксисні відношення [Сорокін 2007(б)] – це дієприслівник минулого часу [Сорокін 2006(в)] і перфектний (пасивний) дієприкметник на зразок "виконаний", "запропонований" тощо¹.

Інвентар подібного роду формальних (граматичних) засобів у турецькій мові є на порядок ширшим: по-перше, у турецькій мові існує низка минулих часових форм, які реалізують відповідні значення у межах двох часових площин – минулої і давноминулої дій. Це такі часові форми, як претерит (простий минулий час), абсентив-перфект [Сорокін 2003(б); Сорокін 2003(г); Сорокін 2003(д)], дві презентивні й дві абсентивні імперфектні форми, три давноминулих часових форми (плюсквамперфекти), дві претеритно-футурумні форми (так званий "майбутній час у минулому") й дві доволі специфічні форми, які ми називаємо "претеритний передфутурум" ("передмайбутній час у минулому") – презентивний і абсентивний. Як бачимо, навіть з погляду кількісного складу набір претеритних форм у турецькій і українській мовах різниться – порівняймо перелічені тринадцять видо-часових форм у турецькій мові й одну (максимум дві) відповідні форми в українській мові; внутрішньомовна диференціація перелічених засобів у турецькій мові віддзеркалює відмінності в концептуалізації відповідних явищ екстралінгвальної дійсності представниками турецького етносу й спирається насамперед на характер протікання дії (аспектуальна складова [Сорокін 2006(б)]) і її інтерпретацію у зв'язку з "людським чинником" (модальна складова [Сорокін 2006(г)]), а також на частотно-функціональні характеристики граматичної форми. Із зіставного погляду такі контрасти спричинені істотними відмінностями в способах категоризації та концептуалізації явищ навколишньої дійсності, у нашому випадку – тієї її частини, що пов'язана з ідеєю реалізації дії в площині минулого часу.

Крім власне видо-часових форм, які містять темпоральну складову, у турецькій мові наявні ще декілька граматичних форм, які тлумачаться, зокрема,

¹ Про розвиток системи минулих часових форм в українській (давньоруській) мові, насамперед перфекта, а також претерита й аориста див. зокрема: [Лиса 2008; Успенский 2002; Иванов В. 1983; Беседина-Невзорова 1962; Мейе 1951].

у минулому відносночасовому (таксисному) форматі – ідеться про низку дієприслівників із наявністю семантичного компонента минулого відносного часу [Сорокін 2007(б)] і дієприкметників з аналогічними таксисними характеристиками. Таких форм у турецькій мові не одна й не дві (на відміну від української), скільки саме – це питання доволі дискусійне; наше бачення ми висловили в своїх наукових нарисах [Сорокін 2007(в)], а також докладніше зупинятимемося на них у тих розділах монографії, які присвячені таксисові.

Перейдемо до простої минулої дії – того об'єкта, який задекларований у назві цієї частини монографії. Як ми зазначали вище, українській мові властива лише одна регулярна часова форма, яка слугує для реалізації всього спектра дій у площині минулого часу. Набір часових (так само, як й інших граматичних) утворень не є явищем абстрактним і довільним; він пов'язаний з ментальною інтерпретацією і категоризацією (членуванням на відповідні ментальні категорії) явищ і фактів навколишньої дійсності представниками того чи іншого етносу (етнічної єдності), що склалися в процесі їх історичного розвитку. Отже, можемо констатувати, що сприйняття представниками українського етносу такого явища, як реалізація дії в часі, зокрема й минулому, є на диво однозначним, у зв'язку з чим вони й реалізуються за допомогою лише однієї часової форми. Для носія української мови додаткові (супровідні) смислові характеристики дії, які є істотними для носія турецької або, наприклад, англійської мов, ніколи або майже ніколи не відіграють хоча б якоїсь ролі. Єдиною важливою диференціацією, наявною в межах минулого часу в українській мові, є видова кореляція (доконаний – недоконаний вид); утім така кореляція є істотною для будь-якої дієслівної форми, оскільки реалізується у вигляді видової пари не на граматичному, а на лексичному рівні [Сорокін 2006(б)]. Тобто двома ключовими й, водночас, єдиними істотними для українського мовця вимогами до минулої дії є: а) її темпоральний характер – дія відбулася / відбувалася до моменту комунікації; б) її бінарно-аспектуальний характер – дія є докритою / недокритою (хоча у межах цієї бінарної системи є певна частка семантичних нюансів).

Інша видо-часова форма української системи минулих часових форм – плюсквамперфект, який, однак, для носія сучасної української мови є доволі факультативним явищем (чого, наприклад, немає в тій самій турецькій або англійській мовах). Теоретично, значення давноминулої дії в українській мові, яке реалізується за допомогою аналітичного плюсквамперфекта, відрізняється від значення простої минулої дії наявністю двох супровідних смислових характеристик: а) це має бути минала дія, яка відбулася раніше іншої минулої дії; б) така дія має бути поєднана з опорною минулою дією відношеннями протиставлення. При цьому ключовою є саме той смисловий компонент, що зазначений в пункті б): *Був позабував товаришів – тепер пригадав (С.Васильченко). Віл щось почав був говорити, та судді річ йому спочатку перебили (Є.Гребінка)* [Григор'єв та ін. 2005: 226; Медушевський та ін. 1975: 259]. Тож можемо констатувати, що власне давноминула дія (без наявності протиставного компонента) перетинається з минулою простою дією і фактично без істотних обмежень може реалізовуватися в мовленні за допомогою простого минулого часу.

Таким чином, доходимо висновку: українській мові властиві три ключові групи значень, пов'язаних з ідеєю реалізації минулої дії – а) проста минула дія (найпоширеніша група), яка у свою чергу залежно від аспектуальної складової дихотомічно членується на просту минулу доконану дію (одноразову чи кратну) і просту минулу тривалу дію – ці значення реалізуються в мовленні за допомогою минулого часу (претерита) у двох корелятивних видових реалізаціях; б) значення, пов'язані з давноминулою дією із семою протиставлення (ця група також поділяється на дві складові залежно від характеру протікання дії; частіше існує у вигляді давноминулої доконаної дії) – у мовленні реалізується за допомогою давноминулого часу (плюсквамперфекта) у двох корелятивних видових реалізаціях; в) значення простої давноминулої дії (не пов'язаної з опорною дією відношеннями протиставлення); така дія також має дві корелятивні формальні реалізації з огляду на аспектуальні характеристики й може реалізовуватися за допомогою як претерита, так і плюсквамперфекта. Відмінність між цими двома формами зумовлюється так званним "людським чинником" – використання плюсквамперфекта спостерігається в тому разі, коли мовець свідомо хоче підкреслити "давноминулий характер" дії порівняно з іншою (опорною) минулою дією, але без протиставного характеру.

Зауважимо принагідно, що в сучасній українській мові (так само, як, зрештою, і в турецькій, хоча й дуже й дуже рідко) можливе використання форми претерита як засоба актуалізації імовірної й передбачуваної майбутньої дії (порівняймо з актуалізуючою функцією презенса); коли мовець явно й "живо" уявляє собі ситуацію, що виникне наслідок майбутньої дії, начебто "занурюючись в неї", він може вдатися до презенса для позначення такої дії й ситуації, наприклад: *Усе, я пішов – Tamam, ben gittim* (подібні використання можливі лише для розмовної мови); зокрема можна натрапити на такі варіанти використання презенса в результативній частині кондиціональних і дотичних до них висловлень, наприклад: *Ще п'ять хвили – і ми спізналися – Beş dakika daha geçse, tamam geç kaldık.*

Відмінним є досліджуваний фрагмент граматичних значень в турецькій мові. Той кількісно значний інструмент на позначення минулої дії, про який ми згадували вище, безумовно, свідчить про істотні відмінності в способах категоризації і концептуалізації екстралінгвальної дійсності представниками турецького етносу порівняно з українцями. Для носія турецької мови релевантними є декілька параметрів, як мають диференціальний характер, тобто вказують на концептуальні відмінності в турецькій і українській мовах в плані мовленнєвого позначення минулої дії. Насамперед важливими є часові рамки (відтинок часу), у межах яких (якого) реалізується минула дія (якщо користуватися термінологією когнітивної лінгвістики, ми могли б назвати такі рамки "часовими фреймами"); таких відтинків два – "минула дія" і "давноминула дія". Крім цього, існують своєрідні "гібридні" форми – претеритний футурум, який є майбутнім часом, перенесеним у площину минулого, і претеритний передфутурум, який є передфутурумом [Сорокін 2005(в)], перенесеним у площину минулого часу.

Також істотним є такий диференціаційний параметр, як презентивність – абсентивність; взагалі – і ми про це кілька разів зазначали в цій й інших наших працях – смисловий компонент "презентивність – абсентивність" є специфічною особливістю турецької (і багатьох інших тюркських мов), що відрізняє її від, зокрема, української (й інших індоєвропейських мов).

Ще одним параметром, істотним для турецької мови з погляду диференціації концептуальних характеристик дії, є її аспектуальні ознаки й "людський чинник" (інтерпретація мовцем характеру протікання дії). Цей параметр валідний насамперед для корелятивних форм, як-от імперфекти й претерит [Сорокін 2006(б); Кошмидер 1962: 382–394]. Так, одна й та сама дія, яка з погляду українського мовця начебто є однозначно інтерпретованою як тривала чи одноразова, з погляду носія турецької мови може поставати як тривала, але фактична, або тривала процесна / процесуальна; у першому випадку використовується претерит (*Я вчився у школі – Okulda okudum* – як факт), у другому – означений імперфект (*Я вчився у школі – Okulda okuyordum* – як процес).

Інший диференціаційний параметр не має безпосереднього стосунку до концептуальних характеристик і пов'язаний виключно із функціонально-стилістичними особливостями видо-часової форми; так, абсентивний плюсквамперфект (*-mişmiş*) для сучасної турецької мови є доволі "екзотичним" явищем і використовується лише в реченнях з іронічним підтекстом, наприклад: *Bize uğramışmış, borcunu iade etmek istemişmiş ama biz evde yokmuşuz* – *Каже, що заходив до нас, борг свій хотів віддати, але нас начебто не було вдома* (імплікується іронічний сумнів в істинності висловлення); про плюсквамперфекти, абсентив-перфект й імперфекти – докладно у відповідних підрозділах монографії.

З огляду на перелічені параметри, які іманентно властиві ментальному членуванню носієм турецької мови тих явищ і фактів, які входять до фрагмента концептуальної картини світу турецької мови, що пов'язаний з ідеєю реалізації дії в площині минулого часу, можемо виділити сукупності значень (і відповідно, категоріальних ситуацій) у межах згаданих часових рамок – минулої і давноминулої дій. Двома основними групами значень у межах минулої дії є "проста минула презентивна дія" (у мовленні реалізується претеритом) і "проста минула абсентивна дія" (у мовленні реалізується абсентивом-перфектом). Вони є ідентичними з погляду своїх темпорально-аспектуальних характеристик (проста одноразова, багаторазова чи тривала дія, яка сталася до моменту мовлення (комунікації) і розглядається мовцем як факт; при цьому немає будь-яких посилянь на опорну / фонову дію – тобто на момент відліку або точку спостереження): *Dün buraya geldim* – *Учора я сюди приходив. Seni okulda görmedim* – *Я не бачив тебе в школі*. Бачимо, що можливими – і це цілком логічно для будь-якої мови – є адвербіальні маркери, які вказують на передування простої минулої дії моментові мовлення (комунікації).

Як варіант можлива вказівка на відтинок (але не на момент) часу, протягом якого ця дія тривала – *Babam 1921 ile 1928 yılları arasında bir fabrikada çalıştı* – *Мій батько між 1921 і 1928 роками працював на заводі. Babam 1921-1928 yıllarında bir fabrikada çalışmış* – *(Кажуть,) мій батько між 1921 і 1928*

роками працював на заводі. *Babam 7 yıl bir fabrikada çalıştı – Мій батько сім років працював на заводі.*

Єдина відмінність між двома названими групами значень проходить на суб'єктивно-модальному рівні за лінією "презентивність – абсентивність" (див. вище відповідний розділ). *Ahmet seni okulda görmemiş – 1) (Кажуть,) Ахмет не бачив тебе в школі* (імплікується посилення на третю особу як джерело інформації); 2) (набагато рідше) *Ахмет каже, що не бачив тебе в школі*. Додамо принагідно, що смислова складова сумніву, якою багато науковців наділяли абсентивні форми (за традиційною, загальноприйнятою у вітчизняній термінології назвою "суб'єктивна модальність"), насправді є лише окремим випадком реалізації семантики абсентивності, який залежить від контексту або підтексту.

Не зупиняючись докладно, ще раз акцентуємо увагу на внутрішній суперечності "граматичної категорії модальності", яку виділяли вітчизняні тюркологи [Кононов 1956: 248–251; Кузнецов 2000(б): 55, 84, 164, 292; Халимоненко 1997: 135–137; Щека 1996: 167–168, 172–173, 241–242; Щека 2000: 196–197, 215–218, 235–238; Миниахметова 2006: 482, 494, 496, 498; Сорокін 2006(г); Сорокін 2007(г)]. Абсентив-перфект, крім власне значень, пов'язаних з простою минулою абсентивною дією, може реалізовувати й низку інших значень, насамперед не абсентивного, а статально-перфектного характеру (докладно про це див.: [Сорокін 2003(г); Сорокін 2003(д)]).

У діалектичній єдності з двома названими вище групами значень перебувають значення "континуального ряду", що реалізуються імперфектними формами. Таких форм у турецькій мові чотири; відповідно реалізують вони чотири ключові групи значень, які являються собою, з одного боку, замкнену систему, в якій смислове наповнення попарно протиставляється одне одному за кількома параметрами, а, з іншого боку, відкриту систему, яка корелюється із значенням простої минулої дії й, одночасно, протиставляється їй. Імперфекти реалізують такі основні значення: "тривала континуальна минула презентивна дія", "тривала континуальна минула абсентивна дія", "тривала атемпоральна минула презентивна дія", "тривала континуальна минула абсентивна дія".

Атемпоральні (позачасові) значення протиставляються континуальним (обмеженим "внутрішньочасовим", або актуально-тривалим) значенням тим, що охоплюють дії, які не належать до жодного часового відтинку чи моменту, реалізуються поза будь-якими часовими рамками (порівняймо загальне значення атемпоральності, істотне для всієї системи турецької мови [Сорокін 2005(а)]). Атемпоральні значення завжди реалізуються аористними формами (коли йдеться про теперішню дію) або неозначеними імперфектами (які структурно є складеними формами – поєднанням аориста з відповідними афіксами предикативності). Натомість значення минулої континуальної дії завжди пов'язане з моментом спостереження (ідеться про континуальну дію, яка відбувалася в певний момент у минулому), наприклад: *Dün saat beşte Atatürk Parki'nda gazete okuyordum – Учора о п'ятій годині я читав газету в парку ім. Ататюрка*. Бачимо, таким чином, що континуальні (минулі) значення протиставляються загальнофактичним (минулим) значенням, які реалізуються за допомогою простих форм – претерита, абсентива-перфекта.

З іншого боку, протиставлення між значеннями минулих континуальних дій за лінією "презентивність – абсентивність" мають регулярний характер, як це було описано вище. Поряд з чотирма ключовими значеннями імперфекти реалізують ще й значення габітативної дії [Сорокін 2005(а)], у нашому випадку – минулої континуальної габітативної дії, причому такі значення (групи значень) дихотомічно членуються на: а) "об'єктивно зумовлену минулу континуальну габітативну дію" (дія, що регулярно відбувалася в минулому і була звичкою / традицією тощо для певного соціуму або ж індивідуальною об'єктивно зумовленою звичкою суб'єкта), наприклад: *Eski zamanlarda insanlar daha sık kiliseye giderlerdi* – У старі часи люди частіше ходили до церкви. *Gençliğimde çok sigara içerdim* – У молодості я багато курив. Звернемо увагу на наявність експліцитно або імпліцитно позначеного моменту спостереження, що, як ми зазначали вище, є важливою умовою інтерпретації минулої дії як континуальної; б) "суб'єктивно зумовлену минулу континуальну габітативну дію" (дію, що є індивідуальною суб'єктивною звичкою діяча) – у цьому разі використовується означений імперфект. Справедливості ради варто зазначити, що межа між "об'єктивністю" та "суб'єктивністю" у цьому випадку, як, зрештою, і у випадку розмежування семантики й функцій презенса й аориста в плані позначення габітативної (узуальної) дії, є доволі розмитою (див. наші спостереження щодо цієї проблеми на матеріалі аориста й презенса [Сорокін 2003(е); Сорокін 2005(а)] й імперфекта [Сорокін 2004]); слід також врахувати згадану нами вище сталу, хоча й доволі повільну, тенденцію до спрощення функціональних особливостей системи видо-часових форм, одним з виявів якої є схильність до перебирання презенсом (а значить, і означеним імперфектом, який є формальною сумою презенса й відповідного афікса предикативності) функцій аориста (і, відповідно, неозначеного імперфекта). Тому межа між двома описаними вище значеннями, яка була істотною ще кілька десятиліть тому, нівелюється, і приклади на зразок *Eski zamanlarda insanlar daha sık kiliseye gidiyorlardı. Gençliğimde çok sigara içiyordum* (надто ж другий, бо в ньому йдеться про індивідуальні звички, що, без сумніву, завжди є "суб'єктивнішими", ніж звички колективні) вже не "різатимуть вуха" реципієнтові. Додамо приклади абентивних континуальних значень: *Biz yoğun olarak ders çalışırken Ahmet kumsalda güneşliyor, arkadaşlarıyla voleybol oynuyormuş* – У той час, коли ми "занарювалися" з уроками, (кажуть), Ахмет (начебто) загоряв на пляжі, грав із друзями у волейбол. *Eskiden insanlar daha sık kiliseye giderlermiş* – Кажуть, у старі часи люди частіше ходили до церкви.

Додамо два зауваження: 1) минула габітативна дія, незалежно від своїх внутрішньосмислових й інших додаткових характеристик, завжди реалізується за допомогою претеритних (простих минулих часових форм), коли вона є загальнофактичною (порівняймо наведені вище семантичні характеристики претерита й абсентива-перфекта); 2) минула континуальна дія інколи може поставати фоном для іншої (одноразової) минулої дії, наприклад: *Biz denizde yüzüyorduk derken yakın bir yerde bir köpek balığı gördük* – Ми плавали в морі, аж раптом неподалік помітили акулу.

Перелічені вище значення турецької мови входять до "фрейму" минулої дії, тобто співвідносяться з такою минулою дією, яка не є пов'язаною

таксисними відношеннями з іншою минулою – опорною – дією (див. також: [Сорокін 2008(г)]). На противагу часовому відтинкові минулої дії в турецькій мові існує також відтинок давноминулої дії, який кореспондується з такою минулою дією, що є експліцитно або імпліцитно пов'язаною з іншою минулою дією, яка інтерпретується як опорна. Семантичне наповнення часового відтинку давноминулої дії, а також способи його позначення в мовленні в цілому були описані нами в статті [Сорокін 2003(в)].

Насамкінець згадаємо про ще один фрагмент часового відтинку ("фрейму") минулої дії, який може бути дефінований під інтегральною назвою "(перед)минуле в майбутньому". Подібне явище існує в деяких індоєвропейських мовах (наприклад, в англійській), але його немає в українській; увесь спектр значень, об'єднаних нами під загальною назвою "минуле в майбутньому", у турецькій мові реалізується за допомогою претеритного футурума ("майбутнього часу в минулому", *Future-in-the-Past*). Прототипне значення цієї граматичної форми – необхідність / можливість здійснення дії в майбутньому з погляду минулого, при цьому результат дії не акцентується або є негативними.

Турецькій мові властиві декілька значень, пов'язаних з необхідністю / можливістю реалізації дії в майбутньому з погляду минулого. Передусім ідеться про значення "майбутня дія, яка мала (б) / могла (б) статися (інтенція, необхідність / потенція), але не сталася" (результат негативний – тобто дія мала відбутися, але не була реалізована): *Yarın İstanbul'a gidecektik – Ми збиралися завтра поїхати до Стамбула (> але не поїхали). Maçta gidecektik ama hava muhalefeti nedeniyle gidemedik – Ми збиралися піти на гру, але через погодні умови не змогли. Pilav pişirecektim, evde pirinç bulamadım – Я хотів було приготувати плов, але не знайшов удома рису.* Інше значення цього ряду – "дія, заздалегідь запланована для того, щоб бути реалізованою в майбутньому, без акценту на результаті": *Bir şey uyaracaktım – Щось я збирався зробити. Bugün ne uyaracaktık? – Що ми сьогодні збиралися зробити? Tren on dakika sonra kalkacaktı – Потяг мав відправитися через десять хвилин.*

Цікавим є те, що точкою відліку для минулої-у-майбутньому дії є певний момент у минулому, який звичайно не есплікується вербальними засобами (опорної дії немає). З іншого боку, минула-у-майбутньому дія у першому з двох описаних випадків завжди співвідноситься з іншою минулою дією, яка є вихідною точкою для нереалізації запланованої / бажаної майбутньої дії, при цьому між двома діями імплікується причинно-наслідковий зв'язок; у другому випадку майбутня-у-минулому дія може корелюватися або з певним моментом у минулому, або ж із моментом мовлення (комунікації), який постає як вихідна точка для потенційної реалізації запланованої / бажаної дії.

Два описані вище значення є презентивними; відповідно, в турецькій мові їм протистоять два абсентивні значення, які вказують на смисловий компонент чужослівності, наприклад: *İstanbul'a gidecektmişsin, neden vazgeçtin, bir şey mi oldu? – Кажуть, ти збирався до Стамбула, чому не поїхав, щось сталося?* У цьому разі – як і в переважній більшості абсентивних форм – привертає до себе увагу формально-граматична омонімія (ми про неї згадували вище): форма "абсентивно-претеритного" футурума (*-ecekmiş*) збігається з формою

абсентивного футурума (-*esekmiş*) [Сорокін 2005(в)], які істотно різняться з погляду семантичного наповнення – порівняймо форми -*yormuş* (абсентивний презенс і абсентивний означений імперфект), -*irmiş* (абсентивний аорист і абсентивний неозначений імперфект) та ін.

Додамо також, що претеритний футурум інколи використовується в супроводі адвербіального елемента *hani*, постаючи, таким чином, як стилістичний маркер ввічливості (пор. зі схожим функціонування плюсквамперфекта [Сорокін 2003(в)]): *Hani kitabımı bugün iade edecektin, ne oldu?* – *Пам'ятаєш, ти мав сьогодні повернути мені книжку, де вона?* У такому разі мовець вказує на певну дію, реалізації якої слід було б очікувати відповідно до певних обставин, але яка не відбулася. У цьому контексті цікаво порівняти претеритний футурум з іншими граматичними засобами, які реалізують семантику зобов'язання – це облігатив (реалізує значення морального зобов'язання) і облігативні конструкції, які реалізують значення зобов'язання, пов'язаного з необхідністю (але не інтенцією, запланованістю дії, домовленістю щодо реалізації дії або закономірністю її реалізації, що завжди імплікується у футурумних формах).

Крім перелічених вище претеритний футурум у супроводі адвербіатива *az daha / az kaldı / az kalsın* реалізує значення "апроксимативної дії" (> що-небудь мало не сталося), проте такий випадок є нечастотним (так само, як і реалізація значення апроксимативної дії за допомогою неозначеного імперфекта); набагато регулярнішим є функціонування в таких випадках означеного імперфекта: *Burası kayıyor, az daha düşüyordum* – *Тут слизько, я мало не впав*.

Останнє значення, яке належить до розглядуваного в цій частині монографії "фрейму" минулої дії, – це "передминула дія з погляду майбутнього". В одній з наших статей [Сорокін 2003(в)] ми зазначали, що в системі футуральних форм турецької мови є специфічне утворення – передфутурум, яке зі структурного погляду не співвідноситься з іншими видо-часовими формами турецької мови (оскільки являє собою поєднання "повного" інфінітива з післяйменником *üzere*), проте з функціонально-семантичного погляду, безумовно, є видо-часовою формою; прототипним значенням (воно саме є і єдиним значенням) цього граматичного утворення є позначення дії, яка "ось-ось має відбутися". Відповідно, передфутуруму в системі минулих видо-часових форм протиставляється претеритний передфутурум ("передмайбутній час з погляду минулого").

У турецькій мові виділяється своєрідна семантична група, яка поєднує два значення: 1) передмайбутня презентивна дія з погляду минулого (претеритний передфутурум) – це така дія, яка "ось-ось мала відбутися", проте результативність (наслідки) такої дії вербально не експлікуються, наприклад: *Tren perondan hareket etmek üzereydi* – *Потяг ось-ось мав відійти від перону*; 2) передмайбутня абсентивна дія з погляду минулого (абсентивний передфутурум); відмінність між цими двома значеннями така сама, що й між усіма іншими презентивними й абсентивними формами – есплікується смисловий компонент чужослівності. Разом з тим зазначимо, що функціональна частотність передфутурумних форм, зокрема й претеритних, є доволі невисокою.

У подальших підрозділах монографії докладно розглядатимуться всі минулі видо-часові форми турецької мови, які ми коротко описали вище, в порівнянні з функціонально еквівалентними граматичними засобами української мови.

ІМПЕРФЕКТ VS МИНУЛИЙ ЧАС

Імперфект у турецькій мові входить до системи минулих часових форм і являє собою засіб локалізації дії у визначеному або невизначеному минулому відтинку часу. З погляду видового наповнення імперфект реалізує насамперед такий інваріант аспектуального значення, як процесність (процесуальність). Процесне значення імперфекта розпадається на декілька варіантів (континуальність, габітативність тощо), які реалізуються залежно від комунікативної ситуації. Імперфект позначає минулу дію, яка тривала в момент спостереження [Падучева 1996: 3], або таку дію, яка відбувалася в минулому взагалі без співвіднесення з певною точкою відліку (моментом спостереження). Як частина системи минулих часових форм імперфект співвідноситься з іншими минулими видо-часовими формами, насамперед претеритом і плюсквамперфектом, про що ми в загальних рисах згадували в попередньому підрозділі.

У турецькій мові традиційно виділяють дві імперфектні форми [Кононов 1956: 238–239; Кузнецов 2000(а): 237; Халимоненко 1999: 75; Иванов С. 1977: 57–60], які мають назви “означений імперфект” (*-yordu*) і “неозначений імперфект” (*-irdi*). Крім того, можна виділити ще одну видо-часову форму – прогресивний імперфект, який інколи називають “минулий тривалий час” (*-mekteydi*) і який за своїми темпоральними та аспектуальними характеристиками входить до системи імперфектних форм турецької мови; також виділяємо групу абсентивних імперфектів, до якої входить абсентивний аорист (*-irmiş*), абсентивний презенс (*-yormuş*) й абсентивний прогресив (*-maktaymış*).

У цій частині нашого дослідження ми стивили собі за мету розкрити специфіку комунікативної реалізації імперфектних форм у співвідношенні одна з одною, а також з претеритом і плюсквамперфектом; визначити варіанти аспектуального значення імперфектних форм у межах видового інваріанта процесності в застосуванні до імперфектних форм. Зазначений низці проблем, насамперед аспектуальному наповненню імперфекта в турецькій мові, фактично не присвячували спеціального дослідження ані вітчизняні, ані зарубіжні дослідники-тюркологи, а в наявних теоретичних та практичних розробках [Кононов 1956; Кузнецов 2000(а); Иванов С. 1977; Lewis 1975] присутні певні вади (про них ітиметься нижче), які не дозволяють адекватним чином зрозуміти сутність турецьких імперфектів і принципи їх реалізації в тих чи інших комунікативних ситуаціях.

Турецькі імперфекти, так само, як й інші складені видо-часові форми, являють собою відповідні теперішні часові форми (презенс, аорист і прогресив), перенесені в площину минулого (формально таке “перенесення” відбувається за допомогою афіксів предикативності минулого часу й абсентивних афіксів предикативності). При цьому співвідношення між значеннями, які реалізуються

ними в комунікативних ситуаціях в теперішньому й минулому часових відтинках, зберігається лише частково.

Означений імперфект, який з формального погляду являє собою презенс, перенесений у площину минулого, і неозначений імперфект, який формально є аористом, перенесеним у площину минулого, є ідентичними з погляду своїх темпоральних характеристик і позначають дію, яка тривала в минулому; при цьому назви “означений” і “неозначений” імперфект є доволі умовними й використовуються традиційно з тієї причини, що в усіх наявних теоретичних розробках і підручниках акцентується увага на тому, що означений імперфект позначає “минулу дію, яка тривала в певний момент часу в минулому”, а неозначений імперфект позначає “минулу дію, яка тривала в минулому взагалі”.

Таке дихотомічне членування імперфектів згідно визначеності чи невизначеності моменту або періоду тривання дії насправді не зовсім відповідає дійсності, оскільки неозначений імперфект також може позначати дію, яка тривала в певний період або момент минулому, наприклад: *Çocukken deniz kenarında yaşardık* – Коли я був дитиною, ми жили на березі моря (це так зване значення “минулої континуально-перманентної дії”). Разом з тим слід зазначити, що використання означеного імперфекта за наявності вказівки на конкретний момент спостереження є набагато частотнішим, а на можливості використання в таких ситуаціях неозначеного імперфекта накладаються певні обмеження у зв'язку з видовим характером позначуваної дії, а також особливостями моменту часу, який слугує точкою відліку. Таким чином, межа між імперфектними формами проходить передусім на аспектуально-модальному рівні, а з погляду темпоральної локалізації дії вони є ідентичними.

Якщо провести своєрідний контрастивний аналіз у межах ФСП аспектуальності на ґрунті української і турецької мов, можна дійти висновку, що позначення в дискурсі (під дискурсом мається на увазі будь-яка вербалізована мисленнева діяльність, таким чином дискурс може являти собою як одне висловлення, так і сукупність текстів) тієї чи іншої дії в зазначених мовах не збігається. Передовсім різниться видове (аспектуальне) протиставлення позначуваної дії: якщо українському (і загалом слов'янському) функціональному полю аспектуальності властиве членування дії за ознакою доконаність-недоконаність, то представники турецької нації розглядають характер протікання дії насамперед за ознакою фактичність-процесність (про це докладно йшлося у розділі “Аспектуальність”). Подібна ситуація спостерігається й у деяких інших мовах, наприклад, романських [Брой 1998] (пор. італ. *seppi* від *sapere* може перекладатися українською мовою як “упізнав” і “знав”, *lavorai* від *lavorare* – “попрацював” і “працював”, тур. *çalıştım* – “попрацював” і “працював”, де також розмежування між аспектуальним наповненням позначуваної дії проходить за лінією “фактичність-процесність”).

Отже, дія або сукупність дій можуть відображатися мовцем в дискурсі як факт і як процес, причому ця теза є чинною не лише для площини минулих часів, як це стверджували деякі тюркологи (зокрема Е.Кошмідер вважав, що на видовому рівні в турецькій мові є протиставлення лише між імперфектом і претеритом [Кошмідер 1962: 383]), але й для теперішнього й майбутнього відтинків часу. Сприйняття певної дії як фактичної чи процесної залежить від

екстралінгвальної ситуації, умов комунікації, типу дискурсу й, значною мірою, від індивідуального когнітивного простору мовця (тобто від того, як він, згідно накопиченого ним, свого власного досвіду, сприймає позначувану в дискурсі ситуацію).

Означений імперфект, який є найуживанішою імперфектною формою в турецькій мові, являє собою основний засіб реалізації такого аспектуального інваріанта, як процесність, тобто позначає минулу тривалу дію, найчастіше таку – про що вже вище згадувалося – яка тривала в певний момент або період часу в минулому; цей момент має назву “момент спостереження”. Указівка на момент спостереження може здійснюватися за допомогою спеціальних лексичних чи лексико-граматичних маркерів (детермінантів), як-от: *dün – вчора, bir gün / hafta önce bu saatte – о цій годині день / тиждень тому, ...yılında – у ... році, saat ... 'da – о ... годині, o zaman / o zamanlarda – у той час / у ті часи, kışın – взимку, yazın – влітку, sonbaharda – восени* тощо, а також за допомогою деяких граматичних форм, які вказують на момент тривання дії, наприклад, дієприслівник одночасної дії (-ken), результативний дієприслівник (-diğinde). Перелічені лексичні, лексико-граматичні й граматичні маркери чітко вказують на тривалість, процесність дії, тому разом з ними звичайно не використовуються претеритні форми, які вказують на фактичність (зокрема й загальнофактичність) минулої дії, хоча це й не є абсолютним правилом. Наприклад, виняток становить ситуація, коли в наративному дискурсі наявні відношення послідовності (категорія часового порядку), тобто коли йдеться про послідовність минулих фактичних дій. При цьому експліцитна вказівка за допомогою лексико-граматичних маркерів на момент спостереження не є обов'язковою – вона може імплікуватися.

Загальне інваріантне аспектуальне значення процесності, реалізоване означеним імперфектом, поділяється на декілька варіантів, а саме:

1) континуальність – актуальна тривалість дії в певний момент або відтинок часу в минулому (про цей варіант ішлося вище), наприклад: *Dün parkta ne yapıyordunuz – Kitap okuyordum – Що ви вчора робили в парку? – Çıttım kitabı. O zamanlarda çok yoğun çalışıyorduk – У ті часи ми працювали дуже інтенсивно. İstanbulda'dayken değişik tiyatrolara, müzelere gidiyordum – Коли я був у Стамбулі, я ходив у різні театри, музеї.* У турецькій мові континуальна дія теоретично може позначатися також і за допомогою прогресивного імперфекта (-mekte), який представляє дію “картинно”, у процесі її (“картинного”) розгортання й тривання, при цьому підкреслюється саме тривалий характер дії. Прогресивний імперфект (так само, як і прогресив) використовується дуже рідко, найчастіше в наративному дискурсі, швидше як стилістичний прийом, коли оповідач хоче наче “занурити” слухача в подію, зробити його учасником описуваної ситуації, змалювати її так, наче вона відбувається безпосередньо перед очима слухача. Загалом така функція “картинності”, зосередження на розгортанні дії є однією з двох основних функцій як прогресивного імперфекта, так і прогресива з тією лише різницею, що перший з них використовується для позначення минулих подій, а другий – подій, які відбуваються в теперішньому відтинку часу (надто ж у момент комунікації), наприклад: *Seyret perişan halimi, bende akşam olmakta; dostlar*

seyrelmiş beyhude lafla vakit dolmakta... (слова з пісні Сезен Аксу *Zalim*) – Подивися на мій жалюгідний стан, "у мені настає вечір" (> я старішаю); друзі мої розійшлися, час заповнюється лише пустопорожніми балачками... (тут ми маємо справу з прогресивом). *Sandalyede oturmakta, kitap okumaktaydım, eşim Sabiha iş yerine gitmişti. Oğum Ahmet televizyon seyretmekteydi* – Я сидів на стільці, читав книгу, моя дружина Сабіха вже пішла на роботу. Син Ахмет дивився телевизор. Такі "картинні нараці", в яких увага слухача зосереджується на розгортанні події, зустрічаються не дуже часто з прогресивом і зовсім рідко з прогресивним імперфектом; звичайно замість них використовується презенс (для позначення теперішніх подій) і наративний презенс і означений імперфект (для позначення минулих подій), але знову ж таки в цих ситуаціях маємо модальний (інтерпретативний) чинник.

Доволі нечастотне використання прогресивного імперфекта в зазначеній функції пояснити легко: для актуалізації минулої події в турецькій, так само, як і в багатьох інших мовах [Штелинг 1996: 221–250], використовуються теперішні часові форми – аорист, презенс (так зване "метафоричне використання теперішніх часових форм"). Додамо, що прогресив і, відповідно, прогресивний імперфект у наративних текстах із зазначеною семантикою часто використовуються в поєднанні з абсентивом-перфектом (прогресив) і плюсквамперфектом (прогресивний імперфект). Абсентив-перфект і плюсквамперфект у статально-перфектній функції використовуються для позначення минулої дії, яка перейшла в стан об'єкта, наявний на момент комунікації або на момент спостереження. Наприклад: *...Biz de tam bunun üstüne odasına girmiş, elini öpmeye çalışmaktayız* – А ми як раз у цей момент зайшли до нього в кімнату, намагаємося поцілувати його руку [İzğü 1997: 17]. Таким чином, ми маємо справу з комбінацією часових форм в наративному дискурсі із зазначеними вище характеристиками: "абсентив-перфект – виниклий унаслідок минулої дії стан об'єкта в момент комунікації : прогресив – теперішня дія в її картинному розгортанні, використана для справляння більшого ефекту на слухача".

2) Перманентність – аспектуальний варіант, який демонструє, що дія тривала в минулому без обмежень певними часовими рамками, фактично, тривала постійно в минулому, наприклад: *Atalarımız mağaralarda yaşıyordu* – Наші предки жили в печерах. У таких ситуаціях момент або період виконання дії не є релевантним для комунікантів. Дія, яка тривала в минулому без певних часових обмежень, найчастіше позначається за допомогою неозначеного імперфекта: його основна функція – номінація дії, яка перманентно відбувалася в минулому. При цьому межа між означеним і неозначеним імперфектами є доволі розмитою, аж до повної нейтралізації; основним чинником у виборі часової форми, яку слід використати в даному конкретному висловленні, є інтерпретація мовцем позначуваної ситуації згідно його індивідуального когнітивного простору (особистісного сприйняття позначуваної ситуації). Так, для дій, які з погляду мовця є природними, об'єктивними, незалежними від свідомості об'єкта, частіше використовується неозначений імперфект і навпаки: для дій більш суб'єктивних, залежних від волі та свідомості об'єкта, частіше обирається означений імперфект. Тому висловлення в прикладі, наведеному

вище, було б логічніше інтегрувати на основі неозначеного імперфекта: *Atalarımız mağaralarda yaşırdı*. З цих прикладів ми бачимо, що дві описувані імперфектні форми в сучасній турецькій мові у багатьох випадках можуть бути взаємозамінними, і ключовим у відборі видо-часової форми постає людський чинник.

3) Габітативність – значення габітативної дії, тобто такої дії, яка була регулярною, звичною для певної людини, традиційною для певного соціуму в минулому, також може реалізуватися за допомогою як означеного, так і неозначеного імперфектів. Так само, як і в попередньому пункті, основним під час обрання необхідної для номінації дії часової форми постає людський чинник: для позначення звичних, традиційних дій, які не залежать або дуже малою мірою залежать від суб'єктивної волі індивідуума або представників певного соціуму, обирається неозначений імперфект.

Разом з тим існує така залежність: у системі теперішніх часових форм при позначенні габітативної дії в сучасній турецькій мові частіше вдаються до презенса, аорист же використовується все рідше й рідше. Щодо системи минулих форм то для номінації минулої габітативної дії неозначений імперфект використовується набагато частіше. Причина цього, швидше за все, лежить у сфері екстралінгвального й пов'язана з особливостями людського мислення, адже минулу дію розцінити як регулярно-габітативну, об'єктивно властиву індивідууму чи представниками певного соціуму або навпаки регулярно-габітативну, але не природну, суб'єктивну набагато легше, оскільки її виконання вже закінчилося. Натомість теперішня дія, яка триває, може й змінювати свій характер, через що однозначно оцінити її буває набагато важче.

Таким чином, можемо дійти висновку: на відміну від системи теперішніх форм, де аорист має свою виняткову сферу функціонування у вигляді значення перманентної позачасової дії [Сорокін 2003(е)], яка не може позначатися за допомогою інших часових форм, неозначений імперфект в усіх своїх формах кореферентний означеному імперфектові, і семантична різниця між ними проходить переважно на рівні суб'єктивного (людського) фактору. Це викликано тим, що в усій сукупності минулих дій бракує значення позачасової дії, адже минула дія може бути перманентною, континуальною, габітативною, але не може бути позачасовою (атемпоральною). Тому неозначений імперфект не має виняткової сфери функціонування, на відміну від означеного імперфекта, виключною сферою застосування якого є позначення минулої континуальної дії, для номінації якої неозначений імперфект використовуватися не може.

Додамо, разом з тим, що в мові існують декілька варіантів комбінації аспектуальних характеристик дії. Так, минула дія (так само, як і теперішня, хоча це зустрічається набагато рідше) може бути континуально-габітативною (ідеться про звичайну, регулярну, традиційну, об'єктивно зумовлену дію, яка відбувалася в певний широкий проміжок часу, і тоді перевага, звичайно, віддається неозначеному імперфектові, наприклад: *Biz o zamanlarda her hafta tiyatroya giderdik* – Ми в ті часи кожного тижня ходили до театру) або континуально-перманентною (такою, що постійно тривала в певний широкий проміжок часу). У доборі видо-часової форми у випадку з комбінованими

аспектуальними варіантами також як ключовий постає людський чинник і задіяні такі само специфічні особливості, що й у випадках, описаних вище.

Крім цього, означеному імперфектові притаманне використання для позначення тривалої дії, яка є фоном для іншої дії, звичайно одноразової: *Kahvaltı yapıyordum. Derken telefon çaldı – Я снідав, аж раптом задзвонив телефон.* Жодна з інших імперфектних форм турецької мови не може використовуватися у функції номінації дії, що є фоном для іншої минулої дії.

Разом з тим, не будь-яка дія, що тривала в певному минулому відтинку часу, має позначатися за допомогою імперфекта. Вище ми вже згадували про те, що в наративному дискурсі, де йдеться про відношення послідовності дій (часовий порядок), імперфект не використовується; замість нього вдаються до претерита, який представляє низку минулих подій у вигляді своєрідного ланцюжка, в якому дії ідуть послідовно одна за одною, наприклад: *Orhan Kemal 1914'te Seyhan'da doğdu. Birçok sene, babasının siyasi nedenlerden dolayı kaçtığı Suriye'de kaldı. Edebiyata atıldıktan sonra öykü ve romanlar yazdı – Орхан Кемаль народився в Джейхані в 1914 році. Багато років він жив у Сирії, куди його батько втік через свої політичні переконання. Після того, як він долучився до літератури, він писав оповідання та романи.* Бачимо, що в наведеному українському перекладі використовуються форми недоконаного виду – дія сприймається як тривала (*жив, писав*) і доконаного виду – позначена дія є семельфактивною (*народився*); в оригінальному турецькому фрагменті маємо лише претеритні форми – усі дії сприймаються як факт, маємо послідовний ланцюг фактичних минулих дій (див. категорію часового порядку), і для носія турецької мови тривалість (*жив, писав*) у контексті фактичних дій не є релевантною.

При позначенні минулої континуальної дії означений імперфект і претерит можуть поставати як дублети. Це відбувається в тому разі, коли в реченні наявні лексичні маркери, які самі по собі вказують на тривалість дії (як-от: *uzun uzun – дуже довго, birçok ay – протягом багатьох місяців, her, daima, her zaman – постійно, весь час* тощо), тому додаткове використання подовженої часової форми, якою є імперфект, сприймається як граматичний плеоназм, і через це часто перевага в таких випадках віддається використанню претеритної форми, порівняймо, наприклад: *Takıtıma zarar vermedeğimi her söyledim* (газ.) – *Я завжди казав, що я не завдам шкоди своїй команді і Galatasaray'a zarar vermedeğimi her söylüyordum* (там само) – *Я завжди казав, що не завдам шкоди Галатасараю. Vana uzun uzun baktı / bakıyordu – Вона на мене довго дивилася* (у другому випадку мовець спеціально ще раз підкреслю тривалість дії, таким чином акцентуючи на ній увагу рецепієнта).

У поєднанні з імперфектами (насамперед означеним) часто використовується дистантна обставина, частіше за все позначена перфектним дієприкметником *-miş* або іменником у локативі. Дистантна обставина демонструє, що суб'єкт, який виконує дію, перебуває під час її виконання в певному стані, який виник унаслідок певної минулої дії (у випадку з перфектним дієприкметником), наприклад: *Orhan yol kenarında oturmuş, beni bekliyordu – Орхан сидів біля дороги й чекав на мене.* Порівняймо дистантну

обставину з місцевим відмінком: *Gözlerimiz göklerde, yürüyorduk – Ми рухалися, дивлячися на небо* (досл.: **Наші очі на / в небі, ми рухалися*).

Окрім перелічених основних функцій, які реалізуються в певній комунікативній ситуації залежно від багатьох чинників, і насамперед людського фактора, неозначений і означений імперфекти мають низку додаткових функцій, а саме: а) неозначений імперфект позначає потенційну дію, яка могла б статися в майбутньому з погляду певної точки відліку в минулому (“міг би”, “зробив би”, “прийшов би”); див. нижче розділ про ФСП кондиціональності [Сорокін 2008(б)]. Ця функція неозначеного імперфекта відповідає українському умовному станові, наприклад: *Gelirdim ama çok işim vardı – Я прийшов би, але в мене було багато роботи*. Відповідно до цієї своєї функції неозначений імперфект зрідка може позначати також і майбутню бажану дію, наприклад: *Ne isterdiniz efendim? – Чого б ви бажали, пане. Bir fincan kahve içerdim – Я випив би чашечку кави*. Однак таке використання неозначеного імперфекта зустрічається доволі рідко, оскільки в турецькій мові наявна ціла низка засобів, які слугують для реалізації значень бажаної дії, майбутньої потенційної дії (дезидератив, кон’юнктив, аорист) [Сорокін 2008(в)]. Неозначений імперфект також використовується в кон’юнктиві в якості головного присудка речення (докладніше див.: [Сорокін 2000; Сорокін 2008(б)]; б) означений імперфект у поєднанні з лексичними маркерами *az daha, az kaldı* тощо використовується в апроксимативних конструкціях (“мало не...”), наприклад: *Yolda giderken az daha düşüyordum – По дорозі я мало не впав*. У подібних конструкціях зрідка може використовуватися також і претеритний футурум (...*az daha düşecektim*).

Окремою й доволі цікавою з наукового погляду є проблема визначення функціональних особливостей групи абсентивних імперфектів; як ми зазначали, їх є три в сучасній турецькій мові – абсентивний аорист, абсентивний презенс й абсентивний прогресив (останній є формою, яка трапляється надзвичайно рідко). Вище ми згадували про те, що абсентивні форми за своїми темпоральними й аспектуальними характеристиками фактично жодним чином не відрізняються від вихідних презентивних форм, а демаркаційна межа між ними пролягає на модальному рівні – в абсентивних формах закладено семантику чужослівності. Іншою особливістю абсентивних видо-часових форм, зокрема й імперфектних, яка пов’язана з прототипним значенням абсентивних афіксів предикативності, що формально входять до складу всіх абсентивних форм, є те, що вони є засобом локалізації дії не лише в минулому, але й теперішньому чи майбутньому відтинках часу, причому віднесення до часового відтинку відбувається відповідно до контексту. Подібного явища "часової двоплановості" немає в українській мові (воно в принципі не властиво індоєвропейським мовам). З іншого боку додамо, що хоча абсентивні форми є теоретично співвідносними з презентивними, їх функції насправді виявляються значно обмеженішими (це, напевне, пов’язане з тим, що абсентивні форми є насамперед набутком розмовної мови – з огляду на ключовий для них семантичний компонент чужослівності); вони звичайно не мають стилістичних й інших особливостей, специфічних усталених випадків виняткового функціонування, як це буває з презентивними формами; інколи ж семантика й функції презентивної й абсентивної форм можуть істотно різнитися за багатьма

параметрами (як, наприклад, у випадку з презентивним й абсентивним плюсквамперфектами).

Серед абсентивних імперфектних форм найбільш частотною й функціональною є абсентивний презенс, який позначає: а) дію, локалізовану в теперішньому відтинку часу з тими самими аспектуальними й модальними характеристиками, що властиві презенсові; б) дію, локалізовану в минулому відтинку часу, з тими самими аспектуальними й темпоральними характеристиками, що властиві означеному імперфектові, при цьому, як зазначалося вище, відрізняються від кореферентних їм форм наявністю семантики абсентивності (насамперед чужослівності), порівняймо: а) *Ahmet şimdi İstanbul'da yaşıyor* – Кажуть, що нині Ахмет живе в Стамбулі; б) *O zaman Ahmet İstanbul'da yaşıyor* – Кажуть, що в той час Ахмет жив у Стамбулі.

Відповідно, абсентивний аорист співвідноситься з аористом (у плані локалізації дії в теперішньому відтинку часу) і неозначеним імперфектом (у плані локалізації дії в минулому відтинку часу); абсентивний прогресив – з прогресивом і прогресивним імперфектом. Варіанти відтворення абсентивної семантики описуваних імперфектами є такими самими, що й з іншими абсентивним формами й були описані нами вище, у розділі "Модальність" (у частині про презентивність й абсентивність).

АБСЕНТИВ-ПЕРФЕКТ VS МИНУЛИЙ ЧАС / ТЕПЕРІШНІЙ ЧАС

Прототипне значення перфектності абсентива-перфекта

Семантика перфектності є одним з найважливіших складників ФСП аспектуальності; основним засобом її реалізації є, зокрема, абсентив-перфект. Категорія перфектності в турецькій мові як така досі ніколи не піддавалася скільки-небудь серйозним дослідженням з боку вітчизняних чи закордонних тюркологів. Більш того, незважаючи на те, що існування перфектних форм в турецькій мові є, на наш погляд, об'єктивною істиною, фактично жоден тюрколог, досліджуючи у своїх наукових працях видо-часові форми турецького дієслова, не виділяв перфект як автономну граматичну й перфектність як автономну семантичну категорії. Ми, зокрема, ставили собі за мету ліквідувати цю лакуну, що виникла в тюркологічній науці, оскільки брак даних, отриманих шляхом відповідного дослідження, в якому розкривалася б специфіка комунікативної реалізації перфектних форм турецької мови, не дозволяє українцям, які вивчають чи за родом своєї діяльності тією чи іншою мірою послуговуються турецькою мовою, адекватним чином використовувати ці форми як повноцінний засіб у щоденному міжособистісному, зокрема й професійному, спілкуванні.

У турецькій мові ФСП аспектуальності властива категорія перфекта, основна функція якої – позначення дії, яка завершилася до моменту мовлення (точки відліку), але є пов'язана з цим моментом результатом, що виявляється як стан денотата.

Згідно із загальноприйнятою дефініцією, перфект – це видо-часова форма дієслова, яка позначає: а) стан у теперішньому часі як результат попередньої дії – такий перфект називається статальним; б) минулу дію або її нестатальний результат, чим-небудь важливий для теперішнього відтинку часу, поза зв'язком з іншими фактами минулого – це так званий акціональний перфект [ЛЭС 1990: 372]. У турецькій мові з погляду частотності використання статальний перфект переважає над акціональним (можна навіть стверджувати, що акціональний перфект як такий фактично не представлений у сучасній турецькій мові або ж – якщо все ж таки визнати його існування шляхом проведення паралелей із статальним перфектом – що він є нерелевантною для носіїв турецької мови семантичною категорією); на противагу цьому, наприклад, в англійській мові спостерігається протилежна ситуація. Крім того, у турецькій мові представлений інклюзивний перфект – позначення певної дії, яка, розпочавшись у минулому й, триваючи в теперішньому відтинку часу, відбувається перманентно, регулярно, набуває фактично стабільної й характерної ознаки (стану) денотата з одночасною вказівкою на його наявний і потенційний результат.

Основним засобом реалізації семантичної категорії перфектності є набір форм з показником *-miş*⁽⁴⁾. Таким чином, для сучасної турецької мови ми виділяємо перфектний розряд (групу перфектних форм), до якої належать абсентив-перфект (*öğrenilen / duyulan geçmiş zaman*), перфектний дієприкметник, плюсквамперфект II (як абсентив-перфект, перенесений у площину минулого); у турецькій мові представлені форми з презенс-перфектною [Сорокін 2003(е)] та футур-перфектною семантикою, які є аналітичними (перифрастичними) засобами реалізації категорії перфектності (*-miş olmak / bulunmak*) [Сорокін 2006(а); Сорокін 2007(а)]. Форми, які належать до перфектного розряду, відносять стан до минулого, теперішнього або майбутнього, а дію, яка відбулася раніше, відповідно до передминулого, минулого або передмайбутнього.

Додамо, що турецький перфект виявляє певні подібні риси з перфектом у деяких слов'янських мов, передовсім українській. Ця подібність полягає в тому, що значення перфекта в турецькій і в названих слов'янських мовах представлене насамперед в дієприкметникових і функціонально співвідносних з ними конструкціях типу *стіл накрито/ий* (*sofra toplanmış*). Відзначимо також, що в сучасних російських говірках розвинулися нові форми перфекта: з використанням дієприслівника: “он привыкши”, “сын женивши”; і з використанням пасивного (за формою) дієприкметника і конструкції з прийменником “у”: “у него привыкнуто”, “у сына женёнось”, “у них уйдено” [ЛЭС 1990: 399] (порівняймо також плюсквамперфект: “он был привыкши”, “у него было привыкнуто” – схожим чином функціонують і відповідні турецькі перфектні форми: *alışmış(tır) – alışmıştı*).

Виділення перфектного розряду є традиційним для загальної теорії граматики й граматик давніх індоєвропейських і низки сучасних мов. Разом з цим, диференціація в ряді темпорально-аспектуальних форм турецької мови категорії перфектності й, відповідно, перфектних форм не є властивим вітчизняній науковій тюркології й мовознавству в Туреччині. Тому можна

сказати, що в пропонованій монографії перфект як набуток турецької мови виділяється чи не вперше. Разом з тим, не можна не відзначити, що деякі вітчизняні тюркологи, досліджуючи сутність минулого суб'єктивного (неочевидного) часу й загалом форманта *-miş*, згадували про можливість виділення перфектної семантики, не диференціюючи при цьому перфектність як специфічний складник ФСП аспектуальності турецької мови [Любимов 1986: 52]. Абсентивному перфектові й співвіднесеним з ним перфектним формам присвячували свої розробки М.К.Дмитрієв [Дмитриев 1962: 181–186], А.Н.Кононов [Кононов 1956: 231–234, 240–241, 250–251; Кононов 1939: 34–39], В.О.Гордлевський [Гордлевский 1961: 42, 45, 78–79, 92], О.М.Самойлович [Самойлович 2002: 78, 81–82], Ш.С.Айляров [Айляров 1954: 136–142, 155–158, 193–195, 273–275], М.Мансуроглу [Mansuroğlu 1953: 345–350], М.Ергін [Ergin 1993: 284–285, 301], Х.Едіскун [Ediskun 1985: 176–177, 191], Н.Коч [Коç 2001: 307–308, 395–396], Т.Н.Генджан [Gencan 2001: 305–307, 417] та інші науковці, однак їхні праці носили переважно історичний або формально-структуралістичний характер.

Абсентив-перфект слугує засобом позначення стану, який виник внаслідок минулої дії, причому такий стан може виявлятися і як тимчасовий, і як перманентний. Абсентив-перфект локалізує дію в минулому, а наслідок цієї дії (стан) – у теперішньому відтинку часу. Абсентив-перфект як основний засіб реалізації перфектної семантики, залежно від низки чинників, як-от: тип повідомлюваного факту й позначуваного стану (ознаки), лексична семантика дієслова, яке являє собою вербальний центр висловлення, людський чинник, комунікативна ситуація, частково стилістичні умови комунікації тощо, дихотомічно членується на: 1) співвіднесений з претеритом; 2) неспіввіднесений з претеритом.

Претерит й абсентив-перфект слугують засобами локалізації дії в минулому відтинку часу з тією лише відмінністю, що претерит повідомляє про дію як таку, що вже минула, і зв'язок якої з моментом комунікації не є релевантним для комунікантів. Абсентив-перфект повідомляє про минулу дію як таку, що має безпосередній зв'язок з моментом комунікації, і цей зв'язок постає як стан денотата, який виник унаслідок минулої дії (отже, ці дві видо-часові форми є ідентичними з погляду темпорального наповнення, але різняться на рівні своїх аспектуальних характеристик). Мовець, зважаючи на свою інтерпретацію позначуваної категоріальної ситуації й на те, на чому він хоче зосередити увагу адресата, для повідомлення про минулу дію може вдатися до обох з вищезазначених форм, які постають як корелятивні. Порівняймо такі приклади: *Arabaya sığındık – Mi sili* (дослівно: *вмістилися / влізли*) *у машину* (> колись у минулому або зараз – це нерелевантне для мовця) і *Volkswagen'in içine sığınmışız* [Efe 1998: 37] – *Ми sili* у “Фольксваген” (> і зараз сидимо в ньому = *sığınmış durumdayız*).

Порівняємо також згадувані нами вище випадки використання дистантної обставини з абсентивом-перфектом (у цьому разі йдеться про економію афіксів предикативності): *Yolun ortasında bir çocuk oturmuş, oynuyordu* – *Посередини дороги сидів* (> *siv i sidiv* / “був у стані сидіння”) *хлопець і грався*. Дистантні

обставини, утворені на базі абсентива-перфекта, є доволі частотними в турецькій мові, і їм віддається перевага перед фактично дублетними формами – претеритом і, у певному контексті, дієприслівником-зв'язкою (-ip).

Турецьке дієслово, яке є організувальним центром висловлення, з погляду своєї лексичної семантики постає як таке, що може номінувати: а) дію (а не стан), наприклад: *gelmek* – *приходити*, *bakmak* – *дивитися*, *sevmek* – *любити*, *dikmek* – *саджати* (дерево), *zodurmak* (будівлю) і т.д. – це дієслова із семантикою активної дії; б) стан, наприклад: *dizilmek* – *бути виставленим в ряд / вишикуваним*, *çevrilmek* – *бути перекладеним / перевернутим*, *toplanmak* – *бути зібраним* – це дієслова із семантикою стану. Переважна більшість дієслів із семантикою стану є вторинними становими утвореннями. Додамо, що одне й те саме дієслово інколи може сприйматися як таке, що має подвійну семантику – активної дії і стану: *uyanmak* – *бути вимитим і митися*, *yorulmak* – *бути втомленим і втомлюватися* (насамперед це такі дієслова, в яких становий афікс є одночасно формантом як пасиву, так і рефлексиву; в українській мові це аналітичні пасивні або рефлексивні форми); див.: [Kerslake 2001].

Дієслова із семантикою активної дії, виступаючи центром висловлення – повідомлення про минулу дію, звичайно набувають форми претерита. При цьому претеритна форма може сприйматися і як власне претеритна, і як акціонально-перфектна (така, що має зв'язок з моментом комунікації) – декодування адресатом спрямованого йому повідомлення як претеритного чи акціонально-перфектного залежить насамперед від комунікативної ситуації. Наприклад, речення *Mehmet bey geldi* – *Пан Мехмет прийшов* може бути інтерпретоване: а) як претеритне (> пан Мехмет прийшов (приходив) колись у минулому: *Evde Mehmet beyi bekleyen Fatma'nın dışında kimse yoktu. Tüm gün beklemiştii onu. Karanlık basmıştı. Mehmet bey de yalnızca akşam üstü geldi.* – *У домі не було нікого, окрім Фатми, яка чекала на пана Мехмета. Вона чекала його весь день. Уже опустилася на землю темрява. А пан Мехмет прийшов лише під вечір.* У наведеному фрагменті тексту йдеться про минулу дію, яка не має безпосереднього зв'язку з моментом комунікації, хоча і є зорієнтованою на нього); б) як акціонально-перфектне (> пан Мехмет прийшов і зараз знаходиться тут (у тому місці, куди він прийшов): *Müdür bey ofisinde oturuyor, saat beşte gelecek olan Mehmet beyi bekliyor. Saate bakıyor, beş buçuk. Nihayet kapı açılıyor ve içeriye sekreter giriyor. Efendim, diyor Mehmet bey geldi, dışarıda bekliyor sizi* – *Директор сидить у себе в кабінеті й чекає на пана Мехмета, який мав прийти о п'ятій годині. Він дивиться на годинник – п'ята тридцять. Нарешті двері відчиняються, до кабінету входить секретар: "Пане, прийшов пан Мехмет, він чекає в приймальні"*.

Дієслова активної дії у висловленнях з перфектною семантикою не дуже часто використовуються у формі абсентива-перфекта. Це викликано їхньою лексичною семантикою – вони звичайно не позначають стан денотата, якого той набув унаслідок минулої дії. Однак такі ситуації, тим не менше, трапляються: якщо мовець хоче підкреслити, що суб'єкт / об'єкт, про якого йдеться у висловленні, перебуває в певному стані, що є результатом минулої дії, він вдається до абсентива-перфекта (знову звертаємо увагу на інтерпретативний компонент): *Onu sevmediği bir erkekle evlendirmek isteyen annesiyle kavga eden kız*

annesine: Ben artık kararımı kendim verecek yaşa gelmişim, diyor [Bolat 1998: 10] – Дівчина, сварючись із своєю матір'ю, яка хоче одружити її з некоханим чоловіком, каже: “Я вже досягла того віку, коли можу сама приймати власні рішення”. *Ve çeşitli insan grupları Bağcılar'a gelmiş. Ve çeşitli düşüncelerde insanlar gelmiş. Çok inançlı insanlar gelmiş, inancı daha az olan insanlar gelmiş, inançsız insanlar gelmiş, değişik düşüncelerde insanlar gelmiş* [Bağcılar... 2001: 3] – І до Багджилар прийшли різні групи людей. І прийшли люди з різними думками. Прийшли люди з сильною вірою, прийшли люди з меншою вірою, прийшли люди взагалі без віри, прийшли люди з різними поняттями й розуміннями (> прийшли й оселилися тут > і тепер тут живуть). *Büyük Komutan, Ulu Önder Atatürk, Kurtuluş Savaşı'nı yapmış ama şu anda yaşayan nesil olarak bizler özgürlük mücadelesi yapmamışız... Çünkü artık siyasilere güven kalmamış, temiz toplum, temiz siyaset ilkesinden vazgeçmişiz* [Bağcılar... 2001: 12] – Провідний Командир, Великий Лідер Ататюрк провів війну за визволення; ми ж, покоління, яке живе сьогодні, досі ще не здійснили боротьбу за свободу... Тому що вже не залишилося довіри до політиків, ми відмовилися від принципу чистого суспільства, незаплямованої політики.

У перфектному значенні претерит й абсентив-перфект, використовуючися з дієсловами із семантикою активної дії, постають як фактичні дублети, демаркаційну межу між якими на функціональному рівні провести важко, оскільки вона є доволі розмитою й зумовленою насамперед суб'єктивним чинником й умовами комунікації. Додамо, що така розмитість функціональної межі між двома зазначеними конкретними використаннями інколи спричиняє повну нейтралізацію функціональних відмінностей між ними, порівняймо: *Bakın Amerika'da bir bilgisayar şirketi öyle bir hale geldi ki çok kısa bir süre içerisinde dünyanın en büyük zengini oldu* [Bağcılar... 2001: 8–9] – Подивіться, в Америці одна комп'ютерна компанія набула такого стану, що протягом незначного відтинку часу стала найбільшим багатієм світу і *Tek başına bir şirket, bizim gibi bir devletten, bizim gibi bir ülkeden daha büyümüş, daha güçlü bir hale gelmiş* [Bağcılar... 2001: 9] – Одна окрема компанія зросла більше, ніж така держава, як наша, така країна, як наша, – стала могутнішою (від нас / нашої країни).

Дієслова із семантикою стану, використовуючися в якості вербального ядра висловлення з перфектним значенням, завжди набувають форми абсентива-перфекта й позначають стан, який виник унаслідок минулої дії й став ознакою денотата: *Spil Dağı milli park haline getirilmiş* (газ.) – Гору Спіль перетворено на національний парк. *Burada tüm hayvanlar koruma altına alınmış* (газ.) – Тут усіх тварин взято під охорону. Ця залежність є стабільною, незважаючи на суб'єктивні чинники чи комунікативну ситуацію. Дієслова з розглядуваною семантикою можуть стояти й у формі претерита, але в такому разі вони позначають минулу дію (аспектуальне значення загальнофактичності), нічим не пов'язану з моментом комунікації або пов'язану лише опосередковано, наприклад: *Ukrayna Anayasası 1996 yılında kabul edildi* – Конституція України була прийнята в 1996 році (увага адресата сконцентрована на минулій дії, у той час як результат, а значить і стан, наявний на момент комунікації, залишається нерелевантним).

У перфектному значенні, незалежно від характеру дієслова й умов комунікації, до абсентива-перфекта можливе додавання афікса стверджувальної модальності, який надає висловленню більшої категоричності або, частіше, слугує маркером офіційно-ділового й наукового стилів.

Семантика абсентива-перфекта може виявлятися також як інклюзивна. Проблема інклюзивного перфекта в турецькій мові, так само, як і низка інших проблем, пов'язаних з досліджуваним функціонально-семантичним полем, може бути розв'язана лише в категоріях функціональної граматики. Так, дія, яка перманентно або регулярно відбувалася (або, навпаки, не відбувалася) в минулому і є, на думку мовця, характерною ознакою (станом) денотата й має певний стабільний результат, до якого мовець і повертає увагу слухача, позначається за допомогою абсентива-перфекта; ця постійна / регулярна дія постає як незавершена й така, що може відбутися й у теперішньому відтинку часу, і в майбутньому й мати такі само наслідки – тобто семантично й функціонально входить у площину минулого, теперішнього й майбутнього часів. У цьому використанні абсентив-перфект часто отримує афікс предикативності третьої особи однини як показник стверджувальної модальності (*kuvvetlendirme ve ihtimal*): *Ben hayatta çocuşğımı hiç yalnız bıraktımışım* [Сорокін 2005(г): 53] – *Я ніколи в житті не залишав свою дитину саму (на самоті)* (> це моя характерна ознака, а її результат – з дитиною нічого не трапилося, ось вона сидить переді мною). *Ben daima böyle yapmışım* [Сорокін 2005(г): 54] – *Я завжди так робив* (> я завжди робив так і завжди отримував такий само результат).

Абсентив-перфект у цьому використанні співвідноситься з претеритом, з одного боку, і з аористом, з іншого. Відмінність між абсентивом-перфектом і претеритом проходить на суб'єктивному рівні: якщо мовець сприймає постійну / регулярну незавершену минулу дію як характерну ознаку (стан) денотата й повертає увагу адресата до результату, який виявляється внаслідок реалізації цієї дії, він вдається до абсентива-перфекта; коли ж мовець лише констатує минулу дію (яка також може поставати як регулярна або перманентна) без зв'язку з ознакою чи результатом (станом) і без зв'язку з моментом комунікації, то він використовує претерит (ті самі висловлення залежно від людського чинника можуть бути утворені на основі претерита). Порівняймо також інклюзивний перфект із статальним, коли абсентив-перфект позначає стан денотата, який виник унаслідок минулої дії.

Корелятивність між абсентивом-перфектом й аористом полягає в тому, що і та, і інша форми позначають дію як характерну рису, атемпоральний, перманентний стан денотата, порівняйте: *Ben hayatta çocuşğımı hiç yalnız bıraktımışım* – *Я ніколи в житті не залишав свою дитину саму* і *Ben hayatta çocuşğımı hiç yalnız bıraktım* – *Я ніколи не залишаю (або не залишу) свою дитину саму*. Перша форма зосереджує увагу адресата насамперед на факті минулої дії й на її результаті, тоді як друга лише констатує, що, зважаючи на свої природні якості, денотат ніколи не здійснює (не здійснить) описувану у висловленні дію, причому жодним чином не йдеться про наявний чи потенційний результат такої дії.

Прототипне значення абсентивності абсентива-перфекта

Абсентив-перфект, як ми зазначали вище, слугує засобом локалізації висловлення в минулому відтинку часу, причому ця видо-часова форма є діалектичною єдністю двох прототипних значень – перфектності, про яке йшлося вище, й абсентивності, якій присвячено цей підрозділ монографії. Насамперед зауважимо, що на відміну від перфектного значення, яке завжди пов'язане з моментом мовлення (комунікації), абсентивне значення може мати, а може й не мати зв'язку з моментом мовлення, точніше, такий зв'язок залишається нерелевантним для мовця – так само, як це відбувається у випадку з претеритом, наприклад: *Arkadaşınız birkaç sene önce Ankara'ya taşınmış* – *Кажуть, ваш друг декілька років тому переїхав до Анкари* (для комунікантів неважливо, живе він там зараз, чи ні – у тому разі коли контекстуальними засобами не імплікується перфектна семантика). Ми побіжно відзначали, що турецькій мові не властива категорія акціонального перфекта – на відміну від статального, тому перфектних засобів актуалізації минулої дії в ній немає. Натомість така актуалізація інколи може відбуватися за допомогою теперішніх часових форм (аориста, презенса) або контекстуально.

Отже, як засіб локалізації дії в минулому відтинку часу абсентив-перфект в абсентивному значенні є корелятивний претеритові. Відмінність між цими двома формами пролягає на модальному рівні: абсентив-перфект завжди позначає дію, свідком здійснення якої мовець не був, а інтерпретує її, виносить судження про неї зі слів іншої особи (інших осіб) – абсентивність / чужослівність: *İstanbul-Ankara otoyolunda büyük bir trafik kazası olmuş, sonuçta beş kişi ölmüş, altı kişi de ağır yaralanmış* – *Кажуть, на трасі Стамбул – Анкара сталася велика автокатастрофа, унаслідок неї п'ятеро людей загинули, а ще шестеро отримали тяжкі ушкодження* (мовець переказує про факт автокатастрофи зі слів інших осіб, таким чином абсентив-перфект постає як маркер чужослівності). Причому йдеться переважно про переказування слів третьої особи: *Beni aramışsınız efendim* – *Кажуть / мені повідомили, що ви мене шукали*. Під час комунікації використовувати абсентив-перфект в описуваному значенні для перепитування, переказування слів другої особи неможливо, оскільки такі “чужослівні” фрази, в яких імплікується недовіра, сумнів, іронія, звучатимуть неввічливо по відношенню до адресата. Наведімо приклад: *(öğretmenle öğrenci arasında geçen Yaz Tatili konulu konuşma)* – *Yazın Kırım'a gittim. – Peki, Kırım'a gittiniz, Kırım'ın nerelerine gittiniz? – Aluşta, Yaltya'ya gittim. – Kırım'ın dışında nerelere gittiniz? – Fransa'ya da gittim. – Fransa'ya da mi gittiniz? Aferin* – (розмова між викладачем і студентом на тему “літні канікули”): – *Улітку я їздив до Криму. – Добре, ви їздили до Криму, а куди саме в Криму? – Я їздив до Алушти, до Ялти. – А окрім Криму куди ви ще їздили? – Я їздив також до Франції. – І до Франції ви також їздили? Браво*. Таким чином, використання абсентива-перфекта щодо другої особи можливе переважно в разі реалізації значення “усвідомлення результату минулої дії” (про це – нижче).

Якщо розглянути абсентив-перфект як перекладознавчу проблему, то під час його перекладу українською мовою можна застосовувати спеціальні лексичні маркери, які вказують на абсентивність і чужослівність, як-от:

кажуть, що..., говорять, що..., я чув, що.... Однак таких маркерів може й не бути, тому що для української мови абсентивність не є релевантною семантичною категорією (про це ми докладно говорили у розділі про модальність). Названі лексичні маркери в українській мові зберігаються в тому разі, коли мовець підкреслює, що повідомлюваний факт являє собою інформацію, запозичену з інших джерел і лише переказувану мовцем, або тоді, коли мовець висловлюється з певною часткою сумніву, недовіри до запозиченої ним з інших джерел інформації.

Поряд з цим, прототипне значення минулої абсентивної дії абсентива-перфекта постає як таке, що дихотомічно поділяється на: 1) значення простої минулої абсентивної дії; 2) значення історичної минулої абсентивної дії. Перше з них описано в попередньому абзаці: мовець повідомляє про дію, свідком якої він не був і яку він інтерпретує згідно слів третьої особи (осіб). При цьому проста минула абсентивна дія постає як історично недостовірна, така, що повідомляється й інтерпретується на побутовому рівні.

Щодо другого значення, то воно навпаки постає як історично достовірне, підкріплене певними історичними доказами (наприклад, якщо це давній історичний факт, то він може бути підкріплений літописними джерелами, якщо більш сучасний – таким підкріпленням можуть слугувати засоби масової інформації). Абсентив-перфект часто містить у собі семантику сумніву, інколи навіть імплікує недовіру мовця до повідомлюваної ним зі слів інших осіб минулої дії, інтерпретує його як недостовірний (але не містить семантики припущення як такої, про що стверджували деякі тюркологи). Саме тому в сучасній турецькій мові фактично неможливо зустріти абсентив-перфект в абсентивному значенні в мові засобів масової інформації – газет, радіо телебачення: тут завжди віддається перевага претеритові як формі, за допомогою якої повідомляється минулий історичний, реальний факт. Використання абсентива-перфекта як форми, корелятивної претеритові, великою мірою пов'язане з суб'єктивним (людським) чинником і зі стилістичними умовами комунікації. Так, приклад про автокатастрофу, наведений вище, може бути оформлений і за допомогою претерита: *İstanbul Ankara otoyolunda büyük bir trafik kazası meydana geldi, sonuçta beş kişi öldü, altı kişi de ağır yaralandı*, якби про нього повідомлялося в засобах масової інформації або якби мовець переказував його, спираючися на достовірні джерела (насамперед ті самі засоби масової інформації).

Поряд з цим існує ще один варіант абсентива-перфекта – з доданим до його основи афіксом предикативності третьої особи як показником стверджувальної модальності (*kuvvetlendirme ve ihtimal*): *-miştir*⁴; у попередній частині нашого дослідження ми згадували про інклюзивне значення абсентива-перфекта, коли також спостерігається використання цієї видо-часової форми з доданим до неї експонентом предикативності третьої особи як показника стверджувальної модальності. Ця форма, яка інколи називається й минулим-теперішнім часом, завжди постає як засіб локалізації дії в минулому часі, реалізуючи при цьому дві функції: 1) повідомлення про історичну минулу абсентивну дію (виступає дублетом претерита – різниця між ними проходить швидше на стилістично-модальному рівні); 2) повідомлення про минулу дію,

яка в момент мовлення набула характеру стану, ознаки денотата (статальний перфект) – звідси й назва в деяких джерелах “минулий-теперішній час”.

Історична минула абсентивна дія також може інтерпретуватися з урахуванням людського чинника й стилістичних умов комунікації. Так, використання абсентива-перфекта з показником стверджувальної модальності можливе насамперед у повідомленнях про події, які відділенні від моменту комунікації істотним (великим) проміжком часу – при цьому який саме відтинок часу може вважатися “істотним”, визначається мовцем. Порівняймо, наприклад, два таких варіанти: *Meryem Oğlu Hz. İsa, Kendisinden sonra gelecek olan Elçiyi kavmine bildirmiştir* [Yahya 1999: 83] – *Пророк Ісус, син Марії, повідомив своєму племені про Пророка* (дослівно “про Посла Аллаха”), який прийде після нього і: *Oya Baydar 1940'ta İstanbul'da doğmuştur (= doğdu)* [Baydar 2001: 5] – *Ойя Байдар народилася в 1940 році в Стамбулі* (згадаймо у зв'язку з цим про категорію часового порядку). Абсентив-перфект з показником предикативності третьої особи крім власне модальної характеристики має ще й стилістичну забарвленість: його використання надає висловленню більшої наукової значущості, саме тому він зустрічається переважно в текстах, які належать до наукового, рідше науково-публіцистичного стилів. Претерит у свою чергу постає як форма, ближча до щоденного, побутового спілкування й використовується насамперед в усному мовленні, у художній літературі, у мові засобів масової інформації.

Під час позначення минулої абсентивної дії у висловленні можуть бути наявні спеціальні лексико-граматичні маркери, які вказують на чужослівність, як-от: *-diği gibi*, *-diğina göre*, *-e göre* тощо. Однак самі по собі вони не слугують обов'язковою ознакою необхідності використання абсентива-перфекта, оскільки вибір між трьома описаними вище темпоральними, аспектуальними й модальними формами (*-miş⁽⁴⁾*, *-mişir⁽⁴⁾* і *-di⁽⁸⁾*) здійснюється на підставі суб'єктивної оцінки мовцем повідомлюваного факту й стилістичних умов комунікації. Порівняймо приклади: *Ahmet'in söylediğine göre bu kış Afrika'da çok soğuk geçmiştir* – *За словами Ахмета, ця зима в Африці була дуже холодною* і *BBC'nin bildirdiğine göre bu kış Afrika'da çok soğuk geçti* – *Як повідомляє Бі-Бі-Сі, ця зима в Африці була дуже холодною*. У першому випадку йдеться про подію, яку мовець переказує зі слів іншої особи, висловлюючи при цьому певною мірою недовіру, сумнів до теми повідомлення. Друге ж з наведених висловлень є достовірним, хоча також спирається не на власні спостереження мовця, а на інформацію, запозичену з інших, але надійних джерел. У цьому разі сумнів або недовіра до теми повідомлення не імплікується.

Абсентив-перфект слугує також засобом позначення дії, свідком реалізації якої мовець не був, але про яку виносить судження відповідно до її результату (значення “усвідомлення дії, що відбулася, за її результатом” – *işin sonradan farkına varış*). Таке використання абсентива-перфекта є своєрідним містком між двома сферами його функціонування, оскільки поєднує в собі як абсентивну, так і перфектну семантику, наприклад: *Bak, geceyin kar yağmış* – *Дивися, вночі випав сніг* (мовець не бачив, як падав сніг, а усвідомлює лише результат). *Güzel çizmişsin* – *Ти це гарно намалював* (> я не бачив, як ти малював, але бачу результат).

До названого значення безпосередньо прилягає значення минулої дії, яка є несподіваною для мовця. У цьому разі у висловленні може бути наявний спеціальний підсилювальний маркер *meğer = meğerki – виявляється, що...* (цей маркер є факультативним): *Meğerki Ahmet bu yazıyı okutmuş – Виявляється, Ахмет не прочитав цю статтю.* Між двома описуваними значеннями слід проводити чітку межу: у першому випадку дія не є несподіванкою для мовця (точніше, її характер як несподіваної чи очікуваної є нерелевантний з погляду комунікантів).

Додамо також, що афікс предикативності третьої особи як показник стверджувальної модальності (*-dir*) може супроводжувати абсентив-перфект в усіх його мовленнєвих реалізаціях, за винятком випадку із семантикою абсентивності (крім значення історичної абсентивної минулої дії), усвідомлення дії, що відбулася, за її результатом, а також дії, несподіваної для мовця. Афікс предикативності (стверджувальної модальності), з одного боку, надає висловленню більшої переконливості, більшої стверджувальності (підсилення значення), а з іншого боку, слугує стилістичним маркером.

Зазначена форма (*-miştir*) має в турецькій мові й усталені випадки використання – зі спеціальними лексичними маркерами *belki – можливо, galiba – вірогідно* і *herhalde – мабуть / точно* (семантика припущення). *Ahmet evde mi? – Hayır, herhalde otobüs durağında geç kalmıştır – Ахмет вдома? – Ні, мабуть затримався де-небудь на автобусній зупинці. Belki yanlış kapıya gelmiştir – Мабуть, він помилився дверима.* Узус сучасної турецької мови дозволяє використовувати в таких випадках й інші фінитні дієслівні форми, насамперед претерит: *Adam herhalde intihar etmek istedi – Чолов'яга, напевне, хотів накласти на себе руки.* Перевага абсентиву-перфектові віддається в тому разі, коли мовець не бачив реалізації самої дії, а усвідомлює її результат (таке використання тлумачиться у світлі загальної абсентивної семантики), однак для сучасної мови таке твердження не є абсолютним. У зв'язку з цим можна заперечити положення деяких тюркологів про те, що припущення щодо здійснення тієї чи іншої дії в турецькій мові позначається за допомогою минулого-суб'єктивного часу (абсентива-перфекта без форманта *-dir*) [Кононов 1956: 232; Кабардин 2002: 72–73]. Таке використання дійсно можливе, але лише в разі наявності одного із значень, властивих цій видо-часовій формі: статальна / інклюзивна перфектність, абсентивність, абсентивна перфектність, наприклад: *Ütü de bir türlü kızmak bilmiyor. Geçen gün komşuya vermişti. Düşürmüşler galiba* [Щека 2000: 52] – *І праска ніяк не хоче нагріватися. На днях він давав її сусідові. Мабуть, упустили її* (семантика усвідомлення минулої дії за її результатом).

У зв'язку з описаними функціонально-семантичними особливостями абсентива-перфекта можна говорити й про його додаткові модальні значення, які тлумачаться насамперед у світлі абсентивної семантики. Так, за Х.Едіскуном [Ediskun 1985: 176–177], абсентиву-перфекту властиве основне значення дії, яка відбулася (відбувалася) раніше моменту мовлення й про яку мовець точно не знає, що вона відбулася й закінчилася, або усвідомлює її результат уже після того як вона відбулася (*Japonya'da yine bir zelzele olmuş – В Японії знов стався землетрус. Euvah, saçlarım ağarmış – О горе, моє волосся посивіло!*). Цікавим є

те, що Х.Едіскун не згадує про значення чужослівності, з чим, безумовно, погодитися не можна.

Х.Едіскун виділяє також такі додаткові значення (“специфічні використання” – *özel kullanımlar*) абсентива-перфекта: 1) позначає вихваляння: *Biz, senin gibileri çok görmüştük* – *Ми бачили багато таких, як ти*; 2) висловлює приниження: *Üstelik bir de üniversiteden çıkmış* – *До того ж іще університет закінчив* (> каже, що університет закінчив); 3) позначає неможливість (нереальність): *Portakal büyüklüğünde dolu görmüş* – *Він (нібито / каже, що) бачив град розміром з апельсин*; 4) при додаванні афікса *-dir* позначає або остаточність (точність), або вірогідність: *Hakim, Bu suçluya on yıl hapis cezası verilmiştir, dedi* – *Суддя сказав: “Цього злодія засуджено до десяти років ув’язнення”* (тут абсентив-перфект з показником стверджувальної модальності постає як маркер офіційно-ділового стилю). *Şimdi bizim temlekette yağmurlar başlamıştır* – *Тепер у наших краях (мабуть, напевне) почалися дощі*. *Şimdi sen pencerenin önüne oturmuşsun* – *Ту зараз (мабуть) сидиш біля вікна*. *Her birlikte duaya başlamışsınızdır* – *Ви всі разом (напевне) почали молитися* (порівняймо семантику припущення, описану вище). Усі ці додакові, за Х.Едіскуном, значення насправді тлумачаться в межах описаних прототипних значень абсентивності й перфектності, так само, як й інших значень абсентива-перфекта, описаних вище.

ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТ VS МИНУЛИЙ / ДАВНОМИНУЛИЙ ЧАС

Ця частина нашої праці присвячена дослідженню категорії плюсквамперфекта; двома основними завданнями, які ми намагаємося тут розв’язати, є: а) з’ясувати специфіку семантичного й концептуального наповнення турецького плюсквамперфекта (у зв’язку з цим виділяється й аналізується сукупність значень, які реалізуються за допомогою плюсквамперфекта); б) визначити особливості функціонування турецького плюсквамперфекта в процесі комунікації.

Як ми зазначали вище, функціонально-комунікативним особливостям плюсквамперфекта, так само, як й інших складників темпорально-аспектуального комплексу турецької мови, надто ж у зіставному з українською мовою контексті, не присвячували спеціальної уваги ані вітчизняні, ані закордонні тюркологи. Разом з тим, у працях деяких науковців плюсквамперфект частково піддавався дослідженню на ґрунті інших методологічних положень. Так, А.М.Кононов у своїй граматиці турецької мови [Кононов 1956] описав структурні особливості плюсквамперфекта; так само на структурному аспекті плюсквамперфекта зосереджував свої пошуки Дж.Л.Льюїс [Lewis 1975]; С.М.Іванов досліджував темпоральний комплекс турецької мови, зокрема й плюсквамперфект, насамперед на основі положень діалектичного матеріалізму [Іванов С. 1977]. Були також й інші окремі праці, в яких тією чи іншою мірою дослідники зупинялися на проблемі плюсквамперфекта в турецькій мові в структурному аспекті, але, знову ж таки,

фактично повністю нехтували функціонально-комунікативними характеристиками названої граматичної форми.

Зауважимо принагідно, що одним з ключових теоретичних положень роботи, присвяченої перфектним формам, зокрема й плюсквамперфектові, є поняття точки відліку, яке вперше було введено до наукового обігу Г.Рейнбахом і спочатку використовувалося лише для опису семантики перфектних форм, а пізніше, отримавши прагматично конкретну інтерпретацію через установлення зв'язку з фігурою спостерігача, було застосовано для ширших семантичних описів, насамперед у праці Ю.Д.Апресяна, присвяченій дейксисові [Апресян 1986: 5–33]; див. також [Апресян 1995], а також у дослідженнях Є.В.Падучевої [Падучева 1996] й інших науковців.

Вище зазначалося, що в сучасній турецькій мові ми виділяємо перфектний розряд (групу перфектних форм), до якої належать абсентив-перфект, перфектний дієприкметник, плюсквамперфект I тощо – уся ця сукупність форм не має повних еквівалентів в українській мові; їх відповідниками постає передусім форма минулого, набагато рідше давноминулого, часу від дієслова доконаного виду й, інколи, теперішній час (у разі коли йдеться про прототипне значення перфектності абсентива-перфекта, про що йшлося вище) або ж минулий час від дієслова недоконаного виду (у разі коли йдеться про інваріантне видове значення загальнофактичності, реалізоване плюсквамперфектом).

У турецькій мові представлені три плюсквамперфектні форми, які загалом постають: а) з погляду темпорального наповнення – як засіб локалізації дії в передминулому й, найчастіше, локалізації результату у вигляді стану – в минулому відтинку часу; б) з погляду аспектуальних характеристик – як перфектні форми й, рідше, як неперфектні, які можуть мати загальнофактичне (зокрема одноразове, тривале й сумарне) значення; в) з погляду модального наповнення – як функціональні утворення, часто співвіднесені з простими минулими часовими формами, які використовуються залежно від того, як мовець інтерпретує позначувану дію (ситуацію, подію тощо).

Плюсквамперфектні форми різняться як з функціонально-семантичного, так і зі стилістичного поглядів, а також з погляду частотності використання. Дві із зазначених форм постають як функціонально співвіднесені – йдеться про: 1) плюсквамперфект I, який структурно є претеритом з доданим до нього афіксом предикативності претерита (*-di + -di*) і з семантичного погляду є претеритом, перенесеним у площину минулого відносно певної точки відліку; 2) плюсквамперфект II, який структурно являє собою абсентив-перфект з афіксом предикативності претерита (*-miş + -di*) і з семантичного погляду є абсентивом-перфектом, перенесеним у площину минулого відносно певної точки відліку. За частотністю використання в сучасній мові переважає плюсквамперфект II, у межах семантичної структури якого містяться декілька співвіднесених значень.

Плюсквамперфект II постає насамперед як категорія дискурсу, оскільки його використання пов'язане переважно з наявністю вказівки в межах дискурсу на іншу дію, яка відбулася в минулому й співвідноситься з дією, позначеною плюсквамперфектом, з погляду результативності або наступності (ідеться про таксисні відношення й темпоральний дейксис). Таку вказівку ми називаємо

“точкою відліку”. Таким чином, плюсквамперфектові властива реалізація передовсім двох концептуальних функцій: 1) перфектність, тобто статальний результат певної минулої дії, наявний на момент здійснення іншої минулої дії: *Güzel bir bungalova yerleştik, her yanı çiçeklerle donatılmıştı* [Hengirmen 1993: 6] – *Ми розмістилися в красивому будиночку. Він з усіх боків був прикрашений квітами*; 2) передування, тобто позначення минулої дії, яка передувала іншій минулій дії, але не пов’язана з нею результатом: *Babamın arkadaşı da bana para vermişti. Dağıtımına para yatırdım. Sonra kazanıp götürdüm almadi. Sende kalsın dedi...* [Сорокін 2005(г): 30] – *Приятель мого батька також (якось) дав був мені грошей. Я їх вклав у газети (= у справу розповсюдження газет). Потім заробив і приніс, але він не взяв. “Хай залишаться в тебе”, – сказав він.*

Для реалізації другого з названих значень – минулої дії, що передує іншій минулій дії, але не пов’язана з нею результатом – інколи використовується й плюсквамперфект I: у цьому разі дві зазначені форми постають як фактичні дублети й відрізняються насамперед з погляду частотності використання: плюсквамперфект II є вживанішою формою.

Використання плюсквамперфекта зумовлене декількома чинниками, передовсім лексичною семантикою дієслова й суб’єктивною інтерпретацією мовцем повідомлюваної ситуації. У турецькій мові існує певна кількість дієслів, які позначають стан об’єкта й обов’язковим є їхнє використання в абсентиви-перфекті (див. вище ту частину монографії, що присвячена абсентиву-перфекту; див. також: [Сорокін 2003(д)]). У використанні плюсквамперфекта II діапазон дієслів на позначення стану значно розширюється порівняно з тими, які вживаються в абсентиви-перфекті [Сорокін 2003(в)]. Нагадаймо, що у формі абсентива-перфекта використовуються переважно ті дієслова, які позначають стан об’єкта, що виник унаслідок минулої дії й існує в момент комунікації – це переважно вторинні станові утворення (пасив або, рідше, рефлексив), усі ж інші дієслова, зокрема й такі, що мають подвійну семантику – як активної дії, так і стану, наприклад: *şaşmak* – *здивуватися* й *бути здивованим*, *korkmak* – *злякатися* й *бути наляканим* звичайно набувають форми претерита, хоча використання їх у формі абсентива-перфекта не є неможливим, але й не є частотним. Порівняймо: 1) *şaştım* – *я здивувався (колись у минулому)* – дія не пов’язана з моментом комунікації і *я здивувався (нещодавно, щойно й, можливо, є здивований зараз)* – дія пов’язана з моментом комунікації, однак її результат не є релевантним для мовця; 2) *şaştımsın* – *я (є) здивований (зараз)* – мовець зосереджує увагу слухача на результаті певної минулої дії (при розрізненні цих двох форм ідеться про їхнє модальне наповнення).

Дієслова, які належать до зазначеного лексико-семантичного поля (можуть позначати як активну дію, так і стан), при перенесенні дії в площину минулого й співвіднесенні її з точкою відліку, в якості якої постає інша минула дія, фактично завжди набувають форми плюсквамперфекта II, порівняймо: *şaştım* – *я здивувався* – при співвіднесенні дії з моментом комунікації; *şaştımsın* – *я здивувався / був здивований (у певний момент у минулому)* – при співвіднесенні дії і її результату з точкою відліку. Наголосимо ще раз: плюсквамперфект II найчастіше постає як категорія дискурсу й звичайно не використовується без наявності певного контекстуального оточення (однієї або

декількох минулих дій), які вказують на точку відліку: *Karne zamanı birkaç gün gelmedi. Meraklanmışım. Sınavlar sırasında olduğu için, belki de sınava hazırlanıyor demiştim. İyi düşünmüşüm. Geldi pırıl pırıl sesiyle* [Сорокін 2005(г): 31] – Коли виставляли оцінки за чверть, він декілька днів не приходив. Я почав хвилюватися / розхвилювався / був схвилюваний. Я подумав: “Можливо, через те, що зараз іспити, може готується до них”. Виявляється, я подумав правильно. Він прийшов – із своїм дзвінким голосом. У наведеному прикладі дієслово *gelmedi* постає як точка відліку, на момент існування якої наявний стан-результат іншої минулої дії: *meraklanmışım* – я був схвилюваний.

Найцікавішим є те, що наступне дієслово *demişim* – я подумав (буквально: сказав) також набуло форми плюсквамперфекта II, хоча дія, позначена ним, хронологічно сталася пізніше, ніж дія, що є точкою відліку. Але в цьому немає нічого дивного: дія, позначена дієсловом *demişim*, з одного боку, співвідноситься з позначеною дієсловом *meraklanmışım*, а з іншого боку, є минулою відносно наступних дій, позначених дієсловами *düşünmüşüm* – виявляється, я (правильно) думав і *geldi* – він прийшов, які в свою чергу є точкою відліку для дієслова *demişim*. Таким чином, ми маємо справу зі своєрідним ланцюговим темпоральним узгодженням, коли дія, позначена дієсловом в плюсквамперфекті II, може мати своєю точкою відліку: а) дію, позначену дієсловом у котрійсь з минулих часових форм у попередньому контексті: *Ben sana bu parayı versem? ... Şey... Öksürük ilacını al diye... – Anladım ama, siz benim neyimsiniz? Karşılığında benden ne isteyeceksiniz? dedi. Kötüyü yormuş olmasından korkmuştum* [Сорокін 2005(г): 31] – А якщо я дам тобі ці гроші? Ну... щоб ти зміг купити ліки проти кашлю. – “Я зрозумів, але хто ви мені такий? Що ви захочете взамін?” – спитав він. Я злякався / був наляканий, що він неправильно зрозумів мої слова; б) дію, позначену дієсловом у котрійсь з минулих часових форм у подальшому контексті: *Gülcan'ın kaynanası olacak kadın, Ayşe hanımın sorusuyla şaşırmişti ama, tez toparladı kendisini...* [Bolat 1998: 10] – Жінка, яка мала стати свекрухою Гюльджан, здивувалася (була здивована) через запитання пані Айше, але швидко опанувала себе. Або ж, як це спостерігалось в трохи вище наведеному прикладі, при ланцюговому узгодженні дія, позначена плюсквамперфектом, може мати своєю точкою відліку одразу дві дії, позначені минулими часовими формами як у попередньому, так і в подальшому контексті. При цьому ланцюгове темпоральне узгодження побудоване за доволі гнучким принципом: точка відліку визначається суб'єктивною інтерпретацією мовця, тому дуже часто саме мовець з його суб'єктивним підходом до повідомлюваної ситуації визначає, яка з дій чи ситуацій передреує, а яка є точкою відліку.

Інколи дієслова на позначення стану як результату минулої дії й самі можуть поставати в якості точки відліку, набуваючи при цьому форми котрогось з простих минулих часів (найчастіше претерита): *Sonraları borcu iki liraya indi, bir liraya, daha sonra da elli kuruşa. En son gün gelir, iki gazetemi verirse borcunu ödemiş oluyordu ki, gelmedi. Şaşım. Neden gelmemiştii? Elli kuruşumun üstüne yatabileceği aklımın kıyısından bile geçmiyordu...* [Сорокін 2005(г): 32] – Згодом його борг знизився до двох, потім до однієї ліри, потім до п'ятдесяти кuruşів. Приходить останній день, і якби він віддав мені дві мої

газети, то повністю розплатився б із своїм боргом, але не прийшов. Я здивувався. Чому він не прийшов? Я навіть не допускав думки, що він міг зазіхнути на мої п'ятдесят курушів. Порівняймо й такий приклад: ...*gelmedi. Şaşmışım. Neden gelmedi?* – ...він не прийшов. Я здивувався (був здивований). Чому він не прийшов? У першому з наведених прикладів дія, позначена дієсловом *gelmedi*, постає як точка відліку відносно дії, номінованої дієсловом *şaşmışım*, яка постає як стан-результат. Другий з наведених випадків узгодження минулих часових форм є частотнішим для сучасної турецької мови.

Нарешті, існує варіант, коли мовець сприймає минулі дії як послідовні (категорія часового порядку): не такі, що перебувають у відношеннях передування або наступності (у дейксисних відношеннях, коли одна минула дія вказує на іншу), а такі, які йдуть безпосередньо одна за одною. У такому разі темпоральне узгодження відбувається на основі однотипних минулих часових форм (претерит, абсентив-перфект, набагато рідше плюсквамперфект). Як і в попередньому випадку, таке узгодження зумовлене лексичною семантикою дієслова – при позначенні низки послідовних дій ідеться передовсім про дієслова із семантикою активної дії.

Окрім описаних вище, плюсквамперфект має ще одну функцію: номінація простої давноминулої дії без її фактичного зв'язку з точкою відліку. Реалізація такої функції може відбуватися двояко: 1) позначення давноминулої дії, не пов'язаної ані з точкою відліку, ані з моментом комунікації; 2) позначення минулої дії, пов'язаної з моментом комунікації. У другому випадку може йтися: а) про плюсквамперфект II як маркер ввічливості; б) плюсквамперфект II як інклюзивний або ексклюзивний перфект.

1) У першій з перелічених функцій плюсквамперфект II позначає дію, яка з погляду мовця відбулася давно; якщо порівнювати з українською мовою, то приблизним еквівалентом такого використання слугує так званий "давноминулий час" – минулий час у супроводі допоміжного дієслова *був, була, було, були*: *я ходив був, ми бачили були* тощо, або спеціальних лексичних маркерів: *якось, колись* тощо. Наприклад: *Babam bana beş lira vermişti. Çok seviniştim* – Батько якось дав (був) мені п'ять лір. Я дуже зрадив. У таких ситуаціях плюсквамперфект II являє собою специфічний семантичний компонент, за допомогою якого мовець підкреслює віддаленість моменту дії від моменту комунікації¹.

Додамо, що специфічною – як формальною, так і семантичною – рисою української мови є наявність так званого "нарративного плюсквамперфекта", чого немає в турецькій мові; він є комбінацією допоміжного дієслова *бути* в минулому часі середнього роду (безособова форма – *було*) в комбінації з теперішнім часом (презенсом). Ми згадували вище, що нарративний презент і в українській, і в турецькій мовах є засобом актуалізації, "унаочнення" минулої дії, тоді як нарративний плюсквамперфект є як засобом актуалізації минулої дії, так і акцентування віддаленості моменту реалізації дії від моменту мовлення

¹ Порівняймо з думкою деяких українських мовознавців, які вважають, що дієслова, вжиті у формі плюсквамперфекта, увиразнюють значення давності події, підкреслюють ретроспекцію сприйняття, див.: [Безпояско та ін. 1993: 223].

(свого роду імплікація смислу "це сталося дуже давно, але я дуже добре / "живо" це пам'ятаю"), наприклад: *Як була малою, то мені було не раз сниться, що моя мати чеше мені коси, влітає червоні кісники, вбирає мене в квітки та стрічки, голубить та жалує мене* (І.Нечуй-Левицький); *Тільки й дишемо було, як найде гостей паничів та трохи забуде про нас панночка* (Марко Вовчок) [Табакова(ел): 3].

2 а) Плюсквамперфект II як маркер ввічливості використовується в тому разі, коли мовець хоче нагадати співрозмовникові про певну подію (ситуацію), тому в даному значенні, яке реалізується за допомогою описуваної вищо-часової форми, що слугує засобом локалізації дії в передминулому відтинку часу, ніби імплікується такий зміст: "дія відбулася давно й тому співрозмовник дійсно міг про неї забути". У цьому випадку часто вдаються до спеціального лексичного маркера, яким є слово *hani* – *пам'ятаєш?* Приклади: *Hosam, hani sana bir kazan vermiştim, ne oldu – Ходжа, пам'ятаєш я тобі якось казана позичав, що з ним сталося?* (> "це відбулося дуже давно, ти можеш і не пам'ятати, тому я тобі нагадую"), *Sağdan gitmemiz gerekiyordu, söylememiş miydin? – Нам потрібно було повернути направо, хіба я не казав?*

2 б) Плюсквамперфект II (у заперечній формі) може позначати дію, яка не відбувалася ніколи й не відбулася до моменту комунікації включно (інклюзивний перфект) або відбулася безпосередньо перед моментом мовлення (ексклюзивний перфект): *Hiç bir zaman Paris'e gitmemiştim – Я ніколи в житті не їздив до Парижа* (або *Я раніше ніколи не їздив до Парижа* – при ексклюзивному перфекті). Даний випадок постає як корелятивний насамперед претеритові – *Hiçbir zaman Paris'e gitmedim* – однак за допомогою використання плюсквамперфекта мовець демонструє, що позначувана дія охоплює якомога ширший період часу ("ніколи в житті"), й одночасно плюсквамперфект надає мовленню конотативного забарвлення, у той час як претерит є нейтральнішою з погляду конотацій формою.

Додамо до всього сказаного, що плюсквамперфект I як форма, що також може мати перфектну семантику, використовується набагато рідше, і таке використання найчастіше є територіально зумовленим (діалектним), характерним для причорноморських говірок; так само, як і плюсквамперфект II, плюсквамперфект I позначає минулу дію, яка сталася раніше точки відліку й зв'язок її з цією точкою не є релевантним; він може імплікуватися лише в певних випадках і тоді семантика розглядуваної форми постає як акціонально-перфектна. Разом з цим, узус сучасної літературної турецької мови найчастіше й у цих використаннях віддає перевагу плюсквамперфектові II.

Плюсквамперфект I може також позначати просту давно минулу з погляду мовця дію, яка безпосередньо не пов'язується з моментом комунікації або точкою відліку (загальнофактична дія) – у цьому разі плюсквамперфекти I і II також постають як фактичні дублети, наприклад: *Nasil oldu da buraya geldin? Daha dün seni Ankara'da gördüyüdm – Як це ти сюди потрапив? Я ж іще вчора бачив тебе в Анкарі.* Підкреслимо ще раз: частотне використання плюсквамперфекта I властиве причорноморському діалекту / причорноморським говіркам (поширене на території вздовж Чорноморського узбережжя, на якій мешкають лази).

ФУТУРУМ / АОРИСТ / ПЕРЕДФУТУРУМ / ДЕЗИДЕРАТИВ VS МАЙБУТНІЙ ЧАС

Система майбутніх часових форм у турецькій мові складається з таких граматичних утворень, як футурум, аорист, передфутурум, перифрастичні форми з футуральною семантикою, футуральний дієприкметник, футуральний особовий дієприкметник. Перші два з перелічених граматичних утворень належать до засобів, які реалізують темпоральні й аспектуальні функції синкретично; крім цього, аорист одночасно входить як до системи теперішніх, так і майбутніх видо-часових форм. Щодо перифрастичних форм, вони є засобами, які реалізують темпоральні й аспектуальні функції дискретно й зі структурного погляду складаються з двох частин – головної, яка може виражатися низкою дієприкметникових форм і яка власне містить у собі аспектуальне значення, і другорядної, представлені допоміжними дієсловами *olmak / bulunmak* – *бути / перебувати*, які, набуваючи афіксу котроїсь із часових форм, у нашому випадку футурума або аориста, виконують функцію темпоральної локалізації дії (про перифрастичні форми докладніше йтиметься нижче). Крім перелічених утворень, до складу системи майбутніх часових форм входить також презенс, який у певних випадках (за С.М.Івановим, при “метафоричному” використанні [Іванов С. 1977]) може мати футуральну семантику (див. вище підрозділи про аорист і презенс).

У наших дослідженнях, зокрема й вище в цій монографії, ми неодноразово зазначали, що темпоральний і аспектуальний складники в межах кожної з видо-часових форм турецької мови являють собою діалектичну єдність і безпосередньо пов'язані одна з одною. Не є винятком і футурум, який являє собою стрижень системи майбутніх часових форм турецької мови. Крім власне темпорального й аспектуального наповнення кожній формі, що входить до розглядуваного комплексу, властивий також і суб'єктивно-модальний компонент – адже найчастіше екстралінгвальна ситуація, відображуючись за допомогою мовних знаків, зазнає індивідуальної інтерпретації з боку мовця.

Футурум у турецькій мові є основним засобом локалізації дії в майбутньому відтинку часу й з погляду своїх аспектуальних характеристик може позначати дію (загально)фактичну – одноразову, регулярну, сумарну, а також процесну – континуальну, тривалу. У зв'язку з тим, що в системі майбутніх часових форм турецької мови немає синкретичних засобів, які, подібно до системи минулих часових форм, реалізовували б різні з погляду характеру протікання дії значення, футурум є домінувальною формою й під час позначення майбутніх дій перекриває всі можливі аспектуальні варіанти. Разом з тим, ми не можемо сказати, що аспектуальна характеристика дії є нерелевантною для системи майбутніх видо-часових форм, оскільки наявність низки перифрастичних форм, які мають уточнювальне значення, але використання яких найчастіше не є облігаторним, уможливорює проведення демаркаційної межі між різними аспектуальними варіантами. Так, з погляду використання перифрастичних форм для системи майбутніх часових форм

релевантними є насамперед такі аспектуальні варіанти, як перфектність і континуальність.

Поряд з футурумом основним засобом позначення майбутньої дії є аорист, причому набір аспектуальних значень аориста повністю збігається з набором аспектуальних значень футурума, отже, можемо констатувати, що з погляду темпорального (локалізація дії в майбутньому відтинку часу) і аспектуального наповнення (позначення будь-якої майбутньої дії – загальнофактичної, одноразової, континуальної, регулярної, сумарної) зазначені дві форми є кореферентними. Єдина різниця між ними проходить на суб'єктивно-модальному рівні – використання у висловленні футурума чи аориста залежить насамперед від того, як мовець інтерпретує позначувану екстралінгвальну ситуацію.

У зв'язку з викладеним вище постає нагальна потреба виведення набору модальних функцій, релевантних для диференціації футурума й аориста при позначенні ними майбутньої дії. Серед таких модальних функцій найбільш істотними є інтензивність і потенційність (ми про це побіжно згадували в розділі про ФСП модальності). Будь-яка майбутня дія може бути інтерпретована мовцем як заздалегідь запланована й як така, що не є запланованою, але здійснення якої можливе, вірогідне, потенційне.

Перше з названих значень – майбутня інтензивна (заздалегідь запланована) дія – завжди реалізується лише за допомогою футурума. У даному контексті слід підкреслити, що принципово неправильно є теза про те, що основним значенням футурума (так званого “майбутнього категоричного часу”) є позначення майбутньої дії, у здійсненні якої мовець точно впевнений – така дефініція футурума традиційно наявна фактично в усіх підручниках і граматиках турецької мови [Кузнецов 2000(а); Щека 1996; Кононов 1956; Дудина 1994; Рәсулов, Рүстәмов 1991; Аровина, Сурова 1974]. Наледве людина взагалі може бути впевнена в здійсненні дії у майбутньому, тому можливість існування подібного поняття (концепту) в когнітивній базі котрогось етносу є, на нашу думку, доволі сумнівною. Порівняймо, наприклад, функціонально схожі видо-часові форми англійської мови – *The Future Indefinite Tense*, *The Present Continuous Tense*, які так само реалізують значення або майбутньої запланованої дії [Murphy 1992: 10–11] – *I am going to read this book tomorrow* – Я прочитаю цю книгу завтра, або майбутньої вірогідної, яка впливає з навколишньої ситуації (так зване “значення майбутньої закономірної дії”) – *The blind man is going to fall into the pit* – Слепа людина впаде в яму [Murphy 1992: 10], або майбутньої дії, ідея здійснення якої виникає безпосередньо в момент комунікації (значення майбутньої спонтанної дії) – *My bicycle is broken* – Oh, I'll help you repair it – Мій велосипед зламався – Я допоможу тобі полагодити його. Фактично ніколи (за винятком хіба що значення майбутньої закономірної дії, коли навколишня ситуація надає мовцеві впевненості щодо реалізації майбутньої дії) не йдеться про впевненість мовця у здійсненні майбутньої дії. Якби ми гіпотетично зробили припущення про істинність згаданої тези, то на практиці використання футурума зводилося б лише до незначної кількості випадків, тоді як ця видо-часова форма є однією з найчастотніших серед усіх функціональних форм дієслова в турецькій мові.

Отже, основним випадком функціонування футурума є позначення майбутньої інтентивної дії – такої майбутньої дії, яку мовець розглядає як задалегідь заплановану, наприклад: *Yarın okula gelmeyeceğim, çok önemli bir işim var* – Я завтра не піду до інституту, у мене є важлива робота. *Ahmet'i yarın ziyaret edeceğiz* – Ми завтра відвідаємо Ахмета. При цьому, звичайно, неістотним є те, який відтинок часу минає між моментом планування дії й моментом її реалізації – таким чином, значення інтентивної дії, яке реалізується за допомогою футурума, зникається зі значенням майбутньої спонтанної дії, яка може реалізовуватися як спонтанно-потенційна й спонтанно-інтентивна (про це йтиметься нижче).

Частковим функціональним синонімом футурума при позначенні майбутньої інтентивної дії є презенс – таке використання презенса властиве багатьом мовам світу, зокрема й українській [Сорокін 2003(е)]. Так, майбутня задалегідь запланована дія – переважно з дієсловами руху (*gelmek* – *приходити*, *gitmek* – *іти*, *kalkmak / hareket etmek* – *відправлятися* – про транспортні засоби), початку або кінця дії (*başlamak* – *починати*, *bitmek / sona ermek* – *закінчуватися*) – найчастіше позначається за допомогою презенса, наприклад: *Annem yarın Kırım'dan geliyor* – Завтра моя мати повертається з Криму. *Film kaçta başlıyor?* – О котрій починається фільм? *Dersimiz saat altı buçukta bitiyor* – Наш урок закінчується о шостій тридцять. Однак, не в будь-якій ситуації можливе використання презенса для позначення майбутньої інтентивної дії, у зв'язку з чим можна поставити під сумнів твердження Д.А.Штелінга про те, що під час позначення майбутньої дії презенсові віддається перевага перед футурумом тоді, коли позначувана ситуація є чим-небудь актуальна для моменту комунікації [Штелиг 1996: 224–225] – на нашу думку, будь-яка майбутня дія, про яку йдеться під час комунікації, є актуальною для комунікантів саме в даний момент – інакше про неї просто не йшлося б. Зазначена теза є релевантною лише для площини минулих часових форм, коли презенс використовується як засіб актуалізації (своєрідний “оживлювач”) минулої дії, однак недоцільним, на нашу думку, є механістичне проектування цієї тези в площину футуральних форм. Презенс може позначати майбутню дію лише з певними класами дієслів, до того ж переважно тоді, коли йдеться про дії, заплановані згідно графіків, розкладів тощо, наприклад: *Tren yarın saat beşte kalkıyor* – Потяг відправляється завтра о п'ятій (> завтра, так само, як і щодня, згідно розкладу).

Крім випадків позначення майбутньої дії, запланованої згідно графіків, розкладів тощо, презенс використовується з дієсловами руху (у цьому разі найчастіше йдеться про дієслова *gelmek* – *приходити* і *gitmek* – *іти* / *іхати*), наприклад: *Yarın Moskova'ya gidiyoruz* – Завтра ми їдемо до Москви. Зазначимо ще раз, що випадки використання презенса для позначення майбутньої запланованої дії в турецькій мові повністю збігаються з аналогічними випадками в українській мові.

Цікавим є випадок оформлення презенсними афіксами присудковості складеного іменного присудка зі значенням майбутньої інтентивної дії – таке використання майже ніколи неможливе в українській (окрім певних випадків у розмовній мові), порівняймо: *Yarın saat beşte buradayım* – Завтра о п'ятій

годині я буду тут (дослівно: *Zavtra o n'yatıy godını y tut*). Разом з тим не є неможливим використання в таких ситуаціях дієслова *olmak* – *бути* у формі футурума, наприклад: *Yarın saat beşte burada olacağım* з аналогічним перекладом. Таким чином, у складених іменних присудках зі значенням майбутньої інтентивної дії презенсі афікси присудковості й дієслово *olmak* у формі футурума з функціонального погляду постають як дублети.

Окрім значення майбутньої інтентивної дії футурум може реалізовувати й деякі інші значення. Насамперед ідеться про майбутню дію, пов'язану з облігаторністю (необхідністю), наприклад: *Müdürle konuşacağım* – *Мені треба поговорити з директором. Bu işi yarın yapacaksınız* – *Ви маєте виконати цю роботу завтра.* Наявність значення майбутньої облігаторної дії в семантичній структурі футурума безпосередньо пов'язана з прототипним значенням футурума – інтентивністю – “я збираюся виконати цю роботу > я маю виконати цю роботу” – *Bu işi yapacağım*. Додамо, що випадки реалізації значення облігаторності за допомогою футурума є доволі нечастотними, оскільки в сучасній турецькій мові наявна низка інших засобів, які мають значення облігаторності: зобов'язальний спосіб, зобов'язальні конструкції, інтегровані на основі герундіїв, з дієсловами *gerekmek*, *lazım olmak* та їхніми похідними – *gerekli*, *gerek* тощо.

Інше значення, яке реалізується за допомогою футурума, – це футуральна дія, пов'язана з наказом, зокрема й з погрозою, наприклад: *Paramı yarın vereceksin* – *Ти віддаси мені мої гроші завтра.* При реалізації цього значення висловлення звернене переважно до другої, рідше до третьої особи однини або множини й ніколи – до першої. Назване значення, у свою чергу, пов'язане з попереднім значенням – майбутньої облігаторної дії – “ти маєш виконати цю роботу > ти виконаєш цю роботу”.

Останнім із значень, які входять до семантичної структури футурума, є значення “майбутньої закономірної дії”: коли навколишня ситуація дає мовцеві змогу безсумнівно зробити висновок про результат наявної ситуації у вигляді майбутньої дії, використовується футурум. При цьому слід зазначити, що йдеться про такі ситуації, коли жодним чином неможливою є суб'єктивна інтерпретація мовцем наявної ситуації і, як наслідок, майбутня дія постає як об'єктивно-закономірна для будь-якого мовця, наприклад: *2004 ocağından itibaren % 13 gelir vergisi vereceğiz* – *Починаючи з січня 2004 року ми платитимемо 13 % податку на прибуток* (> цього висновку мовець доходить на основі прийнятого парламентом закону, тому закономірність майбутньої дії, про яку йдеться в даній комунікативній ситуації, не допускає жодного сумніву й не дає жодної можливості для суб'єктивної інтерпретації з боку мовця). Додамо, що значення майбутньої закономірної дії в усій системі майбутніх часових форм посідає друге місце після прототипного значення інтентивності, з якого, власне, і виходить.

Разом з тим, зустрічаються випадки, коли певна ситуація дозволяє мовцеві розцінити майбутню дію як закономірну або потенційну, і тоді, відповідно, для реалізації цих двох значень використовуються різні формальні засоби. Наприклад, візьмімо таку ситуацію: машина з великою швидкістю їде по слизькій дорозі, а попереду – лісова місцина: “Машина вриветься в дерево”.

Залежно від індивідуальної інтерпретації дана футуральна дія, яка виходить з описаної ситуації, може бути розцінена як потенційна (*Araba ağaca çarpar – Машина вріжеться в дерево* > машина може врізатися в дерево) і як закономірна (*Araba ağaca çarparacak – Машина вріжеться в дерево* > обов'язково вріжеться, на такій швидкості й на слизькій дорозі це неминучий і закономірний результат). У подібних випадках ми маємо справу із суб'єктивною модальністю, на відміну від тих випадків, коли закономірність футуральної дії виводиться з ситуацій (фактів, явищ), які інтерпретуються однаково й беззаперечно всіма представниками даного етносу (наприклад, уже згадувані нами законодавчі акти).

У зв'язку з викладеним зазначимо, що футурум як стилістичний маркер часто використовується в офіційних документах (законах, постановах тощо), нерідко – у контрактах, що є наслідком поєднання в його семантичній структурі двох значень – облігаторності (коли певний законний акт, документ має імперативний характер, регламентує дії, які мають виконати громадяни в майбутньому) і майбутньої закономірності (при цьому дуже часто до основи футурума додається афікс предикативності третьої особи однини *-dir*, який у традиційних джерелах звичайно називають афіксом стверджувальної модальності – *kuvvetlendirme ve ihtimal*), наприклад: *Tamirat ile ilgili bütün masraflar kiracı tarafından karşılanacak(tır) – Усі видатки, пов'язані з ремонтом (приміщення), сплачуються (сплачуватимуться) орендаром.*

Разом з тим, говорячи про футурум як стилістичний маркер, слід додати, що він використовується лише тоді, коли йдеться про *майбутню* облігаторно-закономірну дію; коли ж йдеться про дію потенційну / можливу (наприклад, у статутах, коли предметом є види діяльності, які може виконувати підприємство згідно отриманих ліцензій) або дії, які сприймаються мовцем як атемпоральні й традиційні – чинні для будь-якого відтинку часу й обов'язкові для будь-якого індивіда в будь-який момент, – вдаються до аориста, наприклад: *Hayat, sağlık veya mal bakımından halk arasında endişe, korku, panik yaratmak amacıyla alenen tehditte bulunanlara iki yıldan dört yıla kadar hapis ve üç milyon liradan on milyon liraya kadar ağır para cezası verilir* [ТСМУК 1999: 108] – *Особи, які привселюдно вдаються до погроз стосовно життя, здоров'я або майна громадян з метою спричинення переляку, паніки, заворушень, засуджуються до ув'язнення терміном від двох до чотирьох років і штрафу від трьох до десяти мільйонів лір.* Саме тому в усіх кодексах законів Турецької Республіки використовується аорист.

Окрім футурума, який є стрижнем системи футуральних форм, до описуваної системи входить також аорист, прототипним значенням якого, нагадаємо, є атемпоральне – позначення дії, яка відбувається поза будь-якими часовими рамками, є істинною для будь-якого відтинку часу. Щодо футурального значення аориста, то воно безпосередньо виходить із значення прототипного.

Основне значення, яке реалізовується за допомогою аориста як складника системи майбутніх часових форм, – це майбутня потенційна дія, тобто така дія, реалізація якої в майбутньому відтинку часу є можливою, вірогідною, наприклад: *Yarın Kiev'deyim, terciimana ihtiyacım olabilir – Gelince beni ara,*

tercüman buluruz – Завтра я приїжджаю до Києва, мені може знадобитися перекладач – Коли приїдеш, зателефонуй мені, перекладача ми знайдемо (> зможемо знайти). У зв'язку з цим аористові віддається перевага тоді, коли в реченні наявні спеціальні лексичні маркери, пов'язані з потенційністю дії, як-от: *belki* – можливо, *galiba* – мабуть, *herhalde* – напевне, *mutlaka* – обов'язково тощо. *Ahmet evde mi?* – *Henüz yok, beşe kadar gelir herhalde* – Ахмет удома? – Поки що ні, але до п'ятої, мабуть, приїде. Разом з тим, інколи не є неможливим використання з переліченими лексичними маркерами й футурума, але знову ж таки лише в межах його семантичного наповнення, насамперед тоді, коли йдеться про можливість / вірогідність реалізації майбутньої інтензивної дії: тут ми маємо справу як з суб'єктивною інтерпретацією мовцем футуральної дії, так і з особливостями комунікативної ситуації, наприклад: *Belki bu işi yarın yaparsağım* – Можливо, я виконаю цю роботу завтра (> я так планую, і якщо ніщо не стане на заваді, я свій намір реалізую). Порівняймо з іншою комунікативною ситуацією, коли йдеться про потенційну, але не інтензивну майбутню дію: *Bu işi yarın yapabilir misin?* – *Belki yaparım* – Ти зможеш виконати цю роботу завтра? – Можливо й зможу. Ми можемо сказати, що при використанні футурума разом з лексичними маркерами потенційності (вірогідності) ідеться про значення майбутньої інтензивно-потенційної дії, коли в межах значення одночасно імплікується потенційність й інтенсивність. Окрім майбутньої потенційної дії до концептуальної сфери аориста входять також значення облігаторно-потенційної дії, а також "значення ввічливості", тобто використання форми аориста як маркера ввічливості у відповідних формулах (докладніше див. вище підрозділи про аорист і презенс).

Вище ми зазначали, що значення облігаторності наявне й у семантичній структурі футурума; аорист для реалізації значення облігаторності використовується надзвичайно рідко й переважно стосовно другої особи однини й множини. Відмінність між змістовним наповненням двох футуральних форм при реалізації ними значення облігаторності пролягає, знову ж таки, на рівні інтензивності-потенційності. Футурум стосовно другої особи однини й множини імплікує інтензивність / облігаторність з відтінком погрози, тоді як аорист дає лише значення потенційної облігаторності, порівняймо: *Paramı yarın vereceksin* – Ти віддаси мої гроші завтра (> ти маєш це зробити, інакше буде гірше), *Paramı yarın verirsin* – Ти віддаси мені гроші завтра (> ти маєш віддати мені гроші й можеш зробити це завтра).

Зі значенням облігаторно-потенційної дії безпосередньо пов'язане і значення дозволу, яке також реалізується за допомогою аориста. Підкреслимо ще раз: значення облігаторно-потенційної дії, яка реалізується за допомогою аориста, на відміну від значення облігаторно-інтензивної дії, яке реалізується за допомогою футурума, охоплює лише другу особу однини й множини, стосовно інших осіб використовується або облігатив (спеціальна дієслівна форма, за традиційними дефініціями – спосіб дієслова, якого немає в українській мові), або ж описові синтаксичні конструкції з семантикою зобов'язання.

За допомогою аориста реалізується також значення футуральної дії, пов'язаної з потенційною змогою або здатністю особи її виконати; це значення

безпосередньо пов'язане з описаним вище значенням майбутньої потенційної дії, однак відрізняється від нього тим, що є більш наближеним до прототипного значення аориста – атемпоральності. У межах цього значення йдеться про таку дію, яку особа здатна реалізувати в майбутньому, оскільки виконання цієї дії зазначеною особою можливе взагалі, у будь-який момент або відтинок часу й не лише в майбутньому, наприклад: *Vuni ancak o uyarar – Лише він може (зможе) це зробити. Ali bu sudan geçer – Алі може / зможе перейти цю калюжу (річку).*

Вище ми зазначали, що футурум використовується тоді, коли йдеться про задалегідь заплановану дію, тоді як за допомогою аориста найчастіше позначаються спонтанні футуральні дії – такі майбутні дії, рішення про виконання яких виникають у мовця в момент комунікації, наприклад: *Vi çanta çok ağır, üçüncü kata kaldıramam – Müsaade eder misiniz, ben kaldırıyorum – Ця валіза дуже важка, я не зможу віднести її на третій поверх – З вашого дозволу, я віднесу.*

Науковці-тюркологи вже давно зауважили, що аорист є тією формою, яка використовується у формулах ввічливості, насамперед у ввічливих проханнях. У відповідях на такі ввічливі прохання (так зване “реципрокне повідомлення”) також використовується аорист, оскільки такі комунікативні ситуації безпосередньо пов'язані з ситуаціями, коли в мовця виникає спонтанне рішення про виконання дії в майбутньому (значення спонтанної футуральної дії), наприклад: *Pencereyi açar mısın? – Tabii açarım – Ти не відкриєш вікно? – Звичайно, відкрию.*

Разом з тим, не можливо не помітити, що інколи зустрічаються дії спонтанні, які істотно різняться від описаних вище. Наведімо, наприклад, таку ситуацію: *Telefon çalıyor. Ben açsağım – Дзвонить телефон. Я відповім.* У цьому разі ми маємо справу не з потенційністю футуральної дії, а з наміром (інтенцією) і бажанням мовця здійснити певну майбутню дію, причому така інтенція, на відміну від описаного нами вище значення інтензивної дії, що реалізуються за допомогою футурума, не є задалегідь запланованою, а є спонтанною. Таким чином, спонтанна дія може бути дихотомічно членовано на а) спонтанно-потенційну – майбутня дія, ідея здійснення якої виникає безпосередньо в момент комунікації і реалізація якої розцінюється мовцем як потенційна, можлива, вірогідна (у таких випадках завжди імплікується смисл “я зроблю > я можу зробити”); б) спонтанно-інтензивна, або спонтанно-дезидеративна дія – майбутня дія, ідея здійснення якої спадає на думку мовцеві безпосередньо в момент комунікації і реалізація якої з погляду мовця є бажаною, тобто мовець висловлює свій намір і бажання здійснити цю дію (у таких ситуаціях завжди імплікується смисл “я зроблю > я хочу / маю намір зробити”).

У турецькій мові серед формальних засобів, які реалізують спонтанно-дезидеративні дії, окрім власне футурума, що використовується в описаних вище комунікативних ситуаціях, наявна також спеціальна форма – дезидератив (так званий “бажальний / бажаний спосіб”). Основною функцією цього мовного засобу є реалізація значення дезидеративної / оптативної дії – бажання мовця здійснити певну дію (така дія постає як спонтанна), за К.М.Любимовим, “бажання як порив” [Любимов 1970: 62]; дезидератив у сучасній турецькій мові

використовується переважно стосовно першої особи однини й множини і майже ніколи стосовно інших осіб (таке використання якщо й зустрічається вряди-годи, то є реліктом, наприклад: *Mevlâ rahmet eyleye – Нехай земля йому буде пухом*). Дезидератив, на відміну від футурума, ніколи не може позначати бажану дію, заздальгідь заплановану, але під час реалізації значення спонтанно-дезидеративної дії постає як фактичний дублет футурума, і демаркаційна межа між ними проходить лише на функціональному рівні: дезидератив для позначення спонтанно-дезидеративних дій є формою набагато частотнішою, ніж футурум. Дезидератив як складник темпорально-аспектуального комплексу має також і низку інших функцій, описові яких присвячено нижче відповідний розділ.

Останньою з футуральних форм, які входять до системи майбутніх видо-часових форм, є передфутурум. Передфутурум є специфічним аналітичним утворенням, яке формально складається з інфінітива й післяйменника *üzere* з доданими до нього предикативними афіксами; ця видо-часова форма – медіальне утворення як зі структурного, так і з функціонального погляду, яке на сьогоднішньому етапі розвитку турецької мови вже входить до сфери індикатива, реалізує лише одне значення – передмайбутню (апроксимативну) дію, тобто таку дію, яка станеться безпосередньо після закінчення теперішнього відтинку часу, але власне до настання майбутнього відтинку часу в повному обсязі. Для перекладу передфутурума часто використовується український прислівник *ось-ось* або просто дієслово в теперішньому або майбутньому часі, наприклад: *İstanbul–Ankara Ekspresi birinci perona girmek üzeredir – Експрес Стамбул – Анкара прибуває (> ось-ось прибуде) на перший перон*.

Насамкінець згадаємо про метафоричне використання футурума в українській мові: вище, у контексті дослідження претерита й презенса ми згадували про випадки їх переносного використання, зокрема презенса – для позначення минулої дії (що трапляється нерідко як в українській, так і в турецькій мовах), претерита – для позначення майбутньої дії (буває в обох мовах, хоча й рідше, ніж попередній випадок); можлива зрідка – в українській мові, але не в турецькій – ситуація, коли футурум позначає дію, яка не входить до майбутнього відтинку часу, а може інтерпретуватися як минула кратна [Табакова(ел): 3] або минула регулярна¹ за своїми аспектуальними характеристиками, наприклад: *А як усміхнеться, бувало, як блиснуть жартом ті, мов заплакані очі, то всі смутки злетять з тебе*.

Зауважимо, що футурум у такому використанні, на відміну від презенса, може позначати не лише минулу сямельфактивну чи регулярну дію, але й свого роду атемпорально-регулярну з аспектуального й імовірно-гіпотетичну з модального погляду дії; у такій дії імплікується смисл: "дія регулярно чи звичайно / неодноразово відбувалася в минулому й імовірно з такими само

¹ Така регулярність особливо підкреслюється, коли футурум супроводжується імперфективним екзистенційним дієсловом у претериті ("бувало"): *прийду я, бувало; як подивиться він, бувало* тощо; порівняймо з випадками комбінованого використання презенса з екзистенційним дієсловом – в обох цих випадках імплікується, з одного боку, давноминула семантика, співвідносна зі значенням плюсквамперфекта, з іншого (при імперфективації дієслова *бути*) – регулярність.

характеристиками й наслідками може відбутися в майбутньому", порівняймо наведений вище приклад. Такі випадки в українській мові в цілому співвідносяться з деякими окремими значеннями футурума, які в жодному разі не трапляються з функціонально співвідносною формою в турецькій мові, а саме йдеться про: а) атемпоральне значення українського футурума (див. також: [Волкотруб 1998: 126]), наприклад: *З ким поведешся, від того й наберешся*; б) потенційне значення, тобто позначення потенційної змоги виконати дію в теперішньому чи майбутньому (порівняймо з потенційним значенням турецького аориста), наприклад: *Ти й мертвого умовиш*; в) регулярність дії в минулому (порівняймо зі значеннями турецького неозначеного імперфекта, а також деякі випадки використання перифрастичних форм і квазідієприслівникових форм на зразок *-di mi*), наприклад: *Прийде ранок – налагоджено вже вмиватись і вбрання налагоджено* [Табакова(ел): 4] – *Sabah geldi mi, ukanacak su ve giyecek kıyafet hazırlanmış oluyor*. Підкреслимо в якості висновку, що всі випадки метафоричного використання видо-часових форм в українській і турецькій мовах (презенса замість претерита, презенса замість футурума, претерита замість футурума, футурума замість претерита або плюсквамперфекта, презенса замість плюсквамперфекта тощо) є стилістично вмотивованими (див., зокрема: [Бабич 2003; Волкотруб 1998: 126; Дорошенко 1985; Кравець 2004; Пономарів 2000: 41, 157, 159]) й пов'язані насамперед з намаганням мовця актуалізувати минулу (давноминулу) чи майбутню дію, унаочнити її, "заглибити" в неї реципієнта.

ВИСНОВКИ

1. Часові (видо-часові) форми в турецькій і українській мовах є основними мовними засобами темпорально-аспектуального комплексу, які реалізують у мовленні категоріальні ситуації, пов'язані з темпоральною локалізацією дії (її розташуванням на шкалі абсолютного часу). Основна функція – темпоральна локалізація дії – є тим єдиним спільним, що, власне, об'єднує фінітні форми в двох досліджуваних мовах. Типологія часових (видо-часових) форм, їх прототипні значення й окремі функції є доволі відмінними в українській і турецькій мовах, і випадки збігів у їх концептуальному наповненні й мовленнєвому функціонуванні є незначними, а контрасти – істотними.

2. Серед основних контрастів є те, що:

а) в українській мові часові форми реалізують фактично лише темпоральну функцію, а інші функції, насамперед видова, закладені не власне в значенні часової форми, а реалізуються на рівні лексем. Відповідно, категорія виду часовим формам української мови властива так само, як й іншим дієслівним утворенням – інфінітивам, дієприкметникам, дієприслівникам тощо. У турецькій мові ситуація є іншою: категорії часу (темпоральність) і виду (аспектуальність) у переважній більшості випадків реалізуються видо-часовими формами синкретично (майже кожен експонент турецької видо-часової форми містить нерозчленовано темпоральний і аспектуальний компоненти), хоча, безумовно, у сучасній турецькій мові є й незначні за кількістю власне видові (перифрастичні й аналітичні) форми, які, утім, мають переважно

смыслеуточнювальний, а не смислорозрізнявальний характер, тобто взаємодіють з видо-часовими (й іншими дієслівними) формами, а не виключають одна одну. Крім того, для системи турецьких видо-часових форм (з огляду на їх типологію й взаємоперехрещення значень) важливим є модальний компонент, інтерпретація якого відбувається відповідно до теорії "людського чинника" в мові;

б) істотно різниться кількісний набір часових (видо-часових) форм у турецькій і українській мовах; так, якщо українській мові властиві три основних (претерит, презенс, футурум) і дві додаткових (плюсквамперфект і перфект) часових форми, то в турецькій мові маємо їх набагато більше; по-перше, позначення темпорально-аспектуальних категоріальних ситуацій засобами турецької мови відбувається в п'ятьох (а не трьох, як в українській) часових площинах: передминулому (давноминулому), минулому, теперішньому, передмайбутньому й майбутньому відтинках абсолютного часу; по-друге, дія, яка реалізується в кожній з цих площин, позначається в мовленні за допомогою не однієї, а одразу кількох видо-часових форм, причому доволі поширеним явищем у турецькій мові є можливість позначення однією видо-часовою формою дій різних часових площин, а також наявність у видо-часових форм таких семантичних відтінків, які є нерелевантними для української мови й майже жодним чином у ній не знаходять свого мовленнєвого відображення. У турецькій мові наявні такі видо-часові форми: аорист, презенс, прогресив; плюсквамперфект (у двох фактичних формальних реалізаціях), абсентивний плюсквамперфект, претерит, абсентив-перфект, означений імперфект, неозначений імперфект, прогресивний імперфект; абсентивний аорист, абсентивний презенс, абсентивний прогресив; передфутурум, футурум; абсентивний передфутурум, абсентивний футурум; претеритний футурум, претеритний передфутурум. Значна частина з перелічених утворень виділена в нашому дослідженні як складова частина системи видо-часових форм уперше;

в) характерною особовістю турецької мови, яка формує її етноспецифічність, у нашому випадку – у порівнянні з типологічно відмінною українською мовою, є наявність абсентивних видо-часових форм, які реалізують ширшу за смисловим наповненням модальну категорією абсентивності / презентивності; абсентивні видо-часові форми в турецькій мові завжди пов'язані передусім із семантикою "чужослівності" – аналогічного явища в українській мові немає, а семантика абсентивності, істотна для всієї системи турецької мови, переважно нерелевантна для української мови.

3. Аорист є однією з ключових видо-часових форм турецької мови. Складність функціонально-типологічного дослідження полягає в тому, що в українській мові немає еквівалентних граматичних засобів, які перекривали б семантичні варіанти, властиві турецькому аористові. Можливе лише виділення набору граматичних і лексичних засобів української мови, які є адекватними (але не еквівалентними) засобами перекладу турецького аориста українською мовою. До таких засобів належать теперішній час (він реалізує всю сукупність значень, що входять до сфери теперішньої дії й позначаються за допомогою турецького аориста, а також значення наративного аориста), майбутній час (реалізує всю сукупність значень, що входять до сфери майбутньої дії й

позначаються за допомогою турецького аориста), а також лексичні модальні маркери на зразок “можливо”, “ймовірно”, “вірогідно”, “безсумнівно” тощо, які не є облігаторними, але можуть використовуватися для уточнення певних семантичних відтінків аориста під час його відтворення українською мовою. Функціонально-типологічне дослідження дало змогу дійти висновку про неможливість еквівалентного відображення турецького аориста українською мовою, що спричиняє значні семантичні втрати під час перекладу.

4. Турецький аорист має такі значення: майбутня потенційна дія (часто з лексичними маркерами на зразок *belki* – можливо, *galiba* – імовірно / вірогідно / можливо, *herhalde* – мабуть / точно, *şüphesiz* – безсумнівно, *kuşkusuz* – безсумнівно тощо); облігаторно-потенційна дія у спрямуванні на другу особу; майбутня спонтанна дія; дозвіл; ввічливе прохання / звертання; реципрокне повідомлення; потенційна змога / здатність індивідуума виконати майбутню дію.

5. Презенс є складовою частиною ФСП темпоральності, аспектуальності й модальності, входячи разом з аористом і прогресивом до системи теперішніх часових форм. В українській мові всім трьом основним теперішнім формам протистоїть лише одна форма теперішнього часу, яка відображає весь спектр дій – незалежно від їх аспектуальних чи модальних характеристик – які тією чи іншою мірою включають момент комунікації (теперішній момент часу).

6. Основна функція презенса – локалізація дії в теперішньому відтинку часу. Така дія з погляду аспектуальних характеристик може поставати як: а) континуальна, актуально-тривала (відбувається в момент комунікації); б) перманентна; в) континуальна, неактуально-тривала (відбувається в теперішньому відтинку часу (у широкому сенсі), але не обов’язково в момент мовлення); г) регулярна, зокрема й габітативна. Позначаючи такі дії, презенс може поставати як форма, корелятивна або частково дублетна аористові (єдиним винятком є актуально-тривала дія, яка завжди позначається за допомогою презенса).

7. Під час розмежування сфер функціонування аориста й презенса ключовим є людський чинник (модальні характеристики дії, інтерпретація дії мовцем). Так, при позначенні габітативної дії, яка може реалізовуватися двояко (а – звична для певного мовного соціуму, б – звична для індивіда) дія, розцінювана мовцем як об’єктивна (природна), позначається за допомогою аориста; дія ж, яку мовець розцінює не як об’єктивну, а як пов’язану із суб’єктивними чинниками, звичайно позначається за допомогою презенса.

8. Турецькому презенсові властиве метафоричне використання з реалізацією двох значень: 1) майбутня запланована дія (переважно з дієсловами руху, а також з деякими іншими дієсловами у ситуаціях, запланованих згідно графіків, розкладів тощо); 2) наративний презенс – переказування про минулі події, актуальні для моменту комунікації. Під час реалізації першого з названих значень презенс постає як дублетний футуруму й корелятивний аористу й претеритному футуруму; ключовим положенням при розрізненні корелятивних форм є модальне наповнення висловлення (тобто інтерпретація мовцем повідомлюваної дії / ситуації). Випадки метафоричного використання презенса в

значенні *praesens historicum* (наративного презенса) для позначення минулої дії в турецькій і українській мовах збігаються.

9. У турецькій мові наявні три основні імперфектні форми – означений імперфект, неозначений імперфект, прогресивний імперфект. Крім того, система імперфектних форм турецької мови містить ще й корелятивні зазначеним форми – абсентивні імперфекти (відповідно, абсентивний аорист, абсентивний презенс й абсентивний прогресив).

10. Імперфекти формально є відповідними теперішніми часовими формами, перенесеними в площину минулого за допомогою презентивних чи абсентивних формантів предикативності минулого часу, тому між їхнім використанням спостерігаються певні подібності, хоча співвідношення між вихідними формами в площині теперішніх часів й імперфектів збігається лише частково.

11. Подібності між функціонально-семантичним наповненням зазначених форм полягає в аспектуальних характеристиках: за допомогою аориста, презенса й прогресива як видо-часових форм площини теперішнього часу й трьох імперфектів як теперішніх часових форм, перенесених в площину минулого, реалізуються такі значення як перманентна, континуальна й габітативна дія, яка відбувається (відбувалася) відповідно в теперішньому або минулому відтинках часу. Однаковими є темпоральні характеристики дій, позначених за допомогою імперфектів – імперфект завжди локалізує дію в певному визначеному або невизначеному відтинку часу в минулому. Минула континуальна дія, тобто дія, яка тривала в певний момент або відтинок часу в минулому завжди позначається за допомогою означеного імперфекта, за винятком ситуації, коли номінована дія є перманентно-континуальною або габітативно-континуальною, тобто такою, що відбувалася постійно або традиційно (регулярно) в певний момент спостереження (при цьому може йтися лише про широкий відтинок часу в минулому); такі випадки є доволі нечастотними. Габітативна дія може позначатися за допомогою як означеного, так і неозначеного імперфектів; різниця між ними проходить на індивідуально-суб'єктивному рівні, тобто тлумачиться з позицій антропоцентричного підходу (людського чинника). Якщо мовець розцінює дію як об'єктину, природно властиву суб'єктові або представникам певного соціуму, він вдається до неозначеного імперфекта. І навпаки: якщо згідно своїх уявлень мовець розцінює дію як необ'єктивну, таку, що залежить від волі й свідомості денотованого об'єкта, він вдається до означеного імперфекта. Щодо значення перманентної дії, тобто такої дії, яка постійно відбувалася в минулому, то тут частіше перевага віддається неозначеному імперфектові, хоча не є неможливим також і використання означеного імперфекта, при цьому ключову роль знову ж таки відіграє людський чинник. Таким чином, на відміну від теперішніх часових форм, в системі імперфектів майже неможливо чітко визначити виняткові сфери функціонування певної імперфектної форми; вони найчастіше можуть бути взаємозамінними з наявністю незначної функціонально-семантичної різниці й аж до повної її нейтралізації. Можна говорити лише про переважання тієї чи іншої форми під час реалізації тих чи інших значень.

12. Минула тривала дія може позначатися не лише за допомогою імперфектів, але й за допомогою претерита. Це найчастіше відбувається в наративному дискурсі, в якому наявні відношення послідовності (часового порядку), коли послідовні дії розцінюються з аспектуального погляду як фактичні (а не континуальні чи перфектні).

13. Функціональному полю аспектуальності в турецькій мові – так само, як й українській – властива семантична категорія перфектності. Проте в українській мові практично немає спеціальних граматичних засобів, основною сферою застосування яких була б реалізація перфектної семантики; власне, єдиним формальним утворенням, яке можна з більшою чи меншою мірою вірогідності долучити до перфектних засобів, є пасивний дієприслівник минулого часу (*зроблений, виконаний, накритий* тощо), а також корелятивні йому з функціонального погляду форми на *-но / -то*, які ми в контексті нашого дослідження дефінуємо як перфект; у даному разі пасивне дієслово (або предикативна форма на *-но / -то*) у формі дієприслівника позначає стан об'єкта, що виник унаслідок минулої дії, тобто йдеться про статальний перфект. В інших випадках перфектна семантика для української мови, на відміну від турецької, виявляється повністю нерелевантною, і перфектні категоріальні ситуації, які в значній кількості випадків у турецькій мові реалізуються за допомогою відповідних формально-граматичних засобів, в українській мові жодним чином себе не виявляють у зв'язку з браком спеціальних засобів реалізації перфектної семантики. Еквівалентами турецьких перфектних форм в українській мові є форми, позбавлені перфектної семантики – відповідно, часові форми (насамперед претерит).

14. У турецькій мові виділяється розряд (група) перфектних форм, основна з яких – абсентив-перфект. Семантична структура абсентива-перфекта поєднує два ключових прототипних значення – “абсентивність” і “перфектність”. Перфектність, у свою чергу, може реалізовуватися у вигляді низки окремих значень: а) акціональний перфект, який не є релевантною семантичною категорією для турецької мови, хоча інколи й може набувати істотного семантичного навантаження в певній комунікативній ситуації. Засобами реалізації акціонального перфекта є абсентив-перфект і претерит, рідше низка інших минулих видо-часових форм, які постають одна відносно іншої як корелятивні; б) статальний перфект, який може реалізовуватися лише за допомогою абсентива-перфекта, при цьому істотну роль в реалізації статально-перфектної семантики відіграє семантична характеристика дієслова, яке є вербальним центром висловлення (так само, як і в українській мові у випадку з пасивними дієприслівниками минулого часу і корелятивними йому формами на *-но / -то*). З погляду лексичної семантики дієслова дихотомічно поділяються на дієслова з семантикою активної дії та із семантикою стану.

15. У семантичній структурі абсентива-перфекта з погляду його перфектного наповнення виділяється також інклюзивна семантика: дія, яка перманентно або регулярно відбувалася (або, навпаки, не відбувалася) в минулому і є, на думку мовця, характерною ознакою (станом), денотата й має певний стабільний результат, позначається за допомогою абсентива-перфекта;

ця постійна / регулярна дія постає як незавершена й така, що може відбутися і в теперішньому відтинку часу, і в майбутньому й мати такі само наслідки.

16. У межах абсентивної семантики абсентив-перфект позначає минулу дію, свідком якої мовець не був, але про яку судить зі слів іншої особи (осіб) – так зване “значення чужослівності”. При цьому з погляду модального наповнення релевантним чинником у виборі мовця між абсентивом-перфектом і корелятивними формами (передусім претеритом) постає достовірність джерела інформації. У зв’язку з абсентивною семантикою виділяються значення простої минулої абсентивної дії й історичної минулої абсентивної дії, які також відіграють істотну роль при виборі адресанта між абсентивом-перфектом, претеритом як співвіднесеною вищо-часовою формою й абсентивом-перфектом з показником стверджувальної модальності.

17. Частотним випадком комунікативної реалізації абсентива-перфекта є значення “усвідомлення дії, що відбулася, за її результатом” і “минулої дії, несподіваної для мовця”. Ці два значення взаємопов’язані, але не кореферентні; вони постають як зв’язувальна ланка між двома основними сферами функціонування абсентива-перфекта, одну з яких (абсентивність) описано в пункті 16 висновків.

18. Абсентиву-перфекту властиве додаткове використання для позначення припущення щодо певної дії, що могла б статися в минулому (у цьому разі абсентив-перфект обов’язково використовується в супроводі афікса предикативності третьої особи як показника стверджувальної модальності, а часто й разом зі специфічними модальними лексичними маркерами на зразок *belki* – можливо, *galiba* – імовірно / вірогідно / можливо, *herhalde* – мабуть / точно, *şüphesiz* – безсумнівно, *kuşkusuz* – безсумнівно тощо).

19. Система футуральних вищо-часових форм у турецькій мові складається з таких утворень, як: футурум, аорист, презенс (синкретичні вищо-часові утворення), перифрастичні форми з футуральною семантикою (дискретні вищо-часові форми), передфутурум (медіальне утворення між синкретичними й дискретними вищо-часовими формами), футуральний дієприкметник й особовий футуральний дієприкметник, дезидератив (утворення, яке формально не належить до індикатива, але з функціонального погляду постає як частковий дублет футурума).

20. Футурум й аорист, які є стрижневими формами в розглядуваній системі, не відрізняються одна від одної ані на темпоральному, ані на аспектуальному рівнях; демаркаційна межа між ними пролягає насамперед на модальному рівні. Отже, для кожної з футуральних вищо-часових форм виведено сукупність значень у межах загального значення майбутньої дії передусім з огляду на їхні модальні особливості.

21. Значення, які реалізуються за допомогою футурума: майбутня інтентивна (заздалегідь запланована) дія, майбутня облігаторна (облігаторно-інтентивна) дія, футуральна дія, пов’язана з наказом і погрозою, майбутня закономірна (об’єктивно-закономірна та суб’єктивно-закономірна) дія, майбутня спонтанно-інтентивна дія. У позначенні майбутньої інтентивної дії футурум має своїм частковим дублетом презенс, а під час реалізації значення майбутньої спонтанно-інтентивної дії – дезидератив, який використовується частіше від

футурума для реалізації цього значення ("бажання як порив"). До футурума також часто вдаються як до стилістичного маркера в офіційних документах, що є наслідком поєднання в його семантичній структурі двох значень – облігаторності й футуральної закономірності. Разом з тим, говорячи про футурум як стилістичний маркер, слід додати, що він використовується лише тоді, коли йдеться про *майбутню* облігаторно-закономірну дію; коли ж йдеться про дію потенційну / можливу або дії, які сприймаються мовцем як атемпоральні й традиційні – чинні для будь-якого відтинку часу й обов'язкові для будь-якого індивіда, – вдаються до аориста.

22. Значення, які реалізуються за допомогою презенса як складника системи футуральних видо-часових форм: майбутня інтентивна дія з дієсловами руху, початку й закінчення дії, а також майбутня дія, запланована згідно графіків, розкладів. Обидва значення можуть реалізовуватися не лише за допомогою власне презенса, але й презенсних предикативних афіксів.

23. Значення, які реалізуються за допомогою аориста як складової частини системи футуральних видо-часових форм: майбутня потенційна дія (часто з лексичними маркерами на зразок *belki, galiba, herhalde, şüphesiz, kuşkusuz* тощо), облігаторно-потенційна дія у спрямуванні на другу особу (пор. значення облігаторно-інтентивної дії, а також футуральної дії з відтінком наказу й погрози, які реалізується за допомогою футурума), майбутня спонтанно-потенційна дія, значення дозволу, значення ввічливості й реципрокного повідомлення, значення потенційної змоги / здатності індивідуума виконати майбутню дію.

24. За допомогою дезидератива як складника системи футуральних видо-часових форм реалізується значення майбутньої спонтанно-інтентивної (бажаної) дії, але не заздалегідь запланованої, що входить до концептуальної сфери футурума, а бажання / інтенція виконати дію як порив. Щодо передфутурума, він також реалізує єдине значення – майбутню дію, яка має відбутися безпосередньо після моменту комунікації ("апроксимативна дія").

25. У складі темпорально-аспектуального комплексу турецької мови наявні три плюсквамперфектні форми. Дві з них – плюсквамперфект I і плюсквамперфект II – є частково співвіднесеними одна з одною з погляду свого функціонування в процесі комунікації. Плюсквамперфект II, який для сучасної турецької літературної мови є частотнішою формою, реалізує три ключових значення: 1) минулу дію, пов'язану з точкою відліку результатом у вигляді стану (статальний перфект); 2) минулу загальнофактичну або акціонально-перфектну дію, явно не пов'язану результатом з точкою відліку (ми зазначали вище: акціональний перфект, на відміну від статального, для турецької мови не є релевантною категорією); 3) давно минулу з погляду мовця дію – при цьому точки відліку в дискурсі немає і минула дія опосередковано пов'язується з моментом комунікації. Під час реалізації останнього з названих значень плюсквамперфект постає як форма, корелятивна претеритові, й диференціюється лише на модальному рівні. У реалізації останнього з перелічених значень, плюсквамперфект II може поставати як: а) маркер ввічливості; б) інклюзивний перфект; в) ексклюзивний перфект.

26. Плюсквамперфект I, використання якого зумовлене насамперед територіально, постає як форма, корелятивна претеритові в реалізації значення, описаного в попередньому пункті висновків, а саме минулої дії із загальнофактичною або акціонально-перфектною семантикою, явно не пов'язаної результатом з точкою відліку. В українській мові еквівалентом турецьких плюсквамперфектів може бути або власне плюсквамперфект (насамперед, коли йдеться про протиставну семантику або про бажання мовця спеціально підкреслити віддаленість моменту реалізації дії від моменту мовлення / комунікації), або ж претерит, при цьому слід підкреслити, що в турецькій мові використання плюсквамперфекта є набагато жорсткіше регламентованим, ніж в українській мові, в якій плюсквамперфект нерідко поостає як факультативне явище.

27. Окремо в ряді плюсквамперфектних форм стоїть абсентивний плюсквамперфект, який є єдиним видо-часовим утворенням у системі абсентивних видо-часових форм турецької мови, для якого власне абсентивна семантика є нерелевантною; абсентивний плюсквамперфект, який є явищем доволі рідкісним для сучасної турецької мови, є насамперед стилістичним засобом, використання якого є своєрідним прийомом реалізації у висловленні іронічного підтексту.

ДИСКРЕТНІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ АСПЕКТУАЛЬНОСТІ. ПЕРИФРАСТИЧНІ ФОРМИ ТУРЕЦЬКОГО ДІЄСЛОВА Й УКРАЇНСЬКИЙ ДІЄСЛІВНИЙ ВИД

Перифрастичні форми: постановка проблеми.

Концепція перифрастичних форм С.М.Михайлова й В.Г.Алієва.

Сутність і класифікація перифрастичних форм у сучасній турецькій мові.

Псевдодієприкметники й псевдоперифрастичні форми.

Дієприкметник у формі іменного заперечення й перифрастичні форми.

Перш ніж вдатися до дослідження власне функціональних характеристик перифрастичних форм турецького дієслова, визначення їх місця в системі ФСП аспектуальності й відповідності українському дієслівному виду слід розглянути проблему диференціації й класифікації перифрастичних форм і тих граматичних засобів, які є корелятивними перифрастичним формам з формального або змістового (функціонального) поглядів.

Насамперед вважаємо за доцільне визначити сутність перифрастичних форм і їхнє місце в системі турецької мови. Перифрастичним формам тією чи іншою мірою присвячували свою увагу декілька тюркологів – згадаймо, передусім, інтегральну працю М.С.Михайлова [Михайлов 1965], граматику турецької мови А.М.Кононова, в якій наявний розділ, присвячений перифрастичним формам турецької мови [Кононов 1956], а також низку наукових розробок, в яких аналізуються перифрастичні форми у зв'язку з іншими тюркськими мовами [Алиев 1989; Юлдашев 1965; Байрамов 1969; Бархударов 1987; Сулейманов 1968; Тумашева 1965; Турсункулова 1972; АДГ 1951; Гүсејзадә 1973; Әләкбәрли 1960; Хәлифәзадә 1940; МАДМ 1961; Чаватов 1963; Көзәлова 1975; Рәхимов 1965].

У переважній більшості згаданих праць перифрастичні форми розглядаються у зв'язку з ширшою проблемою аналітизму в тюркських мовах. Аналітичні морфологічні форми й синтаксичні конструкції навіть на сучасному етапі розвитку турецької мови є доволі поширеними, що доводить тезу про розвиток граматичного ладу тюркських мов огузької групи від аналітичних засобів вираження категоріальних ситуацій до синтетичних. Саме тому в сучасній турецькій мові ми можемо бачити і складені слова (дієслова), в основі яких лежить аналітичний зв'язок, і асиндетичні речення і, зокрема, перифрастичні форми.

Дослідники перифрастичних форм в тюркських мовах досі не змогли дійти спільного знаменника щодо демаркаційної межі між перифрастичними формами й іншими схожими морфологічними чи синтаксичним утвореннями, більш того, тюркологічна література не відзначається особливою чіткістю у дефініції таких понять, як “аналітична форма”, “перифрастична форма”, “складне (складене) дієслово”, а в основі виділення перифрастичних форм лежить насамперед формальний критерій, а семантичний принцип є

другорядним. Так, переважна більшість науковців вказують на те, що перифрастична форма є сполученням дієприкметників й інфінітивів з допоміжним дієсловом *olmak / bulunmak* (ол- / бол-) [Байрамов 1969: 90; Михайлов 1965: 6.]. До названого допоміжного дієслова часто долучаються й інші дієслова (як ми розуміємо, вони інтерпретуються як okazіонально-допоміжні) – *gelmek, yazmak, durmak* тощо, а також низка іменних і предикативних лексем, як-от *var / yok, mümkün, imkansız, muhtemel* тощо; див.: [Михайлов 1965; Алиев 1989].

Першим компонентом перифрастичної форми є дієприкметник або іменник (на це насамперед вказують тюркологи), а також віддієслівні імена *-dik / -acak* і, за М.С.Михайловим [Михайлов 1965], сполучення дієприкметника з післяйменником і допоміжним дієсловом, інфінітив (усічений інфінітив) у певному відмінку в сполученні з допоміжним дієсловом, сполучення віддієслівного прикметника з допоміжним дієсловом тощо. Деякі тюркологи вказують на те, що із семантичного погляду перифрастичні форми є засобом вираження категорії виду [Кононов 1956: 207, 209, 217; Юлдашев 1965: 39–113], дехто з них додає до категорії виду ще й категорію модальності (див.: [Михайлов 1965; Алиев 1989]). Така різнорідність критеріїв – як формальних, так і семантичних – спричиняє те, що набір перифрастичних форм залежно від теоретичного підходу науковця варіює від кількох одиниць до кількох десятків (а то й сотень). Так, М.С.Михайлов диференцією близько 180 перифрастичних форм, поділяючи їх за доволі сумнівними з погляду гомогенності критеріями на п'ять груп: 1) перифрастичні форми, що виражають характер протікання дії; 2) перифрастичні форми, що передають результат і продуктивність дії; 3) перифрастичні форми, що виражають модальність; 4) перифрастичні форми, що містять афікс *-dir*; 5) присудок-словосполучення [Михайлов 1965: 7–20]. У деяких працях перифрастичні форми розглядаються у зв'язку з категорією способу (див.: [Алиев 1989: 63; АДГ 1951: 89]), причому жодна мотивація цьому не дається – простежити інтегральний зв'язок категорії способу з перифрастичними формами нам не пощастило. В.Г.Алієв виділяє 36 перифрастичних форм в азербайджанській мові, які він поділяє на три групи: 1) перифрастичні форми, утворені на основі інфінітива; 2) перифрастичні форми, утворені на основі інфінітива в котромусь із відмінків; 3) перифрастичні форми, утворені на основі дієприкметника [Алиев 1989: 67–69]. При цьому В.Г.Алієв констатує: “...перифрастичні форми дієслова – ніщо інше, як синтактико-аналітична категорія, пов'язана з невідмінюваними формами дієслова. В азербайджанській мові вони є одним із засобів вираження модальності й тому використовуються переважно в якості присудка. Частіше за все ці конструкції зустрічаються в розмовній мові”.

З усього сказаного вище можна погодитися лише з одним твердженням – про те, що перифрастичні форми в турецькій мові нерозривно пов'язані з категорією виду і є одним з основних засобів її реалізації. Інші постулати, наведені в аналізованих наукових працях, не витримують критики, насамперед через відсутність гомогенних семантичних і функціональних критеріїв їх диференціації, унаслідок чого до перифрастичних форм зараховується значна кількість граматичних утворень, які насправді вважати ані перифрастичними,

ані взагалі аналітичними, не можна. Важко погодитися з наведеним вище висновком В.Г.Алієва щодо того, що перифрастичні форми є реалізатором категорії модальності, а також про їхнє переважне використання в якості присудка в реченні й у розмовній мові.

Зупинимося, насамперед, на сутності перифрастичних форм. По-перше, перифрастичні форми дійсно слід віднести до ширшого за обсягом класу аналітичних форм. Під аналітичними формами в турецькій мові ми маємо на увазі такі мовні утворення (лексичні або морфологічні), які є дискретними за своєю формальною структурою, але у функціонуванні звичайно дають одне нерозчленоване значення (хоча шляхом глибинного логічного аналізу окремі значення конститuentів аналітичного утворення можна вивести). Так, на лексичному рівні до аналітичних утворень ми відносимо складені дієслова з допоміжними дієсловами *etmek, kılmak, eylemek* тощо, які не можна вважати словами, але які й не є словосполуками, посідаючи, таким чином, медіальне положення між названими одиницями мови.

Аналогічний характер повинні мати й перифрастичні форми турецької мови, які є виключно морфологічними утвореннями, що перебувають в одному ряді з видо-часовими формами дієслова, відрізняючись від останніх своїм дискретним характером: видо-часова форма завжди реалізує темпоральне й аспектуальне значення синкретично й з формального погляду є нерозчленованою, на відміну від перифрастичної форми, яка має формально дискретний характер і в структурі значень якої видовий й часовий складники можуть бути відмежовані один від одного.

Перифрастична форма дієслова в турецькій мові з функціонального погляду є засобом реалізації аспектуальних функцій і за своєю первинною функцією жодним чином не пов'язана з категорією модальності (на відміну від того, що стверджували багато тюркологів, насамперед азербайджанських) або з категорією темпоральності. Модальних або темпоральних особливостей перифрастична форма набуває лише в даному конкретному комунікативному акті в комбінації з іншими дієслівними формами – видо-часовими, дієприслівниковими, дієприкметниковими, інфінітивними, герундіальними.

У зв'язку із зазначеним вище, можемо констатувати, що значна кількість граматичних утворень, які виділялися тюркологами як перифрастичні форми, насправді такими не є. Так, не можна вважати перифрастичними поєднання будь-яких нефінітних форм – інфінітивів, герундіїв тощо – з предикативними іменами *var / yok*, іншими іменниками, прикметниками – насамперед *mümkün, imkansız, ihtimal, kabil, makbul* тощо, які okazіонально, як і взагалі іменні частини мови, можуть використовуватися у функції присудка. Перифрастичні форми, на відміну від згаданих нами лексем і предикативних слів, як і будь-яке морфологічне утворення, мають обмежений (закритий) ряд формальних синтаксичних реалізацій, і змінюватися може лише лексична частина перифрастичної форми (знову ж таки, як і будь-якої іншої морфологічної форми) – основа дієслова, до якої додається граматична форма; при цьому граматична частина завжди залишається суворо регламентованою й обмеженою з погляду варіацій.

З огляду на те саме твердження не можна зарахувати до складу перифрастичних ті форми, в яких ми маємо одиничне оказіональне використання допоміжного дієслова, наприклад *-acağı gelmek / -ası gelmek*; подібного плану утворення лише формально схоже на перифрастичну форму, але істотно різниться за своїм семантичним і функціональним наповненням (про це йтиметься нижче).

Підсумуймо сказане: для диференціації перифрастичних форм у турецькій мові застосовуємо дві ключові вимоги: 1) перифрастична форма із семантичного й функціонального поглядів завжди є дискретним реалізатором аспектуальних функцій; 2) з формального погляду перифрастична форма завжди складається з головної частини, вираженої дієприкметником або псевдодієприкметником (квездієприкметником), і з другорядної частини, вираженої допоміжним дієсловом *olmak*, рідше *bulunmak*. Від перифрастичних форм слід відділяти аналітичні форми дієслова – вони також реалізують аспектуальні функції, проте з формального погляду являють собою поєднання дієприслівника (*-a, -ip*) з одним із дієслів *yazmak, vermek, durmak, kalmak, gelmek, gitmek*, які в даному разі постають як оказіонально допоміжні.

Кожна перифрастична форма абстрактно від своєї конкретної комунікативної реалізації відображає певний фрагмент екстралінгвальної дійсності, пов'язаний із загальною ідеєю характеру протікання дії. Набуваючи певного граматичного оформлення в даному конкретному акті комунікації, перифрастична форма отримує також і темпоральні, і модальні особливості, які в цілому корелюються із загальними темпорально-аспектуальними характеристиками відповідної граматичної форми. Отже, з погляду свого концептуального наповнення й особливостей комунікативної реалізації кожна перифрастична форма характеризується двома ключовими ознаками: вона демонструє, як позначена нею дія протікає в часі, і як дія співвідноситься з моментом комунікації або точкою відліку, якою є момент часу, позначений видно-часовою або іншою дієслівною формою.

Перифрастичні форми турецького дієслова є не просто реалізаторами аспектуальних функцій, а найчастіше являють собою засоби **уточнення** видової характеристики (характеру протікання) дії. Згідно з описаними вище критеріям виділяється шість основних перифрастичних форм з такими значеннями: 1) *-miş olmak / bulunmak* – перфектне значення; 2) *-ecek olmak / bulunmak* – значення стану готовності дії до виконання; 3) *-ir olmak / bulunmak* – значення початку дії; 4) *-mez olmak / bulunmak* – значення закінчення дії; 5) *-mekte olmak / bulunmak* – континуальне (тривале) значення I; 6) *-yor olmak / bulunmak* – континуальне (тривале) значення II. Форма головної частини останніх двох з перелічених перифрастичних форм дефінується нами як псевдодієприкметник, який з функціонального погляду в сучасній турецькій мові набув використання за аналогією з іншими "дієприкметниками-основами часу". У зазначених перифрастичних формах допоміжне дієслово (*olmak / bulunmak*) може набувати будь-якої видно-часової, дієприкметникової, дієприслівникової, інфінітивної або герундіальної форми. Нижче розглянемо докладніше перелічені перифрастичні форми.

Перифрастична форма *-miş olmak / bulunmak* – найпоширеніша за функціонуванням перифрастична форма – має своїм прототипним значенням аспектуальне значення стану, який виник унаслідок минулої дії й існує на момент комунікації або в певній точці відліку, тобто завжди позначає дію, яка характеризується з погляду своєї завершеності, дію перфектну, при цьому перфект найчастіше постає як статальний, наприклад: *Hava alanına gelmiş bulunuyoruz – Ми (вже) приїхали до аеропорту. Ben okuldan gelmeden annem öğle yemeğini pişirmiş oluyor – Я ще не прийшов зі школи, а моя мати вже приготувала обід. Lev Tolstoy tarafından yazılmış olan bu roman, tüm dünyada biliniyor – Цей роман, написаний Львом Толстим, відомий у всьому світі. Size vermiş olduğum kitabı pazartesiye kadar okursunuz – Книжку, яку я вам дав, прочитаєте до понеділка.* Таким чином, у концептуальній (мовній) картині світу турецької мови значення результативного стану, що реалізується за допомогою згаданої перифрастичної форми, співвідноситься з іншими значеннями, які пов'язані з ідеєю стану, що виник унаслідок минулої дії і які реалізуються в декількох варіаціях за допомогою абсентива-перфекта.

Як найбільш функціональна перифрастична форма *-miş olmak / bulunmak* може набувати афікса будь-якого граматичного утворення, що використовується з перифрастичними формами – це дієприслівник, дієприкметник, герундій, інфінітив або, нарешті, фінітна форма дієслова. Загалом – про це ми вже згадували вище – перифрастичні форми мають два випадки використання: у першому вони мають смислорозрізнювальний характер, у другому – смислоуточнювальний і в такому разі пов'язані виключно з людським чинником – інтерпретацією мовцем позначуваної ситуації. Фактично, перифрастична форма – хронологічно найдавніший граматичний елемент турецької (точніше – прототюркської) мови – являє собою рудимент, часто позбавлений реальної функціональної доцільності. Однак її функціонування як обов'язкового елемента висловлення – у смислорозрізнювальному значенні – інколи виходить на перший план у тому разі, коли перифрастична форма використовується разом з тими граматичними утвореннями, яким не властиве чітке розмежування часових планів або які є індиферентними з погляду темпорального наповнення.

Використання перфектної перифрастичної форми в смислорозрізнювальному значенні найчастіше пов'язане із значенням статального перфекта, а факультативне (уточнювальне) – із значенням акціонального перфекта. Розгляньмо окремо випадки функціонування перфектної перифрастичної форми з нефінітними (напівпредикативними) й фінітними граматичними утвореннями.

Інфінітиви й герундії в турецькій мові є нефінітними формами, індиферентними з погляду темпоральних й аспектуальних характеристик і функціонально відповідають інфінітивам і віддієслівним іменникам в українській мові з тією єдиною відмінністю, що валентні потенції інфінітивів і герундіїв у турецькій мові спричинюються не лише їх субстантивними, але й дієслівними властивостями. На аспектуальному рівні відмінність між інфінітивами в турецькій і в українській мовах полягає в тому, що українським нефінітним формам (за винятком віддієслівних іменників) категорія виду – за традиційною для слов'янських мов бінарною системою “доконаний-

недоконаний вид” – властива, як і всім іншим дієслівним формам, з огляду на те, що вона є не граматичною, а лексичною категорією й, відповідно, виявляється на рівні не лише слівформ (як у турецькій мові), а й лексем, наприклад: *іти–прийти, ішовши–пришовши* тощо; віддієслівним іменникам в українській мові аспектуальний компонент не властивий взагалі – як і будь-якому іменникові.

Між використанням турецької перфектної перифрастичної форми й українського інфінітива в доконаному й недоконаному виді простежуються певні подібності, проте статально-перфектний характер турецької перифрастичної форми виявляється чіткіше. В українській мові інфінітиви як у доконаному, так і в недоконаному виді часто можуть бути взаємозамінними, а семантична різниця між двома названими формами нерідко буває частково або й повністю нейтралізованою, наприклад: *Приходити сюди по неділях важко – Прийти сюди в неділю важко* (у певному контексті – повна нейтралізація). *Виконати цю роботу вчасно дуже важливо – Виконувати цю роботу вчасно дуже важливо* (часткова нейтралізація з акцентуванням у другому зразку уваги на процесності дії, що тлумачиться в межах загальної семантики недоконаного виду). Порівняймо з турецькими прикладами: *Bu işi vaktinde bitirmek benim için çok önemlidir – Bu işi vaktinde bitirmiş olmak benim için çok önemlidir*, причому в другому прикладі увага акцентується на факті завершеності дії на момент комунікації – *робота вже закінчена зараз або буде закінчена в певній точці відліку в майбутньому* (залежно від контексту), тоді як у першому прикладі факт завершеності дії на момент комунікації або в точці відліку не акцентується; у даному разі йдеться про часткову нейтралізацію семантичної різниці між двома формами. Ще чіткіше ця різниця виявляється на рівні герундіїв *Bu işin vaktinde bitirilmesi çok sevindirici – Bu işin vaktinde bitirilmiş olması çok sevindirici* (досл. *Виконання цієї роботи вчасно є радісне – *Буття цієї роботи виконаною (> на момент комунікації або в точці відліку) є радісним); у другому випадку особливо підкреслюється факт того, що об’єкт на момент комунікації (у точці відліку) перебуває в певному результативному стані, який виник унаслідок минулої дії. Не важко помітити, що демаркаційна межа між перфектною інфінітивною (герундіальною) перифрастичною формою і звичайним інфінітивом (герундієм) проходить насамперед на суб’єктивному рівні – залежно від того, чи хоче мовець особливо підкреслити характер завершеності дії й перебування об’єкта в певному стані, виниклому внаслідок минулої дії, на момент комунікації (у точці відліку). Випадки, коли не може йтися про заміну звичайної інфінітивної (герундіальної) форми перифрастичною, є одиничними й визначаються не принципами регулярного використання перифрастичної форми, а конкретними обставинами й особливостями даного комунікативного акту.

Аналогічним чином використовується перфектна перифрастична форма з напівпредикативними формами – дієприкметниками й дієприслівниками, коли межа між звичайною й перифрастичною формами проходить на суб’єктивному рівні, проте використання дієприслівників у перифрастичній формі (на відміну від дієприкметників чи інфінітивів) – явище порівняно нечастотне, порівняймо: *Ahmet buraya gelmiş olunca her şeyi anladım – Ahmet buraya gelince her şeyi*

anladım – Коли Ахмет прийшов сюди, я все зрозумів. Reşat Nuri Güntekin tarafından yazılmış olan bu roman tüm dünyada biliniyor – Reşat Nuri Güntekin tarafından yazılmış bu roman tüm dünyada biliniyor (у разі формальної визначеності об'єкта перевага надається перифрастичній формі *-miş olan / -ecek olan* перед звичайною формою) – *Цей роман, написаний Решатом Нурі Гюнтекіном, відомий в усьому світі. Bize göndermiş olduğunuz koliyi teslim alamadık – Bize gönderdiğiniz koliyi teslim alamadık – Ми не змогли отримати (не отримали) бандероль, яку ви нам послали.*

Наведемо також приклади використання перфектної перифрастичної форми в позиції присудка – фінітної форми: *Havaalanına gelmiş bulunuyoruz – Havaalanına geldik – Ми прилетіли (приїхали) до аеропорту* (у першому випадку – *приїхали й перебуваємо тут*); *Ben okuldan eve gelinceye kadar annem öğle yemeğini pişirmiş oluyor – Ben okuldan eve gelinceye kadar annem öğle yemeğini pişiriyor – Коли я приходжу додому зі школи, мати готує* (у першому випадку – *є такою, що вже приготувала*) *обід* (останні приклади демонструють ті кількісно незначні випадки, коли перифрастичні форми мають переважно смислорозрізнювальний, а не смислоуточнювальний характер). Звернемо в цьому контексті також увагу на можливість видового розмежування дії в теперішньому часі в турецькій мові, що неможливо в українській мові, порівняймо: *я приходжу – ти робиш – ми знаємо і gelmiş oluyorum – я стаю / буваю / є таким, що прийшов, uarmış oluyorsun – ти стаєш / буваєш / є таким, що зробив, bilmiş oluyoruz – ми стаємо / буваємо / є такими, що знаємо. Kitaplar okuduktan sonra bu dünyayla ilgili daha çok şey öğrenmiş oluyoruz – Після того як ми читаємо книжки, ми дізнаємося ще більше про цей світ* (досл.: *стаємо такими, що дізналися*).

Доволі неоднозначними є семантична структура й функціональні характеристики перифрастичної форми, головна частина якої виражена дієприкметником *-ecek*. Названий дієприкметник сам по собі має широкий спектр модальних значень [Сорокін 2005(в)], у зв'язку з чим можемо констатувати, що аспектуальний складник перифрастичної форми *-ecek olmak / bulunmak* є істотно нейтралізованим; сама по собі вона дає значення того, що дія перебуває в стані готовності до здійснення (свого роду “передмайбутня дія”), однак у своєму реальному використанні набуває цілої низки модальних відтінків, як-от інтенція суб'єкта щодо реалізації певної дії, потенціальна змога суб'єкта виконати певну дію. Згадана перифрастична форма у “чистому” вигляді є доволі рідкісним явищем для сучасної турецької мови й найчастіше зустрічається у формі дієприкметника теперішнього-минулого часу (*-ecek olan*), і її можна вважати своєрідним медіальним утворенням між перифрастичними й псевдоперифрастичними формами (про них ітиметься нижче).

Цікавою з погляду своїх сутнісних характеристика є форма *-mek üzere olmak*, яка є доволі рідкісною для турецької мови і яку ми теж зараховуємо до перифрастичних форм (головна частина цієї перифрастичної форми, так само, як і *-makta, -yor*, може вважатися псевдодієприкметником). Названа перифрастична форма перебуває в одному ряді з описаною вище перифрастичною формою *-ecek olmak / bulunmak* і так само позначає стан готовності дії до виконання з нейтралізацією аспектуального й активізацією модального компонентів, проте

на відміну від форми *-ecek olmak / bulunmak* має лише модальну характеристику інтенції або темпоральну характеристику передмайбутньої дії (“дія, яка от-от має здійснитися”).

Додамо, що дієприкметник майбутнього часу, який є стрижневим елементом перифрастичної форми *-ecek olmak / bulunmak*, у сучасній турецькій мові найчастіше зустрічається в супроводі післяйменника *gibi* і позначає стан готовності суб’єкта до виконання певної дії, що часто відповідним чином відображається й у перекладі, наприклад: *Auşe hanım bunu görünce bayılacak gibi oldu* – Побачивши це, пані Айше мало не знепритомніла (> готова була знепритомніти). *O anda sözlerini anlayacak gibi oldum* – У той момент я начебто почав розуміти його слова. Такі форми, зовні схожі на перифрастичні, усередині яких наявний післяйменник *gibi*, ми називаємо псевдоперифрастичними (квазіперифрастичними).

Підкреслимо ще раз, що серед усього набору перифрастичних форм певною мірою окремо перебувають *-ecek olmak / bulunmak* і *-mek üzere olmak / bulunmak* (остання є мало не екзотикою для сучасної турецької мови так само, як і описана С.М.Михайловим, В.Г.Алієвим й іншими тюркологами, згаданими вище, форма *-malı olmak / bulunmak*, яку ми окремо не виділяємо у зв’язку з її невластивістю узусу сучасної турецької мови). Відмінність розглядуваних перифрастичних форм від інших полягає в тому, що аспектуальний компонент у них (перебування дії в стані готовності до виконання) значною мірою нейтралізований і на перший план висунутий модальний компонент, що, у цілому, не властиве перифрастичним формам, в яких модальні характеристики можуть виявлятися лише в даному конкретному акті комунікації. Таким чином, маємо зазначити, що за допомогою обох форм реалізується значення інтентивної дії, що відповідає прототипному значенню дієприкметника майбутньої дії та псевдодієприкметника *-mek üzere*; перифрастична форма *-ecek olmak / bulunmak* у межах свого концептуального наповнення може мати відтінок потенційності, необхідності або власне інтентивності (*Türkiye’ye gidecek olan heyet* – делегація, яка може / збирається, має поїхати до Туреччини); перифрастична форма *-mek üzere olan / bulunan* реалізує значення “дія, готова до виконання” (*Türkiye’ye gitmek üzere olan heyet* – делегація, яка збирається поїхати / ось-ось вирушить до Туреччини).

Вище ми побіжно згадували, що всі дієприкметники турецької мови часто використовуються в супроводі післяйменника *gibi*, при цьому до їхньої основи може додаватися афікс присудковості абсентива-перфекта (минулого суб’єктивного часу) *-miş*: *-yor gibi / -yormuş gibi, -ir gibi / -irmiş gibi, -ecek gibi / -ecekmiş gibi*, при цьому з семантичного погляду істотної різниці між такими формами немає, але абсентивний афікс предикативності швидше постає як зв’язувальний елемент, коли до дієприкметника необхідно додати особовий афікс [Özsoy 1999: 283–284]. Перелічені форми звичайно використовуються в низці сталих псевдоперифрастичних конструкцій, як-от: *-ir gibi oldu* (*Sözlerini anlar gibi oldum* – Я начебто почав розуміти її слова), *-ir gibi yap-* (*Ahmet okur gibi yapar* – Ахмет вдає, що читає), *-yor(muş) gibi yap-* (*Beni anlamıyor(muş) gibi yaptı* – Він зробив вигляд, що не розуміє мене), *-yor gibi geliyor / geldi* (*Bana, beni hiç anlamıyormuşsunuz gibi geldi* – Мені здалося, що ви мене зовсім не розумієте).

Ще декілька прикладів з конструкціями, які використовуються найчастіше: *Bana, (sen) hastalandın gibi geliyor* – Мені здається, що ти захворів. *Bana (sen) hastalanıyormuşsun gibi geliyor* – Мені здається, що ти хворієш (захворюєш). *Vi akşam yağmur yağacaktı gibi duruyor* – Здається, що сьогодні ввечері піде дощ. *Burada her mevsim yağmur yağar(mış) gibi duruyor* – Здається, що тут увесь рік іде дощ. *Sen hastalanıyor(muşsun) gibi duruyorsun* – Здається, що ти хворієш (захворюєш). Очевидною є семантична відмінність перифрастичних форм від псевдоперифрастичних – останні пов'язані насамперед не з видовими, а з модальними характеристиками дії. Слід звернути увагу також на те, що у складі псевдоперифрастичних форм, на відміну від перифрастичних, окрім допоміжних дієслів *olmak / bulunmak* використовуються також й оказіонально допоміжні дієслова *uymak / durmak / gelmek*; до псевдоперифрастичних належить і конструкція *-acağı / -ası gelmek*, яка позначає бажання щодо реалізації дії: *Biraz çay içeceğim geldi* – Мені захотілося випити трохи чаю.

Не можна віднести до перифрастичних форм конструкції, утворені шляхом поєднання відповідного дієприкметника (окрім дієприкметника теперішнього-майбутнього часу *-ir*) й іменного заперечення *-değil*, наприклад: *Sözlerini anlamamış değilim* – Не можна сказати, що я не зрозумів його слова. *Vi işi yapmadım değil, yapmak istemedim* – Не можна сказати, що я не зробив цю роботу, я не хотів робити. *Sizi anlatıyor değil, anlatmak istemiyor* – Не те, щоб він не розумів вас – він просто не хоче розуміти. *Vunu yaracak değilim* – Я не збираюся це робити. Тут ідеться про звичайне (регулярне) використання заперечного слова *değil*, яке є іменним запереченням, у позиції присудка; саме тому він може використовуватися разом з дієприкметниками, що також мають іменні властивості й значну здатність до субстантивзації.

Перифрастична форма *-ir olmak / bulunmak* позначає початок виконання певної дії; при цьому з огляду на семантику дієприкметника теперішнього-майбутнього часу, який є головною частиною цієї перифрастичної форми, йдеться про дію, яка стає регулярною / постійною, звичною для суб'єкта, наприклад: *Akciğer iltihabı geçirdikten sonra her gün spor yapar oldum* – Після того, як я переніс запалення легенів, я кожного дня почав займатися спортом.

Перифрастична форма *-mez olmak / bulunmak* є формою, повністю антонімічною попередній, тобто позначає закінчення виконання певної дії; наведемо схожий на попередній приклад: *Akciğer iltihabı geçirdikten sonra sigara içmez oldum* – Після того, як я переніс запалення легенів, я перестав курити. Тобто дві описувані перифрастичні форми є антонімічними одна одній із семантичного погляду й реалізують значення початку дії і завершення дії відповідно, причому йдеться не про просто початок чи завершення дії, що звичайно позначається за допомогою дієслів з починальним або завершувальним значенням, а таку дію, яка набуває (або, відповідно, втрачає) характер перманентної (або тривалої, регулярної) ознаки денотата. Повноцінного еквівалента цих перифрастичних форм в українській мові немає, тому, наприклад, при перекладі ми вдаємося до адекватних мовних (лексико-граматичних) засобів, насамперед, тих само дієслів з починальним або

завершувальним значенням, родів дії¹, порівняймо: *Ayağım kırılınca her gün işe gidemez oldum* – Коли я поламав ногу, я не зміг ходити кожного дня на роботу (> перестав бути таким, що може ходити). *Hastalığım geçtikten sonra her gün işe gider oldum* – Після того як моя хвороба минула, я став / почав ходити на роботу кожного дня. За своєю семантикою й функціонуванням дві описувані перифрастичні форми фактично жодним чином не перетинаються з іншими чотирма, які являють собою смислову й функціональну єдність.

Прогресивна перифрастична форма *-mekte olmak / bulunmak* позначає тривалу дію, яка наче “картинно” розгортається перед очима мовця (реалізує значення континуальної дії) і з формального погляду використовується так само, як і описана вище перфектна перифрастична форма за єдиним винятком – прогресивна перифрастична форма майже ніколи не використовується в поєднанні з фінітним дієсловом у позиції присудка, оскільки за своїм прототипним значенням перетинається як з прогресивом, так і з деякими іншими формами. Усі прогресивні форми (як видо-часова, так і перифрастична) у турецькій мові завжди зосереджують увагу реципієнта на процесі картинного розгортання дії; в українській мові повноцінного еквівалента такої форми немає, порівняймо: *Sokakta oynamakta olan çocuklar arabaların geçişini engelliyordu* – Діти, які гралися на вулиці (досл.: *перебували в процесі гравня) перешкоджали проїзду автомобілів – *Sokakta oynayan çocuklar arabaların geçişini engelliyordu*. *Vi işi uyarmakta olmak bana her şeyi unutturuyor* – *Виконувати цю роботу (досл.: перебувати в процесі виконання цієї роботи) примушує мене забувати про все (= Коли я це роблю, я забуваю про все на світі) – *Vi işi uyararak bana her şeyi unutturuyor*.

Співвідноситься з прогресивною перифрастичною формою й континуальна перифрастична форма (*-yor olmak*), яка, не відрізняючись фактично за значенням (реалізує значення континуальної дії), відрізняється за частотністю й сферами функціонування – розглядувана перифрастична форма звичайно не властива письмовому мовленню (за незначними й нерегулярними випадками).

Перфектна й прогресивна перифрастичні форми як засіб уточнення видової характеристики дії протиставляються одна одній, з одного боку, і простим граматичним формам, з іншого боку; порівняймо, наприклад, такий ряд форм: *yazmış olduğunuz mektup* – *yazdığınız mektup* – *yazmakta olduğunuz mektup* – лист, який ви написали – лист, який ви написали / пишете – лист, який ви пишете (особовий дієприкметник у неперифрастичній формі може співвідноситися і з минулим, із теперішнім відтинком часу). До цього ряду можна додати й інтентивну перифрастичну форму (про неї докладніше йшлося трохи вище): *yazacağınız mektup* – *yazacak olduğunuz mektup* – лист, який ви збираєтеся / зможете написати; як бачимо, за значенням футурумні форми повністю перетинаються (немає навіть елемента уточнення значення), тому зустріти інтентивну перифрастичну форму в такому використанні фактично неможливо.

¹ Див. підрозділ про *Aktionsart*.

На відміну від попередніх перифрастичних форм, форми *-mekte olmak / bulunmak* і *-yor olmak / bulunmak* найчастіше не виконують істотної смислорозрізнявальної функції – їм властива насамперед функція уточнювальна. Приклади: *Sokakta oynamakta olan çocuk bana baktı* – Хлопець, який грався на вулиці, подивився на мене. Перифрастична форма *-yor olmak / bulunmak* є синонімом попередньої перифрастичної форми, але функціонально використовується значно рідше і переважно не властива офіційно-діловому (канцелярському) стилю (хоча останнім часом у турецьких канцелярських текстах натрапляємо й на винятки з цього правила, які можуть інтерпретуватися в межах згадуваної нами вище тенденції до розширення сфер функціонування презенса й, відповідно, презенса кваліфікатива: *Yılda beşyüz bin araba ürettiyor olup, Türkiye'nin en büyük araba fabrikası durumundayız* – Виробляючи кожного року п'ятсот тисяч автомобілів, ми є найбільшою автомобілебудівною компанією в Туреччині).

Підкреслимо ще раз: перифрастичні форми є рудиментним явищем для сучасної турецької мови, тому з усього їх набору частотною є лише перфектна перифрастична форма, яка надає висловленню істотних смислових або уточнювальних характеристик; інші перифрастичні форми зустрічаються рідше (причому явно простежується тенденція до їх все рідшого використання) або ж є частотні лише у певних своїх граматичних реалізаціях (наприклад, форма *-ecek olan, -ecek oldu* тощо).

У контексті перифрастичних форм слід також згадати про функціональні відмінності між простими дієприкметниковими формами (*-miş, -ecek*) і перифрастичними дієприкметниковими формами (*-miş olan, -ecek olan*). Прості дієприкметникові форми звичайно використовується в тому разі, коли слово, якому передуює дієприкметник, позначає невідомий, невизначений, неідентифікований об'єкт (найчастіше перед таким словом стоїть неозначений артикль), наприклад: *Frak giymiş bir adam* – Людина, одягнена у фрак. Натомість перифрастичні дієприкметникові форми використовуються тоді, коли об'єкт, позначений словом, яке йде за дієприкметником, відомий, визначений, ідентифікований (наприклад, йому передують указівні займенники або їхні похідні): *Frak giymiş olan bu genç adam* – Цей юнак, одягнений у фрак [Кузнецов 2000(6): 220–221]. Разом з тим слід пам'ятати, що про цю відмінність ідеться лише в контексті функціональності, тобто, описана закономірність є частотною, але не абсолютною – прості дієприкметники майже завжди можуть бути використаними замість перифрастичних дієприкметників (але не навпаки), оскільки фактичної семантичної різниці між ними немає, ця різниця є лише формальною.

ВИСНОВКИ

1. Перифрастичні форми в турецькій мові нерозривно пов'язані з категорією виду і є одним з основних засобів її реалізації. Перифрастичні форми слід віднести до ширшого за обсягом класу аналітичних форм. Під аналітичними формами в турецькій мові маємо на увазі такі мовні утворення (лексичні або морфологічні), які є дискретними за своєю формальною

структурою, але у функціонуванні звичайно дають одне нерозчленоване значення; у системі морфології аналітичні форми в турецькій мові представлені перифрастичними й (власне) аналітичними формами. В українській мові аналітичні форми представлені ширше, наприклад у системі часових форм, як-от: аналітична форма майбутнього часу (поряд із синкретичною), аналітична форма плюсквамперфекта тощо.

2. Перифрастичні форми турецької мови є виключно морфологічними утвореннями, що перебувають в одному ряді з видно-часовими формами дієслова й відрізняються від останніх своїм дискретним характером: видно-часова форма завжди реалізує темпоральне й аспектуальне значення синкретично й з формального погляду є нерозчленованою на відміну від перифрастичної форми, яка має формально дискретний характер і в структурі значень якої видовий й часовий складники можуть бути відмежовані один від одного.

3. Перифрастична форма дієслова в турецькій мові з функціонального погляду є засобом реалізації аспектуальних функцій і за своєю первинною функцією жодним чином не пов'язана з категорією модальності (на відміну від того, що стверджували багато тюркологів, насамперед азербайджанських) або з категорією темпоральності. Модальних або темпоральних особливостей перифрастична форма набуває лише в даному конкретному комунікативному акті в комбінації з іншими дієслівними формами – видно-часовими, дієприслівниковими, дієприкметниковими, інфінітивними, герундіальними.

4. Значна кількість граматичних утворень, які виділялися тюркологами як перифрастичні форми, насправді такими не є. Так, не можна вважати перифрастичними поєднання будь-яких нефінітних форм – інфінітивів, герундіїв тощо – з предикативними іменами *var / yok*, іншими іменниками, прикметниками, насамперед *mümkün*, *imkansız*, *ihtimal*, *kabil*, *makbul* й іншими, які okazіонально, як і взагалі іменні частини мови, можуть використовуватися у функції присудка. Перифрастичні форми, на відміну від згаданих нами лексем і предикативних слів, як і будь-яке морфологічне утворення, мають обмежений (закритий) ряд формальних синтаксичних реалізацій, і змінюватися може лише лексична частина перифрастичної форми (знову ж таки, як і будь-якої іншої морфологічної форми) – основа дієслова, до якої додається граматична форма; при цьому граматична частина завжди залишається суворо регламентованою й обмеженою з погляду варіацій.

5. Перифрастична форма із семантичного й функціонального поглядів завжди є дискретним реалізатором аспектуальних функцій; з формального погляду перифрастична форма завжди складається з головної частини, вираженої дієприкметником або псевдодієприкметником, і з другорядної частини, вираженої допоміжним дієсловом *olmak*, рідше *bulunmak*. Від перифрастичних форм слід відділяти аналітичні форми дієслова – вони також реалізують аспектуальні функції, проте з формального погляду являють собою поєднання дієприслівника (-a, -ip) з одним із дієслів *yazmak*, *vermek*, *durmak*, *kalmak*, *gelmek*, *gitmek*, які в даному разі постають як okazіонально допоміжні.

6. Кожна перифрастична форма абстрактно від своєї конкретної комунікативної реалізації відображає певний фрагмент екстралінгвальної дійсності, пов'язаний із загальною ідеєю характеру протікання дії

("внутрішнього часу"). Набуваючи певного граматичного оформлення в даному конкретному акті комунікації, перифрастична форма отримує також і темпоральні, і модальні особливості, які в цілому корелюються із загальними темпорально-аспектуальними характеристиками відповідної граматичної форми. Отже, з погляду свого концептуального наповнення й особливостей комунікативної реалізації кожна перифрастична форма характеризується двома ключовими ознаками: вона демонструє, як позначена нею дія протікає в часі, і як дія співвідноситься з моментом комунікації або точкою відліку, якою є момент часу, позначений вищою-часовою або іншою дієслівною формою.

7. Перифрастичні форми турецького дієслова є не просто реалізаторами аспектуальних функцій, а найчастіше являють собою засоби **уточнення** видової характеристики (характеру протікання) дії. У сучасній турецькій мові виділяється шість основних перифрастичних форм з такими значеннями: 1) *-miş olmak / bulunmak* – перфектне значення; 2) *-ecek olmak / bulunmak* – значення стану готовності дії до виконання; 3) *-ir olmak / bulunmak* – значення початку дії; 4) *-mez olmak / bulunmak* – значення закінчення дії; 5) *-mekte olmak / bulunmak* – континуальне (тривале) значення I; 6) *-yor olmak / bulunmak* – континуальне (тривале) значення II.

8. Перифрастична форма *-miş olmak / bulunmak* має своїм прототипним значенням аспектуальне значення стану, який виник унаслідок минулої дії й існує на момент комунікації або в певній точці відліку, тобто завжди позначає дію, яка характеризується з погляду своєї завершеності, дію перфектну, при цьому перфект найчастіше постає як статальний. Її функціонування як обов'язкового елемента висловлення – у смислорозрізняльному значенні – інколи виходить на перший план у тому разі, коли перифрастична форма використовується разом з тими граматичними утвореннями, яким не властиве чітке розмежування часових планів або які є індиферентними з погляду темпорального наповнення. Звернімо в цьому контексті увагу на можливість видового розмежування дії в теперішньому часі в турецькій мові, що неможливо в українській мові.

9. Неоднозначними є семантична структура й функціональні характеристики перифрастичної форми, головна частина якої виражена дієприкметником *-ecek*. Названий дієприкметник сам по собі має широкий спектр модальних значень, у зв'язку з чим можемо констатувати, що аспектуальний складник перифрастичної форми *-ecek olmak / bulunmak* є істотно нейтралізованим; сама по собі вона дає значення того, що дія перебуває в стані готовності до здійснення (свого роду "передмайбутня дія"), однак у своєму реальному використанні набуває цілої низки модальних відтінків, як-от: інтенція суб'єкта щодо реалізації певної дії, потенціальна змога суб'єкта виконати певну дію. Згадана перифрастична форма у "чистому" вигляді є доволі рідкісним явищем для сучасної турецької мови й найчастіше зустрічається у формі дієприкметника теперішнього-минулого часу (*-ecek olan*), і її можна вважати своєрідним медіальним утворенням між перифрастичними й псевдоперифрастичними формами. Додамо, що дієприкметник майбутнього часу, який є стрижневим елементом перифрастичної форми *-ecek olmak / bulunmak*, у сучасній турецькій мові найчастіше зустрічається в супроводі

післяйменника *gibi* і позначає стан готовності суб'єкта до виконання певної дії. Такі форми, зовні схожі на перифрастичні, усередині яких наявний післяйменник *gibi*, ми називаємо псевдоперифрастичними (квазіперифрастичними).

10. Перифрастична форма *-mek üzere olmak* є доволі рідкісною для турецької мови; вона перебуває в одному ряді з описаною вище перифрастичною формою *-ecek olmak / bulunmak* і так само позначає стан готовності дії до виконання з нейтралізацією аспектуального й активізацією модального компонентів, проте на відміну від форми *-ecek olmak / bulunmak* має лише модальну характеристику інтенції або темпоральну характеристику передмайбутньої дії (“дія, яка от-от має здійснитися”).

11. Перифрастична форма *-ir olmak / bulunmak* позначає початок виконання певної дії; при цьому з огляду на семантику дієприкметника теперішнього-майбутнього часу, який є головною частиною цієї перифрастичної форми, йдеться про дію, яка стає регулярною / постійною, звичною для суб'єкта. Перифрастична форма *-mez olmak / bulunmak* є формою, повністю антонімічною попередній, тобто позначає закінчення виконання певної дії; дві описувані перифрастичні форми є антонімічними одна одній із семантичного погляду й реалізують значення початку дії і завершення дії відповідно, причому йдеться не про просто початок чи завершення дії, що звичайно позначається за допомогою дієслів з починальним або завершувальним значенням, а таку дію, яка набуває (або, відповідно, втрачає) характер перманентної (або тривалої, регулярної) ознаки денотата.

12. Прогресивна перифрастична форма *-mekte olmak / bulunmak* позначає тривалу дію, яка наче “картинно” розгортається перед очима мовця (реалізує значення континуальної дії); прогресивна перифрастична форма майже ніколи не використовується в поєднанні з фінітним дієсловом у позиції присудка, оскільки за своїм прототипним значенням перетинається як з прогресивом, так і з деякими іншими формами. Усі прогресивні форми (як видо-часова, так і перифрастична) у турецькій мові завжди зосереджують увагу реципієнта на процесі картинного розгортання дії; в українській мові повного еквівалента такої форми немає.

13. Співвідноситься з прогресивною перифрастичною формою й континуальна перифрастична форма (*-yor olmak*), яка, не відрізняючись фактично за значенням, відрізняється за частотністю й сферами функціонування – розглядувана перифрастична форма звичайно не властива письмовому мовленню (за незначними нерегулярними випадками).

14. Перифрастичні форми є рудиментним явищем для сучасної турецької мови, тому з усього їх набору частотною є лише перфектна перифрастична форма, яка надає висловленню істотних смислових або уточнювальних характеристик; інші перифрастичні форми зустрічаються рідше (причому явно простежується тенденція до їх все рідшого використання) або ж є частотними лише в певних своїх граматичних реалізаціях (наприклад, форма *-ecek olan, -ecek oldu* тощо).

15. Усі дієприкметники турецької мови часто використовуються в супроводі післяйменника *gibi*, при цьому до їхньої основи може додаватися

абсентивний афікс предикативності *-miş*: *-yor gibi / -yormuş gibi, -ir gibi / -irmiş gibi, -ecek gibi / -ecekmiş gibi*, при цьому із семантичного погляду істотної різниці між такими формами немає, а абсентивний афікс предикативності швидше постає як зв'язувальний елемент, коли до дієприкметника необхідно додати особовий афікс (презентивний афікс предикативності). Перелічені форми звичайно використовуються в низці сталих псевдоперифрастичних конструкцій. Очевидною є семантична відмінність перифрастичних форм від псевдоперифрастичних – останні пов'язані передусім не з видовими, а з модальними характеристиками дії. Слід звернути увагу також на те, що в складі псевдоперифрастичних форм, на відміну від перифрастичних, окрім допоміжних дієслів *olmak / bulunmak* використовуються також й оказіонально допоміжні дієслова *uarmak / durmak / gelmek*; до псевдоперифрастичних належить також конструкція *-acağı / -ası gelmek*.

16. В українській мові немає подібних до перифрастичних форм аналітичних утворень або еквівалентних граматичних засобів, які реалізують весь спектр аспектуальних відношень. Основною причиною цього є те, що категорія виду в українській мові реалізується на рівні лексем, тому в переважній більшості випадків адекватним відповідником перифрастичних форм турецького дієслова є лексичні, а в деяких випадках – синтаксичні засоби.

Розділ 7

ТАКСИС

Категорія таксису. ФСП таксису: постановка проблеми.

Дихотомія "залежний таксис" – "незалежний таксис". Зв'язок таксису й часового порядку.

Структура ФСП таксису в турецькій і українській мовах. Засоби ФСП таксису. Таксисні значення.

Співвідношення категорій таксису, темпоральності й аспектуальності в турецькій і українській мовах.

В інтерпретації функціональної граматики семантична категорія таксису поряд з категоріями темпоральності, аспектуальності й модальності є одним з центральних понять темпорально-аспектуального комплексу будь-якої мови (набір семантичних категорій, які входять до складу темпорально-аспектуального комплексу, залежить від особливостей мови, яка є об'єктом вивчення). У цьому розділі монографії йдеться про сутність категорії таксису, особливості її реалізації в мовленні, специфіку ФСП таксису в турецькій і українській мовах.

За прийнятою в сучасній лінгвістиці дефініцією, таксис є мовною категорією, яка характеризує часові відношення між діями (у широкому сенсі – включаючи будь-які різновиди предикатів): одночасність / неодночасність, переривання, співвідношення головної та другорядної дій тощо [ЛЭС 1990: 503]. Таксис містить аспектуальну характеристику комплексу співвідносних у часі дій і може взаємодіяти з причинно-наслідковими, допустово-протиставними й іншими значеннями. З цього визначення зрозуміло, що таксис безпосередньо пов'язаний із семантичною категорією аспектуальності.

Категорія таксису досліджувалася декількома науковцями, насамперед адептами функціональної граматики. Мовні відношення, які належать до сфери таксису, значною мірою вивчені й описані насамперед на матеріалі російської й, частково, деяких інших мов [Недялков 2003: 156–174; Козинцева 2003: 175–189], зокрема у зв'язку з такими темами, як дієприслівники й дієприкметники, час (відносні часи й відносне вживання часових форм), вид (сполучуваність видових форм, "типи аспектуального контексту"), складнопідрядні речення, насамперед з підрядними часу. Разом з цим таксис, попри те, що він, без сумніву, посідає важливе місце в системі граматичних і семантичних категорій будь-якої мови, фактично ніколи не ставав об'єктом спеціального дослідження на матеріалі української і турецької мов. У зв'язку з цим можемо констатувати актуальність першочергового дослідження категорії таксису й відповідного ФСП як частини темпорально-аспектуального комплексу названої пари мов у зіставно-типологічному аспекті з метою визначення їх функціональних особливостей. Крім цього, як зазначає О.В.Бондарко, цілісне системне дослідження й опис таксису в російській або в якій-небудь іншій із слов'янських

(додамо – не лише слов'янських) мов лише розпочинається [Бондарко 2002: 512].

Поняття таксису в його відмінностях від поняття часу було визначено Р.Й.Якобсоном: таксис характеризує повідомлюваний факт відносно іншого повідомлюваного факту й безвідносно факту повідомлення (на відміну від часу, який характеризує повідомлюваний факт відносно факту повідомлення). Якщо час належить до числа категорій (так званих “шифтерів”), які містять указівку на відношення повідомлюваного факту і / або його учасників до факту повідомлення або до його учасників (порівняймо категорії числа, способу тощо), то таксис є однією з категорій (“не-шифтерів”), які не містять цих указівок (порівняймо категорії роду, числа, стану) [Якобсон 1972: 101]. Термін “таксис” був запропонований Р.Й.Якобсоном, хоча існують й інші назви на позначення цього явища – “відносний час”, “часова співвіднесеність” (О.І.Смирницький), “порядок” (*order*) – Л.Блумфілд, а також “ситуаційні типи” – Е.Кошмідер [Бондарко 2002: 503].

Відмінністю теорії Р.Й.Якобсона від інших, попередніх, схожих теорій полягає передусім у чіткому розмежуванні категорій часу й таксису (зокрема, Р.Й.Якобсон продемонстрував відсутність збігу навіть між категоріями таксису й відносного часу – останній, за Р.Й.Якобсоном, є лише різновидом таксису). Важливим також є те, що Р.Й.Якобсон диференціював дві принципово відмінні сфери таксису – залежний і незалежний таксис, вийшовши, таким чином, за межі власне відношень одночасності, передування й наступності (наприклад, на основі даних нівхської мови Р.Й.Якобсоном включені до сфери таксису значення переривання й допустовості). Р.Й.Якобсон, розглядаючи таксис як особливого роду функцію, згадує про різні засоби її реалізації – насамперед дієприслівники в їх поєднанні з основним дієсловом, а також послідовність дієслів. При цьому основна увага Р.Й.Якобсона була звернена на залежний таксис.

Залежний таксис визначений Р.Й.Якобсоном – стосовно нівхської мови і, з посиланням на Б.Уорфа, мови хопі – як категорія, яка виражає різні типи відношень до незалежного дієслова (одночасність, попередність, переривання, допустовість тощо). Як зазначає О.В.Бондарко, у російській мові основним засобом реалізації залежного таксису вважається дієприслівник, оскільки він вказує на повідомлюваний факт, який супроводжує інший – головний – повідомлюваний факт [Бондарко 2002: 503].

Таксис може бути виражений різними засобами, які утворюють відповідне ФСП, що перетинається з ФСП темпоральності й аспектуальності. Таксисні відношення існують у будь-якій мові, проте далеко не в усіх мовах – як окрема граматична категорія, що відрізняється від категорій часу й виду. Як зазначає Ю.С.Маслов, у багатьох мовах таксис не постає в якості особливої граматичної категорії, а об'єднується в межах однієї комбінованої категорії або з часом, або з видом. На думку Ю.С.Маслова, значення, які входять до сфери таксису, не є ані темпоральними, ані аспектуальними, а перебувають начебто “між” тими й іншими. Коли у висловленні наявні дві чи більше дієслівних форми, які мають видову семантику, відповідні аспектуальні значення вступають у взаємодію й отримують таксисні ознаки [Маслов 1978: 8–9].

На думку О.В.Бондарка, інваріантне значення таксису може бути визначене як часова співвіднесеність дій, яка виражається в поліпредикативних конструкціях; він виводить сукупність варіантних реалізацій інваріанта таксису: 1) відношення одночасності / неодночасності (попередності / наступності); 2) часова співвіднесеність дій у поєднанні з відношеннями зумовленості (причинними, умовними, допустовими); 3) взаємозв'язок дій у межах єдиного часового плану при неактуалізованості зазначених вище хронологічних відношень. В останньому випадку для смислу висловлення істотним є не хронологічне співвідношення двох дій, а значення зв'язаності, сполученості двох взаємопов'язаних компонентів позначуваної ситуації в межах єдиного часового плану, коли хронологічні відношення не актуалізуються [Бондарко 2002: 505–506]; у багатьох випадках виражається не диференційоване відношення одночасності / послідовності дій, а лише їх співрозташованість в єдиному “часовому просторі”, представленому у висловленні [ТФГ 1987: 253–256].

Як стає зрозуміло зі сказаного вище, у межах категорії таксису і, відповідно, ФСП таксису найбільш істотною традиційно вважається дихотомія “залежний таксис – незалежний таксис”. У сучасній функціональній граматиці панує думка, що залежний і незалежний таксис – це два типи часової співвіднесеності дій і відповідних синтаксичних структур (поліпредикативних конструкцій), які виділяються за ознакою наявності чи браку відношень “основний – залежний предикат” [Бондарко 2002: 508]. Таким чином, поняття “таксис” охоплює два типи співвіднесеності дій у часі в межах поліпредикативного комплексу: 1) співвіднесеність основного й залежного предикатів (залежний таксис, представлений у дієприслівникових, дієприкметникових і деяких інших конструкціях, які містять поєднання основної й залежної предикації); 2) співвіднесеність двох чи більше “рівноправних” предикатів (незалежний таксис у конструкціях з однорідними присудками, у складносурядних реченнях, у складнопідрядних реченнях різних типів) [Бондарко 2002: 508].

Насправді доцільність такої диференціації є доволі сумнівною, оскільки навряд чи є правильним “прив'язування” категоріальної семантики й функціональної специфіки таксису як семантичної категорії саме до структурних особливостей синтаксичної конструкції (дієприслівникові звороти, підрядні речення тощо), в якій використовуються предикати, що позначають дії, які вступають у таксисні відношення. У визначенні категоріальної семантики таксису ключовим поняттям є відмежування таксису від категорії часового порядку – за О.В.Бондарком, таке відмежування ґрунтується на наявності чи відсутності збігу між часовими планами, проте, на нашу думку, основним є тип взаємозв'язку між двома чи більше діями, співвіднесеними в межах дискурсу. Так, інтерпретація однієї з двох або більше дій як опорної для іншої (інших) завжди вказує на таксисні відношення (адже таксисні конструкції позначають те, що П.Ф.Фортунатов визначав як “відношення одного предмета думки до іншого” [Фортунатов 1956: 156]), тоді як проста співвіднесеність дій без наявності опорного типу зв'язку між ними має тлумачитися в межах

семантичної категорії часового порядку, яка в цілому підпорядковується категорії темпоральності.

З огляду на сказане вище можемо констатувати: таксис – це семантична категорія, яка позначає темпоральну взаємодію між двома або більше діями, одна з яких є опорною для іншої (інших). Актуальним питанням є визначення сутності й специфіки ФСП таксису, у нашому дослідженні – у зв'язку з турецькою та українською мовами.

Для граматики функціонально-семантичних полів важливим є їх дихотомічне членування на автономні й залежні. Під автономним ФСП маються на увазі ті, формальні (граматичні, лексичні) складники яких мають своєю первинною й основною функцією (прототипною функцією) реалізацію семантичної категорії, яка лежить в основі цього ФСП. Натомість у межах залежних ФСП наявні насамперед ті формальні засоби, для яких реалізація семантики категорії, що лежить в основі цього ФСП, є вторинною функцією. Безумовно, певні обмеження можуть накладатися й на периферійні елементи автономних ФСП, тому теорія первинних і вторинних функцій застосовується передусім до ядерних елементів відповідних ФСП. При цьому слід зробити ремарку, що залежний характер ФСП не унеможливорює повністю наявності низки засобів (лексичних, граматичних), для яких реалізація семантичної категорії, що лежить в основі певного ФСП, є первинною функцією (адже якби цих засобів, які формують ядро ФСП, бракувало б, не було б особливих підстав для виділення самого ФСП). Єдине зауваження стосується того, що в залежних ФСП такі засоби не становлять основну частину. Наприклад, у межах ФСП аспектуальності в турецькій мові, яке тлумачиться нами як залежне, є низка аналітичних (перифрастичних) форм, первинною функцією яких є позначення аспектуального характеру дії, проте такі форми не є основним засобом реалізації аспектуальної семантики, отже, ФСП, ядро якого вони складають, не може бути визнане автономним.

Серед ключових ФСП темпорально-аспектуального комплексу української мови автономними є ФСП темпоральності й аспектуальності. Часові форми, які є ядром ФСП темпоральності, своєю первинною функцією мають реалізацію темпоральних відношень – позначення часової характеристики дії відносно моменту комунікації; видові форми, а також так звані форми *aktionsart* (способу реалізації дії, або родів дії), які лежать в основі ФСП аспектуальності, своєю первинною функцією мають позначення характеру протікання дії тощо. Темпоральні й аспектуальні форми в українській мові взаємно не перетинаються, а лише кореспондуються.

Натомість у межах темпорально-аспектуального комплексу турецької мови автономними є ФСП темпоральності й екзистенційності (останнього немає в українській мові). Щодо інших семантичних категорій – аспектуальності, модальності, то вони реалізуються насамперед за допомогою тих самих форм, основною функцією яких є відображення в мовленні темпоральних відношень.

У зв'язку з теорією автономних і залежних ФСП можемо констатувати, що ФСП таксису як у турецькій, так і в українській мовах належить до класу автономних, причому як в турецькій, так і в українській мовах основним засобом реалізації таксисної семантики є система дієприслівників, хоча в межах

цих систем в обох мовах є істотні відмінності (про них ітиметься нижче). Одна з основних таких відмінностей (проте далеко не єдина) полягає в тому, що турецькому дієприслівнику набагато частіше ніж українському властиві, окрім таксисних, додаткові семантичні відтінки – причини, інтенції, швидкої зміни дій, фоновості тощо, саме тому в турецькій мові не всі дієприслівники можна зарахувати до ядра ФСП таксису у зв'язку з можливістю часткової й, навіть, повної нейтралізації таксисної (відносночасової) семантики. В українському дієприслівнику подібні додаткові семантичні елементи експлікуються набагато рідше, та й їхній набір, так само, як і власне кількість дієприслівникових форм, значно різниться в обох мовах.

Крім дієприслівників, які належать до ядра ФСП таксису, виділяємо й інші ядерні й периферійні елементи – окремо для турецької та української мов. Нагадаємо, що визначення центральних компонентів ФСП ґрунтовано насамперед на критерії найбільшої спеціалізації того чи іншого мовного засобу відносно розглядуваної функції, що звичайно пов'язано з категоріальним статусом значення, яке виражається, і регулярністю функціонування даної граматичної одиниці [Бондарко 2002: 513–514].

ФСП таксису в українській мові властиві такі формальні елементи: 1) дієприкметники (хоча вони в українській мові порівняно з турецькою доволі обмежені за словотвірними потенціями й сферами функціонування). Дієприкметники в українській мові так само, як і дієприслівники належать до ядра ФСП таксису й позначають додаткові характеристики опорної дії, проте мають атрибутивний характер синтаксичного використання й не мають, на відміну від дієприслівників, додаткових семантичних відтінків. Український дієприкметник, так само, як і прикметник, належить до класу предикатів, тому часто із синтаксичного погляду може використовуватися в позиції головного присудка (у цьому разі таксисні функції дієприкметника нейтралізуються); 2) прийменниково-відмінкові конструкції з віддієслівними іменниками (про ім'я дії як компонент незалежного таксису див. працю В.П.Казакова [Казаков 1994: 57–67]). Такі конструкції дублетні відповідним дієприслівниковим зворотам (наприклад, *Відповідаючи на запитання, він хвилювався – Під час відповіді на запитання він хвилювався*); 3) підрядні речення, синонімічні дієприслівникам (*Прокинувшись, він встав й умився – Коли він прокинувся, він встав й умився*). Зазначимо, разом з тим, що не будь-яка прийменниково-відмінкова конструкція або підрядне речення в українській мові (на відміну від турецької) може бути продубльоване дієприслівником – надто ж це валідне у випадку полісуб'єктних синтаксичних конструкцій, інтеграція яких в українській мові на основі дієприслівників неможлива.

За О.В.Бондарком, таксис – це не будь-яке часове співвідношення дій. Якщо немає єдиної часової межі двох (чи більше) дій, то немає підстав і для констатації таксисних відношень, наприклад, *Раніше і я так думав, а тепер не вірю їм*. Поняття гомогенності часового періоду та єдності часового плану містить однорідність дій з погляду їх конкретності / неконкретності (одночасності, типовості, атемпоральності тощо) [Бондарко 2002: 510]. Крім цього, таксисні відношення існують лише у межах висловлень, які являють собою мовленнєву реалізацію речення або надфразової єдності (складного

синтаксичного цілого). Коли ж ідеться про відношення між діями, які охоплюють ширші фрагменти тексту й навіть текст у цілому, О.В.Бондарко трактує не в межах категорії таксису, а в межах категорії часового порядку [Бондарко 2002: 511]).

До периферії ФСП таксису в українській мові належать співвідношення вищо-часових форм у складнопідрядних реченнях з підрядними умови, причини тощо, а також віддієслівно-іменникові конструкції з аналогічною семантикою, для яких таксисні відношення мають другорядне значення.

ФСП таксису в турецькій мові окрім дієприслівників інтегрує в собі такі формальні засоби: 1) дієприкметники, які є набагато ширшим за обсягом і сферами функціонування граматичним класом, ніж дієприкметники в українській мові. Важливим для сучасної турецької мови є те, що дієприкметники як предикати з синтаксичного погляду можуть утворювати лише центр розгорнутих дієприкметникових зворотів, і, на відміну від української мови, не можуть виступати в ролі присудка в реченні (хоча історично це їм було властиво, і релікти такого використання в сучасній турецькій мові трапляються, наприклад, у вигляді збігу деяких вищо-часових форм з формами дієприкметників – ідеться про абсентив-перфект і перфектний дієприкметник, аорист і атемпоральний дієприкметник тощо); 2) вербоїдні (герундіальні, масдарні й інфінітивні) конструкції, які майже завжди можуть бути продубльовані дієприслівниковими формами; 3) вищо-часові форми, в яких темпоральна семантика заміщується відносночасовою (таксисною) за умови наявності опорної дії (плюсквамперфект, імперфект, абсентив-перфект, зокрема в комбінації з перифрастичними формами). Остання група граматичних засобів належить до периферійних елементів ФСП таксису, оскільки своєю прототипною функцією вони мають реалізацію темпоральної (плюсквамперфект, імперфект) або аспектуальної (перифрастичні форми) семантики. У цьому контексті можемо відзначити, що таксисні ситуації завжди являють собою єдність власне таксисних й аспектуальних елементів; по суті це завжди аспектуально-таксисні ситуації [Бондарко 2002: 508]. Аспектуальні значення впливають на характер часових відношень між діями і на їхні сутнісні властивості. До периферії ФСП таксису в турецькій мові належать також герундіальні, масдарні й інфінітивні конструкції з причинною, цільовою тощо семантикою, для яких таксисні відношення мають другорядне значення.

Додамо також, що для реалізації таксисних відношень не є обов'язковою умовою співрозташованість двох чи більше граматичних форм, поєднаних відносночасовою семантикою, у межах однієї синтаксичної конструкції (речення) – таке співвідношення можливе (передусім у зв'язку з турецькою мовою) й у межах дискурсу, наприклад, коли йдеться про використання плюсквамперфекта [Сорокін 2003(в)].

Разом з формальними засобами, інтегрованими в межах ФСП таксису, важливими є також і таксисні значення, які реалізуються цими засобами. Таксисні значення в українській і турецькій мовах, незважаючи на їх типологічні відмінності, однакові: 1) значення одночасності дій – паралельна тривалість дій і фоновість; 2) передування однієї дії іншій; 3) наступність однієї дії відносно іншої. Незважаючи на однаковість наборів таксисних значень в

турецькій і українській мовах їх фактичні реалізації, зокрема з погляду можливості включення до їх семантики додаткових відтінків – причинності, допустовості тощо, істотним чином різняться, про що йтиметься нижче (під час дослідження окремих засобів реалізації таксисної семантики).

Таксисні значення завжди в поєднанні з аспектуальною семантикою й, інколи, іншими семантичними відтінками, латентно властивими відповідній граматичній формі або експлікованими у зв'язку із взаємодією із середовищем, формують важливі елементи концептуальної мовної картини світу турецької та української мов. Насамкінець зазначимо, що, на відміну від категорії аспектуальності, категорія таксису ніколи не перетинається безпосередньо з категорією темпоральності – вони взаємодіють як взаємовиключні явища, що перебувають у діалектичній єдності.

ВИСНОВКИ

1. Таксис є мовною категорією, яка характеризує часові відношення між діями (у широкому розумінні, включаючи будь-які різновиди предикатів): одночасність / неодноразовість, переривання, співвідношення головної та другорядної дій тощо. Таксис містить аспектуальну характеристику комплексу співвідносних у часі дій і може взаємодіяти з причинно-наслідковими, допустово-протиставними й іншими значеннями.

2. Таксис може бути виражений різними засобами, які утворюють відповідне ФСП, що перетинається з ФСП темпоральності й аспектуальності. Таксисні відношення існують у будь-якій мові, проте далеко не в усіх мовах – як окрема граматична категорія, що відрізняється від категорій часу й виду. У визначенні категоріальної семантики таксису ключовим поняттям є відмежування таксису від категорії часового порядку; основним у такому розмежуванні є тип взаємозв'язку між двома чи більше діями, співвіднесеними в межах дискурсу. Так, інтерпретація однієї з двох або більше дій як опорної для іншої (інших) завжди вказує на таксисні відношення, тоді як проста співвіднесеність (колокація) дій без наявності опорного типу зв'язку між ними має тлумачитися в межах семантичної категорії часового порядку, яка в цілому підпорядковується категорії темпоральності. Отже, у запропонованій інтерпретації таксис – це семантична категорія, яка позначає темпоральну взаємодію між двома або більше діями, одна з яких є опорною для іншої (інших).

3. Як у турецькій, так і в українській мовах основним засобом реалізації таксисної семантики є передусім система дієприслівників, хоча в межах цих систем в обох мовах є істотні відмінності. Одна з основних таких відмінностей (проте далеко не єдина) полягає в тому, що турецькому дієприслівнику набагато частіше ніж українському властиві, окрім таксисних, додаткові семантичні відтінки – причини, інтенції, швидкої зміни дій, фоновості тощо, саме тому в турецькій мові не всі дієприслівники можна зарахувати до ядра ФСП таксису у зв'язку з можливістю часткової редукації чи навіть і повної нейтралізації таксисної семантики. В українському дієприслівнику подібні додаткові

семантичні елементи експлікуються набагато рідше, та й їхній набір, так само, як і власне кількість дієприслівникових форм, значно різниться в обох мовах.

4. ФСП таксису в українській мові властиві такі формальні елементи: 1) дієприкметники (хоча вони в українській мові порівняно з турецькою доволі обмежені за словотвірними потенціями й сферами функціонування). Дієприкметники в українській мові так само, як і дієприслівники, належать до ядра ФСП таксису й позначають додаткові характеристики опорної дії, проте мають атрибутивний характер синтаксичного використання й не мають, на відміну від дієприслівників, додаткових семантичних відтінків. Український дієприкметник, так само, як і прикметник, належить до класу предикатів, тому часто із синтаксичного погляду може використовуватися в позиції головного присудка (у цьому разі таксисні функції дієприкметника нейтралізуються); 2) прийменниково-відмінкові конструкції з віддієслівними іменниками. Такі конструкції дублетні відповідним дієприслівниковим зворотам; 3) підрядні речення, які нерідко є синонімічні дієприслівникам. Зазначимо, разом з тим, що не будь-яка прийменниково-відмінкова конструкція або підрядне речення в українській мові (на відміну від турецької) може бути продубльоване дієприслівником – надто ж це валідне у випадку полісуб'єктних синтаксичних конструкцій, інтеграція яких в українській мові на основі дієприслівників неможлива.

5. До периферії ФСП таксису в українській мові належать співвідношення вищо-часових форм у складнопідрядних реченнях з підрядними умови, причини тощо, а також віддієслівно-іменникові конструкції з аналогічною семантикою, для яких таксисні відношення мають другорядне значення.

6. ФСП таксису в турецькій мові окрім дієприслівників інтегрує в собі такі формальні засоби: 1) дієприкметники, які є набагато ширшим за обсягом і сферами функціонування граматичним класом, ніж дієприкметники в українській мові. Важливим для сучасної турецької мови є те, що дієприкметники як предикати із синтаксичного погляду можуть утворювати лише центр розгорнутих дієприкметникових зворотів, і, на відміну від української мови, не можуть виступати в ролі присудка в реченні (хоча історично це їм було властиво, і релікти такого використання в сучасній турецькій мові трапляються, наприклад, у вигляді збігу деяких вищо-часових форм з формами дієприкметників – ідеться про абсентив-перфект і перфектний дієприкметник, аорист і атемпоральний дієприкметник тощо); 2) вербоїдні (герундіальні, масдарні й інфінітивні) конструкції, які майже завжди можуть бути продубльовані дієприслівниковими формами; 3) вищо-часові форми, в яких темпоральна семантика заміщується відносночасовою (таксисною) за умови наявності опорної дії (плюсквамперфект, імперфект, абсентив-перфект, зокрема й у комбінації з перифрастичними формами). Остання група граматичних засобів належить до периферійних елементів ФСП таксису, оскільки своєю прототипною функцією вони мають реалізацію темпоральної (плюсквамперфект, імперфект) або аспектуальної (перифрастичні форми) семантики. У цьому контексті можемо відзначити, що таксисні ситуації завжди являють собою єдність власне таксисних й аспектуальних елементів; по суті це завжди аспектуально-таксисні ситуації. Аспектуальні значення впливають на

характер часових відношень між діями і на їхні сутнісні властивості. До периферії ФСП таксису в турецькій мові належать також герундіальні, масдарні й інфінітивні конструкції з причинною, цільовою тощо семантикою, для яких таксисні відношення мають другорядне значення.

7. Таксисні значення в українській і турецькій мовах, незважаючи на їх типологічні відмінності, однакові: 1) значення одночасності дій – паралельна тривалість дій і фоновість; 2) передування однієї дії іншій; 3) наступність однієї дії відносно іншої. Незважаючи на однаковість наборів таксисних значень в турецькій і українській мовах їх фактичні реалізації, зокрема з погляду можливості включення до їх семантики додаткових відтінків – причинності, допустовості тощо, істотним чином різняться.

ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІІ ТАКСИСНОЇ СЕМАНТИКИ

СИСТЕМИ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У СУЧАСНИХ ТУРЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Сутність категорії дієприкметника в турецькій і українській мовах.

Дослідження турецьких дієприкметників у працях вітчизняних і зарубіжних тюркологів.

Продуктивні й непродуктивні дієприкметникові форми в турецькій мові.

Критерії класифікації дієприкметників у турецькій і українській мовах.

Класифікація дієприкметників у турецькій і українській мовах.

Подібності й контрасти в системах дієприкметників у турецькій і українській мовах.

Дієприкметник як особлива частина мови вперше був виділений у граматиці Діонісія Фракійського (170–190 до н.е.), а сам термін “дієприкметник” (*metoxe*) уведений в обіг засновниками школи стоїків ще приблизно в третьому столітті до н.е. Проте незважаючи на таку давню “історію” дієприкметник і досі залишається однією з найбільш суперечливих граматичних категорій будь-якої мови – його, за висловом В.В.Виноградова, “гібридний” характер спричинив те, що багато науковців давали йому дуже неоднозначні, інколи діаметрально протилежні дефініції. Так, на матеріалі російської мови дієприкметник визнавали і самостійною частиною мови [Ломоносов 1952: 407], і особливою змішаною частиною мови [Пешковский 1956: 128], і своєрідними дієслівними прикметниками [Шахматов 1941: 470; Шахматов 2007], і “гібридними дієслівно-прикметниковими формами” [Виноградов 1972: 272], і однією з форм словозмінної транспозиції дієслова [ЛЭС 1990: 399]; з 80-х років минулого століття все більше мовознавців відносять дієприкметники до форм дієслова [РГ 1980(а); РГ 1980(б)].

В українській лінгвістичній традиції для позначення дієприкметника використовувалися різні терміни, як-от: “причасник”, “дієприложник”, “прикметник часівниковий”, “дієслівний прикметник” [ЕУМ 2000: 141], а власне термін “дієприкметник” закріпився в українському мовознавстві в 30-х роках ХХ століття після виходу “Українського правопису” [Український правопис 1933]. На сьогоднішній день в індоєвропеїстиці переважає дефініція, згідно з якою дієприкметником вважають нефінітну форму дієслова (вербоїд), яка позначає ознаку імені (особи, предмета), пов’язану з дією, і має атрибутивне використання [ЛЭС 1990: 399; ЕУМ 2000: 141; Кучеренко 1967; Гнатюк 1982: 21–29]. Таке визначення є доволі умовним, оскільки ознака нефінітності (тобто неособовості), яка є фактично універсальною для індоєвропейських (зокрема й української) мов, нівелюється в разі додавання до об’єкта дослідження матеріалу деяких інших, наприклад, тюркських мов, оскільки для значної частини тюркських дієприкметників особовість є релевантною граматичною

категорією. Крім того, власне атрибутивне використання є основною, але не єдиною синтаксичною функцією дієприкметника.

Дієприкметник у турецькій мові, надто ж у зіставленні з аналогічною граматичною категорією в українській, попри своє значення для всієї мовної системи, ніколи не був об'єктом спеціального лінгвістичного дослідження. Отже, можемо констатувати актуальність окремого вивчення системи дієприкметників у турецькій мові – як з погляду оптимізації класифікаційних критеріїв і здійснення власне класифікації, так і з погляду дослідження функціонально-семантичних особливостей системи дієприкметників турецької мови, насамперед у зв'язку з теорією функціонально-семантичних полів, зокрема ФСП таксису.

Попри те, що дієприкметник у турецькій мові ніколи не ставав об'єктом спеціального лінгвістичного дослідження, в наявних джерелах (єдиній академічній граматиці турецької мови А.М.Кононова й декількох підручниках) згадується про дієприкметник, передусім у плані практичного використання. Дефініції вітчизняних і закордонних тюркологів і досі залишаються доволі сумнівними й дають підґрунтя для дискусій. Так, А.М.Кононов у першому виданні своєї граматики турецької мови [Кононов 1995] розглядає дієприкметник як віддієслівний прикметник, що функціонує в якості означення [Кононов 1995: 218], виділяючи чотири форми дієприкметників: дієприкметник теперішнього часу, дієприкметник теперішнього-майбутнього часу, дієприкметник минулого часу, дієприкметник майбутнього часу, а також низку перифрастичних дієприкметникових форм [Кононов 1995: 223]. Проте вже в граматиці 1956 року, яка й досі залишається найбільш повною (і, фактично, єдиною, хоча й багато в чому застарілою) науковою граматикою сучасної турецької мови, А.М.Кононов взагалі відмовляє дієприкметникам (за винятком дієприкметника теперішнього-минулого часу на *-an / -en*) у праві на статус окремої морфологічної категорії, вважаючи дієприкметник “лише однією із синтаксичних функцій деяких часових основ дійсного способу” [Кононов 1956: 251]; з наведеного визначення бере початок доволі розхожий у тюркології, на наш погляд, сумнівний термін “дієприкметник-основа часу”. З огляду на таку думку в розділі “Морфологія” А.М.Кононов описує єдиний, на його думку, турецький дієприкметник – на *-an / -en* і низку перифрастичних форм, стрижневим конститuentом яких є допоміжне дієслово *olmak* у формі дієприкметника – *olan* [Кононов 1956: 252–254]. Після цього в розділі “Синтаксис” автор розглядає під рубрикою “Дієприкметники” п'ять форм (додаючи до описаних ним у попередньому виданні граматики ще й форму “*-mekte olan*”, яка насправді є не дієприкметником, а перифрастичною формою) як предикативне означення, наділене часовими значеннями, що постає у вигляді ядра розгорнутого означення (розгорнутого означального звороту) [Кононов 1956: 470]. Тобто А.М.Кононов фактично спростовує свою ж тезу про наявність у турецькій мові лише єдиної морфологічної дієприкметникової форми, адже той факт, що дієприкметники перенесені до розділу “Синтаксис” фактично в незмінному вигляді не перетворює їх автоматично на синтаксичну категорію.

Закладена А.М.Кононовим традиція опису граматичної системи турецької мови, зокрема й системи дієприкметників, лише з незначними змінами

відтворюється й донині в усіх вітчизняних (радянських, а потім й у російських та українських) тюркологічних джерелах. Дуже показовим з цього погляду є підручник турецької мови П.С.Аровіної і В.І.Сурової. За визначенням авторів, “дієприкметник у турецькій мові, так само, як і в російській, є дієслівною формою, яка виражає ознаку предмета, що виявляється в часі” [Аровина, Сурова 1974: 156]. При цьому зауважується, що “турецькі дієприкметники, як і російські, зберігають такі граматичні значення дієслова, як: перехідність / неперехідність, стан, вид і час” [Аровина, Сурова 1974: 156] (особливо цікавою у цьому контексті є згадка про збереження категорії виду, яка традиційно в тюркології, надто ж у вітчизняній традиції, не вважається релевантною для турецького дієслова). Поряд з цим автори зазначають, що “турецькі дієприкметники, на відміну від російських, не являють собою окремої морфологічної категорії. Основа простого часу дійсного способу виконує в турецькій мові дві синтаксичні функції: означення й присудка” [Аровина, Сурова 1974: 156]. І зовсім уже несподіваним є теза авторів, яка багато в чому суперечить підходам вітчизняної тюркологічної школи, про те, що в турецькій мові є “дієприкметник – основа теперішнього часу на *-yor* і дієприкметник – основа минулого часу на *-di*” [Аровина, Сурова 1974: 156].

П.С.Аровіна й В.І.Сурова, так само, як і автори інших відомих підручників турецької мови – П.І.Кузнецов [Кузнецов 2000(б)], Л.М.Дудіна [Дудина 1994] – розглядають чотири основні форми дієприкметника – теперішнього-минулого часу на *-an*, минулого на *-miş*, теперішнього-майбутнього часу *-ır*, майбутнього часу на *-acak*. Разом з тим, згадані тюркологи не вдаються до будь-яких науково нових теоретичних узагальнень.

Багато в чому відмінним і, на наш погляд, набагато логічнішим, є підхід до дієприкметників турецьких мовознавців – М.Хенгірмена, Т.Н.Генджана, М.Ергіна, а також відомого англійського тюрколога Дж.Л.Льюїса. Принциповою відмінністю концепцій названих науковців є включення до сфери дієприкметників так званих особових дієприкметників, які вітчизняним тюркологами розглядалися як аморфне й незрозуміле явище – *-dik*-форма. Причиною того, що радянські тюркологи не могли включити згадану форму до класу дієприкметників, є її особовий характер, тобто наявність в її складі спеціального морфологічного експонента, який вказує на суб’єкта – виконавця дії, позначеної дієприкметником. Такий “особовий” характер суперечить прийнятому в європейському мовознавстві (зокрема в русистиці – згадаймо хоча б наведені вище цитати з підручника П.С.Аровіної й В.І.Сурової, де повсякчас іде посилення на аналогічні чи подібні явища в російській мові) визначенню дієприкметника як неособової форми, через що й виникла “*-dik*-форма” як специфічне явище в турецькій мові.

Відчував таку невідповідність і Дж.Л.Льюїс, який, диференціюючи *the personal participles*, зазначав, що “цей термін не є повністю задовільним” [Lewis 1975: 163] (у своїй попередній праці – самовчителі турецької мови – Дж.Л.Льюїс використав термін “відносний дієприкметник” – *the relative participle*, який, згідно з пізнішою думкою автора, є зовсім незадовільним [Lewis 1975: 163]). Цікавим є також те, що Дж.Л.Льюїс окрім чотирьох “традиційних” дієприкметників (*-an*, *-miş*, *-acak*, *-ır*) окремо виділяє також дієприкметник на *-*

ası (за авторською термінологією – *the future participle II*), з чим важко погодитися, оскільки ця граматична форма не є продуктивною в сучасній турецькій мові й зустрічається лише в низці сталих виразів.

Щодо турецьких лінгвістів, то вони, напевне, сприймаючи особові дієприкметники як органічні для себе й своєї мови явища, взагалі не роблять відносно них жодних застережень і не вигадують для них спеціального терміна. Наприклад, один з найвідоміших сучасних турецьких лінгвістів М.Хенгірмен поділяє всі дієприкметники на три групи – *Geniş zaman ortaçları* (дієприкметники широкого часу), *Gelecek zaman ortaçları* (дієприкметники майбутнього часу), *Geçmiş zaman ortaçları* (дієприкметники минулого часу), причому особові дієприкметники разом з дієприкметниками теперішнього-майбутнього часу розглядаються як дієприкметники широкого часу [Hengirmen 2002: 251]. Цікавим є те, що М.Хенгірмен серед дієприкметників теперішнього часу виділяє й форму *-ıcı*, яку, наприклад, А.М.Кононов зараховує до класу віддієслівних прикметників, а афікс *-ıcı* вважає словотворчим. Подібний підхід (з деякими неістотними відмінностями) спостерігається і в інших граматиках турецьких авторів [Ediskun 2006; Gencan 1966; Gencan 2001; Ergin 1996].

З огляду на сказане вище можемо дійти кількох висновків: по-перше, під час розгляду категорії дієприкметника в турецькій мові важливим є розрізнення синхронного та діяхронічного планів. Якщо ми поглянемо на це мовне явище в діяхронії, то дійсно, як це можна побачити в багатьох із згаданих вище праць, кидається в очі генетичний зв'язок між дієприкметниками й особовими формами дієслова, які являють собою поєднання дієприкметників з особовими займенниками, трансформованими в процесі історичного розвитку тюркських мов у афікси предикативності. Проте на сучасному етапі розвитку турецької мови такий зв'язок не є релевантним, тому правильно досліджувати дієприкметники, з одного боку, й особові форми дієслова, з іншого боку, як окремі граматичні явища. По-друге, для диференціації й класифікації турецьких дієприкметників доволі істотним критерієм є їх функціональність у сучасній мові. Так, уся сукупність дієприкметників може бути дихотомічно поділена на: 1) дієприкметники, які активно функціонують у сучасній турецькій мові, на використання яких не накладаються обмеження; 2) дієприкметники, які можна назвати рудиментними, або реліктовими – їх твірні й функціональні потенції значною мірою обмежені, тобто вони використовуються лише (або переважно) у сталих формах.

До першої групи належать дієприкметники, утворені за допомогою афіксів *-en / -miş / -ecek / -dik*; до другої – дієприкметники, утворені з допомогою афіксів *-ir / -esi*. Що стосується двох останніх форм, коротко зупинимось на їхніх характеристиках, оскільки не повертатимемося до них надалі (вони не становлять інтересу з погляду дослідження системи граматичних дієприкметникових форм сучасної турецької мови і їх еквівалентів в українській мові).

Афікс *-ir* у сучасній турецькій мові є продуктивним граматичним афіксом аориста [Сорокін 2005(а)] і непродуктивним афіксом, який на більш ранніх етапах розвитку мови був дієприкметниковим формантом із значенням атемпоральної дії, яка має характер іманентної ознаки об'єкта (предмета,

особи). У лексиконі (основному словниковому фонді) сучасної турецької мови закріплені релікти вияву цієї колишньої граматичної форми – лексеми, які на сьогодні є прикметниками (історично – дієприкметниками, що піддалися ад’ективації), причому прикметники найчастіше використовуються у сталих словосполученнях, й іменниками (історично – дієприкметниками, що піддалися субстантивації); зауважимо, що сему “іманентно властива ознака дії” можна й сьогодні простежити в семантичній структурі таких лексем, наприклад: прикметники – *yanar dağ* – вулкан (> гора, що (завжди) горить), *çıkış yolu* – вихід (> дорога, якою можна вийти), *bilir kişi / bilirkişi* – експерт (> людина, яка знає), іменники – *gider* – видаток (> те, що йде / уходить), *gelir* – прибуток (> те, що приходить / надходить), *çukuk* – провалля, безвихідь (> місце, звідки не можна вийти), *yağar* – письменник (> людина, яка пише).

Зважаючи на те, що в тюркській правовій й у тюркських (зокрема й турецькій) мовах атемпоральний дієприкметник був доволі функціональним, кількість його сталих реліктів у лексиконі сучасної турецької мови є значною. Разом з тим, значення, яке було властиве цьому дієприкметникові на більш ранніх етапах розвитку турецької мови, сьогодні реалізується за допомогою дієприкметника *-an / -en*, який прибрав на себе весь спектр значень в площині одночасності й попередності дії (тобто ми маємо шлях до спрощення системи дієприкметникових форм у турецькій мові, коли один дієприкметник може реалізовувати значення одночасності й попередності, теперішнього й минулого (відносних) часів, чого не можна сказати про систему видо-часових форм, де такого спрощення не відбулося). Додамо також, що продуктивне використання дієприкметника *-ir* дуже рідко можна зустріти в текстах деяких функціональних стилів або жанрів (наприклад, релігійних) або ж в окремих діалектних реалізаціях, проте в цілому синхронний зріз сучасної турецької мови дозволяє зробити висновок про недоцільність включення згаданої форми до системи дієприкметників.

Інший з двох названих вище дієприкметників на *-esi* також не є продуктивним в сучасній турецькій мові, тому до системи дієприкметників долучений бути не може, проте був доволі функціональним ще кілька століть тому, маючи значення майбутньої (відносної) / наступної дії, ускладненої модальним відтінком можливості, рідше необхідності або зобов’язання. У сучасній турецькій мові весь спектр значень цієї форми реалізується за допомогою неособового дієприкметника *-ecek*. Приклад історичного використання дієприкметника *-esi*: *Ne kapı vardır giresi / Ne nimet vardır yiyesi / Ne ışık vardır göresi / Dün olmuş dünür günleri* – Тут немає дверей, через які можна було б увійти / У них (уже) немає їжі, яку можна було б їсти / Немає такого світла, яке вони могли б побачити / Їхні дні стали вчорашнім днем [Emre 1995: 176].

Зауважимо, що в сучасній турецькій мові, так само, як і в попередньому випадку, залишилася низка сталих виразів, в яких зустрічається досліджувана форма, причому найчастіше експонент *-esi* використовується в прокльонах і є ознакою негативної конотації висловлення наприклад: *Gözü çikası* – Щоб він осліп. *Yere batası* – Щоб він крізь землю провалився. *Geberesi* – Щоб він здох.

Цікавим є те, що в сучасній турецькій мові можна зустріти активно використовуваний дієприкметниковий комплекс, інтегрований на основі непродуктивного афікса *-esi*, у поєднанні з давальним відмінком і післяйменником *kadar / dek / değin*, який має лімітативне значення (“до того, як...”, “доти, як...”), функціонуючи як синонім поширенішого дієприслівникового комплексу, утвореного на основі дієприслівника *-ince* в давальному відмінку, а також аналогічного за значенням дієприкметникового комплексу, інтегрованого на основі дієприкметника *-en* у давальному відмінку з тими самими післяйменниками; ці три форми найчастіше утворюють розгорнутий обставинний зворот з лімітативним значенням, наприклад: *Kitabı okuyunca dek / okuyana dek / okuyasıya dek uyuymatayacağıım – Я не зможу заснути, доки не прочитаю (цю) книжку.*

Підсумовуючи сказане вище, зазначимо, що система дієприкметників у сучасній турецькій мові складається з чотирьох продуктивних дієприкметників, на критеріях класифікації й загальних характеристиках яких ми зупинимося нижче.

В українському мовознавстві найпоширенішою є думка, що дієприкметник – це неособова форма дієслова. Дієприкметник відзначається подвійною природою на всіх рівнях мови: до дієслівних тяжіють категорії стану, виду, часу дієприкметника, до прикметникових – категорії роду, числа, відмінка [ЕУМ 2000: 141–143]. Згідно із загальноприйнятими класифікаційними критеріями дієприкметники в українській мові поділяються на групи за декількома ознаками: 1) наявність категорії стану визначила поділ дієприкметників на активні (*гарцюючий вершник, онімільий хлопець, порожевіле обличчя*) й пасивні (*обвитий хмелем, перерубаний сокирою, досліджуваний інститутом*). В українській мові пасивні дієприкметники становлять найчисленнішу групу; 2) за видовою ознакою українські дієприкметники поділяються на дієприкметники доконаного (*завезений*) і недоконаного (*благаючий*) виду залежно від вихідного дієслова; 3) за таксисними (відносночасовими ознаками) українські дієприкметники поділяються на такі, що позначають дію, одночасну головній, і дію, що передує головній; в українській мові, на відміну від турецької, дієприкметникові фактично не властива таксисна ознака наступності дії.

Окремою й доволі цікавою в зіставному плані є проблема твірних потенцій дієприкметників. Так, якщо в турецькій мові дієприкметник може бути утворений від будь-якого дієслова, незалежно від жодних його вихідних параметрів, то в українській мові на творення дієприкметників накладаються істотні обмеження: наприклад, форми активних дієприкметників, які є доволі нечисленною й нечастотною за функціональними характеристиками групою дієприкметників, можуть утворюватися лише від тих семантичних груп дієслів, що виражають дію поза об’єктними відношеннями [Медушевський та ін. 1975: 263]. У сучасній українській мові дієприкметники, пов’язані з назвою особи, краще замінити на зворот “*той, що / який*”; те саме стосується й дієслів, пов’язаних з об’єктними відношеннями; зовсім не утворюються в українській мові дієприкметники від дієслів із зворотною семантикою (суфіксом *-ся*); пасивні дієприкметники творяться лише від перехідних дієслів і виражають

динамічну ознаку об'єкта при неназваному логічному чи при пасивному суб'єкті.

Жодне з цих обмежень не релевантне для системи дієприкметників турецької мови, тому можемо констатувати, що актуальною проблемою є еквівалентний і адекватний переклад турецьких дієприкметників українською мовою й навпаки (ця проблема є перспективною з погляду перекладознавчих досліджень). Додамо, що в українській мові є також спеціальні незмінні предикативні форми, співвідносні з пасивними дієприкметниками (на *-но, -то*), які завжди виконують функцію присудка в реченні (додамо, що в турецькій мові предикативне використання дієприкметникові невластиве, на відміну від української, де дієприкметник може виступати іменною частиною складеного іменного присудка, чи російської мови, де крім того існують спеціальні короткі форми дієприкметників). У турецькій мові відповідником українських предикативних форм на *-но, -то* завжди постають форми абсентива-перфекта [Сорокін 2003(д)].

Під час порівняння тих ознак, які можуть лежати в основі класифікації дієприкметників у турецькій і українській мовах, доходимо таких висновків: 1) класифікація за становою ознакою є неістотною для турецького дієприкметника, оскільки будь-яка дієслівна форма в турецькій мові (предикативна, напівпредикативна, непередикативна), навіть інфінітив, обов'язково перебуває в одному з п'яти станів – активному, пасивному, зворотному, взаємно-сумісному, спонукальному. Звичайно, можна говорити про правильність критеріїв виділення станів, про їхню кількість тощо, але ця проблема в принципі не пов'язана з категорією дієприкметника й має бути предметом окремого дослідження; 2) видова ознака так само не може бути основою для класифікації турецьких дієприслівників, оскільки значення виду нерелевантне для турецького дієприкметника (за винятком того випадку, коли йдеться про дієприкметник *-miş* і перифрастичні форми турецького дієслова у формі дієприкметника) – турецький дієприкметник залежно від конкретної комунікативної ситуації може позначати дію як фактичну, так і тривалу [Сорокін 2006(б)].

Отже, єдиною спільною класифікаційною ознакою, чинною і для турецької, і для української мови, є таксис. З погляду своїх таксисних характеристик турецькі дієприкметники можуть позначати: 1) дію, одночасну дії, позначеній присудком – дієприкметник теперішнього-минулого часу *-an / -en* (в українській мові це активний дієприкметник теперішнього часу або відповідна описова конструкція); 2) дію, яка передує дії, позначеній присудком – дієприкметник теперішнього-минулого часу або перфектний дієприкметник *-miş* (в українській мові це активний дієприкметник минулого часу, пасивний дієприкметник або відповідна описова конструкція); різниця між двома названими дієприкметниковими формами турецької мови пролягає на видовому рівні; 3) дію, яка відбувається вслід за дією, позначеною присудком – дієприкметник *-ecek*, причому така дія завжди ускладнена модальним відтінком можливості, рідше необхідності / зобов'язання (в українській мові відповідника в системі дієприкметників немає, використовуються описові конструкції). Крім того, турецький особовий дієприкметник, який має дві фактичні формальні

реалізації – *-diği* та *-eseği* – може позначати дію, що є одночасною головної або передує їй (*-diği*), або ж дію наступну відносно головної з наявністю модального відтінку можливості, рідше необхідності / зобов'язання (*-eseği*). Відмінність особового дієприкметника від неособового полягає не в таксисних чи видових характеристиках, а в наявності спеціального форманта, який вказує на суб'єкта – виконавця другорядної дії; в українській мові відповідником таких дієприкметників найчастіше виступає підрядне означальне речення.

З наведених вище дескрипцій стає зрозуміло, що системи дієприкметників турецької та української мов попри наявність низки подібностей (наприклад, у синтаксичному використанні, частково в таксисних характеристиках, можливості субстантивзації чи ад'єктивзації, граматичних особливостях – ідеться про наявність категорії стану, збереження моделей керування), мають значні відмінності (наявність особових дієприкметників, ширші твірні й функціональні потенції турецького дієприкметника порівняно з українським, можливості предикативного використання, видові характеристики, наявність описових (перифрастичних) форм у турецьких дієприкметниках, які мають властивість вужчої специфікації значення другорядної дії, наявність аспектів заперечення, можливості й неможливості в турецького дієприкметника, характер об'єктних відношень у дієприкметників тощо).

ТУРЕЦЬКІ ОСОБОВІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ І ЇХ ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЕКВІВАЛЕНТИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Особові дієприкметники як одна з ключових контрастних відмінностей між турецькою і українською мовами.

Структурні й функціональні особливості особових дієприкметників і їхні українські еквіваленти. Таксисні характеристики турецьких особових дієприкметників й еквівалентних їм українських складнопідрядних речень і пасивно-дієприслівникових зворотів.

Оформлення генітива в розгорнутих додаткових особово-дієприкметникових зворотах як ключова проблема їх інтеграції.

Зіставлення граматичних систем (і ширше – лексичних і граматичних засобів) турецької і української мов, а також способів мовленнєвого відображення явищ екстралінгвального світу (концептуальних картин світу обох мов) дає змогу дійти висновку про існування між цими мовами двох ключових (концептуальних) контрастів, які "проходять червоною ниткою" фактично через усі (або, принаймні, переважну більшість) мовленнєвих реалізацій. Цими контрастними відмінностями є абсентивність / презентивність (про неї вище в контексті дослідження ФСП модальності) і синтаксичні системи, а саме – система складнопідрядних речень, дієприслівників і дієприкметників. Якщо абсентивність / презентивність є модальним компонентом, який супроводжує всю систему видо-часових форм турецької мови і є лакунарним (безеквівалентним) явищем з погляду української мови, то синтаксичні утворення (конструкції, звороти, синтаксичні комплекси тощо) є насамперед

засобами реалізації таксисної семантики, про яку і йдеться в цьому розділі монографії; на відміну від абсентивності / презентивності у випадку із синтаксичними явищами говоримо переважно не про лакунарність, а про функціональну еквівалентність і лише вряди-годи про часткову безеквівалентність.

Основна відмінність у синтаксичних системах досліджуваних мов зводиться до такого: 1) широка представленість в українській мові складнопідрядних речень (з підрядними обставинними – часу, мети, причини і т.д., додатковими, означальними тощо¹), яких майже немає в турецькій мові; у ній можемо говорити лише про обмежені випадки натрапляння на складнопідрядні речення – маємо таких чотири типи з доволі обмеженими функціональними характеристиками, більшість з яких інтегровані на основі сполучника *ki* – *що, який*, запозиченому з генетично спорідненої з українською перської мови; у переважній більшості випадків українським складнопідрядним реченням у турецькій мові відповідає розгалужена система дієприслівників і дієприкметників, а також ґрунтованих на них вторинних синтаксичних утворень; 2) наявність у турецькій мові незвичного для української мови особового дієприкметника (про нього, власне, і йтиметься у цій частині нашої праці), який функціонально відповідає багатьом українським складнопідрядним реченням, насамперед з підрядними означальними, а також є базою для вторинного утворення шляхом транспозиції інших синтаксичних форм, насамперед вторинних дієприслівників (псевдодієприслівників і дієприслівникових комплексів); 3) наявність у турецькій мові кількісно значної системи дієприслівників (як власне дієприслівників, так і псевдодієприслівників), яких є на кілька порядків більше, ніж в українській, і які характеризуються значною кількістю семантичних відтінків порівняно з українськими дієприслівниками; турецькі дієприслівники, так само, як і дієприкметники, часто постають еквівалентами не лише українських дієприслівників, але й складнопідрядних речень з різними типами підрядних (насамперед обставинних). Як ми зазначали трохи вище, дієприслівники й дієприкметники є засобами реалізації відносночасової (таксисної) семантики, саме тому ми розглядаємо їх у дослідженні, присвяченому темпорально-аспектуальним комплексам турецької і української мов.

Одним з найбільш специфічних явищ турецької мови є особовий дієприкметник (ми згадували про його сутнісні характеристики й погляди на нього тюркологів трохи вище [Сорокін 2008(а)], тому не зупинятимемося ще раз – нашим завданням є визначення його функціональних особливостей і

¹ У монографії (у цьому розділі й нижче) під час зіставлення формальних граматичних засобів турецької і української мов у синтаксичному плані ми вдаємося до традиційної (логіко-граматичної) класифікації речень, зокрема й складнопідрядних, хоча в Україністиці на сьогоднішній день поширенішою є структурно-семантична класифікація (див. зокрема [Шульжук 2004; Мірченко 2002]; також див.: [Баранівська 2003]). Причиною використання саме логіко-граматичної класифікації є те, що, по-перше, вона, на наш погляд, більш прийнятна для зіставлення формально-граматичних засобів, а по-друге, в тюркології, на відміну від Українистиці, структурно-семантична класифікація речень є нерозробленою, що значно ускладнює відповідний контрастивний аналіз.

співвідношення з функціонально еквівалентними формами української мови). Основною особливістю є те, що особовий дієприкметник, на відміну від інших турецьких дієприкметників і дієприкметників української мови, не є афінітним утворенням (що є категоріальною ознакою дієприкметника), а містить у своєму складі релятивний формант, омонімічний афіксові належності (посесивності), який вказує на суб'єкта – виконавця дії, позначеної особовим дієприкметником. Серед подібностей – те, що особовий дієприкметник, як й усі інші дієприкметники, позбавлений абсолютно-часових характеристик і виконує лише таксисну функцію, тобто позначає другорядну дію, зорієнтовану не на момент мовлення, а на іншу дію (головну), яка співвідноситься з моментом мовлення. Взагалі можна зазначити, що здатність мати формант, який вказує на суб'єкта – виконавця другорядної дії, або ж бути співвіднесеним зі словом, яке виконує функцію суб'єкта при предикативі, вираженому напівпредикативною формою, є особливістю не лише особових дієприкметників, але й декількох турецьких дієприслівників, що не властиво аналогічним українським синтаксичним утворенням.

За своїми функціонально-синтаксичними характеристиками (якщо не брати до уваги ознаку "особовості") особовий дієприкметник співвідноситься як з іншими турецькими дієприкметниками, так і з дієприкметниками в українській мові, а саме: має присубстантивне атрибутивне використання, тобто вказує на динамічну ознаку дії. Структурною особливістю особового дієприкметника є те, що він узгоджується з іменником, що позначає суб'єкта другорядної дії, зв'язком повного узгодження (турецький *status constructus*), тобто граматичний суб'єкт отримує афікс генітива, який є узгодженим з релятивним афіксом особового дієприкметника, відповідно маємо абсолютний розгорнутий (означальний) особово-дієприкметниковий зворот (зауважимо, що особово-дієприкметниковий зворот завжди постає як абсолютний, тобто такий, в якому граматичні суб'єкт і предикат поєднані зв'язком повного узгодження; натомість додаткові звороти можуть поставати як абсолютні й відносні, а переважна більшість квазидієприслівникових / псевдодієприслівникових зворотів є відносними). Порівняймо приклади: *arkadaşımın yaptığı iş* – робота, виконана / яку виконав мій товариш (досл.: *товариш мій* генітив *робив / зробив / робить* релятивний афікс, узгоджений із генітивом *робота*). Усі подібного роду розгорнуті означальні особово-дієприкметникові звороти є типовими, тобто інтегруються за однаковою схемою без жодних винятків. У разі, коли граматичний суб'єкт позначений особовим займенником у генітиві, такий займенник може еліптуватися (як, зрештою, будь-який займенник у позиції підмета / суб'єкта розгорнутого звороту).

Наведений приклад (з погляду проведення паралелей з українською мовою) дає змогу зробити два істотних висновки: 1) функціональним і смисловим еквівалентом розгорнутого означального особово-дієприкметникового звороту завжди є українські складнопідрядні речення з підрядними означальними і в жодному разі не дієприкметники, оскільки останні в українській мові не володіють здатністю мати підпорядкований їм граматичний суб'єкт; з іншого боку, значення означальних особово-дієприкметникових зворотів може відтворюватися й українськими пасивно-

дієприслівниковими зворотами, які мають перфектне значення і в яких наявний агентивний додаток, що позначає реального суб'єкта турецького розгорнутого особово-дієприкметникового звороту (останнє валідне насамперед для дій, що мають стосунок до площини минулого часу, набагато рідше – теперішнього, і фактично ніколи – майбутнього); порівняймо: *benim yaptığım iş* – *робота, яку я виконав / виконана мною робота*, *bu yazarın yazdığı kitap* – *книга, яку написав цей письменник / написана цим письменником книга* тощо – обидва варіанти еквівалентів є прийнятними й на них накладаються лише стилістичні обмеження в кожному конкретному випадку; 2) особовий дієприкметник має дві формально-граматичних (при восьми фонетичних) реалізації, які, утім, перекривають всі три відносночасові площини – минулий (передування), теперішній (одночасність) і майбутній (наступність) часи, причому особовий дієприкметник теперішнього-минулого часу (*-dik*) може позначати дію як минулу, так і теперішню відносно опорної дії, тоді як особовий дієприкметник майбутнього часу (*-ecek*) найчастіше позначає не стільки дію майбутню, скільки ускладнену модальним відтінком інтенції або зобов'язання (це тлумачиться в цілому у світлі прототипного значення всіх футуральних форм з афіксом *-ecek*): *yarın yapacağımız iş* – *робота, яку ми виконаємо (маємо намір / збираємося виконати) завтра*.

Незвичним для носія української мови є той факт, що – якщо знову ж таки зіставимо еквівалентні українські й турецькі синтаксичні конструкції – прийменники, які можуть входити до складу українського підрядного речення й передувати відносному займенникові *який / яка / яке* тощо, жодним чином не знаходять свого відображення в турецьких розгорнутих означальних зворотах (з огляду на відсутність прийменників у турецькій мові), а при пошуку еквівалента такому турецькому звороту прийменник відшукується за смыслом, наприклад: *dolaştığımız bahçe* – *сад, по якому / яким ми гуляємо*, *bulduğumuz sokak* – *вулиця, на якій ми перебуваємо*, *savaştığımız bağımsızlık* – *незалежність, за яку ми воювали*, *ilerlediğimiz hedef* – *мета, до якої ми прагнемо* і т.д. – усі такі звороти в турецькій мові є структурно однаковими, тобто відношення мети, локації тощо експліцитно жодним чином не виявляються. Разом з тим, є певні складнощі в інтеграції розгорнутих означальних зворотів з локативним значенням – про це йтиметься трохи нижче.

З погляду проведення паралелей між українськими й турецькими дієприкметниками актуальною проблемою виявляється й розмежування особових і "неособових" дієприкметників у турецькій мові; зауважимо, що єдиним критерієм є наявність окремого / автономного суб'єкта – виконавця дії в підрядній / другорядній частині речення: якщо такий суб'єкт є, це значить, що слід вдаватися до особового дієприкметника. Додамо також, що граматичний суб'єкт розгорнутого означального особово-дієприкметникового звороту не отримує афікс генітива лише в тому єдиному випадку, коли такий суб'єкт є одночасно підметом речення, наприклад: *Yazar, yazdığı kitabı annesine adadı* – (досл.) *Письменник написану ним книгу присвятив своїй матері*.

Як відомо, будь-який дієприкметник – у турецькій мові, так само, як і в українській – має певну здатність до субстантивації; інколи така субстантивація має оказіональний характер, інколи ж субстантивований дієприкметник набуває

регулярного використання й посідає місце в лексиконі мови; наприклад, значною мірою штучна субстантивація дієприкметників була одним із шляхів поповнення лексичного складу турецької мови в період мовної революції (наприклад: *bakan* – міністр, досл.: той, хто дивиться / приглядає, рос. *смотрящий*; *yazar* – письменник, досл.: той, хто пише, рос. *пишущий*). На відміну від інших дієприкметників особові дієприкметники мають властивість *регулярної* синтаксичної субстантивації, яка відбувається морфологічним і зрідка (у підметових розгорнутих особово-дієприкметникових зворотах) контекстуальним шляхом. Зауважимо принагідно, що особовий дієприкметник, субстантивуючись, має здатність входити до означальних іменникових (субстантивних) словосполук – посесивних і релятивних, причому такі словосполучення можуть бути як оказіональними, так і регулярними (сталими) на зразок *-diğinin farkına varmak* – помічати що-небудь, *-diğinin bilincinde olmak* – усвідомлювати що-небудь тощо; деякі з таких релятивних словосполук у сучасній турецькій мові набули характеру квазідієприслівників, як-от: *-diği hakkında*, *-diği konusunda* тощо [Сорокін 2007(в)].

Коли йдеться про морфологічну субстантивацію, найчастіше маємо справу з додаванням до особового дієприкметника афікса акузатива; така форма перебуває в основі абсолютних і відносних розгорнутих додаткових зворотів, які відповідають українським підрядним додатковим реченням у складі складнопідрядного речення і, відповідно, є поряд з вербоїдами засобами мовленнєвої реалізації динамічних об'єктних, насамперед прямооб'єктних категоріальних ситуацій (про них ітиметься нижче).

Інші варіанти субстантивації особових дієприкметників відбуваються шляхом їх поєднання з непрямыми відмінками (дативом, локативом, аблативом) і післяйменниками, на основі чого утворюються квазідієприслівники, або псевдодієприслівники.

Згадаймо принагідно й про проблему оформлення афіксом генітива того слова, що постає у функції суб'єкта розгорнутого додаткового особово-дієприкметникового звороту (ми зазначали, що такий зворот може бути абсолютним і відносним).

Суб'єкт розгорнутого додаткового звороту, утвореного на основі особового дієприкметника (*-dik/ -ecek*), завжди отримує афікс родового відмінка (генітива), однак у певних випадках цей афікс може не оформлюватися (імплікуватися, бути прихованим). Це відбувається в разі, коли слово, що позначає граматичний суб'єкт розгорнутого додаткового звороту: а) позначає неістоту; б) позначає невідомий одиничний (з артиклем *bir*) або кількісно невизначений об'єкт; в) перебуває в позиції безпосереднього прилягання до предиката розгорнутого додаткового звороту. При цьому усі три параметри мають бути наявні одночасно, наприклад: *Biz, konsere bilet kalmadığını duyduk* – Ми чули, що квитків на концерт не залишилося. *Mehmet'ten şu ana kadar mektup gelmediğini biliyorum* – Я знаю, що від Мехмета досі не прийшов лист / не прийшли листи. *Yarın bizlere bir kitap getirileceğini biliyoruz* – Ми знаємо, що завтра нам принесуть книжку. Інколи, якщо позначуваний об'єкт є невизначено множинним, з метою підкреслення такої множинності може додаватися афікс множини, який, однак, не спричиняє експліцитне оформлення

родового відмінка, наприклад: *Gazete, burada yeni binalar kurulacağını bildiriyor* – Газета пише, що тут буде споруджено багато нових будинків.

На противагу цьому афікс генітива завжди оформлюється в таких випадках: а) суб'єкт розгорнутого звороту позначає істоту або активного діяча; б) суб'єкт розгорнутого звороту позначає множинний об'єкт (з афіксом множини), на якого дія поширюється в повному обсязі; в) суб'єкт розгорнутого звороту позначає незліченний або абстрактний об'єкт, на якого дія поширюється в повному обсязі; г) в інших випадках, коли позначений суб'єктом розгорнутого звороту предмет (неістота) є визначеним формально або контекстуально, відомим мовцям у даній комунікативній ситуації (пор. з випадками оформлення знахідного відмінка). Для оформлення родового відмінка необхідна наявність не всіх одночасно, а лише котрогось із перелічених параметрів.

Зауважимо, що під терміном “активний діяч” мається на увазі об'єкт, який повною мірою не належить до класу істот, однак, виконує певну дію. Наприклад, у реченнях *Я ніколи не бачив, щоб дерево, яке дає плоди, засихало* і *Я не знав, що від Ахмета ще не прийшли новини* маємо справу з активним (у першому випадку) і пасивним (у другому випадку) діячами, оскільки новини, про які йдеться в другому зразку, насправді не самі “приходять”, а надсилаються кимсь (іншим діячем). Тому речення мають бути відтворені турецькою мовою таким чином: 1) *Meuve veren bir ağacın taşlandığını hayatımda görmemiştim* і 2) *Ahmet'ten haber gelmediğini bilmiyordum*.

Додамо, що в розгорнутих додаткових зворотах з особовим дієприкметником завжди оформлюються афіксом родового відмінка займенники (зокрема й неозначені займенники *bir şey, bir kimse, herkes*), іменники, які позначають унікальні поняття (наприклад, *hava – погода*), іменники, які мають у своєму складі афікси присвійності (за винятком афікса присвійності третьої особи однини та множини, коли він є не показником належності, а релятивним формантом у складі відносного ізафету), коли суб'єкт позначений присвійним ізафетом.

Майже завжди суб'єкт розгорнутого додаткового звороту отримує афікс генітива тоді, коли він виражений відносним ізафетом у множині, наприклад: *Mer повідомив, що на фестивалі будуть демонструватися важливі витвори мистецтва – Belediye Başkanı, festivalde önemli sanat zenginliklerinin sergileneneğini söyledi*. У таких випадках афікс генітива теоретично може еліптуватися, коли йдеться про невизначені об'єкти та коли дія не поширюється на об'єкт у повному обсязі, однак на практиці це зустрічається надзвичайно рідко.

У разі коли суб'єкт розгорнутого додаткового звороту позначений відносним ізафетом (релятивною означальною іменниково. словосполученням) в однині, діють такі само чинники, що й у перелічених вище випадках: якщо суб'єкт розгорнутого додаткового звороту позначає одиничний (з артиклем *bir*) або кількісно невизначений об'єкт-неістоту, афікс генітива звичайно не оформлюється, наприклад: *Gazeteler, AB'de ortak bir merkez bankası kurulacağını bildirdi* – Газети повідомили, що в ЄС буде створено єдиний центральний банк.

Оформлення родового відмінка в розгорнутих додаткових зворотах є факультативним, коли (знову ж таки йдеться лише про випадки безпосереднього

прилягання суб'єкта розгорнутого звороту до предиката): а) предикат розгорнутого звороту позначений дієсловами *olmak*, рідше *bulunmak* у значенні *бути в наявності* – форма, корелятивна предикативним іменам *var / yok*. Наприклад: *Ми знаємо, що в пана Ахмета є троє дітей – Ahmet beyin üç çocuşu (nin) olduđunu biliyoruz*; б) предикат розгорнутого звороту позначений дієсловом *gerektmek* – *бути потрібним*, наприклад: *Я думаю, нам потрібно негайно їти туди – Oraya derhal gitmemiz (in) gerektiđini sanıyorum*. У двох перелічених випадках генітив звичайно не оформлюється.

Родовий відмінок також звичайно не оформлюється, коли суб'єкт і предикат розгорнутого додаткового звороту являють собою стійку словосполуку, наприклад: *Tuđba ile İbrahim arasında imam nikahı kıldını duyduk* – *Ми чули, що між Тугбою та Ібрагімом було укладено релігійний шлюб* (від *nikah kılmak* – *укладати шлюб*). Так само існують випадки, коли суб'єкт і предикат розгорнутого додаткового звороту утворені від одного кореня; у цьому разі родовий відмінок також звичайно не оформлюється, наприклад: *Hava raporu, yarın şiddetli yağmurlar yağacađını bildirdi* – *У прогнозі погоди повідомили, що завтра їтимуть сильні дощі*.

Додамо, що коли в розгорнутому додатковому звороті наявні однорідні суб'єкти, поєднані післяйменником *ile* в його сполучниковому значенні, афікс родового відмінка додається лише до останнього з однорідних суб'єктів; коли ж однорідні суб'єкти поєднані сполучником *ve*, то афікс родового відмінка може додаватися як до останнього, так і до обох суб'єктів, порівняймо: *Dün akşamki gösteriye tiyatrosanatçlarıyla sinema sanatçılarının katıldını duydum* і *Dün akşamki gösteriye tiyatrosanatçları (nin) ve sinema sanatçılarının katıldını duydum* – *Я чув, що у вчорашній виставі брали участь актори театру й кіно*.

ОСНОВНІ ВИПАДКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУБСТАНТИВОВАНИХ ОСОБОВИХ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

Розгорнуті додаткові звороти: позначення динамічних прямооб'єктних категоріальних ситуацій засобами турецької й української мов.

Розгорнуті підметові звороти: позначення динамічних суб'єктних категоріальних ситуацій засобами турецької й української мов.

Проблема співвідношення субстантивованих особових дієприкметників і герундіїв у складі додаткових і підметових зворотів.

Відносноатрибутивний зворот і його українські еквіваленти.

Насамперед слід зупинитися на сутності тих граматичних понять турецької мови, які є предметом цієї частини нашого дослідження – адже вони надто відмінні від звичних для нас формально-граматичних (морфологічних і синтаксичних засобів), які використовуються в українській мові для позначення аналогічних ситуацій екстралінгвальної дійсності. Динамічно-об'єктні ситуації в турецькій мові позначаються, як ми побіжно зазначали вище, за допомогою спеціальних морфологічних засобів – субстантивованих особових дієприкметників і герундіїв, які постають у реченні в якості вербального

центру, навколо якого інтегруються розгорнуті (у нашому випадку додаткові) звороти.

Особовий дієприкметник у турецькій мові є специфічним морфологічним утворенням, якого немає у звичних для нас європейських мовах; він належить до класу так званих напівпредикативних дієслівних розрядів (див.: [Сорокін, Онищук 2001]) і входить до системи дієприкметників турецької мови. Як і будь-який дієприкметник – ми про це побіжно згадували вище, особовий дієприкметник у реченні має атрибутивне використання (перед субстантивним лексичним елементом) і, відповідно, має своєю функцією позначення ознаки предмета / особи, проте на відміну від інших дієприкметників характеризується наявністю у своєму складі спеціального релятивного форманта, омонімічного посесивним афіксам, який вказує на суб'єкта – виконавця дії, позначеної особовим дієприкметником; відповідно слово, яке позначає такого суб'єкта, перебуває в генітиві й поєднується з особовим дієприкметником за принципом *status constructus*. Особовий дієприкметник є вербальним центром розгорнутого дієприкметникового звороту, який завжди постає як абсолютний – про це ми також докладніше говорили трохи вище.

Цікавим є те, що особовий дієприкметник, на відміну від інших дієприкметників, з погляду своїх таксисних характеристик має дві формальні реалізації, яким відповідають експоненти: 1) *-dik* – другорядна дія, що є одночасною або такою, що передує головній; 2) *-ecek* – другорядна дія, спрямована в майбутнє відносно головної дії, часто ускладнена додатковими модальними характеристиками, насамперед інтенцією. Загалом, логічно розглядати ці два утворення (які традиційно розглядаються як інваріантні [Сорокін 2006(в); Кононов 1956; Кузнецов 2000(б); Підвойний, Чубрикова 1998; Щека 1996]) в якості двох окремих особово-дієприкметникових форм.

Субстантивуючись, особовий дієприкметник набуває багатьох інших функцій і стає базою для утворення набору інших морфологічних форм – насамперед дієприслівників [Сорокін 2007(в); Сорокін 2006(в)]; зокрема, у субстантивованому вигляді з доданим до нього експонентом акузатива особовий дієприкметник поряд із герундієм має своєю функцією позначення динамічного об'єкта дії. У переважній більшості вітчизняних і західноєвропейських тюркологічних праць особовий дієприкметник в усіх його фактичних реалізаціях зараховується до вельми аморфної граматичної категорії, яка дефінується як *-dik / -acak*-форма, що за своїми сутнісними характеристиками вважається іменем дії [Кононов 1956; Кузнецов 2000(б); Підвойний, Чубрикова 1998; Щека 1996], проте такий підхід є явно незадовільним – це відчували й продовжують відчувати тюркологи, намагаючись створити інші підходи до дефініції й класифікації цього й дотичних явищ; далеко не завжди такі спроби є вдалимими (згадаймо, наприклад, вельми аморфне, проте багато в чому показове – показове саме своєю химерністю – дослідження так званих "з'ясувальних конструкцій" у турецькій мові [Чубрикова 2005]).

Щодо герундія, то він поряд з інфінітивом і масдаром належить до дієслівного класу вербоїдів (віддієслівних імен, або імен дії); докладно про це див.: [Сорокін, Онищук 2001]; про них також ітиметься нижче. Герундій, як й інфінітив, називає дію (*уартак / уарта* – *роблення, виконання; *gelmek / gelme* -

**приходження*), проте на відміну від віддієслівних іменників в українській мові зберігає поряд з іменними й дієслівні властивості (наприклад, дієслівне керування); відповідно, валентні потенції вербоїдів можуть зумовлюватися як субстантивними, так і дієслівними властивостями. Попри однаковість семантичних ознак, що перебувають в основі інфінітива й герундія, існує низка обмежень виключно функціонально-синтаксичного змісту, які спричиняють специфіку у використанні цих форм у дискурсі. Так, динамічний об'єкт дії може позначатися переважно за допомогою герундія й лише дуже зрідка – інфінітива (у тому разі, коли йдеться про кореферентність суб'єкта головної і другорядної дій; аналогічна ситуація часто простежується і в українській мові). Герундій так само, як й особовий дієприкметник – на відміну від інфінітива – завжди містить релятивний формант, який вказує на суб'єкта – виконавця дії.

Зупинимося кількома словами й на понятті "динамічний об'єкт дії", до якого ми вдаємося в нашому дослідженні. Будь-який об'єкт, на який поширюється дія, може характеризуватися двома ключовими ознаками: а) це може бути предмет, особа тощо, які позначаються в мові за допомогою субстантивних лексичних елементів; б) це може бути інша дія, виконувана (запланована до виконання тощо) тим самим або іншим суб'єктом, яка фактично постає в якості об'єкта іншої дії. Обидва типи об'єкта становлять дослідницький інтерес (особливо на матеріалі турецької й інших тюркських мов – надто незвичними є вони для "пересічного носія індоєвропейських мов") і з погляду сприйняття екстралінгвальних ситуацій, і з погляду використання мовних засобів для їх позначення в мовленні. Проте в нашій розробці ми зупиняємося на другому типі об'єкта – цікавість до нього викликана специфікою його позначення за допомогою мовних засобів представниками турецького етносу, особливо порівняно з типологічно відмінною українською мовою.

Динамічний об'єкт дії характеризується за низкою параметрів, а саме: 1) таксисні (відносночасові) характеристики – оскільки в даному разі йдеться про другорядну дію, пов'язану певними відношеннями з дією головною, ідеться насамперед про таксисні характеристики; 2) модальні характеристики дії, які в даному разі (як, зрештою, і в усій системі турецької мови [Сорокін 2006(г)]) відіграють чи не найбільш визначальну роль; 3) суб'єктно-об'єктні характеристики дії (будь-яка дія може характеризуватися наявністю у "полі свого впливу" об'єктів, навіть та, яка у свою чергу є об'єктом іншої дії – маємо своєрідний "об'єктний ланцюг", а також наявністю чи відсутністю окремого суб'єкта реалізації цієї дії). Існують, безумовно, й інші, другорядні параметри, які характеризують дію, що є об'єктом іншої дії, проте вони не є істотними в контексті нашого дослідження.

Основним засобом позначення прямого об'єкта у відмінкових (тих, які мають систему відмінювання імен) мовах є акузатив; не є винятком і українська й турецька мови; проте – і ця проблема неодноразово ставала об'єктом дискусій – турецький акузатив пов'язаний з численними труднощами, насамперед з погляду наявності нульової форми експонента акузатива – на них ми зараз не зупиняємося, оскільки ці труднощі експлікуються лише тоді, коли йдеться про статичні об'єкти дії; у випадку з динамічними об'єктами їх позначення можливе лише за допомогою формально маркованого члена бінарної опозиції

"оформлений аказатив – неформлений аказатив". З іншого боку, у ситуації з динамічним прямим об'єктом дії в турецькій мові численні проблеми пов'язані саме з відображенням за допомогою граматичних засобів такої "динамічності", чого немає в українській мові.

В українській мові існує кілька параметрів, які визначають необхідність використання тих чи інших засобів на позначення прямого динамічного об'єкта дії. Основними з цих параметрів є: а) модальні характеристики дії, що перебуває в основі категоріальної ситуації; б) суб'єктні відношення між двома діями – головною і другорядною, що є об'єктом головної. Серед морфологічних і синтаксичних засобів, які використовуються на позначення прямого динамічного об'єкта дії, є: 1) підрядні сполучники "що" і "щоб", на основі яких інтегрується складнопідрядне речення з підрядним додатковим; 2) інфінітивні конструкції в поєднанні з особовими займенниками у відповідній відмінковій формі.

З погляду модальних характеристик дії і формально-граматичних засобів української мови категоріальні ситуації, в основі яких перебуває значення "динамічний прямий об'єкт дії", можуть бути дихотомічно членовані на: а) динамічний об'єкт дії, який відображає реальну дію естралінгвального світу – у цьому разі йдеться про дію, яка реалізується в одній з трьох властивих українській мові часових площин: минулому, теперішньому, майбутньому; фактично, у такій ситуації (як і в багатьох інших випадках в українській мові) темпоральні характеристики дії накладаються на "об'єктні" й, відповідно, маємо своєрідну темпорально-об'єктну категоріальну ситуацію; б) динамічний об'єкт дії, пов'язаний з контрфактичністю – у цьому разі йдеться про дію бажану, націлену в майбутнє відносно головної дії; у цій ситуації, на відміну від описаної вище, виявляються не темпоральні (тобто незалежно-часові), а таксисні відношення, які "прив'язують" другорядну дію до головної; відповідно, маємо своєрідну об'єктно-таксисну категоріальну ситуацію.

Модальний характер дії, що є об'єктом іншої дії, накладає відбиток і на використання граматичних засобів для позначення категоріальної ситуації: у першому з описаних випадків ідеться про поєднання двох "повноцінних" (тобто інтегрованих на основі *verbum finitum*) речень на основі сполучника "що", який у цьому контексті постає ключовим засобом реалізації значення прямого динамічного об'єкта, описаного в пункті а).

У другому з описаних випадків ситуація є відмінною, оскільки тут маємо єдність граматичних засобів, в якій частина, що позначає власне динамічний об'єкт, не є формально автономною й можлива лише саме в такому контекстуальному оточенні. Основним граматичним засобом передачі значення, названого в пункті б), є підрядний сполучник "щоб" у поєднанні з кон'юнктивом (*Я хочу, щоб він прийшов завтра*); зазначимо, що таксисні характеристики дії в цьому разі в українській мові відображаються імпліцитно, оскільки кон'юнктив сам по собі є індіферентним з погляду часової належності: реальний відтинок часу, в якому відбувається дія, встановлюється контекстуально – за допомогою темпоральних характеристик головної дії (*Я хочу / я хотів / я захочу, щоб він прийшов*); фактично кон'юнктив завжди реалізує таке значення, як спрямованість другорядної дії в майбутнє відносно головної дії. При цьому

важливим параметром є лексико-семантичні характеристики основного дієслова, яке позначає дію, що поширюється на динамічний об'єкт: це дієслово має містити такі семантичні ознаки, які дозволяли б динамічному об'єктові реалізуватися як бажаному й спрямованому в майбутнє відносно головної дії, тобто маємо справу з дієсловами, які входять до лексико-семантичних полів БАЖАННЯ, НАКАЗ, ПРОХАННЯ тощо (див. також нижче розділ про кон'юнктив).

Щодо суб'єктних відношень в описуваній категоріальній ситуації (ідеться лише про ситуації, описані вище в п. б)), маємо таку залежність: 1) у разі, коли суб'єкти головної і другорядної дій є різними, для позначення ситуації використовується складнопідрядне речення, інтегроване на основі підрядного сполучника "щоб" і кон'юнктива: *Я хочу, щоб він прийшов завтра*; 2) в аналогічних ситуаціях, коли головне дієслово за своїми внутрішньосемантичними характеристиками може мати прямий або непрямий додаток, що позначає експерієнцера, описувана ситуація може позначатися за допомогою інфінітивної конструкції з особовим займенником у дативі чи акузативі (у такому разі в реченні формально не йдеться про наявність суб'єкта другорядної дії): *Я сказав йому прийти завтра* (пор.: *Я сказав, щоб він прийшов завтра*). *Він попросив мене прийти завтра* (пор.: *Він попросив, щоб я прийшов завтра*). У таких випадках найчастіше йдеться про синтаксичну синонімію (згадаймо термін Р.О.Якобсоона "внутрішньомовний переклад", про який ми згадували у вступній частині монографії); 3) у разі коли йдеться про кореферентність суб'єктів (тобто про одного діяча в обох випадках), вдаються лише до інфінітивної конструкції: *Він хоче прийти завтра*.

Якщо ми зіставимо перелічені особливості відображення динамічного об'єкта дії в українській і турецькій мовах, навіть при поверховому аналізі побачимо низку істотних відмінностей, а саме: 1) наявність на порядок більшої кількості граматичних засобів, які використовуються для позначення динамічного об'єкта дії; 2) рухливість у турецькій мові межі між граматичними формами з погляду позначення ними тієї чи іншої ситуації чи явища екстралінгвальної дійсності й часто складність однозначно чіткого й точного визначення того, який саме граматичний чинник має бути задіяний в даній комунікативній ситуації (відзначаємо в цьому контексті значну роль так званого "людського чинника" в усій системі турецької мови [Сорокін 2006(б)]).

Попри відмінності (як бачимо, насамперед формального характеру) маємо ключову схожість у концептуальному погляді на досліджуване явище: представники як турецького, так й українського етносів фактично однакові в своєму сприйнятті й членуванні такого явища, як "динамічний об'єкт дії"; турки так само, як й українці, виділяють дві ключові категоріальні ситуації: а) динамічний об'єкт дії, який відображає реальну дію естралінгвального світу; б) динамічний об'єкт дії, пов'язаний з контр фактичністю: ідеться про дію бажану, спрямовану в майбутнє відносно головної дії (подібне дихотомічне членування, імовірно, є більш-менш універсальним). Проте на цьому подібності закінчуються: якщо в українській мові розглядувані реалізації обмежується двома значеннями, то в турецькій кількість значень є більшою, що спричинюється детальнішою стратифікацією смислів у межах розглядуваних

категоріальних ситуацій носіями турецької мови й, відповідно, наявністю більшої кількості формальних граматичних засобів для відображення цих смислів у дискурсі.

Позначення динамічного прямого об'єкта дії в турецькій мові пов'язане не лише з морфологічними формами, а й з особливостями їх поєднання одне з одним і функціонування в межах дискурсу (тобто особливостями синтаксичного ладу турецької мови, а як відомо, найбільш істотні відмінності між українською й турецькою мовами спостерігаються саме на синтаксичному рівні). У турецькій мові для позначення розглядуваних категоріальних ситуацій використовуються, з одного боку, субстантивовані особові дієприкметники і, з іншого боку, герундії, які в межах речення постають в якості відносних й абсолютних розгорнутих зворотів (див.: [Айляров 1974]).

На формально-синтаксичному рівні між українською й турецькою мовами в досліджуваному випадку наявні такі відмінності: 1) в українській мові позначення розчленованих категоріальних ситуацій (таких, що інтегрують в собі декілька значень – у нашому випадку, значення динамічного прямого об'єкта дії, темпоральні / таксисні значення тощо) відбувається за допомогою складнопідрядних речень, поєднаних, залежно від типу об'єктної ситуації, відповідним підрядним сполучником – "що" / "щоб", або ж, залежно від суб'єктних відношень – інфінітивними конструкціями. У турецькій мові такі ситуації позначаються за допомогою передусім розгорнутих зворотів, які входять до складу простого речення (хоча наявні й інші, запозичені з перської мови, підрядні синтаксичні структури, еквівалентні українським, які ми аналізували вище); 2) в українській мові в розглядуваних випадках вдаються до часових або ж кон'юнктивних форм, тоді як в турецькій мові використовуються спеціальні морфологічні утворення, які формально є субстантивованими особовими дієприкметниками або ж герундіями; на відміну від української мови (і, відповідно, турецьких видо-часових форм) субстантивовані особові дієприкметники й герундії позбавлені темпоральних й аспектуальних ознак (мають лише таксисні й, у порівнянні одне з одним, модальні характеристики); 3) в українській мові позначення динамічного прямого об'єкта, на відміну від статичного прямого об'єкта, відбувається не за допомогою форм акузатива, а за допомогою підрядних сполучників; турецька мова за своєю природою є мовою безсполучниковою, так само, як і безприйменниковою (ми не говоримо зараз про малочисельні й малофункціональні елементи, запозичені з перської мови), у зв'язку з чим реалізації всіх "об'єктних" значень, незалежно від їх характеру як статичних чи динамічних, відбувається на базі акузатива – у випадку з динамічним прямим об'єктом дії акузатив оформлює субстантивовані особові дієприкметники й герундії, які постають вербальним центром розгорнутих зворотів, що є специфічною властивістю турецької мови на відміну від української й інших індоєвропейських мов.

У турецькій мові загальне значення "динамічний прямий об'єкт дії" може бути членоване на такі окремі значення: 1) реальна (фактична) дія, яка відбулася раніше головної дії або відбувається одночасно з нею (як ми зазначали вище, в українській мові таксисні ознаки не є властивими значенню другорядної фактичної дії – прямого об'єкта головної дії, саме тому на це значення

накладаються темпоральні значення, які реалізуються часовими формами; у турецькій мові на перший план виступають таксисні ознаки, які жодним чином не пов'язані ані з теморальними ситуаціями, ані, відповідно, з фінітними формами, у зв'язку з чим вони й перебувають в основі відмінностей між сприйняттям таких об'єктних ситуацій носієм турецької мови); 2) реальна (фактична) дія, яка відбудеться в майбутньому відносно головної дії, при цьому вона може бути ускладнена модальними відтінками, найчастіше інтенцією (імплікований елемент смислу ІНТЕНЦІЯ в межах "футуральних" значень – частотна властивість турецької мови [Сорокін 2005(в)]); 3) контрфактична дія, спрямована в майбутнє.

Значення реальної другорядної прямооб'єктної дії, що відбулася раніше головної дії або відбувається одночасно з нею, у турецькій мові завжди реалізується за допомогою субстантивованого особового дієприкметника теперішнього-минулого часу з доданим до нього афіксом акузатива (-*diğini*), при цьому таксисні характеристики такої дії визначають за допомогою контекстуальних або підтекстуальних засобів; в українській мові це значення (так само, як і те, що описуватиметься в наступному пункті) реалізується за допомогою підрядного сполучника "що" (див. вище); приклади: *Senin dün hastalık yüzünden okula gelmediğini bilmiyordum* – Я не знав, що ти вчора не приходив до інституту через хворобу. *Şu an çok ilginç bir kitap okuduğumu bilmen gerekir* – Тобі слід знати, що зараз я читаю дуже цікаву книгу.

Значення реальної другорядної прямооб'єктної дії, що відбудеться після головної дії, реалізується за допомогою субстантивованого особового дієприкметника майбутнього часу з доданим до нього афіксом акузатива (-*eseğini*); на таксисні характеристики другорядної дії вказують контекст або підтекст; нерідко в такій об'єктно-таксисній ситуації імплікується інтенція, що в цілому співвідноситься з усіма футуральними формами в турецькій мові, наприклад: *Bu işi yarın yapacağını bildirdi* – Він повідомив, що виконає (збирається виконати) цю роботу завтра.

Значення контрфактичної другорядної прямооб'єктної дії, спрямованої в майбутнє відносно головної дії, звичайно пов'язане з наказом, проханням, очікуванням щодо здійснення дії; у турецькій мові, так само, як і в українській, значну роль відіграють лексико-семантичні характеристики дієслова, що позначає головну дію – це має бути дієслово бажання, наказу, очікування тощо. Розглядувана категоріальна ситуація в турецькій мові позначається за допомогою герундія з доданим до нього релятивним афіксом – як ми зазначали вище, він вказує на особу діяча – й афіксом акузатива (-*mesini*); нагадаємо, що в українській мові аналогічне значення реалізується за допомогою підрядного сполучника "щоб" у комбінації з кон'юнктивом. Приклади: *Yarın gelmemi söyledi / emretti / istedi / rica etti* – Він попросив / наказав / захотів, щоб я прийшов завтра.

Вище ми зауважували, що в українській мові реалізація цього значення можлива за допомогою інших мовних засобів, а саме: інфінітива в комбінації з особовим займенником у дативі / акузативі (залежно від керування головного дієслова): *Він наказав мені прийти завтра*. Така ситуація майже ніколи неможлива в турецькій мові й описаний вище варіант реалізації розглядуваного

значення є єдиним. При цьому в одній фактичній реалізації можлива (як варіант) структура, схожа на ту, яка існує в українській мові – з дієсловом *teklif etmek* – пропонувати, порівняймо: *Bu kitabı okutami teklif etti – Vana, bu kitabı okutayı teklif etti* – Він запропонував, щоб я прочитав цю книгу – Він запропонував мені прочитати цю книгу. В інших реалізаціях у турецькій мові така структура не трапляється. З іншого боку, до висловлення може бути введений особовий займенник у дативі чи аблативі (залежно від керування головного дієслова), при цьому вся структура розгорнутого герундіального звороту залишається незмінною, наприклад: *Vana, yarın gelmemi söyledi* – Він сказав мені, щоб я прийшов завтра. *Benden yarın gelmemi istedi* – Він попросив мене (вимагав від мене), щоб я прийшов завтра.

Принагідно зауважимо, що розгорнутий герундіальний зворот завжди є абсолютним – на відміну від розгорнутих субстантивованих особово-дієприкметникових зворотів, які залежно від низки чинників як інтралінгвального (формального), так й екстралінгвального характеру можуть поставати як абсолютні й відносні.

* * *

У турецькій мові доволі поширені розгорнуті підметові звороти, предикат яких виражається субстантивованим особовим дієприкметником або герундієм (усіченим інфінітивом) з відповідним афіксом присвійності в основному відмінку. У цьому разі в плані еквівалентності в українській мові найчастіше йдеться про безособові або неозначено-особові речення, тобто такі речення, які позначають ситуацію, коли суб'єкт головної дії є невідомим і / або невизначеним. Безособові (неозначено-особові) речення з розгорнутими підметовими зворотами особливо часто зустрічаються в газетно-публіцистичному стилі, коли джерело повідомлюваної новини не є істотним. Порівняймо з аналогічними українськими реченнями: “повідомляють, що...”, “зазначається, що...”, “з'ясувалося, що...” тощо. Безособові (неозначено-особові) речення зустрічаються також і в інших функціональних стилях турецької мови, зокрема й усному мовленні.

Головний присудок у реченні з розгорнутим підметовим зворотом позначається дієсловом у пасивному стані або спеціальними словами-предикатами (їх перелік наводиться нижче). Такі речення загалом можуть бути поділені на дві групи: а) ті, в яких предикат розгорнутого підметового звороту позначається субстантивованим особовим дієприкметником (*-dik / -ecek*); б) ті, в яких предикат розгорнутого підметового звороту позначається герундієм. Семантична різниця між цими двома групами полягає в тому, що розгорнутий підметовий зворот з предикатом, вираженим субстантивованим особовим дієприкметником, позначає дію, яка реально відбулася / не відбулася в минулому, відбувається / не відбувається в теперішньому або відбудеться / не відбудеться в майбутньому. В українській мові еквівалентами таких розгорнутих підметових зворотів виступають підрядні додаткові речення зі сполучником “що”, наприклад: *ABD Başkanı Bush'un dün Rus Devlet Başkanı*

Putin ile görüşme yapıldığı bildirildi – Повідомляється (досл.: повідомлено)¹, що Президент США Буш вчора провів зустріч з главою Російської держави Путіним.

Розгорнутий підметовий зворот з предикатом, вираженим герундієм, позначає або дію, яка є реальною для будь-якого часового відтинку, або ж дію, спрямовану в майбутнє й пов'язану з наказом, метою, бажанням. В українській мові відповідником таких розгорнутих зворотів найчастіше постають підрядні додаткові речення зі сполучником “щоб”, наприклад: *Irak'a bir an önce silahsızlanması emredildi – Іракові було наказано, щоб він негайно роззброївся* або, рідше, інфінітивні конструкції.

Предикат розгорнутого підметового звороту виражається субстантивованим особовим дієприкметником з відповідним афіксом належності (релятивним афіксом) у тому разі, коли головний присудок речення позначається словами-предикатами: 1) *açık / aşıkâr / belli – зрозуміло, ясно, очевидно, безсумнівно те, що..., doğru – правдою є те, що..., kesin – точним / безсумнівним є те, що..., şüpheli – сумнівним є те, що...;* 2) *yalan – неправдою / брехнею є те, що..., bir gerçek – правдою є те, що...;* 3) *ortada – зрозуміло / відомо / ясно, що..., ne talim – звідки відомо, що...?;* 4) дієсловами в пасиві, насамперед *anlaşıldı – зрозуміло, що..., biliniyor – відомо, що..., duyuldu – чули, що..., öğrenildi – дізналися про те, що..., bildirildi / duyuruldu – повідомляють / повідомили, що..., belirtildi – зазначається / зазначили, що...;* дієслівними сполученнями *ortaya çıktı / çıkarıldı – з'ясувалося / було з'ясовано, що..., ifade ediliyor / edildi – висловлюється (така думка, що...) / говорять, що...* та деякими іншими, наприклад: *ABD'nin son zamanlarda çok saldırgan politikalar izlediği doğru – Правдою є те, що США останнім часом проводять дуже агресивну політику.*

Структурні особливості розгорнутих підметових зворотів, зокрема оформлення суб'єкта розгорнутого підметового звороту афіксом генітива, повністю відповідають структурним особливостям розгорнутих додаткових зворотів, які ми описували в попередньому підрозділі. Присудком головного речення може виступати дієслово *olmak* у необхідній часовій формі (у значенні буває / бувало, що...), а також предикативне ім'я *yok*, наприклад: а) *Arasıra yurtdışına gittiği oluyor – Інколи буває, що він їздить за кордон. O zaman beni görünce selam vermediğin oluyordu – У той час бувало так, що ти, побачивши мене, не вітався;* б) *Tütün kullandığı yok – Він взагалі не палить. İmdatına yetişeseği yok – Він не збирається поспішати їй на допомогу.*

Розгорнутий підметовий зворот інтегрується на основі герундія з відповідним релятивним афіксом, коли головний присудок речення виражений: 1) словами, які позначають необхідність: *gerekli – необхідним є те, щоб, şart – обов'язковою умовою є те, щоб..., lazım / gerekiyor – необхідним є те, щоб...;* 2) прикметниками: *faydasız – безглуздим / позбавленим сенсу є те, щоб (що)..., hoş*

¹ Слід звернути увагу на те, що присудок безособових речень у газетно-інформаційних текстах у турецькій мові завжди стоїть у минулому часі (переважно в претериті), тоді як українською мовою такі дієслова-присудки частіше перекладаються за допомогою теперішнього часу (*-diği bildirildi = “повідомляється, що”*).

– гарно було б, щоб... / якби..., *imkansız* – неможливим є те, щоб (що)..., *kolay* – легким є те, щоб..., *tehlikeli* – небезпечним є те, щоб..., *zor* – складним є те, щоб (що)... У переважній більшості випадків щодо цієї групи українськими еквівалентами турецьких розгорнутих підметових зворотів виступають інфінітивні конструкції (комплекси), порівняймо: “для нього є приємним / складним / неможливим виконати цю роботу” і “є неможливим / складним те, щоб він виконав цю роботу”; 3) іменниками: *başarı* – успіхом є те, що..., *raslantı / rastlantı* – випадковістю є те, що... Предикати цієї групи відрізняються тим, що позначають реальну теперішню або минулу, а не спрямовану в майбутнє бажану дію (але ніколи не можуть позначати майбутню, зокрема й реальну, дію взагалі, через це й позначаються за допомогою інфінітива). Разом з тим, подібні речення можуть інтегруватися на основі повного (не усіченого) інфінітива й, відповідно, українською мовою також можуть передаватися інфінітивними конструкціями, наприклад: *Sizi burada görmek / görmek çok büyük bir rastlantı* – Бачити вас тут – це велика несподіванка = Те, що я вас тут бачу / бачив – це велика несподіванка; 4) дієсловами в пасиві, що позначають наказ: *emredilmek* – пасив від дієслова “наказувати”, *rica edilmek* – пасив від дієслова “просити”, *istenmek* – пасив від дієслова “хотіти, просити, вимагати”, *söylenmek* – пасив від дієслова “сказати / наказати, щоб...” тощо; 5) дієсловами в спонукальному стані (каузативними дієсловами): *ilgilendirmek* – цікавити / зацікавити, *kolaylaştırmak* – полегшувати, *zorlaştırmak* – ускладнювати, *sevindirmek* – радувати; 6) дієсловами, які позначають почуття: *deli etmek* – зводити з розуму, *rahatsız etmek* – непокоїти, турбувати, *sıktak / üzmek* – засмучувати, *yormak* – втомлювати; 7) результативними дієсловами: *işine gelmek / işine yaramak* – підходити (кому-небудь), *(iyi / kötü / faydalı bir) sonuç vermek* – давати (позитивні / негативні / корисні) наслідки; 8) дієсловами, спрямованими в майбутнє і пов’язаними з плануванням, припущенням, передбаченням, очікуванням: *beklenmek* – очікуватися, *öngörülmek* – передбачатися тощо. Приклади: *Bizim mütteliklerimize yardımcı olmanız bizim için çok önemlidir* – Нам потрібно допомогти (= необхідно, щоб ми допомогли) нашим союзникам. *Onun bu darbeden sonra tekrar iktidara gelmesi zor* – Йому складно буде прийти до влади після такого удару (досл.: складним є, щоб він після такого удару знов прийшов до влади). *Benim sizi burada görmem ne güzel bir rastlantı* – Якою чудовою несподіванкою є побачити (те, що я бачу / побачив) вас тут. *Bizim oraya gitmemiz emredildi* – Нам було наказано піти туди (досл.: було наказано, щоб ми пішли туди). *Iraklı’ların Körfez savaşında yenilmesi beni çok üzdü* – Мене дуже засмутила поразка Іракців (те, що Іракці зазнали поразки) у війні в Перській затоці.

У разі коли додаток головної частини речення й суб’єкт розгорнутого підметового звороту позначають один і той самий об’єкт (є кореферентними – *eşgöndermeli*) можливе використання замість герундія інфінітива, наприклад: *Tatilde hastalanmam beni çok üzdü* = *Tatilde hastalanmak beni çok üzdü* – Мене дуже засмутило те, що я захворів на канікулах.

Коли суб’єкт розгорнутого підметового звороту є невідомим / невизначеним, зворот утворюється на основі інфінітива: *Her zaman çok çalışmak lazım* – Завжди потрібно багато працювати. *Vi yaştan sonra piyano öğrenmek çok zor* – У цьому віці важко навчитися грати на піаніно.

Деякі з перелічених вище дієслів та слів-предикатів можуть використовуватися як з герундієм, так і з субстантивованим особовим дієприкметником в якості предиката розгорнутого підметового звороту. Ідеться насамперед про такі слова, як: *doğru*, *şüpheli*, *iyi*, *söylenmek*, *bildirilmek* та деякі інші. Вибір форми предиката залежить від семантики розгорнутого підметового звороту: герундій позначає дію, спрямовану в майбутнє, пов'язану з бажанням (небажанням), наказом, метою; особовий дієприкметник позначає реальну минулу, теперішню або майбутню дію, наприклад: *Bu sıcakta senin bu kadar çalışman doğru değil* – Неправильним буде, щоб ти так багато працював у таку спеку і *Bu sıcakta senin bu kadar çalıştığın doğru değil* – Неправдою є те, що ти так багато працюєш у таку спеку. *Bize, senin buradan ayrılacağıın söylendi* – Нам сказали, що ти поїдеш звідси і *Senin buradan ayrılman söylendi* – Тобі сказали (наказали) поїхати звідси.

* * *

У процесі теоретичного пізнання і дескрипції граматичної будови й особливостей турецької мови й, відповідно, під час їх викладання студентам виникають декілька теоретичних і прикладних проблем, які й досі не отримали задовільного розв'язання в наявних наукових і навчальних джерелах попри свою теоретичну й практичну вагу. До таких граматичних утворень належить, зокрема, та форма, про яку йдеться в цій частині нашого дослідження. Навіть той факт, що вона не отримала загальноприйнятої в тюркології термінологічної дефініції, а в деяких джерелах взагалі не отримала будь-якої назви, свідчить про серйозність проблеми. Показовими є її описові назви (наприклад, в академічній граматиці Кононова – "афікс *-(s)ı* як показник відносного зв'язку" [Кононов 1956: 523], "конструкція *damı yanan ev*", "складні означальні конструкції" [Кузнецов 2000(б): 223], які "з легкої руки" деяких авторів підручників турецької мови використовуються у викладацькій практиці.

Проблемність цієї граматичної конструкції виявилася не лише в складності її номінації або дефініції, але й описі: тюркологи обмежувалися переважно дескрипціями її окремих фактичних реалізацій, нехтуючи системним підходом; щодо турецьких мовознавців, вони взагалі виявляли повне ігнорування цього явища – як, зрештою, і багатьох інших явищ у турецькій мові, оскільки, напевне, не вважають їх проблемними ані з погляду теоретичного опису, ані практичного використання в мовленні.

У цій частині нашого дослідження ми ставимо собі за мету визначити формально-структурні й функціональні, зокрема таксисні характеристики названої конструкції, провести паралелі з українською мовою. Почнемо з проблеми дефініції розглядуваного граматичного явища; маємо справу зі специфічною синтаксичною конструкцією, яка виконує атрибутивну функцію (відповідно, як і будь-який атрибут – прийменний, придієслівний, припрійменниковий тощо – завжди розташовується перед означуваним) і перебуває в дистантній позиції, а із семантичного погляду реалізує релятивно-посесивні відношення; формально-структурним базисом для утворення цієї конструкції в сучасній турецькій мові є дієприкметники. Для дефініції так

званих "розгорнутих членів речення" [Айляров 1974] у вітчизняній тюркології нерідко використовується термін "(синтаксичний) зворот" – розгорнутий зворот, абсолютний зворот, означальний зворот, дієприкметниковий зворот, відносний зворот тощо. З урахуванням усіх перелічених чинників і класифікаційних параметрів нам здається цілком логічним запропонувати для досліджуваної форми дефініцію "відносноатрибутивний зворот"; ця назва, на нашу думку, цілком і повністю відображує її сутнісні характеристики.

Якщо провести паралелі з українською мовою, то відносноатрибутивні звороти слугують еквівалентами українських підрядних означальних речень з відносним займенником "який" у родовому відмінку (*кого? чого?* – "якого", "якої", "яких").

Відносноатрибутивні звороти загалом поділяються на два типи: 1) відносноатрибутивний зворот без службових імен; 2) відносноатрибутивний зворот зі службовими іменами.

Відносноатрибутивний зворот першого типу відповідає українським підрядним означальним реченням зі сполучником "який" у родовому відмінку, наприклад: *Жінка, син якої ходить до нашої школи.... Чоловік, машину якого вчора було вкрадено.... Мій друг, з батьком якого я бачився вчора в супермаркеті....* тощо. Фактично українське підрядне означальне речення згаданого типу позначає відношення належності; слово підрядного речення, яке пов'язується відношеннями належності з котримсь із слів головного речення й поєднується з ним сполучником "який" у родовому відмінку, позначає "об'єкт належності" (у першому з наведених вище речень об'єкт належності позначений словом "син", у другому – словом "машина", у третьому – "батько"). Отже, ми бачимо, що слово, яке позначає об'єкт належності, може виступати у функції різних членів підрядного означального речення: слово "син" (у першому реченні) є підметом підрядного речення, слово "машина" (у другому реченні) є прямим додатком у підрядному реченні, слово "батько" (у третьому реченні) є прийменниковим додатком у підрядному реченні.

Схема, за якою утворюється відносноатрибутивний зворот, зводиться до такого: а) відносноатрибутивний зворот, як і будь-який означальний зворот у турецькій мові, ставиться перед тим словом, до якого він належить; б) слово, яке позначає об'єкт належності, посідає перше місце у відносноатрибутивному звороті й отримує афікс присвійності третьої особи однини ($-si^4, -i^4$), рідше множини ($-lari / -leri$) й ставиться в основному відмінку, коли воно позначає реальний суб'єкт дії (тобто є підметом українського підрядного означального речення); в) присудок підрядного речення ставиться на останньому місці відносноатрибутивного звороту й набуває форми дієприкметника, найчастіше теперішнього-минулого часу ($-an / -en$), рідше – минулого часу (перфектний дієприкметник) $miş^4$, майбутнього часу (інтентивний дієприкметник) $-ecek^2$ (це визначається часовою площиною, в якій відбувається дія, позначена присудком підрядного означального речення; якщо це минулий або теперішній час, використовується $-an / -en$, якщо результат у вигляді стану (статальний перфект), використовується $-miş$, якщо майбутній час з відтінком наміру до здійснення дії, використовується $-ecek$; г) другорядні члени українського

підрядного речення розташовуються всередині відносноатрибутивного звороту за загальними правилами інтеграції турецького речення.

Таким чином, за цією схемою ми можемо перекласти перші два з трьох наведених вище українських речень: *Жінка, син якої ходить до нашої школи...* – *Oğlu okulumuza giden kadın....* *Чоловік, машину якого вчора було вкрадено...* – *Arabası dün kaçırlan adam....*

У разі, коли в підрядному означальному реченні наявний власний підмет, який позначає не об'єкт належності, а котрийсь інший предмет (особу) (як у третьому з наведених речень – підмет підрядного речення “я”), такий підмет ставиться на початку відносноатрибутивного звороту в генітиві; щодо присудка підрядного означального речення, він у межах відносноатрибутивного звороту набуває форми особового дієприкметника (-dik⁸ / -ecek²). Слово, яке позначає об'єкт належності, у такому разі набуває афікса необхідного за смислом відмінка або супроводжується необхідним за смислом післяйменником (у нашому реченні – це післяйменник *ile*). Перекладімо речення: *Мій друг, з батьком якого я бачився вчора в супермаркеті...* – *(Benim), babasıyla dün supermarkette görüştüğüm arkadaşım....*

Як і в будь-якому турецькому звороті або реченні, порядок слів усередині відносноатрибутивного звороту може змінюватися залежно від логічного наголосу: слово, яке в синтаксичній конструкції є логічно більш наголошеним, ставиться ближче до присудка (предиката звороту). Наведімо ще кілька прикладів: *Професор, лекції якого ми слухаємо із захопленням, відомий в усьому світі* – *Derslerini heyecanla dinlediğimiz profesör, tüm dünyada biliniyor.* *Машина, двигун якої я поміняв, тепер стала швидше їздити* – *Motorunu değiştirdiğim araba şimdi daha hızlı gitmeye başladı.*

Таким само чином утворюються відносноатрибутивні звороти з просторовим значенням (у таких зворотах слово, яке позначає об'єкт належності, отримує афікс відповідного просторового відмінка – місцевого, висхідного або давального), наприклад: *Ми пройшли під деревом, у затінку якого наслися вівці* (локативні відношення) – *Gölgesinde kuzuların otladığı bir ağacın altından geçtik.* *Я побачив будинок, на порозі якого сидів якийсь чоловік* (локативні відношення) – *Eşiğinde bir adamın oturduğu bir ev gördüm.*

У зв'язку зі сказаним слід зробити одну ремарку: предикат відносноатрибутивного звороту інколи може позначатися не лише дієприкметником, але й прикметником. Порівнюючи з відповідними конструкціями української мови, відзначаємо, що найчастіше це відбувається тоді, коли присудок відповідного українського підрядного означального речення є іменним і позначений прикметником, наприклад: *У сусідній квартирі живе жінка, в якої дуже красива дочка* (= дочка якої дуже красива) – *Komşu dairede, kızı çok güzel bir kadın oturuyor.* *Там ми побачили будинок, двері якого (були) пофарбовані* (пофарбовані – *boyalı* – у турецькій мові це прикметник) *в зелений колір* – *Orada, kapısı yeşile boyalı bir ev gördük.* Коли ж присудок українського підрядного означального речення позначений іменником, займенником або числівником, в якості предиката відносноатрибутивного звороту постає дієприкметник-зв'язка *olan*, наприклад: *Професор Сезер, брат якого є моїм*

приятелем, завтра приїжджає до Анкари – *Kardeşi benim arkadaşım olan profesör Sezer, yarın Ankara'ya geliyor.*

Інколи, як зауважує А.М.Кононов [Кононов 1956: 525], предикат відносноатрибутивного звороту може бути позначений предикативним іменем *var* або *yok* (наприклад, *Kolu yok bir adam... – Чоловік, у якого немає руки...*), однак у сучасній турецькій мові такі випадки майже не зустрічаються, а предикат подібних зворотів також замінюється на дієприкметник-зв'язку, відповідно *olan* або *olmayan* (рідше *bulunan* або *bulunmayan*); отже, таке використання може вважатися архаїчним.

Відносноатрибутивні звороти зі службовими словами будуються за схожим принципом з деякими незначними відмінностями. У зворотах цього типу найчастіше має місце позначення просторових відношень, які в українських підрядних означальних реченнях номінуються відповідними прийменниками (рідше деякими словами з просторовим значенням, наприклад, “усередині”, “назовні” і т.д.) у поєднанні з відносним прикметником “який” (як-от: “в якому...”, “на якому...”, “на який...”, “з-під якого...”, “усередині якого” тощо). У турецьких відносноатрибутивних зворотах відповідні відношення номінуються службовими іменами *iç, alt, üst, üzer, arka* тощо. Наведемо приклади: *Я побачив дерево, під яким сиділи декілька чоловіків. Ми увійшли до кімнати, посередині якої стояла якась жінка.*

Формальною відмінністю українських підрядних означальних речень, описаних у першому пункті, від тих, які описуються в цьому пункті, є те, що в перших з них відносний займенник “який” завжди має форму родового відмінка, у той час як у реченнях другого типу відносний займенник “який” набуває того відмінка, якого вимагає просторовий сполучник. Звернімо увагу також і на те, що в підрядних реченнях зазначеного типу бракує слова, яке позначає об'єкт належності (тобто особу або предмет, які вступали б у посесивна відношення із суб'єктом, позначеним котримсь із слів головного речення. Порівняймо, наприклад, речення: а) *Жінка, син якої ходить до нашої школи...* і б) *Дерево, під яким сиділи декілька чоловіків...* У першому з наведених зразків об'єкт належності позначений словом “син”, а в другому зразку такого об'єкта немає – місце об'єкта належності посідає службове слово).

Відносноатрибутивні звороти другого типу будуються за такою схемою: а) відносноатрибутивний зворот завжди стоїть перед тим словом, до сфери якого належить – це ми вже зазначали вище; б) на першому місці у відносноатрибутивному звороті перебуває службове слово, до якого додається афікс присвійності третьої особи однини (*-si⁴, -i⁴*), рідше множини (*-ları / -leri*), а також необхідний за смыслом афікс просторового відмінка (давальний, місцевий, висхідний); в) далі в основному відмінку стоїть слово, що позначає суб'єкт дії, тобто слово, яке в українському підрядному реченні є підметом другорядної дії; г) на останньому місці у відносно атрибутивному звороті перебуває предикат – дієслово, яке в українському підрядному реченні є присудком, у відносноатрибутивному звороті набуває форми дієприкметника теперішнього-минулого, минулого або майбутнього часу за тим само принципом, який був описаний вище. Приклад: *Потрібно зачинити двері, з-під яких тече вода – Altından su akan kapıyı kapatmak lazım.*

Ця схема застосовується в тому разі, коли суб'єкт відносноатрибутивного звороту (а отже, й українського підрядного речення) позначає: а) незліченний об'єкт, як-от “вода”, “пісок” тощо; б) кількісно невизначений об'єкт, як-от “квітки (у невизначеній кількості)”, “каміння (у невизначеній кількості)” тощо. Таким чином, слово, яке позначає суб'єкт другорядної дії (відносноатрибутивного звороту), завжди стоїть в однині, але позначає незліченний або (рідше) кількісно невизначений об'єкт. Приклади: *Üstünde buğday yetiştiren tarla... – Поле, на якому росте пшениця. İçinde çok az su bulunan testi... – Глечик, усередині якого (є) дуже мало води* тощо.

Суб'єкт відносноатрибутивного звороту завжди набуває родового відмінка, а предикат – форми особового дієприкметника (-dik⁸ / -ecek²) у разі, коли слово-суб'єкт відносноатрибутивного звороту позначає: а) істоту, незалежно від її кількісної характеристики (*Я подивився на машину, усередині якої сиділи двоє моїх приятелів – İçinde iki arkadaşımın oturduğu bir arabaya göz attım*); б) унікальний у своєму роді об'єкт (*Ми приїхали до місця, де (в якому) ніколи не буває зими – Hiç bir zaman kışın olmadığı bir yere geldik*).

Зазначимо також, що в турецькій концептуальній (мовній) картині світу, так само, як і деяких інших мов світу, наприклад, англійської, тварини дуже часто не зараховуються до класу істот. Така ситуація склалася історично й у процесі розвитку мови увійшла до концептуальної картини турецької мови, але наледве можемо сказати, що вона міцно закріпилася в ній. Так, на сучасному етапі розвитку турецької мови не є валідною схема відносноатрибутивного звороту, яка була нормативною ще навіть кілька десятиліть тому й зафіксована, наприклад, у граматиці А.М.Кононова [Кононов 1956: 525] й у художніх текстах, і передбачала, що в разі коли йдеться про тварин у невизначеній кількості, які постають як суб'єкт відносноатрибутивного звороту, застосовується перша з описаних нами схем. Наприклад, речення типу (*Üstüne kuş binen dal... – Гілка, на яку сідають пташки... Köpek kovalayan çocuk... – Дитина, за якою женуться собаки... Gölgesinde kuzular otlayan <...> ağaçlar... – Дерева, у затінку яких пасуться вівці...* [Сорокін 2005(г): 99] у сучасній мові вважаються архаїзмами й інтегруються на основі особового дієприкметника (-dik / -ecek), оскільки йдеться про істот. Так само архаїзмами для сучасної мови залишилися речення на зразок *Güneş girmeyen yer... – Місце, куди не потрапляє сонце* (згадаймо приказку: *Güneş girmeyen yere doktor girer – У місце, в яке не потрапляє сонце, приходять лікар*); подібне використання часто трапляється в інших сучасних тюркських мовах, а в багатьох з них навіть є регулярним (так само, як й інші реліктові конструкції, рудименти яких залишилися і в сучасній турецькій мові, але під якими немає нормативної бази, як-от вирази на зразок *balta görmedik orman*).

У сучасній мові частотними є випадки еліптування службового слова у відносноатрибутивних зворотах другого типу, наприклад: *Ot biten yer – Місце, в якому росте трава... Az su bulunan testi – Глечик, в якому мало води... Arpa konulan kap – Посудина, в яку кладуть ячмінь...* тощо. У цьому разі правила, за якими інтегрується відносноатрибутивний зворот, залишаються майже такими самими, за одним винятком: значно розширюється сфера використання особових дієприкметників. Так, у разі відсутності службового слова особовий

дієприкметник використовується, коли суб'єкт відносноатрибутивного звороту позначає не лише *істоту* (як попередньому випадку), а фактично будь-якого діяча (а таким може бути навіть і неістота, наприклад, речення на зразок *Столик, на якому стоїть телевізор...* без службового слова може перекладатися лише за допомогою особового дієприкметника: *Bir televizyonun bulunduğu küçük bir masa...* – пор.: *Üstünde (bir) televizyon bulunan masa...* – *Стіл, на якому знаходиться телевізор...*). Так само особовий дієприкметник використовується, коли суб'єкт звороту позначає множинний об'єкт (*Köpeklerin kovaladığı çocuk...* – *Дитина, за якою женуться собаки...* *Kuşların konuştuğu dal...* – *Гілка, на яку сїдають пташки...*), а також визначений об'єкт, якимсь чином виділений з класу йому подібних.

Крім цього, слід згадати про специфіку використання дієприкметників *bulunan / olan* в якості предиката відносноатрибутивного звороту. Коли названі дієслова позначають наявність або відсутність предмета (особи) й виступають у ролі предиката відносноатрибутивного звороту, вони уможливають використання зворотів усіх описаних вище типів, незалежно від того, позначає слово-суб'єкт відносноатрибутивного звороту неістоту чи істоту. Наведімо такі приклади: *Літак, на борту якого перебувають 180 пасажирів.... Аудиторія, в якій перебувають 20 студентів.* Ці зразки можуть перекладатися двома способами: а) *İçinde 180 yolcu bulunan uçak.... İçinde 20 öğrenci bulunan sınıf...*; б) *180 yolcunun bulunduğu uçak.... 20 öğrencinin bulunduğu sınıf...* Конструкція, наведена в пункті а), може використовуватися лише тоді, коли слово-суб'єкт відносноатрибутивного звороту позначає істоту, кількісно невизначену або яку супроводжує числівник (тобто, при слові немає афікса множини). Істотної семантичної різниці між наведеними варіантами перекладу немає. У решті випадків може використовуватися лише особовий дієприкметник так, як це описано в попередніх пунктах.

У відносноатрибутивних зворотах інколи може використовуватися також зворотний займенник *kendisi* – у межах його загальної семантики, коли йдеться про дію, що повертається на самого діяча або спрямована на об'єкт іншим діячем, наприклад: *kendisine pas verilen oyuncu...* – *гравець, якому дають пас.*

ВИСНОВКИ

1. В індоєвропейській мові переважає дефініція, згідно з якою дієприкметником вважають нефінітну форму дієслова (вербоїд), яка позначає ознаку імені (особи, предмета), пов'язану з дією, і має атрибутивне використання. Таке визначення є доволі умовним, оскільки ознака нефінітності (тобто неособовості), яка є фактично універсальною для індоєвропейських (зокрема й української) мов, нівелюється в разі додавання до об'єкта дослідження матеріалу деяких інших, наприклад, тюркських мов, оскільки для значної частини тюркських дієприкметників особовість є релевантною граматичною категорією. Крім того, власне атрибутивне використання є основною, але не єдиною синтаксичною функцією дієприкметника.

2. Під час розгляду категорії дієприкметника в турецькій мові важливим є розрізнення синхронного й діахронічного планів. Якщо ми поглянемо на це

мовне явище в діяхронії, то кидається в очі генетичний зв'язок між дієприкметниками й особовими формами дієслова, які являють собою поєднання дієприкметників з особовими займенниками, трансформованими в процесі історичного розвитку тюркських мов у афікси предикативності. Проте на сучасному етапі розвитку турецької мови такий зв'язок не є релевантним, тому правильно досліджувати дієприкметники, з одного боку, й особові форми дієслова, з іншого боку, як окремі граматичні явища.

3. Для диференціації й класифікації турецьких дієприкметників істотним критерієм є їх функціональність у сучасній мові. Так, уся сукупність дієприкметників може бути дихотомічно поділена на: 1) дієприкметники, які активно функціонують у сучасній турецькій мові, на використання яких не накладаються обмеження; 2) дієприкметники, які можна назвати рудиментними, або реліктовими – їх твірні й функціональні потенції значною мірою обмежені, тобто вони використовуються лише (або переважно) у сталих формах. До першої групи належать дієприкметники, утворені за допомогою афіксів *-en / -miş / -ecek / -dik*; до другої – дієприкметники, утворені з допомогою афіксів *-ir / -esi*.

4. В українській мові дієприкметники поділяються на групи за декількома ознаками: 1) наявність категорії стану визначила поділ дієприкметників на активні й пасивні. В українській мові пасивні дієприкметники становлять найчисленнішу групу; 2) за видовою ознакою українські дієприкметники поділяються на дієприкметники доконаного і недоконаного виду залежно від вихідного дієслова; 3) за таксисними – на такі, що позначають дію, одночасну головній, і дію, що передує головній; в українській мові, на відміну від турецької, дієприкметникові фактично не властива таксисна ознака наступності дії.

5. Окремою й доволі цікавою в зіставному плані є проблема твірних потенцій дієприкметників. Так, якщо в турецькій мові дієприкметник може бути утворений від будь-якого дієслова, незалежно від жодних його вихідних параметрів, то в українській мові на творення дієприкметників накладаються істотні обмеження: наприклад, форми активних дієприкметників, які є доволі нечисленною й нечастотною за функціональними характеристиками групою дієприкметників, можуть утворюватися лише від тих семантичних груп дієслів, що виражають дію поза об'єктними відношеннями. У сучасній українській мові дієприкметники, пов'язані з назвою особи, краще замінити на зворот "той, що / який"; те саме стосується й дієслів, пов'язаних з об'єктними відношеннями; зовсім не утворюються в українській мові дієприкметники від дієслів із зворотною семантикою (суфіксом *-ся*); пасивні дієприкметники творяться лише від перехідних дієслів і виражають динамічну ознаку об'єкта при неназваному логічному чи при пасивному суб'єкті. Жодне з цих обмежень не релевантне для системи дієприкметників турецької мови, тому можемо констатувати, що актуальною проблемою є еквівалентний і адекватний переклад турецьких дієприкметників українською мовою й навпаки.

6. В українській мові є також спеціальні незмінні предикативні форми, співвідносні з пасивними дієприкметниками (на *-но, -то*), які самі є активними й завжди виконують функцію присудка в реченні (додамо, що турецькій мові

предикативне використання дієприкметникові не властиве, на відміну від української, де дієприкметник може виступати головним членом речення (іменною частиною складеного іменного присудка), чи російської мови, де крім того існують спеціальні короткі форми дієприкметників). У турецькій мові відповідником українських предикативних форм на *-но*, *-то* завжди постають форми абсентива-перфекта.

7. Під час порівняння тих ознак, які можуть лежати в основі класифікації дієприкметників у турецькій і українській мовах, доходимо таких висновків: 1) класифікація за становою ознакою є неістотною для турецького дієприкметника, оскільки будь-яка дієслівна форма в турецькій мові (предикативна, напівпредикативна, непередикативна), навіть інфінітив, обов'язково перебуває в одному з п'яти станів – активі, пасиві, рефлексиві, кооперативі / реципроку, каузативі; 2) видова ознака так само не може бути основою для класифікації турецьких дієприслівників, оскільки значення виду нерелевантне для турецького дієприкметника (за винятком того випадку, коли йдеться про дієприкметник *-miş* і перифрастичні форми турецького дієслова у формі дієприкметника) – турецький дієприкметник залежно від конкретної комунікативної ситуації може позначати дію як фактичну, так і процесну (тривалу). Єдиною спільною класифікаційною ознакою, чинною і для турецької, і для української мови, є таксис.

8. З погляду таксисних характеристик турецькі дієприкметники можуть позначати: 1) дію, одночасну дії, позначеній присудком – дієприкметник теперішнього-минулого часу *-an / -en* (в українській мові це активний дієприкметник теперішнього часу або відповідна описова конструкція); 2) дію, яка передує дії, позначеній присудком – дієприкметник теперішнього-минулого часу або перфектний дієприкметник *-miş* (в українській мові це активний дієприкметник минулого часу, пасивний дієприкметник або відповідна описова конструкція); різниця між двома названими дієприкметниковими формами турецької мови пролягає на видовому рівні; 3) дію, яка йде за дією, позначеною присудком – дієприкметник *-ecek*, причому така дія завжди ускладнена модальним відтінком можливості, рідше необхідності / зобов'язання (в українській мові відповідника в системі дієприкметників немає, використовуються описові конструкції). Крім того, турецький особовий дієприкметник, який має дві фактичні формальні реалізації – *-diği* та *-eceği*, – може позначати дію, що є одночасною головної або передує їй (*-diği*), або ж дію, наступну відносно головної з наявністю модального відтінку можливості, рідше необхідності / зобов'язання (*-eceği*). Відмінність особового дієприкметника від неособового полягає не в таксисних чи видових характеристиках, а в наявності спеціального форманта, який вказує на суб'єкта – виконавця другорядної дії; в українській мові відповідником таких дієприкметників найчастіше виступає підрядне означальне речення.

9. Отже, системи дієприкметників турецької та української мов попри наявність низки подібностей (наприклад, у синтаксичному використанні, частково в таксисних характеристиках, можливості субстантивації чи ад'єктивації, граматичних особливостях – ідеться про наявність категорії стану, збереження моделей керування), мають значні відмінності (наявність особових

дієприкметників, ширші твірні й функціональні потенції турецького дієприкметника порівняно з українським, можливості предикативного використання, видові характеристики, наявність описових (перифрастичних) форм у турецьких дієприкметниках, які мають властивість вузької видової специфікації значення другорядної дії, наявність аспектів заперечення, можливості й неможливості в турецького дієприкметника, характер об'єктних відношень у дієприкметників).

10. Відмінності в системах дієприкметників (так само, як і дієприслівників) спричинює й істотні відмінності в синтаксичних системах. Основна відмінність у синтаксичних системах досліджуваних мов зводиться до такого: а) широка представленість в українській мові складнопідрядних речень (з підрядними обставинними – часу, мети, причини і т.д., додатковими, означальними тощо), яких майже немає в турецькій мові; б) наявність у турецькій мові незвичного для української мови особового дієприкметника, який функціонально відповідає багатьом українським складнопідрядним реченням, насамперед з підрядними означальними, а також є базою для вторинного утворення шляхом транспозиції інших синтаксичних форм, насамперед вторинних дієприслівників (псевдодієприслівників і дієприслівникових комплексів); в) наявність у турецькій мові кількісно значної системи дієприслівників (як власне дієприслівників, так і псевдодієприслівників), яких є на кілька порядків більше, ніж в українській, і які характеризуються значною кількістю семантичних відтінків порівняно з українськими дієприслівниками; турецькі дієприслівники, так само, як і дієприкметники, часто постають еквівалентами не лише українських дієприслівників, але й складнопідрядних речень з рідними типами підрядних (насамперед обставинних).

11. Основною особливістю особового дієприкметника є те, що він, на відміну від інших турецьких дієприкметників і дієприкметників української мови, не є афінітним утворенням (що є категоріальною ознакою дієприкметника), а містить у своєму складі релятивний формант, омонімічний афіксові належності (посесивності), який вказує на суб'єкта – виконавця дії, позначеної особовим дієприкметником. Серед подібностей – те, що особовий дієприкметник, як й усі інші дієприкметники, позбавлений абсолютно-часових характеристик і виконує лише таксисну функцію, тобто позначає другорядну дію, зорієнтовану не на момент мовлення, а на іншу дію (головну), яка співвідноситься з моментом мовлення. Взагалі можна зазначити, що здатність мати формант, який вказує на суб'єкта – виконавця другорядної дії, або ж бути співвіднесеним зі словом, яке виконує функцію суб'єкта при предикативі, вираженому напівпредикативною формою, є особливістю не лише особових дієприкметників, але й декількох турецьких дієприслівників, що не властиво аналогічним українським синтаксичним утворенням.

12. За своїми функціонально-синтаксичними характеристиками (якщо не брати до уваги ознаку "особовості") особовий дієприкметник співвідноситься як з іншими турецькими дієприкметниками, так і з дієприкметниками в українській мові, а саме: має присубстантивне атрибутивне використання, тобто вказує на динамічну ознаку дії. Структурною особливістю особового дієприкметника є те,

що він узгоджується з іменником, що позначає суб'єкта другорядної дії, зв'язком повного узгодження (турецький *status constructus*), тобто граматичний суб'єкт отримує афікс генітива, який є узгодженим з релятивним афіксом особового дієприкметника, відповідно маємо абсолютний розгорнутий (означальний) особово-дієприкметниковий зворот (зауважимо, що означальний особово-дієприкметниковий зворот завжди постає як абсолютний, тобто такий, в якому граматичні суб'єкт і предикат поєднані зв'язком повного узгодження; натомість додаткові особово-дієприкметникові звороти можуть поставати як абсолютні й відносні, а переважна більшість квазидієприслівникових / псевдодієприслівникових зворотів є відносними).

13. Функціональним і смисловим еквівалентом розгорнутого означального особово-дієприкметникового звороту завжди є українські складнопідрядні речення з підрядними означальними і в жодному разі не дієприкметники, оскільки останні в українській мові позбавлені здатності мати підпорядкований ним граматичний суб'єкт; з іншого боку, значення означальних особово-дієприкметникових зворотів може відтворюватися й українськими пасивно-дієприслівниковими зворотами, які мають перфектне значення і в яких наявний агентивний додаток, що позначає реального суб'єкта турецького розгорнутого особово-дієприкметникового звороту (останнє валідне насамперед для дій, що мають стосунок до площини минулого часу, набагато рідше – теперішнього, і фактично ніколи – майбутнього).

14. Особовий дієприкметник має дві формально-граматичних (при восьми фонетичних) реалізації, які, утім, перекривають всі три відносночасові площини – минулий (передування), теперішній (одночасність) і майбутній (наступність) часи, причому особовий дієприкметник теперішнього-минулого часу (*-dik*) може позначати дію як минулу, так і теперішню відносно опорної дії, тоді як особовий дієприкметник майбутнього часу (*-ecek*) найчастіше позначає не стільки дію майбутню, скільки ускладнену модальним відтінком інтенції або зобов'язання. Загалом, логічно розглядати ці два утворення (які традиційно розглядаються як інваріантні) в якості двох окремих особово-дієприкметникових форм.

15. Незвичним для носія української мови є той факт, що – якщо знову ж таки зіставимо еквівалентні українські й турецькі синтаксичні конструкції – прийменники, які можуть входити до складу українського підрядного речення й передувати відносному займенникові *який / яка / яке* тощо, жодним чином не знаходять свого відображення в турецьких розгорнутих означальних зворотах (з огляду на відсутність прийменників у турецькій мові), а при пошуку еквівалента такому турецькому звороту прийменник відшукується за смислом

16. На відміну від інших дієприкметників особові дієприкметники мають властивість *регулярної* синтаксичної субстантивації, яка відбувається морфологічним і зрідка (у підметових розгорнутих особово-дієприкметникових зворотах) контекстуальним шляхом. Коли йдеться про морфологічну субстантивацію, найчастіше маємо справу з додаванням до особового дієприкметника афікса акузатива; така форма перебуває в основі абсолютних і відносних розгорнутих додаткових зворотів, які відповідають українським підрядним додатковим реченням у складі складнопідрядного речення і,

відповідно, є поряд з вербоїдами засобами мовленнєвої реалізації динамічних об'єктних, насамперед прямооб'єктних категоріальних ситуацій. Інші варіанти субстантивзації особових дієприкметників відбуваються шляхом їх поєднання з непрямыми відмінками (дативом, локативом, аблативом) і післяйменниками, на основі чого утворюються квазідієприслівники, або псевдодієприслівники.

СИСТЕМИ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ У СУЧАСНИХ ТУРЕЦЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Проблема визначення меж категорії дієприслівника в турецькій мові.

Дієприслівник у турецькій і українській мовах: постановка проблеми.

Сутнісні характеристики дієприслівника в турецькій і українській мовах.

Класифікаційні параметри й класифікації дієприслівників.

Дієприслівник з погляду своїх темпоральних, аспектуальних і модальних характеристик, а також у зв'язку з категорією залежного таксису є одним з ключових граматичних засобів темпорально-аспектуального комплексу турецької мови. Однак перед тим, як вдаватися до дослідження його функціональних особливостей і визначення спільних і відмінних функціональних характеристик дієприслівника в різносистемних (турецькій і українській) мовах, слід розв'язати проблему визначення меж категорії дієприслівника в турецькій мові й відмежування його від інших функціональних розрядів дієслова – насамперед герундія й особового дієприкметника, виявлення критеріїв та здійснення класифікації дієприслівника в турецькій мові.

Проблема дослідження категоріальних ознак дієприслівника, зокрема інвентаризації набору дієприслівникових форм та відокремлення їх від функціонально схожих граматичних утворень, принципи класифікації дієприслівників неодноразово ставали предметом уваги дослідників-тюркологів – як вітчизняних, так і закордонних. Найпомітнішими з таких досліджень є праці П.І.Кузнецова, К.М.Любимова, А.М.Кононова, О.М.Баскакова та деяких інших науковців [Кузнецов 1982; Кузнецов 1983; Любимов 1977; Кононов 1956; Кононов 1980(а); Баскаков 1959; Баскаков 1963]. Проте не можна вважати, що названим вченим пощастило досягти спільного знаменника й віднайти оптимальне розв'язання проблеми дієприслівника в турецькій мові.

Традиційно у вітчизняній тюркології диференціюються такі дієслівні розряди (з деякими незначними варіаціями): інфінітив, усічений інфінітив (їх називають ще іменами дії, або віддієслівними іменами), дієприкметник, дієприслівник, а також специфічна граматична одиниця, відома під назвою *-dik / -acak*-форма [Кононов 1956; Підвойний, Чубрикова 1998; Халимоненко 1999], яка начебто стоїть окремо від усіх інших дієслівних розрядів, не належачи до жодного з них або ототожнюючись з іменами дії (інфінітивом, усіченим інфінітивом). При цьому цікавим є те, що *-dik*-форма ніби залишається поза морфологією й існує лише як виключно синтаксичне явище (як зазначають у своїй вельми суперечливій за багатьма твердженнями статті В.М.Підвойний і О.О.Чубрикова, “<...> *-dik*-форма є частиною того розділу граматики, який є

синтаксисом” [Підвойний, Чубрикова 1998: 29]). Хоча очевидним є те, що синтаксис як розділ граматики займається лише проблемою поєднання слів, а не творення нових словоформ за допомогою словозмінних афіксів, яким, безумовно, є афікс *-dik*. Звідси й некоректна постановка проблеми на зразок “чи є *-dik*-форма підрядним реченням?” [Підвойний, Чубрикова 1998: 30]. Крім того, значні труднощі відчуваються і з кваліфікацією самої *-dik*-форми – її називають і іменем дії, і віддієслівним іменем, і віддієприкметниковим іменем, і протодієслівним іменем тощо [Підвойний, Чубрикова 1998: 29–31].

З-поміж усіх праць вітчизняних тюркологів у зв’язку з виділенням функціональних розрядів дієслова звернемо особливу увагу на такі теоретичні концепції: 1) теорія морфологічної структури тюркського слова М.О.Баскакова, згідно з якою у межах дієслівних форм виділяються масдар, дієприкметник і дієприслівник [Баскаков 1959]. Слід зазначити, що основною вадою концепції М.О.Баскакова є використання синтаксичного критерію як пріоритетного класифікаційного принципу; 2) теоретична концепція функціональних форм дієслова, запропонована П.І.Кузнецовим, відповідно до якої виділяється два функціональних класи дієслів – фінітні й інфінітні форми, а в складі інфінітних форм дієслова – предикативні форми інфінітного дієслова (умовний спосіб й імена дії), адвербіальні форми (дієприслівники), ад’єктивні форми (дієприкметники) і субстантивні форми (про-прикметники й дієслівні імена) [Кузнецов 1982: 4]. Залишаючи без коментарів доцільність окремих елементів цієї класифікації, зазначимо, що явно неправильними є об’єднання умовного способу й імен дії в один підклас, а також безпідставне розмежування імен дії і дієслівних імен у тому вигляді, в якому це пропонує автор [Кузнецов 1982: 12–13].

Згадаємо також і про наукові класифікації власне дієприслівників, серед яких, насамперед, варті уваги дві: 1) класифікація К.М.Любимова, яка ґрунтується на таксисному принципі, і в якій виділяються дієприслівники передуювання й дієприслівники одночасності [Любимов 1977]. Однак, як зазначає П.І.Кузнецов, ознаки одночасності й передуювання не є релевантними для всіх без винятку турецьких дієприслівників [Кузнецов 1982: 8], тому запропонована класифікація є далекою від досконалості, причому слід підкреслити, що значна кількість форм, які всіма без винятку тюркологами визнаються дієприслівниковими, залишається поза межами зазначеної класифікації; 2) класифікація О.Н.Баскакова (з якою принципово збігається й класифікація Н.Н.Джанашії [Джанашиа 1969]), що ґрунтується на формальних ознаках, за якими виділяються два типи дієприслівників – а) первинні; б) вторинні), і на семантичних ознаках, відповідно до яких виділяються а) дієприслівники способу дії; б) дієприслівники часу [Баскаков 1959].

Крім зазначених згадаємо також про класифікацію П.І.Кузнецова, який пропонував виділити а) єднальні дієприслівники; б) дієприслівники способу дії; в) дієприслівники часу [Кузнецов 1982: 15]. Не можна не помітити схожість класифікації П.І.Кузнецова з класифікаціями турецьких мовознавців (їхні підходи до розглядуваної проблеми приблизно однакові), причому сам автор зазначає, що “класифікації, пропонувані турецькими граматистами, незадовільні з тієї причини, що автори, як правило, не розмежовують власне дієприслівники

й форми дієприслівного значення” [Кузнецов 1982: 15]. При цьому впадає у вічі некоректність терміна “форми дієприслівного значення” – вірогідно, П.І.Кузнецов під ними має на увазі дієприслівникові комплекси, утворені на основі вихідного дієприслівника з використанням додаткових граматичних засобів (наприклад, післяйменників), як-от: *-inceye kadar*, а також різноманітні граматичні засоби, утворені на основі так званої *-dik-форми*, які виконують у реченні обставинні функції. Турецькими граматистами вони зараховуються до дієприслівників, через що, власне, і виходить наведена вище думка про “незадовільність класифікацій турецьких авторів”. При цьому жоден вітчизняний тюрколог, зрештою, так і не зміг здолати вузькості традиційного підходу до явищ турецької граматики й відмовитися від аморфного явища, об’єднуваного під загальною назвою *-dik-форма* – саме через це й не пощастило вітчизняній тюркології дійти єдиного висновку щодо сутності дієприслівника в турецькій мові й принципів його класифікації.

На завершення історичного огляду проблеми згадаємо й про класифікацію дієприслівників французького тюрколога Ж.Дені, граматику якого є однією з перших серйозних наукових праць, присвячених турецькій мові. Ж.Дені, так само, як пізніше турецькі граматисти, зараховував до розряду дієприслівників усі ті форми, які в класифікаціях згаданих вище тюркологів підводилися під *-dik-форму* [Deny 1920].

Як зазначає академік А.М.Кононов, морфологічно дієприслівники є “віддієслівними іменами в непрямому відмінку (*-dik-ça, -in-ca, -mak-sız-in*), які в синтаксичному плані є додатками. Дієприслівники, так само, як і дієприкметникові форми, форма на *-dik / -acak* та інші, стаючи, унаслідок синтаксичного розвитку, другим предикативним “центром” речення, слугують для передачі різного роду підрядних речень <...>” [Кононов 1956: 225].

З усього сказаного випливає кілька запитань і застережень: по-перше, питання про доцільність дефініції турецьких граматичних форм (дієприкметників, дієприслівників тощо) на основі проведення кореляцій із складнопідрядними реченнями типологічно відмінних від тюркських індоєвропейських мов – така тенденція спостерігається не лише в згаданій вище праці А.М.Кононова, а в багатьох тюркологічних розробках; по-друге, поза межами будь-якої класифікації залишається так звана *-dik / -acak-форма* – і це незважаючи на структурну схожість з іншими формами (наприклад, *-dikça*), які традиційно визнаються дієприслівниковими; по-третє, незрозумілим є відокремлення багатьох форм, утворених на основі так званого усіченого інфінітива або простого інфінітива (як-от: *-makla (birlikte)*), від дієприслівників, наприклад, дієприслівника *-maksızın*, який також походить від того самого інфінітива. Загалом доволі розмитими є критерії диференціації дієслівних розрядів – причому, незважаючи на таку “розмитість”, традиційна класифікація (з незначними варіаціями залежно від автора) залишається домінантною у вітчизняній тюркології вже протягом багатьох десятиліть. Традиційна класифікація не спирається на структурний принцип – адже структурно гомогенні форми зараховуються до різних функціональних розрядів дієслова; вона не спирається на функціонально-синтаксичний принцип – адже гомогенні з

погляду своїх синтаксичних функцій мовні засоби зараховуються до різних дієслівних розрядів і т.д.

Як згадувалося вище, ми поставили перед собою мету диференціації дієприслівникових форм на основі як функціонально-семантичного, так і структурного критеріїв, при цьому мається на увазі, що до одного дієслівного розряду належать форми з однорідною семантикою й однотипним функціонуванням як у складі речення, так і в процесі комунікації; поряд з доміантним функціонально-семантичним критерієм, ми спираємося на критерій структурний: структурно гомогенні форми за умови єдності функціонально-семантичних характеристик зараховуються до одного дієслівного розряду. Зазначимо, що певною мірою схожий підхід спостерігається в граматиках деяких турецьких авторів [Hengirmen 2002], основною вадою яких є те, що значна кількість дієприслівників залишається взагалі поза класифікацією [Hengirmen 2002: 254–263], однак, попри твердження П.І.Кузнецова про незадовільність їхніх класифікацій, підхід турецьких авторів до дієприслівників є доцільнішим, ніж підхід вітчизняних науковців. Так, М.Хенгірмен у групі дієприслівників причини диференціює дієприслівники - *diğinden*, -*mekten*, але взагалі не згадує про форму -*diği için*, яка також має причинну семантику і є повним еквівалентом дієприслівника -*diğinden*, наприклад: *Param olmadığından = olmadığı için araba alamıyorum* – *Через те, що в мене немає грошей, я не можу купити машину.*

Виходячи з названих критеріїв, ми розрізняємо п'ять дієслівних розрядів у сучасній турецькій мові: 1) інфінітив; 2) герундій; 3) масдар; 4) предикативні форми дієслова; 5) напівпредикативні форми дієслова [Сорокін, Онищук 2001]. До напівпредикативних форм ми зараховуємо дієприкметники, які поєднують у собі ознаки дієслова та прикметника, і дієприслівники, що мають ознаки дієслова й прислівника. Напівпредикативні форми звичайно дефінуються як “нефінітні / інфінітні” (тобто неособові), однак така назва може використовуватися лише умовно, через те що граматична категорія дієприкметника має у своєму складі таку форму, як *особовий дієприкметник* (-*dik / -acak*) – про нього йшлося в попередньому розділі монографії; цієї граматичної форми немає в мовах індоєвропейських – саме через це з особовим дієприкметником пов'язано найбільше проблем під час вивчення граматичного ладу турецької мови. Особливістю названого дієприкметника є те, що він має у своєму складі показник особи – релятивний формант, який вказує на суб'єкта – виконавця другорядної дії; цей формант багатьма тюркологами ототожнюється з афіксами присвійності, але деякі науковці вважають його спеціальним особовим афіксом, омонімічним афіксам присвійності [Кузнецов 1982: 14] – остання теорія є настільки ж цікавою, наскільки й суперечливою.

Дієприслівник у турецькій мові також долучається до напівпредикативних форм; він так само, як і дієприкметник, не може бути названий нефінітним граматичним утворенням, оскільки значна частина дієприслівників має у своєму складі форманти, що містять вказівку на суб'єкта – виконавця дії, позначеної дієприкметником. Крім цього, на відміну від дієприслівників, наприклад, в

українській мові, турецький дієприслівник може мати при собі окремий суб'єкт¹ (за класифікацією деяких тюркологів – окремий підмет, у зв'язку з чим і використовувався доволі сумнівний термін “підрядні квазіречення” [Кузнецов 1982: 14; Соколов 1974: 33], який не збігається з головним підметом речення – це вперше помітив ще А.Мюллер [Müller 1889: 93] – наприклад: *Öğretmen sınıfı girince ders başladı* (дослівний переклад – *Викладач, увійшовши до класу, урок почався).

Таким чином, уся система турецького дієслова якісно різниться від категорії дієслова в індоєвропейських мовах, зокрема й українській. Дієприкметники й дієприслівники в турецькій мові утворюють у межах речення розгорнуті звороти. Наявність при предикаті таких зворотів окремого суб'єкта перешкоджає їх зарахуванню до системи нефінитних форм; поряд із цим, вони не являють собою повністю предикативні форми, оскільки не мають у своєму складі афіксів предикативності, а значить, не можуть утворювати автономні речення; саме через це ми й застосовуємо до них термін “напівпредикативні форми дієслова”.

Вище ми згадували, що в основі традиційного підходу до класифікації дієприкметників, дієприслівників й “імен дії” лежить змішування схожих формально, але з функціонального погляду докорінно відмінних граматичних утворень. Так, сукупність граматичних форм, які об'єднуються під загальною назвою *-dik / -acak*-форма, не є гомогенною; її складають окремі елементи, які різняться за своїми семантичними й функціональними характеристиками. Наприклад, граматичне утворення, яке звичайно дефінується як “означальна *-dik / -acak*-форма”, насправді є дієприкметником і співвідноситься з іншими дієприкметниковими формами турецької мови як за своєю семантикою, так і за синтаксичними функціями (атрибутивне використання). Єдиною відмінністю названого дієприкметника від решти дієприкметникових форм є його “особовий” характер, тобто наявність релятивного афікса, який вказує на суб'єкта – виконавця дії. Особовий дієприкметник, так само, як і решта дієприкметників турецької мови, однак більшою мірою, має здатність підлягати субстантивзації – переходити в розряд іменників, набуваючи іменникових властивостей і, відповідно, можливості використовуватися в реченні у функціях, властивих іменникові, як-от: підмет, прямий і непрямий додаток тощо.

Саме ця особливість особового дієприкметника й спричинила абсолютно неправильне його трактування як іменної форми, “імені дії”, яке перебуває в одному ряді з іншими вербоїдами – інфінітивом, так званим усіченим інфінітивом, віддієслівним іменником на *-iş* (тобто герундіями). Подальший розвиток субстантивованого особового дієприкметника уможливорює його регулярне використання й у функціях різноманітних обставин – часу, причини, порівняння тощо; таким чином, ідеться про його вживання у функції дієприслівника. Аналогічним чином до розряду дієприслівників потрапляють і

¹ Підкреслюємо: у даному контексті йдеться про норму сучасної української літературної мови, адже, наприклад, у ХІХ столітті в східнослов'янських мовах (зокрема в російській, українській) не були неможливими дієприслівникові конструкції з наявністю окремого суб'єкта; на подібні використання можемо натрапити в мові фольклору: *Не сіявши, не жавши, не буде жито родити*.

деякі граматичні форми, які виникли внаслідок регулярного використання інфінітива й герундія в обставинних функціях.

Дієприслівники в турецькій мові можуть класифікуватися на підставі трьох основних критеріїв. По-перше, йдеться про структурну (морфологічну) класифікацію, зокрема з урахуванням діахронічних чинників – такий підхід найчастіше застосовувався в працях вітчизняних тюркологів, навіть у порівняно нових, у чому відчувається значний вплив на нашу тюркологічну школу принципів порівняльно-історичного мовознавства; по-друге, це функціонально-синтаксична класифікація, в основі якої лежить функція дієприслівника, яку він виконує в реченні – цей підхід спостерігається в багатьох турецьких граматиках, а також підручнику турецької мови й статтях П.І.Кузнецова; по-третє, функціонально-семантична класифікація, яка виходить зі значення дієприслівникової форми та її функціонування в процесі комунікації. Функціонально-синтаксична й функціонально-семантична класифікації значною мірою взаємоперехрещуються. Зазначимо також, що між результатами першої, з одного боку, і другої й третьої, з іншого боку, наявні істотні відмінності, тому основне питання полягає в тому, яка з них є доцільнішою, насамперед з погляду практичного використання, і зокрема, методики викладання турецької мови. З огляду на методологічні засади нашого дослідження ми схилиємося до третього з перелічених класифікаційних принципів, проте незайвим буде зупинитися коротко й на структурно-морфологічних особливостях дієприслівників турецької мови.

Зі структурно-морфологічного погляду система дієприслівників турецької мови може бути поділена на три великих групи: 1) власне дієприслівники, які підпадають під класичну для загального мовознавства дефініцію – до них належать дієприслівники часу та способу дії *-ince, -erek, -eli*, редукований дієприслівник *-e...-e*; афікси цих дієприслівників додаються безпосередньо до основи дієслова. До цієї ж групи слід зарахувати форму *-ken*, відмінністю якої від попередніх є те, що її афікс має властивість додаватися не до основ дієслів, а до основ часу і навіть до іменників. О.М.Баскаков вважав такі форми не дієприслівниками, а “особливими модальними формами, функціонально схожими з дієприслівниками” [Баскаков 1959]. Утім переважна більшість тюркологів вважає їх дієприслівниками; 2) дієприслівники–синкретичні утворення, в основі яких лежать інші морфологічні форми, наприклад, інфінітив, усічений інфінітив, субстантивованій особовий дієприкметник: *-meden, -meksizin, -dikçe, -diğinde* та інші. Переважна більшість вітчизняних і закордонних тюркологів розглядали значну частину цих утворень як дієприслівники; 3) псевдодієприслівники (квазідієприслівники), які являють собою дискретні (формально розчленовані) утворення – морфологічні комплекси, інтегровані на основі інших морфологічних форм (субстантивованих дієприкметників, рідше інфінітивів, герундіїв) із включенням додаткових морфологічних елементів – відмінкових афіксів або післяйменників, як-от: *-diği için, -diği zaman, -dikten sonra* тощо (зазначимо, що багато вітчизняних науковців у подібного роду утвореннях завжди вичленовують особовий афікс, омонімічний афіксові присвійності, про що ми згадували вище, і, за термінологією В.М.Насилова, так звані афікси включення – відмінкові афікси

або післяйменники [Насилов 1958]). Крім дієприслівників та псевдодієприслівників, слід виділити дієприслівникові комплекси, що являють собою морфологічні утворення, в основі яких лежить вихідний дієприслівник із включенням додаткових морфологічних елементів (післяйменників), на зразок - *inceye kadar, -eliden beri*.

Ключовою для функціонального дослідження темпорально-аспектуального комплексу турецької мови є функціонально-семантична класифікація дієприслівників, відповідно до якої диференціюються такі групи дієприслівників: 1) дієприслівник-зв'язка й дієприслівники способу дії (-*ip, -erek, -meden, -meksizin* редуплікований дієприслівник способу дії -*e...-e*); 2) дієприслівники¹ часу (-*ken, -diğinde, -diği zaman, -diği sıra / sirada / siralarda, -dikten sonra, -meden (önce), -dikçe, -eli, -ince*, редуплікований дієприслівник часу -*r...-mez, -di mi, -diği gibi, -diğinden beri*); 3) дієприслівники причини (-*diğinden, -diği için*); 4) допустові дієприслівники (-*diği halde*); 5) дієприслівники порівняння й посилення, дієприслівники міри й ступеня (-*diği gibi, -diği kadar, -cesine, -diğine göre, -diği üzere, -diği kadarıyla, -diğince, -diğine*); 6) дієприслівники умови (-*diği takdirde / durumunda*); 7) дієприслівники заміщення (-*eceğine, -ecek yerde, -mektense*); 8) описові дієприслівники (-*diği hakkında, -diği konusunda, -diği yönünde*). Додамо, що переважна частина дієприслівникових форм, утворених на основі субстантивованого особового дієприкметника, мають також і дублетну форму з основою -*ecek*, причому семантика таких дієприслівників може або повністю дублюватися з єдиною відмінністю – зміною таксисної характеристики, тобто перенесенням дії, позначеної дієприслівником, у площину майбутнього часу відносно головної дії, або ж надавати дієприслівниковій формі додаткових модальних відтінків, передусім інтенсивності, потенційності, що, зрештою, відбувається набагато частіше.

Відомий турецький лінгвіст М.Хенгірмен зараховує до системи дієприслівників (як дієприслівник причини) також і форму -*mekten* [Hengirmen 2002: 262], яка структурно є інфінітивом з афіксом висхідного відмінка, наводячи такі приклади: *Yaşamaktan büyük bir zevk alıyorum* – Я отримую велике задоволення від життя. *Adamın sözlerine gülmekten katıldık* – Ми мало не померли від сміху, почувши слова [мієї] людини. *Vi konuda düşünmekten yoruldu* – Я втомився думати про це. Навряд чи є сенс у тому, щоб виділяти названу форму як дієприслівник, оскільки в цьому випадку йдеться лише про дієслівне керування – перелічені слова й словосполуки (*zevk almak* – отримувати задоволення від чогось, *yorulmak* – утомлюватися від чогось / когось, *katılmak* у значенні *помирати від чогось* (у переносному сенсі) вимагають непрямого додатка у висхідному відмінку. Так само деякі турецькі мовознавці зараховують до дієприслівників форми на зразок -*yor(muş) gibi, -ecek(miş) gibi* тощо, які насправді не мають нічого спільного з дієприслівниками. Такі граматичні утворення, які позначають характеристики дії, ближчі до видових, ми відносимо до псевдоперифрастичних форм дієслова.

¹ У даному контексті під терміном "дієприслівник" ми об'єднуємо як власне дієприслівники, так і квазидієприслівники.

Таким чином, ми можемо дійти висновку, що дієприслівник у турецькій мові за своїми сутнісними – синтаксичними, семантичними, функціональними – характеристиками є категорією набагато ширшою, ніж це традиційно прийнято вважати в європейському мовознавстві, через що запропонований підхід багатьма мовознавцями може бути визнаний крамольним. Проте тут ми маємо ту саму дилему, що й у ситуації з підрядними реченнями й розгорнутими зворотами – у той час, як деякі тюркологи твердили, що в турецькій мові підрядні речення фактично не представлені, а ми маємо справу з розгалуженою системою розгорнутих зворотів [Айляров 1974] (і, принципово, з цим важко не погодитися, оскільки речення – на відміну від дієприслівника – це універсальна мовна категорія), дехто намагався представити розгорнуті звороти як своєрідні, властиві лише тюркським мовам, підрядні речення, а деякі науковці навіть винайшли й використовували спеціальний термін – “квазіречення” [Deny 1920; Соколов 1954; Соколов 1974; Кузнецов 2000(б)]. Аргументуючи свою думку, зазначимо ще раз – речення є універсальною лінгвальною категорією і до нього, на відміну від тих самих дієприслівників, висуваються жорсткі *формальні* критерії, тоді як критерії виділення дієприслівників є вельми аморфними, порівняймо дефініції “дієприслівник – нефінітна форма дієслова (вербоїд), яка позначає другорядну дію, підпорядковану головній, вираженій у реченні присудком або інфінітивом” [ЛЭС: 128]; “дієприслівник – незмінне, похідне від дієслівних часових форм граматичне утворення (вербоїд), якому притаманні ознаки дієслова і прислівника” [ЕУМ: 143]; “дієприслівник – це незмінювана дієслівна форма, яка, вказуючи на додаткову дію, пояснює в реченні основне дієслово (присудок)” [Медушевський та ін. 1975: 265].

Спираючись на загальноприйняті дефініції з їх коригуванням на перелічені вище характеристики турецького дієприслівника, можемо, як висновок, дати дієприслівнику в турецькій мові таке визначення: “дієприслівник (псевдодієприслівник) – це напівпредикативна форма дієслова, яка поєднує в собі ознаки дієслова й прислівника, у реченні виконує функції обставини й позначає різні супровідні (додаткові) характеристики реалізації дії, вираженої присудком або іншими дієслівними формами в реченні”.

СИСТЕМИ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ ЧАСУ В ТУРЕЦЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Дієприслівник, поряд з видо-часовими, дієприкметниковими та деякими іншими дієслівними формами, є одним з основних складників темпорально-аспектуального комплексу як у турецькій, так і в українській мовах. Більш того, у турецькій мові, на відміну від української, дієприслівник є суперечливою й розгалуженою граматичною категорією. Саме тому трохи вище ми спробували визначити сутність й межі цього граматичного явища [Сорокін 2007(в)], а потім вирішили зосередитися на функціональних особливостях його окремих груп у зіставленні з аналогічними явищами української мови.

У сучасному мовознавстві існує кілька дотичних дефініцій дієприслівників (про це ми згадували вище). Енциклопедія “Українська мова”

подає таке визначення: “Дієприслівник – незмінне, похідне від дієслівних часових форм граматичне утворення (вербоїд), якому притаманні ознаки дієслова і прислівника” [ЕУМ 2000: 143]. Цікавим є те, що в названому джерелі найвиразнішою морфологічною дієслівною ознакою дієприслівника визнається категорія виду [ЕУМ 2000: 143] – це цілком зрозуміло, оскільки категорія виду властива українському дієслову в будь-яких граматичних виявах, на відміну від категорії часу – у дієприслівниках в українській мові ця категорія морфологічно нейтралізована. З цим можна погодитися лише частково: українському дієприслівникові невластива категорія автономного часу, оскільки дієприслівник сам по собі є залежним дієслівним розрядом і реалізується лише у зв’язку з іншими дієслівними формами, яким він підпорядкований (для української мови – найчастіше присудковій); таким чином, категорія часу в українському дієприслівнику є залежною й тлумачиться в межах таксисних відношень.

Щодо турецького дієприслівника, то йому також властиві обидві з названих категорій – виду й залежного часу (таксису), проте дієприслівники турецької мови залежно від групової належності поділяються на: а) такі, що можуть реалізовувати лише аспектуальний інваріант фактичності; б) такі, що реалізують лише аспектуальний інваріант тривалості; в) такі, які, залежно від висловлення й, інколи, низки формальних чинників, реалізують обидва аспектуальні інваріанти в різних формальних варіантах [Сорокін 2006(б)]. Крім цього, турецькі дієприслівники поділяються на групи за різними семантичними й функціональними ознаками – існують такі групи дієприслівників, для яких категорії відносного часу й виду є другорядними, а інколи й значною мірою нейтралізованими – у них на перший план виходять інші значення, як-от: причинність, мета тощо. У цьому полягає основна відмінність українських дієприслівників від турецьких; саме тому ми особливо зупиняємося лише на тих дієприслівниках турецької мови, для яких значення відносного часу є ключовою семантико-функціональною ознакою.

Інша істотна відмінність між турецьким й українським дієприслівником – їх трактування з погляду суб’єктних відношень; дієприслівник в українській мові – категорія непередикативна, а значить – неособова. Турецький дієприслівник – категорія напівпередикативна; він не може утворювати автономне речення (тому найчастіше є вербальним центром розгорнутого дієприслівникового звороту), проте значна частина турецьких дієприслівників є особовою категорією, причому така “особовість” виявляється двояко: 1) частина дієприслівників може мати при собі окремий суб’єкт (причому так само, як і у випадку з передикативними відношеннями, напівпередикативні відношення можуть не вимагати формального зв’язку між суб’єктом і предикатом); 2) інша частина дієприслівників (або, за іншою термінологією, псевдодієприслівників) має у своєму складі формальні показники (експоненти особи – релятивні афікси), які вказують на суб’єкта – виконавця дії, позначеної предикатом розгорнутого дієприслівникового звороту; у цьому – інший бік напівпередикативного зв’язку: суб’єкт і предикат, на відміну від передикативного зв’язку, пов’язуються один з одним формальним зв’язком – ідеться про “модифікований” тюркський *status constructus* – ізафет. Згадана модифікація

полягає в тому, що внаслідок субстантивації вихідного особового дієприкметника, який лежить в основі дієприслівникової (псевдодієприслівникової) форми, напівпредикативна конструкція позбавляється афікса генітива при суб'єктній частині, що є обов'язковим для особово-дієприкметникових зворотів, і, таким чином, напівпредикативний зв'язок посідає медіальну позицію між синтаксичним зв'язком повного узгодження і предикативним зв'язком. Напівпредикативний зв'язок формально кореспондується із синтаксичним зв'язком неповного узгодження, який спостерігається у релятивних іменних означальних словосполученнях [Сорокін 2002: 11]. Додамо, що в багатьох випадках наявність суб'єкта, насамперед вираженого особовим займенником у родовому відмінку, є необов'язковою.

Загалом ми можемо констатувати, що дієприслівник в українській мові є набагато вужчим за кількісним наповненням і функціональним навантаженням, ніж аналогічна категорія в турецькій мові. Українські дієприслівники звичайно поділяють на дві групи – дієприслівники доконаного й недоконаного виду [ЕУМ: 143]. Крім цього, дієприслівники в українській мові класифікуються за своїми таксисними характеристиками як дієприслівники одночасності, попередності й наступності, причому часто простежується зв'язок між видовим характером дієприслівника та його таксисними характеристиками [ЕУМ: 143]. Як правило, дієприслівники доконаного виду виражають передування другорядної дії відносно основної дії, рідше одночасність або наступність. Дієприслівники недоконаного виду передають одночасність [ЛЭС: 128]. Так само, як і в дієприслівниках у турецькій мові, в українських дієприслівниках на основі значення відносного часу виникли супровідні значення – причини, умови, способу дії, мети (хоча далеко не завжди ці додаткові значення українського дієприслівника виявляються так чітко, як ми це бачимо в турецькій мові); дія, позначена дієприслівником, може бути пов'язана з головною дією допустовим відношенням, відношенням причини тощо [ЛЭС: 128]; разом з цим, для всіх українських дієприслівників значення часу залишається релевантним, тоді як у багатьох турецьких дієприслівників – про це ми згадували вище – значення часу є другорядним, а інколи – частково нейтралізованим.

Отже, на основі наведених вище характеристик можемо дійти кількох проміжних висновків: 1) в українській мові представлені дієприслівники минулого й теперішнього часу (в основі часових характеристик лежать категорії виду та відносного часу), тоді як у турецькій мові наявні дієприслівники минулого, теперішнього, майбутнього часу, а також ті дієприслівники майбутнього часу, які надають дії додаткових модальних характеристик, як-от інтентивність, потенційність тощо; 2) в українській мові найширше представлені дієприслівники часу й способу дії, причому залежно від навоколишнього контексту дієприслівники можуть набувати додаткових семантичних відтінків на зразок значення мети або причини, виступаючи, таким чином, у реченні не лише обставиною часу або способу дії, але й обставиною мети або причини [Медушевський та ін. 1975: 265]; натомість у турецькій мові дієприслівники з погляду своїх семантичних і функціональних особливостей поділяються на вісім груп (ми перелічували їх у попередньому підрозділі монографії). У реченні дієприслівники можуть виступати у функціях

відповідних обставин (часу, способу дії, причини тощо) або утворювати відповідні обставинні дієприслівникові звороти. Найчисленнішою є група дієприслівників часу, проте часові характеристики мають ключове значення і для дієприслівників способу дії, а також частково – для всіх дієприслівників, утворених на основі субстантивованого особового дієприкметника (*-dik / -ecek*). Додамо також, що серед турецьких дієприслівників виділяються власне дієприслівники й псевдодієприслівники – в основі останніх перебувають інфінітив, герундій або субстантивовані особові дієприкметники чи відповідні комплекси.

До дієприслівників часу в турецькій мові належать форми, утворені за допомогою таких формантів: *-ken, -diğinde, -diği zaman, -diği sıra / sıralarda / sıralarda, -dikten sonra, -meden önce, -dikçe, -eli, -ince*, редуплікований дієприслівник часу *-r...-mez, -di mi, -diği gibi, -diğinden beri*. Говорячи про специфіку семантичного наповнення дієприслівникових форм, слід відзначити, що основним критерієм диференціації сукупності значень є не момент комунікації (як це є у випадку з фінітними видо-часовими формами), а момент реалізації опорної дії (фактично – точка відліку або момент спостереження), а також додаткові семантичні відтінки дієприслівника, які для української мови є другорядними відносно часових, а в турецькій можуть мати й ключовий характер. З огляду на перелічені критерії ми виділяємо сукупність значень, які реалізуються дієприслівниками в українській мові: 1) значення попередньої дії – такої, що передує дії, позначеній опорним дієсловом (*зробивши, прибігши*); у цьому випадку ми завжди маємо справу з дієприслівником доконаного виду; 2) значення наступної дії – такої, що реалізується після опорної дії (випадок, дуже нечастотний для української мови): *Він вийшов, хлопнувши дверима*; у цьому разі ми також завжди маємо справу з дієприслівником доконаного виду; 3) значення одночасної дії – такої, яка збігається в часі з опорною дією – є одночасною їй або фоновою для неї: *Відповідаючи на питання, він хвилювався*; у цьому разі ми маємо справу з дієсловами недоконаного виду. У зв'язку з цим зазначимо, що важко погодитися з Н.А.Козинцевою, яка стверджує, що дієприслівник доконаного виду також може позначати одночасну дію і на матеріалі російської мови наводить такий приклад: *Шёл, опустил голову* [ЛЭС: 128]. У таких випадках ми маємо справу зі значенням попередньої дії > “спочатку опустил голову, а потім ішов (почав іти й ішов)”.

Крім трьох названих значень, в основі яких лежить таксисна ознака, в українській мові дієприслівники реалізують ще кілька значень, пов'язаних з додатковими семантичними відтінками – причини, допустовості, мети, способу дії, причому міра релевантності саме таксисного компонента варіює в них від часткової до мало не повної нейтралізації, наприклад: *Заробивши грошей, я поїхав відпочивати до Криму*. Отже, поряд з трьома значеннями, ґрунтованими на власне таксисних ознаках, виводяться й ті, для яких значення відносного часу є не єдиним: 1) значення способу реалізації дії, наприклад: *Підстрибнувши на вибоїні, машина поїхала далі*; з погляду таксисних відношень така дія може бути попередньою або одночасною і зовсім зрідка майбутньою; 2) значення причини (може реалізовуватися як попередня або одночасна дія), наприклад: *Захворівши, дівчина пропустила багато занять у школі*; 3) значення мети (випадки

реалізації цього значення саме за допомогою дієприслівників є нечастотними, часто залежно від лексичного значення дієслова), наприклад: *Силкуючись не обмовитися, дівчинка закушує губу* [Медушевський та ін. 1975: 265], *Бажаючи виконати роботу вчасно, він працював аж до пізньої ночі*; 4) значення допустовості (випадки реалізації цього значення за допомогою дієприслівників є нечастотними), наприклад: *Обдумавши всі наслідки свого вчинку, він усе ж таки подав заяву про звільнення*. Щодо двох останніх значень, вони переважно реалізуються за допомогою інших формальних, передовсім синтаксичних засобів, як-от: підрядні речення мети, підрядні допустові речення тощо. Безумовно, не є неможливими випадки дублетного використання дієприслівників і підрядних речень причини або часу, інших синтаксичних конструкцій для реалізації відповідних значень, перелічених нами вище. Конструкції з дієприслівниками можуть бути синонімічними підрядним реченням, конструкціям з однорідними присудками, прийменниково-відмінковим конструкціям з віддієслівними іменниками [ЛЭС: 128] – у цьому ще одна відмінність української мови від турецької, оскільки властивістю турецької мови є широкі можливості дублювання засобів реалізації тих чи інших значень усередині самої системи дієприслівників, тоді як інші формальні, зокрема синтаксичні засоби, є або дуже обмеженими або взагалі неможливими для використання (наприклад, значення супровідної або одночасної дії), причиною чого є те, що в турецькій мові не представлені складнопідрядні речення багатьох типів. Додамо також, що описані нами в двох групах сім значень української мови, які реалізуються за допомогою дієприслівників, можуть перетинатися один з одним.

Ситуація щодо сукупності значень, які реалізуються за допомогою турецьких дієприслівників, кардинально різниться від описаної вище. Перелічені дієприслівники часу у свою чергу також можуть бути згруповані за декількома ознаками, насамперед за своїми таксисними характеристиками: 1) дієприслівники попередньої дії – такі, що реалізують дію, минулу відносно опорної дії: *-diğinde, -diği zaman, -diği sıra / sırada / sıralarda, -dikten sonra, -ince, -eli, -r...-mez, -di mi, -diği gibi, -diğinden beri*; 2) дієприслівники супровідної або одночасної дії – такі, що позначають дію, яка відбувається одночасно з опорною дією: *-ken, -diği sırada / sıralarda, -dikçe*; 3) дієприслівник наступної дії – такий, що позначає дію, майбутню відносно опорної дії: *-meden önce*. Крім цього, слід виділити дієприслівники зі значенням потенційності або інтенсивності: *-ecekken, -eceği zaman, -eceği sıra / sırada*. Загалом можемо констатувати, що значна частина псевдодієприслівників, утворених унаслідок субстантивізації вихідного особового дієприкметника, мають формально майбутні дублети, проте їх основним значенням є не стільки позначення майбутньої дії, скільки надання їй додаткових модальних відтінків, передовсім потенційності та / або інтенсивності, наприклад: *Evden çıkacağı zaman (çıkacakken) telefon çaldı* – *Якраз коли я збирався вийти з дому, задзвонив телефон*.

Очевидно, що цей поділ є значною мірою умовним і ґрунтується лише на прототипних значеннях перелічених дієприслівників. Концептуальний аналіз дієприслівників часу дозволяє нам на основі класифікації за відносночасовою ознакою з урахуванням додаткових семантичних відтінків, що входять до

системи значень кожного дієприслівника, вивести сукупність значень, які реалізуються за допомогою дієприслівників часу і, відповідно, провести зіставний аналіз зі значеннями української мови. З огляду на ці параметри можемо згрупувати дієприслівники за такими ознаками, як: а) наявність у значенні дієприслівника лише семантики відносного часу (таксисних характеристик); б) наявність у значенні дієприслівника окрім семантики відносного часу додаткових значень; в) часткова нейтралізація в дієприслівнику значення відносного часу й вихід на перший план додаткових семантичних відтінків. Крім цього, ми згадували вище про можливість дублетного використання дієприслівникових форм для реалізації одного й того самого значення, у зв'язку з чим групуємо дієприслівники за цією ознакою як: а) дублети (повні еквіваленти); б) часткові еквіваленти; в) безеквівалентні дієприслівники. Додамо, що зрідка можливе дублювання дієприслівникових форм за допомогою інших граматичних засобів, проте ця проблема потребує окремого висвітлення.

З урахуванням усіх перелічених вище вихідних положень здійснимо семантичний аналіз дієприслівникових форм:

1) значення попередньої (результативної) дії – ідеться про минулу дію, яка відбувається перед опорною без наявності додаткових семантичних відтінків: *-diğinde, -diği zaman, -diği sıra / sırada, -dikten sonra*, наприклад: *Arkadaşım İstanbula geldiğinde / geldiği zaman beni aradı* – *Мій друг, приїхавши до Стамбула, зателефонував мені* (тут і далі по можливості даємо дослівний переклад). *Ben yeni bir araba aldıktan sonra her gün işe vaktinde gelirdim* – *Після того, як я купив машину, я почав кожного дня приїждити на роботу вчасно*. Дієприслівникові й псевдодієприслівникові форми *-diğinde, -diği zaman* і *-diği sıra / sırada* при реалізації значення попередньої дії є дублетними одна одній. Крім цього, як дублетний цим трьом формам постає дієприслівник *-ince* – він є, напевне, найбільш функціональним напівпредикативним утворенням у сучасній турецькій мові – коли йдеться про нейтралізацію значень причинності й швидкої зміни дій, наприклад: *Arkadaşım İstanbula gelince beni aradı* з аналогічним перекладом.

При моносуб'єктності турецького речення українським еквівалентом можуть виступати як дієприслівники часу, так і підрядні означальні речення часу, при полісуб'єктності – лише підрядні означальні речення часу. Це твердження стосується будь-якого напівпредикативного утворення турецької мови в його зіставленні з явищами української;

2) значення попередньої дії із семою "швидка зміна дій" – ідеться про минулу дію, услід за якою безпосередньо реалізується дія опорна: *-r...-mez, -di mi, -diği gibi, -ince* (часто за умови нейтралізації причинно-наслідкової семантики), наприклад: *Vazo yere düşer düşmez / düştü mü / düştüğü gibi / düşünce kırıldı* – *Ваза розбилася, щойно впавши на підлогу*. Як бачимо, під час реалізації описуваного значення всі дієприслівникові форми постають як дублетні, проте тут може йтися про частотність їх функціонування: форма *-diği gibi* при реалізації значення швидкої зміни дій використовується надзвичайно рідко (частіше її можна побачити під час реалізації значення порівняння двох дій за якістю); дієприслівники *-r...-mez* та *-ince* є найбільш частотними, проте використання

першого з них більше властиве художньому й розмовному стилям мови, коли йдеться про наявність у висловленні конотацій, експресії, хоча така залежність і не є абсолютною, а другому віддається перевага при експлікації причинно-наслідкової семантики (як у наведеному прикладі). Дієприслівникова форма *-di mi* повністю дублетна формі *-r...-mez*, проте зустрічається рідше. Крім цього, у певних випадках для реалізації значення швидкої зміни дій використовується й дієприслівниковий комплекс *-dikten hemen sonra*, наприклад: *Vazo yere düştükten hemen sonra kırıldı* з аналогічним перекладом. Проте таке використання можна зустріти нечасто, оскільки остання з описаних форм сама по собі імплікує наявність певного, хоч і незначного, відтинку часу між двома діями, які безпосередньо йдуть одна за одною, тому її можна зустріти переважно в інформативних текстах або тоді, коли семантичний елемент безпосередності зміни однієї дії іншою не є релевантним у даному висловленні;

3) значення одночасної і супровідної дії – ідеться про таку другорядну дію, яка відбувається одночасно з опорною або на фоні якої реалізується опорна дія: *-ken, -diği sıra / sırada / sıralarda*, причому перша форма є частотнішою й універсальнішою для сучасної турецької мови, а друга зустрічається дуже рідко (до того ж в усіх своїх реалізаціях, зокрема й при значенні попередньої дії), наприклад: *Annem yemek pişirirken ders çalışıyorum* – *Мати готуючи їжу, я роблю уроки (Коли мати готує їжу, я роблю уроки). *Ben ders çalışırken telefon çaldı* – *Я роблячи уроки, задзвонив телефон (Коли я робив уроки, задзвонив телефон). Дієприслівник *-ken* використовується також і для реалізації значення протиставлення двох дій [Кузнецов 2000(б): 38], наприклад: *1992 yılında Türkiye’de yılda 250.000 araba üretilirken 2002 yılından itibaren 500.000 araba üretiliyor* – У 1992 році в Туреччині вироблялося 250000 автомобілів, тоді як починаючи з 2002 року – 500000.

Серед усіх дієприслівників часу в турецькій мові дієприслівник *-ken* є єдиним, який додається не до основи дієслова, а до основи часу, тому може реалізовувати не лише значення супровідної або одночасної дії, але й значення попередньої результативної дії (у поєднанні з основою абсентива-перфекта), одночасної результативної дії (у поєднанні з основою презенса), причому у таких реалізаціях найчастіше імлікується причинна семантика (у цьому разі нерідко маємо у висловленні поєднання дієприслівника з прислівником *hazır*), наприклад: *Hazır ukiyorken pantolonumu da yıka* – Раз (якщо) уже ти переш, випери й мої штани. *Hazır İstanbul’a gelmişken Topkapı’yu gezelim* – Раз (якщо) уже ми приїхали до Стамбула, огляньмо палац Топкапи. Крім того, узус сучасної турецької мови дозволяє використання супровідного дієприслівника в поєднанні з основою презенса для реалізації значень супровідної або одночасної дії як повного дублета поєднання розглядуваного дієприслівника з основою аориста (регулярною формою), наприклад: *Motor çalışıyorken = çalışırken yüksek voltajlı tellere dokunma* – *Двигун працюючи (коли працює двигун), не торкайся високовольтних дротів. У поєднанні з основою футурума описуваний дієприслівник, часто разом з прислівником *tam*, реалізує значення супровідної інтентивної нереалізованої дії, наприклад: *Ben tam evden çıkacakken telefon çaldı* – *Я як раз збираючись вийти з дому, задзвонив телефон (Я саме збирався вийти з дому, аж раптом задзвонив телефон). Це значення також може

реалізовуватися за допомогою дієприслівникової форми *-eseği zaman* (про це згадувалося вище).

Типовою помилкою в багатьох джерелах (підручниках, посібниках, шкільних і навіть академічних граматиках турецької мови) є ототожнення дієприслівників *-diği zaman* і *-diğinde* з дієприслівником супровідної (одночасної) дії *-ken*. Насправді, за одним лише винятком, названі псевдодієприслівники ніколи не можуть реалізовувати значення супровідної (одночасної) дії, а завжди є реалізаторами значення попередньої результативної дії і часто постають як синонімічні дієприслівникові *-ince* у випадках втрати ним причинно-наслідкової семантики (приклади ми наводили в першому пункті класифікації). Єдиний виняток, про який ідеться, це використання псевдодієприслівників *-diği zaman* і *-diğinde* сукупно з дієсловами *olmak / bulunmak* у значенні “бути / перебувати”, наприклад: *Öğrenci olduğumda / Ben öğrenciyken sık sık derslerimi asardım – Коли я був учнем, я часто прогулював уроки*. Перший з наведених прикладів може мати й альтернативний переклад, залежно від контексту, коли експлікується інше значення дієслова *olmak* – *стати*: *Öğrenci olduğumda... – Коли я став студентом...* З вищенаведених дескрипцій стає очевидною функціональна “взаємоперехрещеність” усіх дієприслівникових форм;

4) значення попередньої дії із семою “вихідна точка реалізації дії” – ідеться про таку минулу дію, яка сталася перед опорною і від моменту реалізації якої бере відлік опорна дія: *-eli, -eliden beri, -diğinden beri: Ben bu kente geleli / geldiğimden beri birçok insanla tanıştım – *Я, приїхавши в це місто (Відтоді як я приїхав до цього міста), познайомився з багатьма людьми*. Дієприслівниковий комплекс *-eliden beri* рідко зустрічається в сучасній турецькій мові;

5) значення наступної дії – ідеться про таку дію, яка, на відміну від переважної більшості інших значень, реалізовуваних за допомогою турецьких дієприслівників, передує опорній дії; це значення реалізується за допомогою дієприслівника *-meden (önce)*, наприклад: *İş yerime gitmeden önce gazete okurum – Я (завжди) читаю газету, перш ніж іти на роботу*.

Дієприслівник *-meden* кореспондується з утвореним на його основі дієприслівниковим комплексом *-meden (önce)*, проте ці дві форми не завжди є тотожними. Набір функцій дієприслівника набагато ширший, ніж набір функцій похідної форми. Крім власне значення наступної дії, дієприслівник *-meden* може реалізовувати також і значення дії з умовно-часовим зв’язком (*доки не...*), корелюючись з дієприслівником *-medikçe* (заперечна форма від *-dikçe*), наприклад: *İlk bahar gelmeden / gelmedikçe çiçek olmaz – Доки не прийде весна, не буде квітів*. Крім зазначеного, дієприслівник *-meden* сам по собі є антонімом дієприслівника *-erek*, корелюючись із його заперечною формою (*-meyerek*) і заперечною формою дієприслівника-зв’язки (*-meyip*), про які йтиметься в наступному підрозділі нашого дослідження. Згадаймо також і про традиційну помилку, наявну в багатьох тюркологічних джерелах: ідеться про ототожнення функцій дієприслівників *-meden* і *-meyince* при реалізації значення попередньої дії з умовно-часовим зв’язком (наприклад: *Gece olmaıncsa yıldızlar görünmez – Доки не настає ніч, зірок не видно* – приклад, який зустрічається в багатьох тюркологічних

розробках). Насправді, таке використання дієприслівника *-meyince* є реліктом й у сучасній турецькій мові не трапляється;

б) значення дії, яка поступово прогресує (*-dikçe*) – ідеться про дію в її розвитку (у *міру того як*), наприклад: *Biz ormanda ilerledikçe daha çok mantar görünmeye başladı* – У *міру того як ми просувалися в лісі, почало з'являтися все більше грибів*. За допомогою дієприслівника поступової дії реалізуються й інші значення, часто не пов'язані з ідеєю часу як такою, наприклад, значення інтенсивної дії (*Yağmur yağdikça yağıyor* – А *дощ все йде і йде*);

7) значення одночасної (супровідної) регулярної дії – ідеться про дію, яка регулярно відбувається одночасно з опорною дією, або на фоні якої регулярно відбувається опорна дія. Це значення реалізується за допомогою дієприслівників *-diğinde*, *-dikçe*, часто в супроводі адвербіального детермінанта *her*, наприклад: *Okulun önünden her geçtiğimde / geçtikçe mutlu çocukluk yıllarımı hatırlıyorum* – *Кожного разу, проходячи повз школу, я згадую щасливі роки дитинства*;

8) значення попередньої дії із семою інтенсивності або потенційності (супровідна інтенсивна нереалізована дія) – ідеться про дію, яку мовець (або інша особа) мав намір здійснити в минулому, і на фоні такої нереалізованої інтенції відбувається інша, головна, дія. Це значення, як ми принагідно згадували вище, реалізується за допомогою низки дієприслівників (псевдодієприслівників), як-от *-eseği zaman / sıra / sirada*, *-ecekken*;

9) значення попередньої дії з причинно-наслідковим зв'язком – ідеться про таку дію, яка відбувається раніше опорної і пов'язана з опорною причинно-наслідковим зв'язком; це значення реалізується за допомогою дієприслівника *-ince*, наприклад: *Küçük çocuk annesini görünce gülümsemeye başladı* – *Маленький хлопчик, побачивши маму, засміявся*. Вище ми зазначали, що дієприслівник *-ince* має здатність до втрати значення причинності в своїй семантиці й, у такому разі, може мати й інші значення (“попередньої результативної дії”, “попередньої дії зі значенням швидкої зміни дій”), постаючи як дублет багатьох інших дієприслівникових форм.

СИСТЕМИ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ СПОСОБУ ДІЇ В ТУРЕЦЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Поряд із дієприслівниками часу дієприслівники способу дії становлять другу за чисельністю представлених у ній утворень групу. Разом з тим, дієприслівники способу дії належать до тих явищ, що формують етноспецифічність турецької мови, у нашому випадку – у порівнянні з українською. Перш ніж ми перейдемо власне до дослідження функціональних (таксисних і дотичних до них) характеристик дієприслівників способу дії, зробимо кілька вступних зауважень.

Перш за все зазначимо, що дієприслівники способу дії не є гомогенним утворенням; серед них виділяється, з одного боку, специфічний дієприслівник-зв'язка (він є співвідносним з дієприслівниками способу дії, тому ми й розглядаємо його в межах цієї системи), з іншого боку – так звані заперечні

дієприслівники – явище, якого немає в українській мові; в українській мові можемо говорити лише про заперечну форму дієприслівників способу дії (*не прийшовши, не приходячи* тощо), що має регулярне утворення, тоді як серед дієприслівників способу дії в турецькій мові поряд з регулярними заперечними формами дієприслівників виділяються також і ті форми, які є виключно заперечними й не мають позитивної форми (на зразок *gelmeden – не прийшовши / не приходячи*, порівняймо: *gelmeyerek* з аналогічним перекладом українською мовою).

Друге зауваження стосується тієї особливості, про яку ми згадували в контексті дослідження особових дієприкметників і дієприслівників часу, – ідеться про здатність напівпредикативних форм турецької мови мати автономний граматичний суб'єкт; у системі турецьких дієприслівників способу дії окремих граматичний суб'єкт можуть мати лише заперечні дієприслівники способу дії й аж ніяк не стверджувальні (зокрема це стосується і "заперечної форми стверджувальних дієприслівників"), наприклад заперечний дієприслівник способу дії (*-meden*) може мати окремих підмет, а його корелят (тобто співвіднесена з ним за прототипним значенням дієприслівникова форма) – дієприслівник способу дії в стверджувальній (*-erek*) і заперечній (*-meyerek*) формах не можуть мати свого окремого граматичного суб'єкта, відмінного від підмета речення. З наведеного вище правила є два винятки: перший з них для сучасної турецької мови є вже певною мірою архаїчним – ідеться про те, що в старих текстах (і лише зрідка – у сучасних, що є швидше "відлунням" історичного використання) у разі наявності партитивних відношень між основним діячем, позначеним підметом речення, і суб'єктом другорядної дії можлива наявність окремого граматичного суб'єкта при дієприслівникові способу дії, наприклад: *Kalbim çarparak içeri girdim – Я увійшов у середину, і моє серце шалено калатало* (досл.: **Моє серце калатаючи, я увійшов усередину*; порівняймо нерідкі випадки порушення таких "суб'єктно-підметових" зв'язків, на які можна натрапити в українських реченнях з дієприслівниковими зворотами в сучасних рекламних роликах по телевізору, у метро, у газетах, у щоденному мовленні тощо і які не відповідають нормі сучасної української мови, наприклад: *Написавши переказ, наші зошити були здані вчителю. Намагаючись зігритися, багаття було розпалене. Повертаючись додому, мені зустрівся однокласник¹*); другий випадок для сучасної турецької мови є регулярним і пов'язаний із стилістичними особливостями функціонування словоформи *olup*, яка є формою дієприслівника-зв'язки від дієслова *olmak* (про це докладніше йтиметься нижче).

Отже, у системі турецьких дієприслівників способу дії ми виділяємо такі утворення: 1) дієприслівник-зв'язка (*-ip*), який має стверджувальну й заперечну форми; 2) дієприслівник способу дії (*-erek*), який також має стверджувальну й заперечну форми; 3) заперечний дієприслівник способу дії I (*-meden*), який має лише заперечну форму; 4) заперечний дієприслівник способу дії II (*-meksizin*), який теж має лише заперечну форму; 5) редукований дієприслівник способу дії (*-e... -e*), який має стверджувальну й заперечну форми. Усі ці дієприслівники

¹ Приклади з: [Ярмолюк(ел.)].

є кореферентними, тобто співвідносяться з однаковими категоріальними ситуаціями, відповідно, з граматичного й семантичного поглядів вони постають як часткові синоніми, інколи ж при нейтралізації деяких сем перетворюються на дублети.

Додамо, що поряд з дієприслівниками існують і герундіальні й інфінітивні комплекси (як-от: *-mekle*, *-mek yoluyla / suretiyle* і їх похідні), які семантично співвідносяться з переліченими дієприслівниками аж такою мірою, що інколи їх зараховують до системи дієприслівників [Сорокін 2007(в)], а відділити їх можна лише на основі формального критерію (та й то, наприклад, дієприслівники на зразок *-meden* і *-meksizin* теж мають у своїй основі герундій (перший з них) й інфінітив і зараховуються до дієприслівників лише тому, що так склалося традиційно, а також на тій підставі, що на відміну від інших герундіальних утворень вони не являють собою комплекс, тобто вихідну форму – герундій чи інфінітив, поєднані з післяйменниками або okazіонально-службовими словами; підкреслимо ще раз: щодо цього критерію можна дискутувати, наприклад, чи зараховувати форму *-mekle* до дієприслівників чи інфінітивних комплексів; ми дотримуємося другого погляду, бо маємо тут справу з поєднанням інфінітива з післяйменником; інший істотний критерій – інфінітивні й герундіальні комплекси безпосередньо співвідносні одне з одним і можуть мати похідні утворення, наприклад із залученням релятивних афіксів: *-mek yoluyla / -mesi yoluyla*).

Загалом можемо зазначити, що наявність широких пластів граматичних форм з повністю чи частково синонімічними значеннями – вони представлені набагато ширше, ніж у зіставлюваній українській мові – є прикметною, можна сказати "етноспецифічною" рисою турецької мови, яка ставить інколи важкі завдання як перед тими, хто вивчає турецьку мову, так і перед перекладачами, оскільки не завжди можна чітко усвідомити різницю між функціонально співвідносними (у нашому випадку – дієприслівниковими [Сорокін 2006(в)]) формами, відповідно, не завжди можна підібрати найбільш адекватний український еквівалент у даному конкретному випадку.

Відповідниками турецьких дієприслівників способу дії в українській мові, так само, як це є й у випадку з дієприкметниками [Сорокін 2008(а)], можуть слугувати не лише дієприслівники способу дії минулого й теперішнього часу, доконаного й недоконаного виду, але й – що трапляється частіше – складнопідрядні речення з різнотипними підрядними обставини. Під час пошуку еквівалента найбільш "життєздатними" є теорія прототипних функцій (у дієприслівників способу дії прототипна функція способу дії накладається на таксисні характеристики) і метод семного аналізу.

Таким чином, наприклад, під час перекладу з української мови особливу складність становить віднайдення в категоріальній ситуації тих додаткових (супровідних) смислових відтінків, які є нерелевантними для українського висловлення, але які мають бути співвіднесені із семами турецьких дієприслівників. Так, наприклад, для дієприслівника способу дії у його позитивній формі виділяються семи: 1) спосіб дії; 2) одночасність або попередність (друге – рідше) – таксисна ознака; у того самого дієприслівника в заперечній формі кількість сем збільшується: 1) спосіб дії; 2) одночасність або

попередність (друге – рідше) – таксисна ознака; 3) негативний характер дії; 4) причинно-наслідковий зв'язок між головною і другорядною дією. У заперечного дієприслівника способу дії I (-*meden*) виділяються такі само семи, але без причинно-наслідкового зв'язку між головною і другорядною діями, проте цей дієприслівник, на відміну від попереднього, використовується в дієприслівникових зворотах з лімітативно-темпоральним значенням (український еквівалент *поки / допоки не...*). Якщо додамо до порівняння заперечний дієприслівник способу дії II (-*meksizin*) виявляється стилістична ознака – цей дієприслівник характерніший для текстів спеціальних стилів і жанрів – офіційно-ділового (канцелярського, юридичного, економічного тощо). Усі ці специфічні чинники мають враховуватися як під час дослідження й викладання турецької мови, так і для навчання перекладу й у практичній перекладацькій діяльності. Нижче докладно аналізуємо турецькі дієприслівники способу дії і їх українські відповідники.

У турецькій мові існує особливий дієприслівник-зв'язка (-*ip*), основною функцією якого є зв'язування двох однорідних дієслівних форм. Функціонально дієприслівник-зв'язка відповідає зв'язувальному сполучникові *ve – i* й може поєднувати дві будь-які дієслівні форми, скорочуючи першу з них, незалежно від їхньої функції в реченні, наприклад: *Seni görüp duymak* (= *görmek ve duymak*) *beni sevindirdi* – Мене обрадувало / радує те, що я бачу й чую тебе. *Gülüşür eğlenerek* (= *gülüşerek ve eğlenerek*) *yürüyorlardı* – Вони йшли сміючись і жартуючи. Істотним моментом є те, що дієприслівник-зв'язка скорочує першу однорідну форму до позитивної основи, тобто включаючи афікси аспекту, наприклад: *Dönüp bakmadı bile* – Він навіть не повернувся й не подивився.

Для того, щоб афікс аспекту другої з однорідних дієслівних форм не поширювався на першу з таких форм, після неї ставлять енклітику *-da / -de*, наприклад: *Arkadaşını görüp de konuşmadı* – Він побачив свого друга, але не заговорив з ним. У цьому разі найчастіше ми маємо справу з допустовою і / або протиставною семантикою (*Хоча він побачив свого друга, але не заговорив з ним*), що в цілому відповідає одному з окремих значень названої енклітики.

У межах своєї ключової функції (“скорочення двох однорідних дієслівних форм”) дієприслівник зв'язка на практиці має два значення, основним з яких є значення другорядної дії, яка передує основній, і лише дуже зрідка дієприслівник-зв'язка може позначати другорядну дію, одночасну з головною, постаючи в такому разі як фактичний дублет (з тим лише, що має обмеженішу частотність функціонування в такому значенні) дієприслівника способу дії (-*erek*). Приклади: *Telefon edip arkadaşına gittim* (*Telefon ettim. Sonra arkadaşına gittim*) – Я подзвонив, а потім пішов до свого друга (Зателефонувавши, я пішов до свого друга). *Kahvaltı yapıp evden çıktım* (*Kahvaltı yaptım. Sonra evden çıktım*) – Поснідавши, я вийшов з дому; приклади на одночасну дію: *Hergün müzik dinleyip ders çalışıyorum* (*Hergün müzik dinliyorum ve ders çalışıyorum*) – Кожного дня я слухаю музику й роблю уроки (= слухаючи музику роблю уроки). *Ata binip oyun oynayan gençler* (*Ata binen ve oyun oynayan gençler*) – Юнаки, які сидять на конях (або сіли на коней) і грають у гру. Отже, на відміну від власне дієприслівників способу дії, у розглядуваного дієприслівника на перший погляд виходять таксисні характеристики (попередність і, рідше, одночасність здійснення

другорядної дії) й суто синтаксична функція – зв’язування двох однорідних дій у реченні.

Заперечна форма дієприслівника-зв’язки завжди має протиставний смисловий відтінок (українською мовою реалізується переважно за допомогою протиставного сполучника “а”) і найчастіше позначає вибір людиною однієї з двох рівноцінних альтернатив і нехтування іншою, наприклад: *Okula gitmeyeir sinemaya gidelim (Okula gitmeyelim. Sinemaya gidelim) – Давайте не підемо до школи, а підемо в кіно. Büyüüklerin sözlerini dinlemeyir yanlış şeyler uyarıyor – Він не слухається дорослих, а (і) робить неправильні речі. Her zaman çay içiyorum. Bugün çay içmeyeir kahve içeyim – Я кожного дня п’ю чай. Bun’ю-но сььогодні не чай, а каву. Ailesi çok istedi, ama o okumayı küçük yaşta iş hayatına atıldı – Його родина дуже наполягала, але він не вчився, а в ранньому віці пішов працювати. Konuklar oturmayı ayakta durdular (Konuklar oturmadılar, ayakta durdular) – Гости не сіли, а стояли на ногах. Yeni üyenin önerisi kabul edilmeyir toplantının saat 3’te başlamasına karar verildi (Yeni üyenin önerisi kabul edilmedi, toplantının saat 3’te başlamasına karar verildi) – Пропозиція нового члена не була прийнята, а було вирішено відкрити засідання о 3-й годині.*

Бачимо, що в усіх наведених реченнях є дві альтернативи, але суб’єкт обирає лише одну з них, при цьому додаткових семантичних відтінків (як-от причинно-наслідковий зв’язок – див. нижче дієприслівник *-meyerek*) немає. Відповідно, заперечна форма дієприслівника-зв’язки, на відміну від вихідної позитивної форми, зберігаючи прототипне таксисне значення передування (рідше одночасності) другорядної дії відносно головної, позбавляється функції зв’язування двох однорідних дій у реченні, але набуває семи вибору однієї з двох альтернатив з протиставним відтінком.

Дієприслівник-зв’язка не може мати окремого суб’єкта дії (на відміну від деяких інших дієприслівників, про що ми зазначали вище), за винятком двох випадків: а) дієприслівник-зв’язка стоїть у заперечній формі, наприклад: *Yeni üyenin önerisi kabul edilmeyir toplantının saat 3’te başlamasına karar verildi – Пропозиція нового члена не була прийнята, а було вирішено відкрити збори о 3-й годині;* б) наявність у реченні зв’язки *olup* (досл.: *будучи*), яка використовується в офіційно-діловому стилі у функції зв’язувального елемента між двома висловленнями (таке просте речення може бути трансформоване у складносурядне із єднальним сполучником *ve – і*), наприклад: *Bu dosya 250 sayfa olup, noterden tasdikli ve mühürlenmiştir – У цій теці 250 сторінок, проштамповано й нотаріально засвідчено* (досл.: **Ця тека, будучи 250 сторінок, проштампована й нотаріально засвідчена*).

Українською мовою значення позитивної форми дієприслівника-зв’язки відтворюється за допомогою: а) дієприслівника способу дії минулого, рідше теперішнього часу; б) сурядним єднальним сполучником *і / й, та*; заперечна форма названого дієприслівника – найчастіше за допомогою протиставного сполучника *а*; словоформа-зв’язка *olup* – складносурядним реченням із єднальними сполучниками або іншими елементами текстової когезії, які необхідні за смислом висловлення.

Дієприслівник способу дії *-erek* відповідає на питання “яким чином здійснюється головна дія?” (тобто має своїм прототипним значенням спосіб

реалізації дії) і з погляду таксисних характеристик так само, як і дієприслівник-зв'язка, може позначати другорядну дію, одночасну дії головній (найбільш частотне використання), або другорядну дію, яка передує головній (більш рідкісне використання), наприклад: *Prensesler bütün gece dans ettiler. Eğlendiler.* – *Prensesler bütün gece dans ederek eğlendiler* – *Принцеси всю ніч розважались (як? яким чином?) танцюючи. Mete Bey hep gülümseyerek konuşur* – *Пан Мете завжди розмовляє, усміхаючись. Ancak çok çalışarak başarılı olursunuz* – *Ви зможете досягти успіху, лише багато працюючи. Doktor “Bu ilaçları içerek ve istirahat ederek iyileşmeniz mümkündür” dedi* – *“Ви зможете видужати, лише приймаючи ці ліки і відпочиваючи”, – сказав лікар.*

Дієприслівник способу дії має дві фактичні функціональні реалізації, які склалися історично: а) дієприслівник способу дії від дієслова *olmak* – *olarak* має значення “у якості” й використовується для позначення посади, соціального або іншого стану суб'єкта, або ж для утворення прислівників від прикметників, наприклад: *Onlar bu şirkette güvenlik görevlisi olarak çalışıyorlar* – *Вони працюють у цій компанії охоронцями (в якості охоронців). Sorumluluk sahibi bir insan olarak görevimi yapmaktayım* – *Я виконую свій обов'язок як людина відповідальна; дієприслівник способу дії від дієслова *gitmek* – *giderek* має значення “поступово”: *Hayat pahalılığı giderek artıyor* – *Дорожнеча життя поступово зростає.**

Будь-яке речення, утворене за допомогою дієприслівника зв'язки (-*ip*), може бути інтегроване й на основі дієприслівника способу дії (-*erek*), але не навпаки; дієприслівник способу дії може бути замінений на дієприслівник-зв'язку лише в тому випадку, коли він не має відтінку способу дії, а лише пов'язує дві дії, які йдуть одна за одною, й не відповідає на питання “як?”, “яким чином?”, наприклад: *Sınavı kısa zamanda bitirip (bitirerek) dışarıya çıktı* – *Швидко закінчивши іспит, він вийшов; порівняймо також *Müzik dinleyerek ders çalışmayı severim* – *Я люблю робити уроки, слухаючи музику (одночасно, з відтінком способу дії). *Müzik dinleyip ders çalışmayı severim* – *Я люблю робити уроки, послухавши музику (передування другорядної дії головній).***

Отже, обираючи між цими двома частково синонімічними формами, слід враховувати такі особливості: 1) дієприслівник-зв'язку слід використовувати переважно для поєднання двох однорідних дій, одна з яких (другорядна) передує іншій (головній), коли між такими діями немає відтінку способу дії (не можна поставити питання “як?”); 2) дієприслівник способу дії краще використовувати для поєднання двох *одночасних* дій а) без відтінку способу дії (у цьому разі можливе використання й дієприслівника-зв'язки); б) з відтінком способу дії (у цьому разі використання дієприслівника-зв'язки неможливе); в) для поєднання двох дій, одна з яких (другорядна) передує іншій (головній), за наявності відтінку способу дії, наприклад: *Para biriktirerek denize gittim* – *Піднакопичивши грошеньт, я поїхав на море (у такому разі також можливе використання дієприслівника-зв'язки, однак відтінок способу дії вказує на пріоритетне використання дієприслівника -*erek*).*

У сучасній турецькій мові дієприслівник способу дії звичайно не може мати окремого суб'єкта, тому такі випадки, які інколи трапляються в текстах, можна інтерпретувати як релікти, що в цілому пов'язані з партитивними

відношеннями (приклад, який ми згадували вище: *Kalbim çarparak sınıfa girdim* – Я увійшов до аудиторії, і серце моє (сильно) билось).

Дієприслівник способу дії має три антонімічних форми – власне заперечна форма дієприслівника способу дії *-meyerek* і два заперечні дієприслівники способу дії *-meden* і *-meksizin*, причому між їхнім використанням простежуються відмінності на семантичному й функціонально-стилістичному рівнях.

1) Дієприслівник *-meden* є повним синонімом дієприслівника способу дії *-erek* з тією відмінністю, що містить заперечний аспект (“не зробивши що-небудь” або “не роблячи що-небудь”). Дієприслівник *-meden* може позначати другорядну дію, яка відбулася перед головною або відбувається одночасно з головною дією з відтінком способу дії або без нього (тобто як зв’язка, постаючи в якості дублета стверджувальної форми дієприслівника-зв’язки), наприклад: *Gazeteyi okumadan yattım* (*Gazeteyi okudum. Yattım*) – Я ліг, не прочитавши газету. *Hiç konuşmadan yürüdük* (*Hiç konuşmadık. Yürüdük*) – Ми йшли, не розмовляючи / мовчки. *Yemek yemeden hemen git* (*Yemek yeme ve hemen git*) – Іди негайно, не обідаючи. *Hiç konuşmadan araba kullanır* – Він водить автомобіль мовчки. *Şarkı söylemeden temizlik yapamaz* – Він не може прибирати, не співаючи. *Etrafına bakmadan yürümekten ne zevk alıyorsun, anlatıyorum* – Не розумію, яке задоволення ти отримуєш, ідучи, не дивлячись по сторонах.

Зауважимо, що дієприслівник *-meden* від дієслова *olmak* – *olmadan* найчастіше використовується з іменниками й має значення “без (чогось)”, “без наявності (чогось)”, часто постаючи дублетом абсентивного афікса *-siz*, наприклад: *Bugün bilgisayar olmadan yaşamak imkansız gibi* – Здається, що сьогодні без комп’ютера жити неможливо.

У разі коли головний присудок речення перебуває в заперечній формі, дієприслівник *-meden* вказує на умовно-часовий зв’язок між головною і другорядною діями (використовується в зворотах з лімітативно-темпоральним значенням) – “доки не”, “поки не”, наприклад: *Vi kitabı okumadan sınıftan çıkmayacaksın* – Доки не прочитаєш цю книгу, не вийдеш з аудиторії. *Bütün laraı yemeden masadan kalkma* – Не вставай з-за столу, доки не з’їси всю кашу. *Telefon etmeden bize gelmeyin* – Не приходьте до нас, не зателефонувавши (доки не зателефонуєте). *Vi kitabı okuyup incelemeyin yorum yapmayı* – Доки не прочитаєте й не вивчите цю книгу, не робіть коментарі. Синонімом дієприслівника *-meden* у цьому використанні є дієприслівник часу *-medikçe* [Сорокін 2006(в)], а також у певних випадках – дієприслівникові й дієприкметникові комплекси з лімітативним значенням (*-inceye kadar*, *-ene kadar*, *-esiye kadar*); щодо використання у цій функції дієприслівника *-meyince*, згадування про що можна зустріти навіть у сучасних джерелах, то це можна вважати реліктом, не властивим сучасній турецькій мові (пор. згадувану в попередньому підрозділі приказку: *Gece olmayınca yıldızlar görülmez* – Доки не настане ніч, зірок не видно).

Дієприслівник *-meden* нерідко може поставати дублетом дієприслівникового комплексу *-meden önce*, наприклад: *Çarşıya gitmeden (önce) bana uğra* – Перед тим, як іти на ринок, заскоч до мене. *Daha ben kahvaltı yapmadan (ben kahvaltı yapmadan önce) geldi* – Він прийшов ще до того, як я поснідав.

2) Заперечний дієприслівник способу дії *-meyerek* у цілому використовується в тому самому основному значенні (тобто має таке саме прототипне значення), що й попередній дієприслівник, однак має істотну особливість: йому віддають перевагу тоді, коли між двома діями (головною і другорядною) є причинно-наслідковий зв'язок (*nedensel bir ilişki*), наприклад: *Kitap okumayarak Türkçeyi unuttum* – *Не читаючи книжок, я забув турецьку* (маємо справу і зі способом дії – "як забув?", і з причинно-наслідковим зв'язком – "чому забув?"). *Büyük sözü dinlemeyerek büyük yanlışlar yaptım* – *Не слухаючись дорослих, я зробив великі помилки*. Інколи причинне значення може нейтралізуватися й у такому разі дієприслівник *-meyerek* постає як дублет дієприслівника *-meden*, однак не є дуже частотним у такому функціонуванні, наприклад: *Sınavım vardı, ama ders çalışmayarak televizyon seyrettim* – *У мене був іспит, але я не робив уроки, а дивився телевізор* (порівняймо з протиставним відтінком заперечної форми дієприслівника-зв'язки). *Konuşmayarak onu cezalandırdım* – *Я мовчки покарав його*. *Hiç bir şey yemeyerek zayıflamaya kalkmak, vücudun dengesini bozar* – *Намагання нічого не їсти й схуднути може порушити баланс в організмі*.

Заперечний дієприслівник способу дії II має таке саме прототипне значення, що й заперечний дієприслівник способу дії I (проте звичайно не функціонує в лімітативно-темпоральних конструкціях, хоча це й не є неможливим); разом з тим, цей дієприслівник використовується не дуже часто й на його функціонування накладаються обмеження стилістичного характеру – він властивий офіційно-діловим і дотичним до них текстам: *Yasa tasarısı Parlamentoda onaylanmaksızın Devlet Başkanı tarafından imzalanmış olup, yürürlüğe girmiştir* – *Законопроект без затвердження парламентом (досл.: не будучи затвердженим у парламенті) був підписаний президентом і набув чинності*.

Останній із досліджуваних дієприслівників способу дії – редуплікований дієприслівник – у своїй стверджувальній і заперечній формах має такі самі значення, що й дієприслівник способу дії (*-erek*), проте в його семантичній структурі виділяється сема інтенсивності й / або тривалості дії, наприклад: *Türkçeyi öğrenene öğrenene nihayet grubun en iyi öğrencisi oldu* – *(Наполегливо) вивчаючи турецьку мову, він став найкращим студентом у групі*; у заперечній формі додатково есплікується сема причинно-наслідкового зв'язку між двома діями: *Kitaplar okumaya okumaya Türkçeyi büsbütün unutmuş* – *Зовсім не читаючи книжок, він повністю забув турецьку*. Редуплікований дієприслівник способу дії інколи може утворюватися й від антонімічних дієслівних основ: *düşe kalka* – *насилу* (досл.: падаючи і встаючи). Відокремлена основа редуплікованого дієприслівника способу дії від тих чи тих основ має й інші функції (як-от: лексема *diye*, яка, зокрема, оформлює пряму мову, утворює один з типів складнопідрядних речень тощо).

ВИСНОВКИ

1. Дієприслівник у турецькій мові зараховується до напівпредикативних форм; він так само, як і дієприкметник, не може бути названий нефінітним

граматичним утворенням (як це є в українській й інших слов'янських мовах), оскільки значна частина дієприслівників має у своєму складі форманти, що містять вказівку на суб'єкта – виконавця дії, позначеної дієприкметником. Крім цього, на відміну від дієприслівників в українській мові, турецький дієприслівник може мати при собі окремих суб'єкт. Наявність при предикаті таких зворотів окремого суб'єкта перешкоджає їх зарахуванню до системи нефінітних форм; поряд із цим, вони не являють собою повністю предикативні форми, оскільки не мають у своєму складі афіксів предикативності, а значить, не можуть утворювати автономні речення; саме через це ми й застосовуємо до них термін “напівпредикативні форми дієслова”.

2. Зі структурно-морфологічного погляду дієприслівники турецької мови можуть бути поділені на три великих групи: 1) власне дієприслівники, які – за деякими незначними застереженнями – підпадають під класичну для загального мовознавства дефініцію; 2) дієприслівники–синкретичні утворення, в основі яких лежать інші морфологічні форми, наприклад, інфінітив, усичений інфінітив, субстантивований особовий дієприкметник; 3) псеводієприслівники (квазидієприслівники), які є дискретними (формально розчленованими) утвореннями – морфологічні комплекси, інтегровані на основі інших морфологічних форм (субстантивованих дієприкметників, рідше інфінітивів, герундіїв) із включенням додаткових морфологічних (післяйменників) або лексичних елементів. Крім дієприслівників і псеводієприслівників, слід виділити дієприслівникові комплекси, які є морфологічними утвореннями, в основі яких лежить вихідний дієприслівник із включенням додаткових морфологічних елементів (післяйменників).

3. Ключовою для функціонального дослідження темпорально-аспектуального комплексу турецької мови є функціонально-семантична класифікація дієприслівників, відповідно до якої диференціюються такі групи дієприслівників у турецькій мові: 1) дієприслівник-зв'язка й дієприслівники способу дії; 2) дієприслівники часу; 3) дієприслівники причини; 4) допустові дієприслівники; 5) дієприслівники порівняння й посилення, дієприслівники міри й ступеня; 6) дієприслівники умови; 7) дієприслівники заміщення; 8) описові дієприслівники. Додамо, що переважна частина дієприслівникових форм, утворених на основі субстантивованого особового дієприкметника, мають також і дублетну форму з основою *-esek*, причому семантика таких дієприслівників може або повністю дублюватися з єдиною відмінністю – зміною таксисної характеристики, тобто перенесенням дії, позначеної дієприслівником, у площину майбутнього часу відносно головної дії, або ж надавати дієприслівниковій формі додаткових модальних відтінків, передусім інтенсивності, потенційності.

4. Спираючись на загальноприйняті дефініції з їх коригуванням на перелічені вище характеристики турецького дієприслівника, можемо дати дієприслівнику в турецькій мові таке визначення: “дієприслівник (псеводієприслівник) – це напівпредикативна форма дієслова, яка поєднує в собі ознаки дієслова й прислівника, у реченні виконує функції обставини й позначає різні супровідні (додаткові) характеристики реалізації дії, вираженої присудком або іншими дієслівними формами в реченні”.

5. І в українській, і в турецькій мовах дієприслівнику властиві категорії виду й таксису; дієприслівники турецької мови поділяються на: а) такі, що можуть реалізовувати лише аспектуальний інваріант фактичності; б) такі, що реалізують лише аспектуальний інваріант тривалості; в) такі, які, залежно від висловлення й, інколи, низки формальних чинників, реалізують обидва аспектуальні інваріанти в різних формальних варіантах. Крім цього, турецькі дієприслівники поділяються на групи за різними семантичними й функціональними ознаками – існують такі групи дієприслівників, для яких категорії відносного часу й виду є другорядними, а інколи й нейтралізованими – у них на перший план виходять інші значення, як-от: причинність, мета тощо.

6. Істотна відмінність між турецьким й українським дієприслівником – їх трактування з погляду суб'єктних відношень; дієприслівник в українській мові – категорія непередикативна, а значить – неособова. Турецький дієприслівник – категорія напівпередикативна; він не може утворювати автономне речення (тому найчастіше є вербіальним центром розгорнутого дієприслівникового звороту), проте значна частина турецьких дієприслівників є особовою категорією, причому така “особовість” виявляється дwoяко: 1) частина дієприслівників може мати при собі окремий суб'єкт (причому так само, як і у випадку з передикативними відношеннями, напівпередикативні відношення можуть не вимагати формального зв'язку між суб'єктом і передикатом); 2) інша частина дієприслівників має у своєму складі формальні показники (експоненти особи – релятивні афікси), які вказують на суб'єкта – виконавця дії, позначеної передикатом розгорнутого дієприслівникового звороту; у цьому – інший бік напівпередикативного зв'язку: суб'єкт і передикат, на відміну від передикативного зв'язку, пов'язуються один з одним формальним зв'язком – ідеться про “модифікований” тюркський *status constructus* – ізафет. Напівпередикативний зв'язок формально кореспондується із синтаксичним зв'язком неповного узгодження, який спостерігається у релятивних іменних означальних словосполучах.

7. Дієприслівник в українській мові є явищем, набагато вужчим за кількісним наповненням і функціональним навантаженням, ніж аналогічна категорія в турецькій мові. Українські дієприслівники звичайно поділяють на дві групи – дієприслівники доконаного й недоконаного виду. Крім цього, дієприслівники в українській мові класифікуються за своїми таксисними характеристиками як дієприслівники одночасності, попередності й наступності, причому часто простежується зв'язок між видовим характером дієприслівника та його таксисними характеристиками. Як правило, дієприслівники доконаного виду виражають передування другорядної дії відносно основної дії, рідше одночасність або наступність. Дієприслівники недоконаного виду передають одночасність. Так само, як і в дієприслівниках у турецькій мові, в українських дієприслівниках на основі значення відносного часу виникли супровідні значення – причини, умови, способу дії, мети; дія, позначена дієприслівником, може бути пов'язана з головною дією допустовим відношенням, відношенням причини тощо; разом з цим, для всіх українських дієприслівників значення часу залишається релевантним, тоді як у багатьох турецьких дієприслівників –

значення часу є другорядним, а інколи – частково або й мало не повністю нейтралізованим.

8. В українській мові представлені дієприслівники минулого й теперішнього часу (в основі часових характеристик лежать категорії виду й таксису), тоді як у турецькій мові наявні дієприслівники минулого, теперішнього, майбутнього часу, а також ті дієприслівники майбутнього часу, які надають дії додаткових модальних характеристик, як-от: інтензивність, потенційність тощо.

9. В українській мові найширше представлені дієприслівники часу й способу дії, причому залежно від навколишнього контексту дієприслівники можуть набувати додаткових семантичних відтінків на зразок значення мети або причини, виступаючи, таким чином, у реченні не лише обставиною часу або способу дії, але й обставиною мети або причини; натомість у турецькій мові дієприслівники з погляду своїх семантичних і функціональних особливостей поділяються на вісім груп. У реченні дієприслівники можуть виступати у функціях відповідних обставин (часу, способу дії, причини тощо) або утворювати відповідні обставинні дієприслівникові звороти. Найчисельнішою є група дієприслівників часу, проте часові (таксисні) характеристики мають ключове значення і для дієприслівників способу дії, а також частково – для всіх дієприслівників, утворених на основі субстантивованого особового дієприкметника (*-dik / -ecek*).

10. Сукупність значень, які реалізуються дієприслівниками в українській мові: 1) значення попередньої дії – такої, що передує дії, позначеній опорним дієсловом (*зробивши, прибігши*); у цьому випадку ми завжди маємо справу з дієприслівником доконаного виду; 2) значення наступної дії – такої, що реалізується після опорної дії (випадок, дуже нечастотний для української мови); у цьому разі ми також завжди маємо справу з дієприслівником доконаного виду; 3) значення одночасної дії – такої, яка збігається в часі з опорною дією – є одночасною їй або фоною для неї; у цьому разі ми маємо справу з дієсловами недоконаного виду.

11. Поряд з трьома значеннями, ґрунтованими на власне таксисних ознаках, виводяться й ті, для яких значення відносного часу є не єдиним: 1) значення способу реалізації дії; з погляду таксисних відношень така дія може бути попередньою або одночасною і зовсім зрідка майбутньою; 2) значення причини (може реалізовуватися як попередня або одночасна дія); 3) значення мети (випадки реалізації цього значення саме за допомогою дієприслівників є нечастотними, часто залежно від лексичного значення дієслова); 4) значення допустовості (випадки реалізації цього значення за допомогою дієприслівників є нечастотними). Щодо двох останніх значень, в українській мові вони переважно реалізуються за допомогою інших формальних, передовсім синтаксичних засобів, як-от: підрядні речення мети, підрядні допустові речення тощо.

12. Дієприслівники часу в турецькій мові можуть бути згруповані за декількома ознаками, насамперед за своїми таксисними характеристиками: 1) дієприслівники попередньої дії – такі, що реалізують дію, минулу відносно опорної дії; 2) дієприслівники супровідної або одночасної дії – такі, що позначають дію, яка відбувається одночасно з опорною дією; 3) дієприслівник

наступної дії – такий, що позначає дію, майбутню відносно опорної дії. Крім цього, слід виділити дієприслівники зі значенням потенційності або інтензивності (утворені на основі вихідних футуральних форм з афіксом *-ecek*).

13. У турецькій мові групуємо дієприслівники за такими ознаками, як: а) наявність у значенні дієприслівника лише семантики відносного часу (таксисних характеристик); б) наявність у значенні дієприслівника окрім семантики відносного часу додаткових значень; в) часткова нейтралізація в дієприслівнику значення відносного часу й вихід на перший план додаткових семантичних відтінків. Крім цього, ми згадували вище про можливість дублетного використання дієприслівникових форм для реалізації одного й того самого значення, у зв'язку з чим групуємо дієприслівники за цією ознакою як: а) дублети (повні еквіваленти); б) часткові еквіваленти; в) безеквівалентні дієприслівники.

14. У турецькій мові дієприслівники можуть мати такі значення: 1) значення попередньої (результативної) дії – ідеться про минулу дію, яка відбувається перед опорною без наявності додаткових семантичних відтінків; 2) значення попередньої дії із семою "швидка зміна дій" – ідеться про минулу дію, услід за якою безпосередньо реалізується дія опорна; 3) значення одночасної і супровідної дії – ідеться про таку другорядну дію, яка відбувається одночасно з опорною, або на фоні якої реалізується опорна дія; 4) значення попередньої дії із семою "вихідна точка реалізації дії" – ідеться про таку минулу дію, яка сталася перед опорною і від моменту реалізації якої бере відлік опорна дія; 5) значення наступної дії – ідеться про таку дію, яка, на відміну від переважної більшості інших значень, реалізовуваних за допомогою турецьких дієприслівників, передуює опорній дії; 6) значення дії, яка поступово прогресує – ідеться про дію в її розвитку (*у міру того, як*); 7) значення одночасної (супровідної) регулярної дії – ідеться про дію, яка регулярно відбувається одночасно з опорною дією, або на фоні якої регулярно відбувається опорна дія; 8) значення попередньої дії із семою інтензивності або потенційності (супровідна інтензивна нереалізована дія) – ідеться про дію, яку мовець (або інша особа) мав намір здійснити в минулому, і на фоні такої нереалізованої інтенції відбувається інша, головна, дія; 9) значення попередньої дії з причинно-наслідковим зв'язком – ідеться про таку дію, яка відбувається раніше опорної і пов'язана з опорною причинно-наслідковим зв'язком

15. При моносуб'єктності турецького речення українським еквівалентом турецьких дієприслівникових форм можуть виступати як дієприслівники часу, так і підрядні означальні речення часу, при полісуб'єктності – лише підрядні означальні речення часу. Це твердження стосується будь-якого напівпредикативного утворення турецької мови в його зіставленні з явищами української.

16. Серед усіх дієприслівників часу в турецькій мові дієприслівник *-ken* є єдиним, який додається не до основи дієслова, а до основи часу, тому може реалізовувати не лише значення супровідної або одночасної дії, але й значення попередньої результативної дії (у поєднанні з основою абсентива-перфекта), одночасної результативної дії (у поєднанні з основою презенса), причому у таких реалізаціях найчастіше імлікується причинна семантика (у цьому разі

нерідко маємо у висловленні поєднання дієприслівника з прислівником *hazır*); крім того, узус сучасної турецької мови дозволяє використання супровідного дієприслівника в поєднанні з основою презенса для реалізації значень супровідної або одночасної дії як повного дублета поєднання розглядуваного дієприслівника з основою аориста (регулярною формою).

17. Ще одна відмінність української мови від турецької – широкі можливості дублювання в турецькій мові засобів реалізації тих чи інших значень усередині самої системи дієприслівників, тоді як інші формальні, зокрема синтаксичні засоби, є або дуже обмеженими або взагалі неможливими для використання (наприклад, значення супровідної або одночасної дії); причиною цього є те, що в турецькій мові не представлені складнопідрядні речення багатьох типів.

18. Дієприслівник способу дії у стверджувальній формі, маючи своїм прототипним значенням спосіб дії, а основною таксисною ознакою – сему одночасності (набагато рідше – передування) має фактично кілька функціональних реалізацій (подаємо за частотністю): а) другорядна дія, яка є одночасною головній і вказує на спосіб її реалізації – у цьому значенні дієприслівник способу дії не має дублетів, проте в разі редукування або й повної нейтралізації семи способу дії розглядуваний дієприслівник постає дублетом дієприслівника-зв'язки; б) другорядна дія, яка передує головній і вказує на спосіб її реалізації – у цьому значенні дієприслівник способу дії також не має дублетів, проте в разі редукування або й повної нейтралізації семи способу дії розглядуваний дієприслівник постає дублетом дієприслівника-зв'язки; відповідно в разі нейтралізації семи способу дії обидва дієприслівника постають як дублетні, і тоді слід спиратися на частотно-функціональні характеристики, а саме таксисні ознаки: коли йдеться про другорядну дію, що передує головній, частіше вдаються до дієприслівника-зв'язки, а коли йдеться про одночасність головної і другорядної дій – до дієприслівника способу дії. Можемо також констатувати: дієприслівник-зв'язка завжди може бути замінений на дієприслівник способу дії, але не навпаки.

19. Заперечна форма дієприслівника способу дії має такі самі семантичні характеристики, що й стверджувальна, проте на них накладається сема "причинно-наслідковий зв'язок", яка може частково або й повністю нейтралізуватися, і тоді маємо дублетність всіх заперечних форм дієприслівників способу дії і заперечних дієприслівників способу дії. Разом з тим, у випадку нейтралізації семи "причинно-наслідковий зв'язок" заперечна форма дієприслівника способу дії трапляється надзвичайно рідко, до того ж явно простежується можливість дублювання протиставної семантики заперечної форми дієприслівника-зв'язки за допомогою розглядуваної дієприслівникової форми в разі нейтралізації семи "причинно-наслідковий зв'язок".

20. Антонімічним дієприслівникові способу дії утворенням є не власне його заперечна форма, а заперечний дієприслівник способу дії I, який може так само (але з наявністю заперечного аспекту) позначати дію, що є одночасною або передує головній з відтінком способу дії або без нього (часткова чи повна нейтралізація семи способу реалізації дії) – у цьому разі заперечний дієприслівник способу дії I постає як дієприслівник-зв'язка і не має дублетних

форм, оскільки заперечна форма власне дієприслівника-зв'язки має не зв'язувальну, а альтернативно-протиставну семантику. Заперечний дієприслівник способу дії використовується в лімітативно-темпоральних конструкціях (*доки не...*). Синонімічним розглядуваному дієприслівникові є й інший заперечний дієприслівник способу дії II (*-meksizin*), який, однак, властивий переважно текстам офіційно-ділового стилю.

21. Редуплікований дієприслівник способу дії є синонімічним дієприслівникові способу дії (*-erek*) з тією лише відмінністю, що в його семантичній структурі простежується експлікація семантики інтенсивності і / або тривалості дії (загалом редуплікація в турецькій мові в будь-яких виявах є показником інтенсифікації значення).

22. В українській мові еквівалентами турецькими дієприслівниками способу дії є: а) власне дієприслівники способу дії в усіх можливих фактичних реалізаціях; б) складносурядні (зі сполучником *i*, а в разі наявності протиставної семантики, як у випадку з енклітикою *da / de* чи заперечними формами дієприслівників або заперечними дієприслівниками – протиставним сполучником *a*); в) складнопідрядні речення з підрядними обставинними різних типів, надто ж у разі полісуб'єктності турецької напівпредикативної конструкції, яка не може бути відтворена українською мовою за допомогою дієприслівника.

ТУРЕЦЬКІ ВЕРБОЇДИ ЯК СКЛАДНИКИ ФСП ТАКСИСУ І ЇХ УКРАЇНСЬКІ ЕКВІВАЛЕНТИ

Вербоїди поряд з дієприслівниками й дієприкметниками становлять численний розряд турецьких дієслів. До розряду вербоїдів належать інфінітив і герундій (ширше представлені в турецькій мові класи), а також рідші й обмеженіші за вживанням масдари, віддієслівні іменники (питання про їх зарахування до граматичного класу вербоїдів можна вважати дискусійним, але ми на цьому не зупинятимемося, оскільки це не співвідноситься з предметом нашого дослідження) й абсолютний інфінітив (див. також: [Сорокін, Онищук 2001]).

Передусім зауважимо, що турецькі вербоїди – це зовсім не те саме, що й віддієслівні імена (іменники) в українській мові, оскільки турецький вербоїд є насамперед не іменником, а дієслівним розрядом і його синтаксичні потенції зумовлюються насамперед вихідною дієслівною основою (наприклад, інфінітиви, герундії, віддієслівні імена, масдари мають здатність до дієслівного керування). З іншого боку, вербоїди не є дієсловами в чистому вигляді, оскільки мають і субстантивні синтаксичні властивості (наприклад, можуть бути додатком у реченні або входити до складу означальних іменникових словосполук). Додамо також, що кожен з перелічених розрядів має свої особливості як у порівнянні один з одним, так і порівняно зі схожими явищами української мови; зазначимо, що турецькі інфінітиви, масдари й герундії поряд з особовим дієприкметником і специфічними дієприслівниками й

квазидієприслівниками є тими елементами, які багато в чому формують етнічну специфіку турецької мови.

Почнемо із загального зіставного аналізу. Турецький інфінітив лише умовно вважається вихідною дієслівною формою, проте зовсім не є тим самим, що інфінітив в українській мові; український інфінітив є неозначеною формою дієслова, тобто вказує на дію безвідносно до жодних граматичних категорій – інфінітив має лише категорію виду, яка, утім, на наш погляд, не є граматичною й есплікується на лексичному рівні; відповідно, щодо темпоральних, таксисних, модальних й інших подібних характеристик український інфінітив є індиферентним. Турецький інфінітив не є в чистому вигляді неозначеною формою дієслова: він не лише вказує на дію, але й називає її, недарма ж його традиційно в тюркології долучають до класу імен дії, так само, як й усічені інфінітиви й так звана *dik*-форма (це підхід, з яким ми не погоджуємося і щодо якого висловлювали нашу думку в кількох наукових працях [Сорокін 2008(а)], а також у попередніх частинах монографії), порівняймо: укр. інфінітив – *робити*, тур. інфінітив *уартак* – *робити*, **роблення*. Турецький інфінітив, на відміну від українського, може мати таксисні ознаки (у разі коли постає у вигляді перифрастичної форми, наприклад: *уартиш олтак* – досл. *бути зробленим*), має граматичну категорію аспекту, якої немає в українській мові, наприклад: *уартак* – *робити* / *зробити* (стверджувальний аспект); *уартатак* – *не робити* / *не зробити* (заперечний аспект), *уарабилтек* – *могти робити* / *могти зробити* (аспект можливості), *уарататак* – *не могли робити* / *не могли зробити* (аспект неможливості).

Герундій (частіше має назву "усічений інфінітив", хоча цей підхід помилковий: герундій твориться не шляхом "усікання" останньої літери повного інфінітива, як це традиційно стверджується у вітчизняній тюркології, а шляхом додавання афікса *-та* / *-те* до основи дієслова) – своєрідне віддієслівне ім'я з наявністю як іменних, так і дієслівних особливостей; герундій не має прямого еквівалента в українській мові й може, залежно від даного конкретного вживання, передаватися різними засобами, насамперед віддієслівними іменниками або описовими конструкціями (наприклад: *gelmesi* – *його прихід* / *те, що він прийшов* / *той факт, що він прийшов*). Герундій є корелятом інфінітива, тобто також вказує на дію і називає її; єдиною відмінністю є те, що інфінітив – форма неособова, а герундій – особова, оскільки (подібно до субстантивованого особового дієприкметника, з яким функціонально перехрещується) має в своєму складі спеціальний формант – релятивний афікс, який вказує на суб'єкта – виконавця другорядної дії, позначеної герундієм. Відповідно, інфінітив і герундій мають однакові синтаксичні функції (підмет, частина складеного іменного присудка, додаток, означення у складі іменникових означальних словосполук) з єдиною відмінністю: коли немає вказівки на суб'єкта (діяча), вдаються до інфінітива, коли така вказівка є – вдаються до герундія. З іншого боку, у сучасній мові є кілька випадків, коли логічно мав би використовуватися інфінітив, але функціонує герундій (їх можна трактувати як винятки, а можна – як тенденцію до спрощення граматичного ладу, коли універсальніша форма – герундій – витісняє архаїчнішу – інфінітив,

перебираючи на себе його функції¹); це відбувається під час відмінювання інфінітива – у родовому, давальному й знахідному відмінках завжди використовують виключно герундій, а не інфінітив; у якості першого компонента релятивної означальної іменникової словосполуки в сучасній мові частіше використовують герундій (пор.: *uyutak zamanı* й *uyuta zamanı* – час спати).

Герундій й інфінітив (у турецькій мові, проте це значною мірою стосується й українського інфінітива) на перший погляд є позбавленими будь-яких абсолютних чи відносних часових характеристик, проте цей погляд є хибним; герундій й інфінітив є засобами реалізації таксисної семантики (звичайно на матеріалі турецької мови це простежується чіткіше), оскільки позначена ними дія (на відміну від тієї, що позначена, наприклад, субстантивованим особовим дієприкметником теперішнього-минулого часу) завжди спрямована в майбутнє відносно головної дії, пов'язана з бажанням мовця щодо її реалізації, порівняймо: *Yarın gelmek istiyorum* – Я хочу прийти завтра. *Yarın gelmesini istiyorum* – Я хочу, щоб він прийшов завтра (досл.: *Я хочу його приходження завтра – у турецькому реченні це герундій). Разом з тим, завдяки перифрастичним формам дієслова, які можуть набувати, зокрема, і форм герундія, інфінітива тощо, можна стверджувати, що вербоїдам властиві видові й таксисні характеристики.

Герундій і інфінітив, поряд із субстантивованим особовим дієприслівником, посідають виняткове місце в системі граматики турецької мови (насамперед у синтаксичній системі), оскільки вони є засобами мовленнєвого позначення всіх тих категоріальних ситуацій, які в українській мові позначаються за допомогою складнопідрядних речень.

Герундій, субстантивовані особові дієприслівники й інфінітиви, а інколи й інші вербоїди поряд з власне дієприкметниками й дієприслівниками, тобто всіма тими засобами, які реалізують насамперед таксисні й різнопланові супровідні значення, у синтаксичному плані виконують важливу функцію формування другого (підрядного) вербiального центру в реченні, позначаючи категоріальні ситуації, пов'язані із другорядною дією; зазначимо ще раз: в українській мові такі семантичні відношення реалізуються за допомогою насамперед поліпредикативних конструкцій (складнопідрядних речень), а також дієприслівників і дієприкметників (відповідних зворотів); у турецькій мові речення з двома вербiальними центрами, другий з яких сформований вербоїдами, а також напівпредикативними формами (дієприкметниками й дієприслівниками) формально не є поліпредикативними в "нашому індоєвропейському" розумінні, а є простими реченнями з розгорнутими членами.

Другою функцією вербоїдів і субстантивованих особових дієприкметників (поряд із власне формуванням другого предикативного центру в реченні) є вторинна (твірна) синтаксична функція: поєднуючись з іншими мовними засобами (насамперед післяйменниками й оказіонально допоміжними словами,

¹ Порівняймо наведені вище роздуми про тенденцію до витіснення аориста презентом у переважній більшості його функцій.

що в тих чи тих випадках набувають функції післяйменника), вони утворюються синтаксичні комплекси з додатковими значеннями – мети, причини, способу дії, часу тощо; в українській мові їх еквівалентами постають відповідно різноманітні складнопідрядні речення, набагато рідше – дієприслівники; у сучасній турецькій мові може йтися про інфінітивні комплекси (їх небагато), герундіальні комплекси (їх є набагато більше, ніж інфінітивних, і вони переважно співвідносні з дієприслівниками); крім того, можемо говорити про своєрідні "особово-дієприкметникові комплекси" – вони фактично є вторинними дієприслівниками, саме тому ми називаємо їх "квазидієприслівники", або "псевдодієприслівники"; додамо, що на основі дієприслівників, квазидієприслівників і дієприкметників, у свою чергу, можуть утворюватися синтаксичні комплекси (на зразок *-inceye kadar*, *-eliden beri* тощо).

Актуальною проблемою для турецької мови є розмежування сфер функціонування герундіїв і субстантивованих особових дієприкметників у складі розгорнутих підметових і додаткових зворотів як підпорядкованого вербального центра висловлення; про це йшлося докладно в розділі про дієприкметники й дієприслівники, не будемо зупинятися на цьому ще раз, лише підсумуємо: основна відмінність зводиться до того, що герундій позначає свого роду атемпоральну (тобто не пов'язану безпосередньо з котримсь моментом на відносній часовій шкалі) дію, проте спрямовану в майбутнє відносно головної дії; насамперед це чітко простежується тоді, коли основний присудок речення виражений дієсловами, що входять до лексико-семантичного поля БАЗАННЯ. З іншого боку, субстантивовані особові дієприкметники в складі розгорнутих підметових і додаткових зворотів позначають дію, яка фактично відбулася перед основною дією або відбувається одночасно з нею (особовий дієприкметник теперішнього-минулого часу) або наступну дію з модальним відтінком інтенції / зобов'язання (докладно див. ті частини монографії, що стосуються підметових зворотів і категоріальних прямооб'єктних ситуацій). Нижче зупиняємося на функціональних особливостях вербоїдних (герундіальних, інфінітивних й інших) комплексів і їх співвідношення з іншими засобами ФСП таксису турецької мови, а також способах відтворення їх семантики засобами української мови (особливо слід звернути увагу на те, що спільною рисою всіх таких граматичних утворень є таксисні характеристики, тоді як супровідні значення – мети, причини, допустові тощо – різняться так само, як ми це спостерігаємо й у системі дієприслівників):

а) *-masına rağmen / karşın* має допустове значення ("незважаючи на те, що", "хоча..., але") й, відповідно, є однією з найчастотніших допустових форм. Цікавим є те, що, на відміну інших герундіальних конструкцій, підмет такого розгорнутого звороту в сучасній мові найчастіше ставиться в основному відмінку, наприклад: *Cumhurbaşkanı(nın) bu gerçeği bilmesine karşın ne başbakan ne de milletvekilleri bir şey yapabildiler* (газ.) – *Незважаючи на те, що президент знав правду (цю істину), ні прем'єр-міністр, ні депутати нічого не змогли зробити;*

б) *-ması için / amacıyla / maksadıyla* має значення мети ("для того, щоб хто-небудь міг зробити що-небудь"); суб'єкт конструкції отримує родовий відмінок: *İşin vaktinde bitirilmesi amacıyla elimizden geleni yapmamız gerekiyor* – *Нам*

потрібно докласти всіх зусиль для того, щоб роботу було виконано вчасно. У безособових і неозначено-особових конструкціях із семантикою мети, а також у разі коли суб'єкт розгорнутого звороту й підмет речення є кореферентними, використовується не герундій, а інфінітив, наприклад: *Sana yardımci olmak amacıyla / için / üzere geldim* – Я прийшов, щоб допомогти тобі;

в) *-masından önce* та *-masından sonra* мають виключно таксисне значення (відповідно “до того, як хто-небудь зробив / зробить що-небудь” і “після того, як хто-небудь зробив / зробить що-небудь”) і є еквівалентними дієприслівниковим конструкціям *-madan önce* й *-dikten sonra*, при чому між цими еквівалентними конструкціями немає різниці ані в значенні, ані у функціонуванні. Разом з тим, герундіальні конструкції є більш звичними для офіційно-ділового стилю.

Слід також звернути увагу на те, що форм **-dikten önce*, **-meden sonra*, **-diğinden önce*, **-diğinden sonra*, які інколи студенти виводять шляхом апріорних логічних побудов (і які справді можна було б очікувати за логікою синтаксичної системи турецької мови), насправді в сучасній турецькій мові немає;

г) *-ması nedeniyle/ sebebiyle* має причинне значення (“через те, що”) і фактично є функціональним дублетом конструкції *-diği için*, наприклад: *Kanunun Cumhurbaşkanı tarafından imzalanmaması nedeniyle içinde öngörülen reformlar yapılmadı* (газ.) – З цієї причини, що закон не був підписаний президентом, реформи, передбачені в ньому, не були проведені. До конструкцій з причинною семантикою належить також герундіальна конструкція *-ması yüzünden*: *Trenin gecikmesi yüzünden görüşmeye katılamadım* – Я не зміг взяти участь у переговорах через те, що потяг спізнився. Зазначимо, однак, що герундіальні конструкції з причинною семантикою з функціонального погляду не є частотними в сучасній турецькій мові й швидше їх можна зустріти в текстах офіційно-ділового стилю. Додамо також, що конструкція *-ması nedeniyle*, так само, як і слово *nedeniyle* у поєднанні з будь-яким іменником, може використовуватися у значенні “з нагоди чого-небудь”: *Başbakan Zafer Bayramı nedeniyle kuvvet komutanlarını tebrik etti* (газ.) – Прем'єр-міністр привітав командирів різних родів військ з нагоди Дня Перемоги;

д) *-ması suretiyle* являє собою конструкцію з семантикою способу дії (яким чином? як?), є порівняно нечастотною для сучасної турецької мови й найчастіше замінюється на відповідні дієприслівники з аналогічною семантикою (*-erek*, *-meden*, редуплікований дієприслівник *-e..-e*): *Müstantik, Nihat'a evvela ihtiyar kadının sadece yaralı olduğunu söylemek suretiyle hakikati itiraf ettirmişti* [Сорокін 2005(г): 6] – Слідчий змусив Ніхата зізнатися, сказавши спочатку, що літня жінка була лише поранена. Інколи в сучасній турецькій мові можна зустріти також герундіальний комплекс *-ması yoluyla* з аналогічною семантикою: *...sözleşmenin imzalanması yoluyla...* – шляхом підписання угоди. У разі коли конструкція є безособовою або неозначено-особовою, замість герундія використовується інфінітив: *...sözleşmeyi imzalamak suretiyle / yoluyla...* з аналогічним перекладом;

є) *-masıyla birlikte* має часове значення й позначає другорядну дію, яка сталася безпосередньо перед дією, позначеною присудком. Фактично, названа конструкція дає таке саме значення, як і дієприслівники *-ince*, *-diğinde*, *-diği*

zaman і відмінність між ними пролягає швидше не на семантичному, а на синтаксичному рівні: заміна розглядуваної конструкції одним з названих дієприслівників можлива лише в разі певної синтаксичної трансформації речення: *Ancak Marjan'ın krallığı 1996'da Taliban'ın başkent Kabil'i ele geçirmesiyle birlikte sona erdi* (газ.) – Однак царське життя Маржана скінчилося, коли / як тільки / щойно таліби захопили столицю Кабул.

Різновидом конструкції, описаної вище, є конструкція *-masıyla... -ması bir oldu*, яка також має часове значення й підкреслює миттєву послідовність (майже одночасність) двох дій, наприклад: *Tokatı yemesiyle adamın denize yuvarlanması bir oldu* [Кузнецов 2000(б): 142–144] – Отримавши ляпас, чоловік одразу ж упав у море;

ж) *-ması üzerine* має часове значення – наступність головної дії відносно другорядної, позначеної названою конструкцією (“услід за...”, “у відповідь на...”): *Konstantiniyye'nin Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi üzerine Bizans İmparatorluğu'nun varlığına son verilmiştir* – Після завоювання Константинополя турками Візантійська імперія перестала існувати.

У цьому контексті згадаймо також про форму *-mesine*, яка використовується з допустовим значенням у незмінній формі незалежно від особи, наприклад: *Geldim gelmesine ama, arkadaşımı bulamadım* – Приїти то я приходив, але друга свого не застав.

Крім герундіїв, які є доволі численним функціональним розрядом дієслова в турецькій мові, є і власне віддієслівні іменники, які, на відміну від герундіїв, є швидше іменниками, ніж дієсловами, оскільки іменні властивості в них переважають над дієслівними, хоча на відміну від українських віддієслівних іменників їх валентність може бути спричинена й дієслівними властивостями, зокрема вони (хоч і нечасто) мають здатність до дієслівного керування; турецькі віддієслівні іменники утворюються за допомогою афікса *-iş* у відповідних фактичних фонетичних реалізаціях, причому на відміну від герундія віддієслівний іменник є класом кількісно обмеженим і твориться далеко не від кожного дієслова (віддієслівні іменники звичайно зафіксовані у словниках). З огляду на обмежений кількісний склад і можливість словникової фіксації деякі науковці розглядають афікс *-iş* як словотвірний, а не словозмінний (граматичний).

Віддієслівні іменники найчастіше функціонують як звичайні іменники в турецькій чи українській мовах, наприклад такі частотні, як: *geliş – приход, gidiş – відхід, bakış – погляд* і в такому своєму функціонуванні співвідносні з іншими “чисто” віддієслівними іменниками (тими, які не мають дієслівних ознак), наприклад: *bakım – догляд, üretim – виробництво* тощо. З іншого боку, у розглядуваних віддієслівних іменників подекуди можуть виявлятися й дієслівні ознаки, що дозволяє їм, подібно до герундія, бути стрижневим компонентом дієслівних словосполук (приклад а) або ж предикативним центром розгорнутих віддієслівно-іменникових зворотів, семантично співвідносних з герундіальними або деякими дієприслівниковими зворотами (приклад б): а) *burnumuzu silişimiz*; б) *Bu binanın önünde her geçişimizde...* Переважна більшість тюркологів вказують, що розглядуваний віддієслівний іменник у своїй семантичній

структурі має сему "спосіб / манера реалізації" дії, яка нерідко виявляється в його функціонуванні (хоча ця сема може бути й нейтралізованою).

Характерною особливістю розглядуваного віддієслівного іменника (яка відрізняє його від виключно словотвірних форм) є можливість відтворення в його структурі афікса аспекту, наприклад: *uyarmayıştımız, okumayışı, gelemeyişi* тощо – при такому використанні – на відміну від стверджувального / позитивного аспекту – віддієслівний іменник може бути утворений фактично від будь-якого дієслова, наприклад: *Beni üzen, Ahmet'in kendisine verdiği kitabı bugüne dek okumayıştıdır* – *Що найбільше мене засмучує – це те, що Ахмет досі ще не прочитав книгу, яку я дав йому.* Зауважимо, що використання віддієслівного іменника з включеним до його граматичної структури афіксом заперечного аспекту чи аспекту неможливості – явище, яке в сучасній турецькій мові має тенденцію до все частотнішого використання. Віддієслівному іменникові насправді віддається перевага у використанні перед герундієм тоді, коли слід вказати на манеру чи спосіб виконання дії; такий семантичний відтінок може знайти своє відображення й у перекладі українською мовою в описовій конструкції; так, якщо герундій перекладається конструкцією, що починається словами "те, що...", то віддієслівний іменник нерідко можна перекласти конструкцією, що починається словами "те, як..." і под. З іншого боку підкреслимо, що така семантика манери виконання дії нерідко може нейтралізуватися і тоді віддієслівний іменник постає як фактичний дублет герундія з тією відмінністю, що він використовується не дуже часто.

Масдар, так само, як і герундій, є дієслівним розрядом, який поєднує в собі як іменникові, так і дієслівні ознаки, тобто його синтаксичні функції можуть бути спричинені і дієслівними, і іменниковими характеристиками – він може бути частиною іменникових словосполук (*paranın temini*), так само, як і дієслівних (*parayı temin*). Відмінності між герундіями й масдарами полягають в такому: 1) масдар є граматичним утворенням, запозиченим з арабської мови – тобто відрізняється від герундія насамперед за своїм походженням; відповідно масдари утворюють інфінітивні й фінитні форми дієслова в сучасній турецькій мові за допомогою допоміжних дієслів, передусім *etmek: temin etmek*; 2) масдар є набагато менш функціональним утворенням, при цьому в багатьох випадках він має еквіваленти у вигляді герундіїв / інфінітивів (це є наслідком "мовної революції"); випадки, коли масдар не має такого еквівалента, є доволі не частотними. Саме тому в сучасній мові у багатьох випадках, зокрема й у словосполучках, герундії чи інфінітиви вживаються замість масдарів.

ВИСНОВКИ

1. Вербоїди поряд з дієприслівниками й дієприкметниками становлять численний розряд турецьких дієслів. До розряду вербоїдів належать інфінітив і герундій (ширше представлені в турецькій мові класи), а також рідкіші й обмеженіші за вживанням масдари, віддієслівні іменники.

2. Турецькі вербоїди – зовсім не те саме, що віддієслівні імена (іменники) в українській мові, оскільки турецький вербоїд є насамперед не іменником, а дієслівним розрядом, і його синтаксичні (валентні) потенції зумовлюються

насамперед вихідною дієслівною основою (наприклад, інфінітиви, герундії, віддієслівні імена, масдари мають здатність до дієслівного керування). З іншого боку, вербоїди не є дієсловами в чистому вигляді, оскільки мають і субстантивні синтаксичні властивості (наприклад, можуть бути додатком у реченні або входити до складу означальних іменникових словосполук). Турецькі інфінітиви, масдари й герундії поряд з особовим дієприкметником і специфічними дієприслівниками й квазидієприслівниками є тими елементами, які багато в чому формують етнічну специфіку турецької мови.

3. Український інфінітив є неозначеною формою дієслова, тобто вказує на дію безвідносно до жодних граматичних категорій; турецький інфінітив не є в чистому вигляді неозначеною формою дієслова – він не лише вказує на дію, але й називає її, недарма ж його традиційно в тюркології долучають до класу імен дії. Турецький інфінітив, на відміну від українського, може мати таксисні ознаки (у разі коли постає у вигляді перифрастичної форми), має граматичну категорію аспекту, якої немає в українській мові.

4. Герундій – своєрідне віддієслівне ім'я з наявністю як іменних, так і дієслівних особливостей; герундій не має прямого еквівалента в українській мові й може, залежно від даного конкретного вживання, передаватися різними засобами, насамперед віддієслівними іменниками або описовими конструкціями. Герундій є корелятом інфінітива, тобто також вказує на дію і називає її; єдиною відмінністю є те, що інфінітив – форма неособова, а герундій – особова, оскільки (подібно до субстантивованого особового дієприкметника, з яким функціонально перехресується) має в своєму складі спеціальний формант – релятивний афікс, який вказує на суб'єкта – виконавця другорядної дії, позначеної герундієм. Відповідно, інфінітив і герундій мають однакові синтаксичні функції з єдиною відмінністю: коли немає вказівки на суб'єкта (діяча), вдаються до інфінітива, коли така вказівка є – вдаються до герундія.

5. Герундій й інфінітив (у турецькій мові, проте це значною мірою стосується й українського інфінітива) на перший погляд позбавлені будь-яких абсолютних чи відносних часових характеристик, проте цей погляд хибний; герундій й інфінітив є засобами реалізації таксисної семантики (звичайно на матеріалі турецької мови це простежується чіткіше), оскільки позначена ними дія (на відміну від тієї, що позначена, наприклад, субстантивованим особовим дієприкметником теперішнього-минулого часу) завжди спрямована в майбутнє відносно головної дії, пов'язана з бажанням мовця щодо її реалізації.

6. Герундій і інфінітив, поряд із субстантивованим особовим дієприслівником, посідають виняткове місце в системі граматики турецької мови (насамперед у синтаксичній системі), оскільки вони є засобами мовленнєвого позначення всіх тих категоріальних ситуацій, які в українській мові позначаються за допомогою складнопідрядних речень. Герундії, субстантивовані особові дієприслівники й інфінітиви, а почасти й інші вербоїди поряд з власне дієприкметниками й дієприслівниками, тобто всіма тими засобами, які реалізують насамперед таксисні й різнопланові супровідні значення, у синтаксичному плані виконують важливу функцію формування другого (підрядного) вербального центру в реченні, позначаючи категоріальні ситуації, пов'язані із другорядною дією.

7. Іншою функцією verboїдів і субстантивованих особових дієприкметників (поряд із власне формуванням другого предикативного центру в реченні) є вторинна (твірна) синтаксична функція: поєднуючись з іншими мовними засобами (насамперед післяйменниками й оказіонально допоміжними словами, що в тих чи тих випадках набувають функції післяйменника), вони утворюються синтаксичні комплекси з додатковими значеннями – мети, причини, способу дії, часу тощо; в українській мові їх еквівалентами постають відповідно різноманітні складнопідрядні речення, набагато рідше – дієприслівники; у сучасній турецькій мові може йтися про інфінітивні комплекси (їх небагато), герундіальні комплекси (їх є набагато більше, ніж інфінітивних, і вони переважно є співвідносними з дієприслівниками).

8. В українській мові в переважній більшості випадків еквівалентами турецьких герундіальних й інфінітивних комплексів слугують складнопідрядні речення з підрядними обставинними різного типу – мети, причини, часу тощо й лише дуже зрідка інші граматичні засоби, насамперед дієприслівники. Це в цілому узгоджується із загальним твердженням про те, що основними засобами реалізації таксисної семантики в українській мові є як складні речення, так і – хоча й рідше у зв'язку з їх порівняно незначною кількістю – дієприкметники й дієприслівники; у турецькій мові ситуація діаметрально протилежна: складнопідрядні речення представлені дуже обмежено, тоді як у переважній більшості таксисна семантика реалізується за допомогою широко представлених напівпредикативних утворень – дієприкметників, дієприслівників й герундіїв, рідше – інфінітивів і масдарів. Безумовно, актуальною й науково важливою (насамперед перекладознавчою) проблемою є зіставлення й еквівалентність синтаксичних засобів турецької й української мов.

Розділ 9.

ПЕРИФЕРІЯ ТЕМПОРАЛЬНО-АСПЕКТУАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ: КЛЮЧОВІ ФСП З ТЕМПОРАЛЬНОЮ СКЛАДОВОЮ

КОНДИЦІОНАЛЬНІСТЬ

Описуючи ФСП з темпоральною складовою, зокрема ФСП кондиціональності, почнемо передусім з висвітлення проблеми місця ФСП кондиціональності в межах темпорально-аспектуального комплексу і власне з'ясуємо підстави, на яких це поле – а zarazом і додичне до нього ФСП оптативності, якому приділяється місце трохи нижче – включається до складу названого комплексу. Очевидним є те, що ключовим (ядерним) елементом темпорально-аспектуального комплексу є ФСП темпоральності; безпосередньо до нього прилягає й ФСП аспектуальності, оскільки ані в українській, ані в турецькій мові (хоча й у доволі відмінних фактичних варіантах [Сорокін 2006(б)]) реалізація темпоральної семантики неможлива (в українській – ніколи, у турецькій – майже ніколи) без відриву від аспектуальної семантики. Безсумнівною є й належність до темпорально-аспектуального комплексу ФСП таксису (як такого, що позначає залежні відносночасові відношення [Сорокін 2007(б)]). Характеризуючи сукупності інших ФСП, можемо побачити, що всі вони цілком логічно дихотомічно поділяються на такі, для яких темпоральна складова є другорядним, але значущим семантичним компонентом, і такі, для яких темпоральний компонент є нерелевантним. Так, кондиціональна семантика неможлива без темпоральної складової (ми можемо говорити про умову, пов'язану з дією, у теперішньому, минулому, майбутньому відтинках часу); так само в турецькій мові імперативна чи оптативна семантика неможливі без темпоральної складової. Саме тому ці ФСП, так само, як і деякі інші, що містять темпоральну семантику, цілком логічно включаються нами до складу темпорально-аспектуального комплексу. Натомість, наприклад, ФСП персональності чи становості жодним чином не залежать від темпоральної складової – вони пов'язані лише із суб'єктно-об'єктними відношеннями й, відповідно, не можуть бути включеними до складу темпорально-аспектуального комплексу.

ФСП кондиціональності пов'язане з реалізацією умови в будь-яких її виявах – залежно від конкретної мови це може бути умова реальна, нереальна, малореальна тощо; набір значень, в основі яких перебуває умовний компонент, і, відповідно, засобів реалізації цих значень у різних мовах істотно варіює. Структура ФСП кондиціональності в українській і турецькій мовах доволі неоднорідна; ядром ФСП кондиціональності в українській мові є умовні (кондиціональні) форми, які утворюються на основі лексичних елементів (насамперед ідеться про лексему "якщо", рідше "коли"), а також форма кон'юнктива, яка є аналітичною і являє собою поєднання форми минулого часу з відокремленою часткою б (би), часто також у поєднанні з лексичними

елементами з кондиціональним значенням ("якби", "якщо б"). Крім того, до складу ФСП кондиціональності в українській мові можуть бути зараховані й кондиціональні конструкції у формі словосполук на зразок "у разі коли (якщо)", "за умови, що (якщо / коли)". Зазначимо, що поряд із прототипним значенням умови кондиціональні форми (ідеться про кон'юнктив) можуть мати й супровідні значення, наприклад спонукальне або бажальне.

Основною відмінністю в інвентарі засобів реалізації кондиціональної семантики в турецькій й українській мовах – попри їх зовнішню функціональну схожість – є те, що українські кондиціональні форми є по своїй суті лексико-граматичними або аналітичними й порівняно різнорідними; натомість у турецькій мові основним (ядерним) елементом ФСП кондиціональності є одна граматична форма (один експонент), який має декілька формальних реалізацій. Цим формантом є афікс *-sa / -se*, прототипним значенням якого є кондиціональність і який, як відомо, може приєднуватися як до основ дієслів (кон'юнктив), так і до основ часів й іменних форм (кондиціонал). Серед додаткових (супровідних, другорядних) значень умовних форм (насамперед кон'юнктива) – оптативне значення, значення допустовості тощо. Крім того, турецькому ФСП кондиціональності, так само, як і відповідному ФСП в українській мові, властива низка інших кондиціональних форм і конструкцій, як-от: кондиціональні дієприслівникові комплекси (*-diği takdirde*, *-diği durumda*), кондиціональні герундіальні комплекси (*-ması halinde*, *-ması durumunda*), інфінітивні комплекси (*-mak şartıyla*, *-mak koşuluyla*, *-mak kaydıyla*).

Відмінності, безумовно, спостерігаються не лише на рівні структурної організації ФСП кондиціональності в досліджуваних мовах, але й на рівні сприйняття представниками носіїв цих мов кондиціональних ситуацій, що зустрічаються в навколишній дійсності, тобто (якщо скористаємося поняттєвим апаратом когнітивної лінгвістики) на рівні їх концептуалізації, адже формальні засоби, їх набір і функціонування на пряму залежать від концептів, сукупностей концептів (фреймів, концептуальних полів), стратегій їх використання (сценаріїв, скриптів), які закріплені в когнітивній базі етносу й, відповідно, в індивідуальному когнітивному просторі кожного представника даного етносу.

Здійснений семантичний аналіз кондиціональних форм української й турецької мов дозволив дійти низки висновків. Насамперед слід зазначити, що ключовими значеннями, пов'язаними з кондиціональними ситуаціями, в обох мовах є ті, які безпосередньо відображають реалізацію умови в теперішньому, минулому або майбутньому відтинках часу, а наявність умови, відповідно, пов'язана з існуванням певного наслідку. Умовно-наслідкові відношення, які існують в екстралінгвальній дійсності, позначаються в мові за допомогою різноманітних поєднань кондиціональних форм з кон'юнктивом або ж із видо-часовими формами; такі комбінації на синтаксичному рівні існують у вигляді складнопідрядних речень умови. Крім того, можливі комунікативні ситуації, коли вербалізується лише наслідкова частина умовно-наслідкових відношень без експлікації власне умови (в українській мові це кон'юнктив, а в турецькій неозначений імперфект, який сам по собі входить до ФСП темпоральності [Сорокін 2004]).

В українській мові слід говорити про такі значення, пов'язані з кондиціональними ситуаціями: а) реальна умова в площині минулого часу. Реалізація цього значення відбувається за допомогою кондиціональних форм (*якщо що-небудь відбулося / відбувалося; коли що-небудь відбулося / відбувалося*), зокрема й у вигляді словосполук (*у разі якщо / коли що-небудь відбулося / відбувалося; за умови якщо / коли що-небудь відбувалося*). Як видно з наведених прикладів, кондиціональні форми в будь-якому разі являють собою формальне поєднання кондиціонального (лексичного або синтаксичного) елемента з простою видо-часовою формою, у нашому випадку – минулим часом; можемо відзначити, що в українській мові в таких випадках маємо своєрідні "кондиціонально-темпорально-аспектуальні" категоріальні ситуації; б) реальна умова в площині теперішнього часу. Реалізація цього значення відбувається за допомогою тих самих кондиціональних засобів, які під час позначення розглядуваних категоріальних ситуацій поєднуються з формами теперішнього часу (*Якщо / у разі коли ти добре знаєш матеріал, ти відповіси на відмінно*); в) реальна умова в площині майбутнього часу. Реалізація цього значення відбувається аналогічним чином – поєднанням лексичних / лексико-граматичних кондиціональних форм з формою майбутнього часу (*Якщо ти відповіси добре, отримаєш гарну оцінку*). З наведених прикладів стає зрозуміло, що в наслідковій частині умови (якщо оперувати граматичними термінами – у головній частині складнопідрядного речення умови) за допомогою відповідних граматичних (часових) засобів реалізуються звичайні значення, пов'язані з аспектуально-темпоральними категоріальними ситуаціями (наприклад, значення одноразової / кратної минулої дії; значення тривалої минулої дії; значення теперішньої дії; значення майбутньої одноразової / кратної дії; значення майбутньої тривалої дії). Констеляція формальних засобів у межах умовного речення відповідає комбінації значень відповідно до сутності категоріальної ситуації.

Крім значень, пов'язаних з реальною умовою в українській мові слід говорити й про значення, пов'язані з нереальною й малореальною умовними (= пов'язаними з умовою) діями: а) нереальна умовна дія в площині минулого часу; б) нереальна або малореальна умовна дія в площині теперішнього часу; в) нереальна або малореальна умовна дія в площині майбутнього часу (в українській мові, на відміну від деяких інших мов, наприклад англійської, ірреальність або малореальність дії об'єднується в межах одного значення, оскільки ці елементи смислу не є релевантними для умовної дії й не позначаються окремо).

Реалізація значень, пов'язаних з нереальною (малореальною) умовною дією, відбувається за допомогою форм кон'юнктива, зокрема у власне кондиціональній частині відповідних речень – лексичного елемента *якби* (*якщо б*); основною формальною відмінністю кон'юнктива від кондиціональних форм є наявність відповідного граматичного форманта (ізолюваної частки *б / би*) як у тій частині форм, що позначають нереальну (малореальну) умову (*якби / якщо б*), так і в тій частині, що позначає наслідок нереальної / малореальної умови: *Якби я знав матеріал добре, я дав би вичерпну відповідь*. Забігаючи наперед, зазначимо, що подібної ситуації немає в турецькій мові, де позначення

наслідкової частини кондиціональної категоріальної ситуації незалежно від типу умови відбувається за допомогою тих самих видо-часових форм і їх розуміння часто буває пов'язане з контекстом або підтекстом (імпліцитними чинниками). Нагадаємо, що український кон'юнктив являє собою поєднання форми минулого часу з ізольованою часткою *б* / *би*, а в кондиціональній частині відповідних речень – з лексичним елементом *якби* / *якщо б*.

Зазначимо також, що в певних випадках умова може експлікуватися без наявності власне кондиціональних форм, як-от у прикладах: *Без людської праці (> якби не було людської праці) вся земля від краю до краю заросла б бур'янами* (О.Довженко, приклад з праці: [Григор'єв та ін. 2005: 229]). З форми кон'юнктива (й у цілому форм, які реалізують значення нереальної умови) видно, що вони самі по собі не містять вказівки на часові рамки реалізації дії; ці рамки, відповідно, встановлюються за допомогою контекстуальних або підтекстуальних засобів (наприклад, спеціальних адвербіальних маркерів).

В українській мові, так само, як це є в багатьох інших мовах світу, можливе існування екстралінгвальних ситуацій, в яких ідеться про наслідок ірреальної / малореальної, рідше навіть потенційно цілком реальної умови при імплікації або й повної відсутності власне умови; такі ситуації в українській мові вербалізуються за допомогою формально-наслідкової частини кон'юнктива (тобто без власне кондиціональних лексичних елементів типу *якби*). У зв'язку з такими категоріальними ситуаціями може диференціюватися значення потенційної дії – наслідок певної імпліцитно існуючої ірреальної / малореальної / реальної умови, можливість реалізації певної дії за наявності певних умов, які не експлікуються в даному контексті або відсутні взагалі, наприклад: *Я зробив би цю роботу краще (> якби в мене була така можливість, якби мені дали шанс тощо). Я відповів би краще. Немає такої людини, дорослої чи малої, яка не любила б лісу* (О.Довженко, приклад з праці [Григор'єв та ін. 2005: 229]).

Завершуючи огляд "кондиціональних значень" додамо, що в українській мові позначення нереальної / малореальної умови (у "кондиціональній" частині умовного речення) можлива й без використання лексичних елементів *якби* / *якщо б* / *коли б*; ідеться про дві форми: а) використання власне кон'юнктива в підрядній частині умовного речення: *Вивчив би ти матеріал краще, і не відправили б тебе на перекладання*; б) використання форми наказового способу другої особи однини, причому фактично для будь-якої особи в незмінному вигляді: *Прийди ти трохи раніше, і ти не спізнився б на потяг*.

У турецькій мові сукупність значень, пов'язаних з ідеєю умови, попри певні розходження в засобах їх реалізації, багато в чому схожі на відповідні значення в українській мові. Найбільш істотною відмінністю на концептуальному рівні є те, що в турецькій мові можна виділити три групи значень, пов'язаних з ідеєю умови – поряд зі схожими в обох мовах значеннями ірреальної і реальної умови в турецькій мові варто окремо диференціювати значення малореальної умови; у межах малореальної умови об'єднуються значення, в основі яких перебуває умова, реалізація якої потенційно можлива, але ускладнена певним обставинами. Крім того, для турецької мови стосовно малореальної умови релевантною є сема бажаності дії.

У межах групи значень реальної умови в турецькій мові виляються такі значення:

а) реальна умовна дія в площині минулого часу; мається на увазі минула дія, пов'язана з умовою, реалізація якої цілком реальна. Реалізація цього значення здійснюється за допомогою претерита, поєднаного з експонентом умовності (-sa / -se), наприклад: *Sen bu kitabı okuduysan kütüphaneye iade et* – *Якщо ти прочитав цю книгу, поверни її до бібліотеки*;

б) результат у вигляді стану, що виник унаслідок минулої реальної умовної дії (статальний перфект [Сорокін 2003(б); Сорокін 2003(г); Сорокін 2003(д)]), який позначається за допомогою форми, що є комбінацією абсентива-перфекта й експонента умовності.

Слід зазначити, що ці два значення, пов'язані з реалізацією умовної дії в площині минулого часу, утворюють своєрідне смислове поле, під яким мається на увазі група значень, однакових за своєю структурою (сукупністю елементів смислу), диференціація яких можлива лише з огляду на суб'єктивні фактори ("чинник людини в мові" [Штелинг 1996]). Якщо ми проведемо паралель, наприклад, з англійською мовою, то побачимо, що в англійській мові елементи смислу "проста дія – (статальний / акціональний) перфект" є істотними для розрізнення значень і, відповідно, для вибору засобів їх реалізації; натомість у турецькій мові елемент смислу "статальний перфект" є факультативним і його вербальна експлікація відбувається лише в тому разі, коли мовець хоче особливо підкреслити, що йдеться про результат минулої дії у вигляді стану на момент мовлення / комунікації або в певній точці відліку. Загалом у випадку з умовними формами їх семантика зумовлюється прототипним значенням й окремими значеннями відповідних претеритних форм, до яких додано експонент кондиціональності [Сорокін 2003(б); Сорокін 2003(в)]. Порівняймо приклад з наведеним вище і варіанти їх перекладу українською мовою: *Sen bu kitabı okumuşsan kütüphaneye iade et* – *Якщо ти (вже) прочитав (на даний момент) цю книгу, поверни її до бібліотеки*. У другому випадку мовець спеціально робить акцент не на минулій дії, а на стані, спричиненому минулою дією, хоча в переважній більшості випадків такий акцент носить не смислорозрізнявальний (як це є в англійській мові, порівняймо: *If you have read this book return it to the library*), а смислоуточнювальний характер;

в) реальна умовна дія в площині теперішнього часу – позначається комбінацією презенса [Сорокін 2003(е)] й експонента кондиціональності; ідеться про дію, що відбувається в теперішньому відтинку часу, тобто: 1) дію, яка відбувається в момент комунікації; 2) дію, яка відбувається в широкому відтинку часу, але не обов'язково в момент комунікації, зокрема й таку, що є пов'язаною із суб'єктивно (індивідуально) зумовленими звичками; 3) майбутню заздалегідь заплановану згідно розкладів, графіків тощо дію (насамперед з дієсловами руху й початку дії). Приклад: *Bu kitabı henüz okuyorsan bir hafta sonra kütüphaneye iade edebilirsin* – *Якщо ти все ще читаєш цю книгу, можеш повернути її до бібліотеки через тиждень*. Як бачимо, смислова структура кондиціональних форм у цьому випадку, так само, як і в попередніх, пов'язана із значеннями відповідних видо-часових форм, до яких додано афікс умовності. Ми спеціально підкреслюємо цей факт, тому що в турецькій мові, на відміну від

української, комбінація граматичних засобів (афіксів) далеко не завжди дає в результаті суму їх окремих значень;

г) реальна умовна дія в площині теперішнього часу, коли дія подається у вигляді "картинного розгортання" (теперішня прогресивна дія) – позначається за допомогою комбінації експонентів прогресива й умовності (подібне використання в сучасній турецькій мові є порівняно нечастотним явищем). У цьому випадку йдеться про таку теперішню дію, яка відбувається в момент мовлення, причому мовець акцентує увагу слухача саме на процесі (картинного) розгортання дії. У двох останніх описуваних випадках ми також маємо справу із своєрідним смисловим полем, де розрізнення смислів відбувається виключно на основі суб'єктивного чинника, а не на ґрунті реальних семантичних відмінностей між ними, наприклад: *Yeni proje üzerinde henüz çalışmaktaysan bugünkü toplantıya katılmayabilirsin* – *Якщо ти все ще працюєш над новим проектом, то можеш не приходити на сьогоднішню нараду*. Знову ж таки порівняймо з англійською мовою, для якої подібні смислові відмінності між значеннями граматичних форм є істотними з погляду облігаторності використання відповідних формальних засобів їх реалізації: *If you read... – If you are reading...*

г) реальна атемпоральна умовна дія; реальна габітативна умовна дія, які позначаються за допомогою комбінації аориста [Сорокін 2005(а)] і кондиціонального експонента. Тут необхідно зробити істотну ремарку: якщо для системи теперішніх видо-часових форм смислові компоненти атемпоральності (дія відбувається поза межами будь-якої часової площини) і габітативності (дія є традицією для певного соціуму або звичкою для певного індивіда) є істотними для розрізнення формальних засобів реалізації відповідних значень ("атемпоральна дія", "теперішня габітативна об'єктивно зумовлена дія", "теперішня габітативна суб'єктивно зумовлена дія" тощо), то у випадку з кондиціональними категоріальними ситуаціями такі елементи смислу значною мірою редукуються й набувають фактично факультативного характеру; у сучасній турецькій мові норма не просто допускає, але й – можемо це стверджувати із значною мірою вірогідності – у багатьох випадках вимагає використання для позначення цих ситуацій не аориста, а презенса в комбінації з афіксом умовності, порівняймо: *Bugünlerde insanlar kiliseye giderlerse (gidiyorlarsa), bu imandan çok modaya bağlıdır* – *Сьогодні якщо люди масово ходять до церкви, то це пов'язане не стільки з релігійними почуттями, скільки, швидше, із віяннями моди*;

д) реальна (потенційна) умовна дія в площині майбутнього часу. Йдеться про таку умовну дію, яка може реалізуватися в майбутньому; реалізація цього значення відбувається за допомогою комбінації аориста й умовного форманта, наприклад: *Yakın günlerde İstanbul'a gelersen bize uğramayı unutma* – *Якщо ти найближчими днями будеш у Стамбулі, не забудь заскочити до нас*. Варто звернути увагу те, що, на відміну від системи футуральних видо-часових форм [Сорокін 2005(в)], у системі кондиціональних форм майбутня дія позначається лише за допомогою аориста в поєднанні з кондиціональним формантом, але аж ніяк не за допомогою власне футурума, хоча він також може використовуватися в комбінації з формантом умовності (про це йдеться в наступному пункті);

е) реальна умовна дія в площині майбутнього часу, пов'язана з інтенцією (наміром) – ідеться про таку дію, яка є або буде запланованою для реалізації в майбутньому. Це значення реалізується за допомогою комбінації футурума з експонентом кондиціональності, наприклад: *Istanbul'a geleceksen bize uğramayı unuttu* – *Якщо ти раптом зберешся до Стамбула, не забудь заскочити до нас*. Нагадаємо, що сфера функціонування футурума є доволі широкою; сюди входять значення "майбутня закономірна дія", "мабутня заздалегідь запланована дія" і т.д. (докладніше див.: [Сорокін 2005(в)]) У зв'язку з кондиціональністю семантичне наповнення футурума значно звужується й обмежується фактично лише одним значенням інтенції.

Крім реальної дії в турецькій мові виділяємо значення (точніше групу значень) нереальної дії, що поєднує два окремі значення; темпоральна складова в значеннях нереальної дії не міститься (така дія по своїй суті є атемпоральною), а її експлікація відбувається за допомогою відповідних контекстуальних (наприклад, лексичних) або ж підтекстуальних засобів, тому диференціація значень нереальної дії відбувається за лінією "абсентивність – презентивність". Зазначимо принагідно, що реальній умовній дії не властивий такий елемент смислу, як "презентивність – абсентивність", який імплікується фактично в усіх значеннях, пов'язаних з реалізацією дії. Отже, у межах групи значень нереальної умовної дії виділяються: а) нереальна презентивна дія, яка позначається за допомогою поєднання кон'юнктива (основа дієслова + кондиціональний формант) з афіксом предикативності минулого категоричного часу, наприклад: *Bu işi vaktinde yapseydin hiç bir problem ortaya çıkmazdı* – *Якби ти вчасно виконав роботу, не виникло б жодних проблем*; б) нереальна абсентивна дія, яка позначається за допомогою поєднання кон'юнктива й абсентивного афікса предикативності, наприклад: *Bu işi vaktinde yapseymiş hiç bir problem ortaya çıkmazmış* – *(Кажуть), що якби він вчасно виконав роботу, то не виникло б жодних проблем*.

Цікавою теоретичною проблемою є комбінація формальних граматичних засобів в умовній і наслідковій частинах висловлення з умовою; у випадку з реальною умовою і в головній, і в наслідковій частинах використання формальних граматичних засобів залежить виключно від сутності й характеру категоріальних ситуацій – в умовній частині використовуються кондиціональні форми (з формантом *-sa / -se*) в поєднанні з необхідними видо-часовими або іменними формами, у наслідковій – необхідна за смислом висловлення видо-часова форма; фактично на використання таких форм накладаються виключно смислові обмеження, а кількість варіантів насправді не піддається лічбі.

Натомість у випадку з нереальною умовою кількість варіантів у наслідковій частині висловлення, так само, як і в головній, обмежена в кількості двох, відповідно до кількості потенційно реалізованих значень. Може йтися про значення потенційної (майбутньої) дії, що є наслідком нереальної умови (*імовірно / можливо, зробив би*), або про значення закономірної (майбутньої) дії, що є наслідком умови (*точно / безсумнівно зробив би*); перше з двох значень реалізується за допомогою означеного імперфекта (*İki saat önce gelsedin işini vaktinde bitirirdin* – *Якби ти прийшов дві години тому, то – вірогідно – закінчив би свою роботу вчасно*), друге – за допомогою претеритного футурума (*İki saat*

önce gelseydin işini vaktinde bitirirecektin – Якби ти прийшов дві години тому, то – точно – закінчив би свою роботу вчасно). Як видно навіть з наведених прикладів, межа між цими двома значеннями, що входять до одного смислового поля, є доволі непевною, а використання того чи іншого формального засобу пов'язане насамперед із частотністю функціонування, стилістичними параметрами висловлення і суб'єктивною інтерпретацією мовцем ситуації, що є предметом висловлення. Для сучасної турецької мови більш поширеним є використання першого з двох наведених варіантів у наслідковій частині умовного висловлення.

Межі значення (групи значень) малореальної умовної дії в турецькій мові є доволі аморфними й однозначно диференціювати значення, пов'язані з малореальною умовою, і протиставити їх, з одного боку, реальній умовній дії, а, з іншого боку, нереальній умовній дії, не завжди можливо (на відміну, наприклад, від англійської мови, про що ми згадували вище).

Під малореальною умовною дією мається на увазі така умовна дія, яка спрямована в майбутнє і реалізація якої ускладнена певними обставинами; як ми зазначали вище, для української мови таке значення не є релевантним. Усі значення, пов'язані з малореальною умовою, реалізуються за допомогою кон'юнктива, який являє собою поєднання основи дієслова з кондиціональним афіксом; при цьому ключовим смисловим елементом для малореальної умови є бажання (мовця щодо реалізації дії).

Ключовим значенням досліджуваної групи є "малореальна умовна дія, спрямована в майбутнє і пов'язана з бажанням реалізації дії"; якщо ми проведемо паралелі з відповідними фрагментами української мовної картини світу й кондиціональними формальними засобами й подивимося на проблему з позицій перекладу, то побачимо, що значення малореальної умовної дії, спрямованої в майбутнє і пов'язаної з бажанням реалізації дії, в українській мові може відповідати як значенню реальної майбутньої дії (тобто може перекладатися за допомогою лексеми *якщо* в поєднанні з формою майбутнього часу), так і значенню нереальної дії із спрямуванням в майбутнє (з перекладом за допомогою кон'юнктива – лексема *якби* + минулий час), наприклад: *Vi kitabı yarına kadar okusan iyi olur* – *Якщо ти прочитаєш цю книгу до завтра, буде добре* = *Якби ти прочитав цю книгу до завтра, було б добре*.

При дослідженні малореальної умовної дії явно кидається у вічі те, що з погляду своєї смислової структури вона перехрещується з деякими значеннями інших груп умовних значень (те саме відбувається й між значеннями реальної дії в площині майбутнього часу і нереальної дії, коли вона спрямована в майбутнє) у разі, коли йдеться про бажання мовця щодо реалізації дії; така ситуація, коли за допомогою умовних (малореальних або нереальних) форм реалізується оптативна семантика, спостерігається в багатьох мовах. Отже, у межах групи значень малореальної умовної дії може йтися про реальну умовну дію в площині майбутнього часу, що супроводжується бажанням мовця щодо реалізації такої дії, і, навіть, (хоч і дуже рідко) про нереальну дію, зокрема й спрямовану в минуле, хоч вона і не розглядається як малореальна (*Sen Mustafa Kemal Paşa olsan, kurşun sikan askerlerin pidesini ister misin hiç* – *Якби ти був Мустафа Кемаль Паша, хіба захотів би ти з'їсти коржіки, призначені для*

солдатів, які б'ються з ворогом [Egeli 1993: 20]). Справедливості ради зазначимо, що норма сучасної турецької мови не допускає використання кон'юнктива в другому варіанті, проте оказіонально такі випадки трапляються.

Поглянемо у зв'язку із малореальною умовною дією на комбінації формальних засобів в умовній і наслідковій частинах умовних висловлень; тут ситуація є доволі комплікованою, на відміну від комбінацій в турецькій і українській мовах, описаних вище. Коли в умовній частині використовується кон'юнктив, то в наслідковій частині можливе використання аориста, неозначеного імперфекта або ж (набагато рідше) претеритного футурума; до аориста інколи вдаються тоді, коли в кондиціональній ситуації йдеться про реальну умовну дію в площині майбутнього часу, що супроводжується бажанням мовця щодо її реалізації (позначення такої ситуації за допомогою кон'юнктива є не дуже частотним явищем для турецької мови; частіше вдаються до аориста, поєднаного з кондиціональним формантом, разом з тим кон'юнктив особливо підкреслює бажання мовця щодо реалізації дії: *Bunu yarına kadar yapasan sevinirim = Bunu yarına kadar yaparsan sevinirim* – Я буду радий / вдячний, якщо ти зробиш цю роботу до завтра); коли йдеться власне про малореальну умовну дію, пов'язану з бажанням мовця щодо її реалізації (найчастотніший варіант кондиціональної ситуації), в умовній частині висловлення вдаються до кон'юнктива, а в наслідковій – тут реалізується значення майбутньої потенційної дії – до неозначеного імперфекта: *Bu işi yarına kadar yapasan sevinirdim* – Якби ти зробив цю роботу до завтра, я був би дуже радий. З наведеного прикладу стає зрозумілим, що власне смисловий компонент малореальності в кондиціональній ситуації об'єктивується саме завдяки такій комбінації формальних засобів в умовній і наслідковій частинах кондиціонального висловлення; щодо претеритного футурума, він – так само, як і у випадку з ірреальною умовою – використовується для об'єктивації смислового елемента "закономірності" майбутньої дії – така ситуація для сучасної турецької мови є порівняно рідкісним явищем.

ВИСНОВКИ

1. ФСП кондиціональності пов'язане з реалізацією умови в будь-яких її виявах – залежно від конкретної мови це може бути умова реальна, нереальна, малореальна тощо. Структура ФСП кондиціональності в українській і турецькій мовах доволі неоднорідна; ядром ФСП кондиціональності в українській мові є умовні (кондиціональні) форми, які утворюються на основі лексичних елементів (насамперед ідеться про лексему "якщо", рідше "коли"), а також форма кон'юнктива, яка є аналітичною і являє собою поєднання форми минулого часу з відокремленою часткою *б* (*би*), часто також у поєднанні з лексичними елементами з кондиціональним значенням ("якби", "якщо б"). Крім того, до складу ФСП кондиціональності в українській мові можуть бути зараховані й кондиціональні конструкції у формі словосполук на зразок "у разі коли (якщо)", "за умови, що (якщо / коли)". Зазначимо, що поряд із прототипним значенням умови кондиціональні форми (ідеться про кон'юнктив) можуть мати й супровідні значення, наприклад спонукальне або бажальне.

2. Основною відмінністю в інвентарі засобів реалізації кондиціональної семантики в турецькій й українській мовах є те, що українські кондиціональні форми є по своїй суті лексико-граматичними або аналітичними й порівняно різнорідними утвореннями; натомість у турецькій мові основним (ядерним) елементом ФСП кондиціональності є одна граматична форма (один експонент), який має декілька формальних реалізацій. Цей формант – афікс *-sa / -se*, прототипним значенням якого є кондиціональність і який може приєднуватися як до основ дієслів (кон'юнктив), так і до основ часів й іменних форм (кондиціонал). Серед додаткових (супровідних, другорядних) значень умовних форм (насамперед кон'юнктива) – оптативне значення, значення допустовості тощо. Крім того, турецькому ФСП кондиціональності, так само, як і відповідному ФСП в українській мові, властива низка інших кондиціональних форм і конструкцій, як-от: кондиціональні дієприслівникові комплекси (*-diği takdirde, -diği durumda*), кондиціональні герундіальні комплекси (*-ması halinde, -ması durumunda*), інфінітивні комплекси (*-mak şartıyla, -mak koşuluyla, -mak kaydıyla*).

3. Відмінності спостерігаються не лише на рівні структурної організації ФСП кондиціональності в досліджуваних мовах, але й на рівні сприйняття представниками носіїв цих мов кондиціональних ситуацій, що трапляються в навколишній дійсності, тобто (якщо скористаємося поняттєвим апаратом когнітивної лінгвістики) на рівні їх концептуалізації, адже формальні засоби, їх набір і функціонування на пряму залежать від концептів, сукупностей концептів (фреймів, концептуальних полів), стратегій їх використання (сценаріїв, скриптів), які закріплені в когнітивній базі етносу й, відповідно, в індивідуальному когнітивному просторі кожного представника даного етносу.

4. Ключовими значеннями, пов'язаними з кондиціональними ситуаціями, в обох мовах є ті, які безпосередньо відображають реалізацію умови в теперішньому, минулому або майбутньому відтинках часу, а наявність умови, відповідно, пов'язана з існуванням певного наслідку. Умовно-наслідкові відношення, які існують в екстралінгвальній дійсності, позначаються в мові за допомогою різноманітних поєднань кондиціональних форм з кон'юнктивом або ж із видо-часовими формами; такі комбінації на синтаксичному рівні існують у вигляді складнопідрядних речень умови. Крім того, можливі комунікативні ситуації, коли вербалізується лише наслідкова частина умовно-наслідкових відношень без експлікації власне умови (в українській мові це кон'юнктив, а в турецькій – неозначений імперфект, який сам по собі входить до ФСП темпоральності).

5. В українській мові слід говорити про такі значення, пов'язані з кондиціональними ситуаціями: а) реальна умова в площині минулого часу; б) реальна умова в площині теперішнього часу; в) реальна умова в площині майбутнього часу. Крім значень, пов'язаних з реальною умовою, в українській мові слід говорити й про значення, пов'язані з нереальною й малореальною умовними діями: а) нереальна умовна дія в площині минулого часу; б) нереальна або малореальна умовна дія в площині теперішнього часу; в) нереальна або малореальна умовна дія в площині майбутнього часу (в українській мові, на відміну від деяких інших мов ірреальність або

малореальність дії об'єднується в межах одного значення, оскільки ці елементи смислу не є релевантними для умовної дії й не позначаються окремо); в українській мові в певних випадках умова може експлікуватися без наявності власне кондиціональних форм.

6. Найбільш істотною відмінністю між досліджуваними ФСП в обох мовах на концептуальному рівні є те, що в турецькій мові можна виділити три групи значень, пов'язаних з ідеєю умови, поряд зі схожими в обох мовах значеннями ірреальної і реальної умови в турецькій мові варто окремо диференціювати значення малореальної умови; у межах малореальної умови об'єднуються значення, в основі яких перебуває умова, реалізація якої є потенційно можливою, але ускладненою певним обставинами. Крім того, для турецької мови стосовно малореальної умови релевантною є ознака бажаності дії.

7. У межах групи значень реальної умови в турецькій мові виділяються такі значення: а) реальна умовна дія в площині минулого часу; б) результат у вигляді стану, що виник унаслідок минулої реальної умовної дії (статальний перфект). Ці два значення, пов'язані з реалізацією умовної дії в площині минулого часу, утворюють своєрідне смислове поле, під яким мається на увазі група значень, однакових за своєю структурою (сукупністю елементів смислу), диференціація яких можлива лише з огляду на суб'єктивні фактори ("чинник людини в мові"); в) реальна умовна дія в площині теперішнього часу. Смислова структура кондиціональних форм пов'язана із значеннями відповідних видо-часових форм, до яких додано афікс умовності. Ми спеціально підкреслюємо цей факт, тому що в турецькій мові, на відміну від української, комбінація граматичних засобів (афіксів) далеко не завжди дає в результаті суму їх окремих значень; г) реальна умовна дія в площині теперішнього часу, коли дія подається у вигляді "картинного розгортання" (теперішня прогресивна дія); г) реальна атемпоральна умовна дія; реальна габітативна умовна дія. Тут необхідно зробити істотну ремарку: якщо для системи теперішніх видо-часових форм смислові компоненти атемпоральності (дія відбувається поза межами будь-якої часової площини) і габітативності (дія є традицією для певного соціуму або звичкою для певного індивіда) є істотними для розрізнення формальних засобів реалізації відповідних значень ("атемпоральна дія", "теперішня габітативна об'єктивно зумовлена дія", "теперішня габітативна суб'єктивно зумовлена дія" тощо), то у випадку з кондиціональними категоріальними ситуаціями такі елементи смислу значною мірою редукуються й набувають фактично факультативного характеру; у сучасній турецькій мові норма не просто допускає, але й у багатьох випадках вимагає використання для позначення цих ситуацій не аориста, а презенса в комбінації з афіксом умовності; д) реальна (потенційна) умовна дія в площині майбутнього часу; е) реальна умовна дія в площині майбутнього часу, пов'язана з інтенцією.

8. Крім реальної дії у турецькій мові виділяємо значення (точніше групу значень) нереальної дії, що поєднує два окремі значення; темпоральна складова в значеннях нереальної дії не міститься (така дія по своїй суті є атемпоральною), а її експлікація відбувається за допомогою відповідних контекстуальних (наприклад, лексичних) або ж підтекстуальних засобів, тому диференціація значень нереальної умовної дії відбувається по лінії "абсентивність –

презентивність". Зазначимо принагідно, що реальній умовній дії не властивий такий елемент смислу, як "презентивність – абсентивність".

9. Межі значення (групи значень) малореальної умовної дії в турецькій мові є доволі розмитими й однозначно диференціювати значення, пов'язані з малореальною умовою, і протиставити їх, з одного боку, реальній умовній дії, а з іншого боку, нереальній умовній дії, не завжди можливо. Ключовим значенням досліджуваної групи є "малореальна умовна дія, спрямована в майбутнє і пов'язана з бажанням реалізації дії"; значення малореальної умовної дії, спрямованої в майбутнє і пов'язаної з бажанням реалізації дії, в українській мові може відповідати як значенню реальної майбутньої дії (тобто може перекладатися за допомогою лексеми *якщо* в поєднанні з формою майбутнього часу), так і значенню нереальної дії із спрямуванням в майбутнє (з перекладом за допомогою кон'юнктива – лексема *якби* + минулий час). При дослідженні малореальної умовної дії явно кидається у вічі те, що з погляду своєї смислової структури вона перехрещується з деякими значеннями інших груп умовних значень (те саме відбувається й між значеннями реальної дії в площині майбутнього часу і нереальної дії, коли вона спрямована в майбутнє) у разі, коли йдеться про бажання мовця щодо реалізації дії; така ситуація, коли за допомогою умовних (малореальних або нереальних) форм реалізується оптативна семантика, спостерігається в багатьох мовах.

ОПТАТИВНІСТЬ

Вище ми неодноразово згадували, що набори формальних засобів, які входять до складу темпорально-аспектуального комплексу в досліджуваних мовах, значно різняться; відповідно, ми не можемо говорити й про гомогенність системи функціонально-семантичних полів у межах досліджуваного комплексу. Так, для турецької мови важливим є ФСП екзистенційності [Сорокін 2007(г)], натомість воно є нерелевантним для української мови. Фактично аналогічна ситуація простежується й із ФСП оптативності: семантика, яка лежить в його основі, пов'язана з висловленням мовцем бажання щодо виконання дії, відповідно в межах ФСП поєднуються засоби – насамперед граматичні, а також лексичні, пов'язані з реалізацією названої семантики.

Як відомо, для виділення ФСП на основі певної семантичної категорії основною умовою є наявність граматичних засобів, для яких реалізація в мовленні цієї семантичної категорії була б первинною (прототипною) функцією. Українській мові, як і будь-якій іншій, властива оптативна семантика, проте спеціальних граматичних засобів зі значенням оптативності в українській мові немає. Реалізація оптативної семантики в українській мові відбувається двома шляхами: по-перше, за допомогою низки лексичних засобів, які мають значення бажання (лексеми на зразок *хотіти*, *бажати* тощо); по-друге, за допомогою кондиціональних форм (їх формальним показником є енклітика *б / би* (інколи може поставати як проклітика: *я б пішов*), а також сполучник *якби / якщо б*), прототипним значенням яких є вираження умови і які входять до ядра ФСП кондиціональності – периферійним значенням цих форм є позначення бажання [Сорокін 2008(б)] (*випити б мені чашку кави / якби ж то мені побачити океан*).

Додамо, що розвиток цього значення спричиняє наявність в семантиці українського кондиціонала й імперативної семантики (таким чином, кондиціонал завдяки одному із своїх периферійних значень перебуває також і в межах ФСП імперативності). Така ситуація (мається на увазі наявність в семантичній структурі кондиціонала периферійних значень – вираження бажання й наказу), напевне, є більш-менш універсальною, оскільки простежується в багатьох мовах, зокрема й у турецькій, про що йтиметься нижче.

Основною відмінністю інвентарю засобів, що реалізують оптативну семантику в турецькій мові, від аналогічної системи засобів української мови є те, що в турецькій мові наявні спеціальні граматичні засоби, прототипною функцією яких є позначення бажання щодо виконання певної дії. Ідеться про так званий дезидератив, який є ядерним елементом ФСП оптативності в турецькій мові – специфікація його значень і дозволяє виділити назване поле в турецькій мові на відміну від української.

Подібне граматичне явище, яке зустрічається в тюркських мовах, є доволі незвичним для слов'янських мов; його специфіка полягає в тому, що – при прототипному значенні вираження бажання – діапазон його конкретних функціональних реалізацій є значно ширшим, причому цікавим є те, що турецький дезидератив формально має повну парадигму (всіх осіб однини й множини), тобто може реалізовувати значення бажання мовця щодо виконання певної дії не лише ним самим, але й другою (*зробити б тобі / якби ти зробив*) і третьою (*зробити б йому / якби він зробив*) осіб. При цьому сфери функціонування дезидератива в турецькій мові явно перетинаються зі сферами використання імператива (який також має форми другої і третьої, а за деякими класифікаціями – на наш погляд, явно хибними – і першої осіб). Таким чином, семантика дезидератива варіює від висловлення бажання до висловлення наказу (оптативно-імперативна семантика).

Семантичний аналіз турецького дезидератива дозволяє диференціювати його фактичні реалізації; насамперед слід говорити про значення висловлення бажання: а) стосовно першої особи однини й множини: *Bir fincan kahve içeyim*; аналогічне значення в українській мові може реалізовуватися за допомогою лексико-синтаксичних структур і кондиціонала (*Я хочу випити (зараз) чашку кави. Мені хотілося б випити чашку кави. Я випив би (зараз) чашку кави. Випити б мені чашку кави. Якби ж то зараз випити мені чашку кави*). При цьому прикметним є той факт, що дезидератив стосовно першої особи однини й множини завжди позначає „бажання як порив” [Любимов 1970: 44; Сорокін 2005(в)], тоді як інші – схожі за функціональними характеристиками – формальні засоби можуть реалізовувати просто бажання (лексико-синтаксичні структури: *Bir fincan kahve içmek istiyorum* – *Я хочу випити чашку кави*) або бажання, пов'язане з інтенцією (*Bir fincan kahve içeseğim* – *Я вип'ю – хочу / збираюся випити – чашку кави* [Сорокін 2005(в)]). Таким чином, розглядуване значення можемо дефінувати як „бажання як порив”; б) стосовно другої і третьої осіб однини й множини: *Bir fincan kahve içesin* (*Випити б тобі чашку кави*). *Bir fincan kahve içe* (*Випити б йому чашку кави*). Зазначимо, однак, що для сучасної турецької мови значення „висловлення бажання щодо здійснення

другою (третьою) особою певної дії” у реалізації за допомогою дезидератива є своєрідною „екзотикою”. Зустріти дезидератив у таких ситуаціях лише зрідка можна в сталих виразах (спеціальних формулах) на зразок *Mevla rahmet eyliye – Хай упокоїть Господь його душу*. Разом з тим, згадане значення реалізується або за допомогою лексико-герундіальних конструкцій (*Bir fincan kahve içmesini istiyorum – Я хочу, щоб він випив чашку кави*), (з експлікацією імперативної семантики) за допомогою імператива:– *Нехай він вип’є чашку кави* або ж кон’юнктива: *Bir fincan kahve içse – Випити б йому чашку кави*.

Ще одне значення, яке реалізується за допомогою дезидератива (у питальній формі) має назву „звертання за інструкціями” й може застосовуватися лише щодо першої особи однини й множини, наприклад: *Pencereyi kapatayım mı? – Мені зачинити вікно?* Це значення стосується тієї ситуації, коли мовець, звертаючись до адресата, намагається отримати його інструкції щодо виконання певної дії. В українській мові значення „звертання за інструкціями” найчастіше реалізується за допомогою специфічних питальних інфінитивних конструкцій, часто із займенником в давальному відмінку (див. наведений вище приклад).

Дотичними до названих функціональних особливостей дезидератива є й деякі мовленнєві реалізації турецького кондиціонала (порівняймо з описаними вище характеристиками – периферійними значеннями – кондиціонала в українській мові; тут переважно простежуються аналогії). Кондиціонал окрім свого прототипного значення умови має також периферійні значення, пов’язані з висловленням бажання тощо (показовим у цьому зв’язку є сам термін, яким багато турецьких граматистів дефінують кондиціонал – *Dilek-Şart Kipi – бажально-умовний спосіб*). Отже, турецький кондиціонал реалізує такі значення: 1) висловлення бажання (на відміну від дезидератива й футурума таке бажання не пов’язане з „поривом” чи інтенцією, а швидше з малореальною умовою, реалізація якої з погляду мовця є бажаною), наприклад: *Bir fincan kahve içsem – Випити б мені (якби ж то мені випити) чашку кави*; 2) звертання за інструкціями – це значення поряд із дезидеративом реалізується й питальною формою кондиціонала (порівняймо турецький і український приклади: *Onu doktora götürsek mi / Onu doktora götürelim mi? – А що як ми відведемо його до лікаря / (може) Відвести його до лікаря?* Функціонально-комунікативні й прагматичні характеристики висловлень у таких ситуаціях є фактично ідентичними).

Принагідно додамо, що внаслідок розвитку кондиціонала в турецькій мові з’явилися й додаткові форми, які – знову ж таки порівняймо з описаними вище характеристиками українського кондиціонала – за своїми функціями наближені до імператива. Проте якщо в українській мові кондиціонал, реалізуючи імперативну семантику, залежно від комунікативної ситуації й інтонаційного оформлення може мати значення на зразок "прохання–рекомендація" (*Виконати б вам – А якщо / якби вам – виконати цю роботу завтра?*), яке може певною мірою варіювати за шкалою ввічливості, і брутальний наказ, то турецька кондиціональна форма з вигуком *a / e*, який набув характеру афікса, спаяного з афіксом предикативності другої особи, реалізує лише одне значення – фамільярний (проте не брутальний) наказ: *Gelsene – Підійди-но*; таким чином,

провести безпосередню паралель між цими двома начебто схожими за функціями формами в українській і турецькій мовах неможливо.

Насамкінець додамо, що в турецькій мові, так само, як і в українській, наявні й лексичні засоби, що перебувають в основі відповідних синтаксичних конструкцій, із значенням оптативності, як-от: *istemek, arzu etmek* тощо.

Цікавим є те, що турецький дезидератив має дві часові площини реалізації дії; може йтися про "бажання як порив" у момент мовлення й "бажання як порив" у певний момент у минулому, наприклад: *O an dışarı çıkaıdım – У той момент мені захотілося вийти геть (вийти б мені геть у той момент)*. Разом з тим відзначимо, що подібні фактичні реалізації дезидератива в площині минулого часу в сучасній турецькій мові майже не трапляються (про цю проблему в діахронії див.: [Кононов 1956: 246–248]).

ВИСНОВКИ

1. У турецькій мові може бути виділене функціонально-семантичне поле оптативності – насамперед у зв'язку з наявністю спеціальних граматичних засобів, прототипним значенням яких є реалізація оптативної семантики. В українській мові для диференціації такого функціонально-семантичного поля немає достатніх підстав; українській мові, як і будь-якій іншій мові світу, властива оптативна семантика, проте спеціальних граматичних засобів зі значенням оптативності в ній немає. Реалізація оптативної семантики в українській мові відбувається двома шляхами: по-перше, за допомогою низки лексичних засобів, які мають значення бажання (лексеми на зразок *хотіти, бажати* тощо), у зв'язку з чим можемо говорити про відповідні лексико-семантичні поля; по-друге, за допомогою кондиціональних форм (їх формальним показником є енклітика / проклітика *б / би*, а також сполучник *якби / якщо б*), прототипним значенням яких є вираження умови і які входять до ядра ФСП кондиціональності – периферійним значенням цих форм є позначення бажання.

2. Основним засобом реалізації оптативної семантики, який формує ядро функціонально-семантичного поля оптативності, у турецькій мові є дезидератив, який є специфічною граматичною формою, не властивою українській мові. Подібне граматичне явище, яке зустрічається в тюркських мовах, є доволі незвичним для слов'янських мов; його специфіка полягає в тому, що – при прототипному значенні вираження бажання – діапазон його конкретних функціональних реалізацій є значно ширшим, причому цікавим є те, що турецький дезидератив формально має повну парадигму (всіх осіб однини й множини), тобто може реалізовувати значення бажання мовця щодо виконання певної дії не лише ним самим, але й другої і третьої осіб. При цьому сфери функціонування дезидератива в турецькій мові явно перетинаються зі сферами використання імператива (який також має форми другої і третьої, а за деякими класифікаціями – на наш погляд, хибними – і першої осіб). Таким чином, семантика дезидератива варіює від висловлення бажання до висловлення наказу (оптативно-імперативна семантика).

3. Семантичний аналіз турецького дезидератива дозволяє диференціювати його фактичні реалізації – насамперед слід говорити про значення висловлення бажання: а) стосовно першої особи однини й множини; дезидератив стосовно першої особи однини й множини завжди позначає „бажання як порив”, тоді як інші – схожі за функціональними характеристиками – формальні засоби можуть реалізовувати просто семантику бажання; б) стосовно другої і третьої осіб однини й множини. Зазначимо, однак, що для сучасної турецької мови значення „висловлення бажання щодо здійснення другою (третьою) особою певної дії” у реалізації за допомогою дезидератива є своєрідною „екзотикою”. Натрапити на дезидератив у таких ситуаціях лише зрідка можна в сталих виразах (спеціальних формулах). Разом з тим, згадане значення реалізується або за допомогою лексико-герундіальних конструкцій або (з експлікацією імперативної семантики) за допомогою імператива. Ще одне значення, яке реалізується за допомогою дезидератива (у питальній формі) має назву „звертання за інструкціями” й може стосуватися лише першої особи однини й множини.

ДОДАТКИ

ТАБЛИЦЯ 1.

Класифікація турецьких видо-часових форм за формальними й семантичними (темпоральною, аспектуальною й модальною) ознаками

<i>Відтинок часу (часовий фрейм)</i>				
<i>Давноминулий</i>	<i>Минулий</i>	<i>Теперішній</i>	<i>Передмайбутній</i>	<i>Майбутній</i>
Плюсвамперфект II (<i>gelmişti</i>)	Претерит (<i>geldi</i>)	Презенс (<i>geliyor</i>)	Передфутурум (<i>gelmek üzere(dir)</i>)	Футурум (<i>gelecek</i>)
Плюсквамперфект I (<i>geldiydi</i>)	Абсентив-перфект (<i>gelmiş(tir)</i>)	Аорист (<i>gelir</i>)	Абсентивний передфутурум (<i>gelmek üzereymiş</i>)	Абсентивний футурум (<i>gelecekmış</i>)
Абсентивний плюсквамперфект (<i>gelmişmiş</i>)	Означений імперфект (<i>geliyordu</i>)	Прогресив (<i>gelmekte(dir)</i>)		Аорист (<i>gelir</i>)
	Абсентивний презенс (<i>geliyormuş</i>)	Абсентив-перфект (<i>gelmiş(tir)</i>)		Абсентивний аорист (<i>gelirmiş</i>)
	Неозначений імперфект (<i>gelirdi</i>)	Абсентивний презенс (<i>geliyormuş</i>)		
	Абсентивний аорист (<i>gelirmiş</i>)	Абсентивний аорист (<i>gelirmiş</i>)		
	Претеритний прогресив (<i>gelmekteydi</i>)	Абсентивний прогресив (<i>gelmekteymiş</i>)		
	Абсентивний прогресив (<i>gelmekteymiş</i>)			

	Претеритний передфутурум (<i>gelmek üzereydi</i>)			
	Абсентивний передфутурум (<i>gelmek üzereymiş</i>)			
	Претеритний футурум (<i>gelecekti</i>)			
	Абсентивний футурум (<i>gelecekmiş</i>)			

ТАБЛИЦЯ 2.

Семантична й функціональна еквівалентність турецьких й українських часових (видо-часових) форм

Турецька форма	Значення / функція турецької форми	Український еквівалент
презенс	<p>1) дія, що відбувається в момент мовлення (комунікації) / актуально-тривала дія;</p> <p>2) дія, що відбувається в широкому відтинку теперішнього часу (тривалість такого відтинка нерелевантна) / неактуально-тривала (континуальна) дія;</p> <p>3) габітативна (узуальна) суб'єктивно зумовлена дія (дія, що триває постійно або регулярно, але, на погляд мовця, не є природною, зумовленою об'єктивними чинниками);</p> <p>4) наративний презенс, історичний презенс (актуалізація минулої події);</p> <p>5) з афіксом предикативності третьої особи однини як показником стверджувальної модальності (-<i>yordur</i>) використовується для висловлення одночасно припущення й упевненості в реалізації дії, зокрема з лексичними маркерами <i>herhalde, galiba, belki</i> тощо</p>	теперішній час / презенс (у тому числі наративний презенс, історичний презенс)
аорист	<p>1) атемпоральна дія (така, що відбувається перманентно і зумовлена природними чинниками), так званий "теперіш-</p>	<p>1) теперішній час / презенс (у тому числі історичний презенс);</p> <p>2) майбутній час / футурум (зокрема й із</p>

	<p>ній час вічних істин", зокрема використовується в приказках, прислів'ях;</p> <p>2) перманентна або регулярна габітативна (узуальна) об'єктивно зумовлена дія (звичка певного колективу / соціуму / індивіда, що, на погляд мовця, є об'єктивно зумовленими, природними);</p> <p>3) історичний презенс, наративний презенс (використовується в оповідях про минулі / історичні події; презенс у цьому значенні є більш колоквіальною формою, аорист використовується в оповідях про історичні події "більшої ваги");</p> <p>4) майбутня дія, реалізація якої є потенційно можливою, вірогідною (імовірною), зокрема з лексичними маркерами <i>herhalde, galiba, belki</i> тощо;</p> <p>5) увічливе прохання (граничне на шкалі ввічливості);</p> <p>6. реципрокне повідомлення (відповідь на прохання);</p> <p>7) імперативне значення – наказ, пов'язаний із можливістю реалізації дії;</p> <p>8) переважно використовується у формулах ввічливості (на зразок <i>teşekkür ederim</i>);</p> <p>9) є маркером офіційно-ділового (канцелярського) стилю, де нерідко використо-</p>	<p>лексичними / лексико-граматичними маркерами, що вказують на потенційність майбутньої дії);</p> <p>3) кон'юнктив (у тій функції, що виконує кон'юнктив у головній частині складно-підрядних речень з підрядними умови, а також при автономному функціонуванні кон'юнктива)</p>
--	---	--

	вується замість презенса, проте в сучасній мові спостерігається стала тенденція до витіснення аориста презенсом в усіх його фактичних реалізаціях, крім значення атемпоральної дії	
прогресив	1) дія, що відбувається в момент мовлення (комунікації) і представляється мовцем у її картинному розгортанні (<i>in progress</i>); у значенні представлення дії в картинному розгортанні функціонально співвідноситься з абсентивом-перфектом в значенні статального перфекта; зокрема, обидві форми можуть функціонувати як дистантна обставина; 2) є маркером офіційно-ділового (канцелярського) стилю, де нерідко використовується замість презенса (у такому разі співвідноситься з аористом, хоча останній є частотнішою формою)	теперішній час / презент; для акцентування "прогресивного" характеру дії можуть використовуватися лексичні (лексико-граматичні) маркери
передфутурум	має апроксимативне значення (дія, яка от-от має відбутися)	описові (апроксимативні) конструкції з дієсловом доконаного виду в майбутньому часі (<i>ось-ось прийде</i>)
футурум	1) майбутня інтензивна дія (дія, реалізація якої заздалегідь запланована); у цьому плані протиставляється аористові як такому, що позначає майбутню потенційну дію; 2) майбутня закономірна дія (комуніка-	1) майбутній час / футурум (від дієслів доконаного / недоконаного виду, аналітична й синтетична форми); 2) <i>рідко</i> : зобов'язальні форми на зразок: <i>я маю зробити що-небудь</i>

	<p>тивна ситуація дає стовідсоткову можливість для інтерпретації майбутньої дії як такої, що точно буде реалізована);</p> <p>3) <i>рідко</i>: майбутня дія з відтінком зобов'язання; у цьому плані футурум разом з аористом входить до ФСП імперативності (позначає жорсткий наказ констатуючого плану, нерідко пов'язаний із погрозою); також входить до ФСП облігативності (разом із облігативом і спеціальними лексико-граматичними формами з облігативним значенням);</p> <p>4) з афіксом предикативності третьої особи однини як показником стверджувальної модальності позначає майбутню дію з відтінком одночасно припущення / сумніву й ствердження, нерідко в супроводі лексичних маркерів <i>herhalde, galiba, belki</i> тощо</p>	
<p>претерит</p>	<p>1) минула дія (загальнофактивна, селмьфактивна, багаторазова кратна), що сталася до моменту мовлення, зокрема й при вираженні відношень часового порядку (коли йдеться про таксисні відношення, використовуються плюсквамперфекти); така минула дія є презентивною (такою, свідком якої мовець був або судить про неї, спираючись на достовірні</p>	<p>минулий час / претерит (1. <i>найчастіше</i>: від дієслова доконаного виду; 2. <i>рідше</i>: від дієслова недоконаного виду, коли в турецькому висловленні йдеться про видовий варіант фактичності)</p>

	<p>джерела);</p> <p>2) минула тривала дія, яка представляється мовцем як факт (на відміну від минулої процесної дії, яка реалізується за допомогою імперфектів); зокрема, до пререрита часто вдаються при позначенні минулої тривалої дії, коли є адвербіативи, що вказують на відтинок (але не момент!) часу, протягом якого тривала дія</p>	
абсентив-перфект	<p>1) минула дія (загальнофактична, сепельфактивна, багаторазова кратна), що сталася до моменту мовлення, зокрема й при вираженні відношень часового порядку (коли йдеться про таксисні відношення, використовуються плюсквамперфекти); така минула дія є абсентивною (такою, свідком якої мовець не був або судить про неї, спираючись на недостовірні джерела); абсентив-перфект у цьому значенні за темпоральними й аспектуальними характеристиками кореспондує з претеритом, відрізняючись лише за модальною характеристикою абсентивності / презентивності;</p> <p>2) абсентив-перфект з доданим до нього афіксом предикативності третьої особи однини як показником стверджувальної</p>	<p>1) минулий час / претерит (1. <i>найчастіше</i>: від дієслова доконаного виду; 2. <i>рідше</i>: від дієслова недоконаного виду, коли в турецькому висловленні йдеться про видовий варіант фактичності); часто – у супроводі лексичних і лексико-граматичних детермінантів, які вказують на абсентивність, зокрема чужослівність, набагато рідше – на сумнів (як-от: <i>кажуть, що</i>);</p> <p>2) перфективні форми (дієслово-зв'язка <i>бути</i> у відповідній формі, зокрема й нульовій – для теперішнього часу в комбінації з пасивними дієприслівниками минулого часу або предикативними формами на <i>-но / -то</i>)</p>

модальності позначає минулу дію з відтінком одночасно припущення / сумніву й ствердження, часто в супроводі лексичних маркерів *herhalde, galiba, belki* тощо (хоча самі по собі ці лексеми не вказують на облігаторність використання абсентива-перфекта й можуть комбінуватися з претеритом);

3) абсентив-перфект з доданим до нього афіксом предикативності третьої особи однини використовується як маркер офіційно-ділового (канцелярського) стилю, особливо при "високому вихідному рівні" документа (у звичайних документах, як-от контракти між фірмами) може використовуватися й претерит;

4) абсентив-перфект з доданим до нього афіксом предикативності третьої особи однини використовується для позначення минулої історичної дії (у цьому разі співвідноситься з претеритом), проте в такому функціонуванні зі стилістичного погляду абсентив-перфект має більшу "авторитетність" й "історичність", ніж претерит;

5) статальний перфект (позначає минулу дію, яка завершилася до моменту мовлення, проте на момент мовлення наяв-

	<p>ний результат у вигляді стану); нерідко в цьому значенні до основи абсентива-перфекта додається афікс предикативності третьої особи однини (так званий "минулий-теперішній час"); може поставати в якості дистантної обставини в реченні;</p> <p>б) з огляду на комунікативно-інтерпретаційний чинник може зрідка поставати як акцінальний перфект (хоча ця категорія нерелевантна для турецької і української мов);</p> <p>7) дія, свідком якої мовець не був, але про яку судить з огляду на її результат (<i>işin sonradan farkına varış</i>)</p>	
<p>означений імперфект (претеритний презенс)</p>	<p>1) минула актуально-тривала дія (дія, що тривала в певний <i>момент</i> часу в минулому); дія, що тривала в певний <i>відтинок</i> часу в минулому частіше представляється не як континуальна, а як фактична й позначається претеритом (за винятком того випадку, коли мовець хоче додатково підкреслити тривалий характер дії);</p> <p>2) минула неактуально-тривала дія, зокрема перманентна / регулярна габітативна суб'єктивно зумовлена (у площині минулого часу габітативні / узуальні / перманентні дії частіше позначаються за по-</p>	<p>1) минулий час від дієслів недоконаного виду (є еквівалентом незалежно від конкретних формальних реалізацій);</p> <p>2) у разі позначення фонові дії – складно-підрядні речення з підрядним часу (сполучник <i>коли</i>) або синтаксичні конструкції, які позначають несподіваність дії (...<i>аж раптом</i>), якщо в турецькому висловленні є імпліцитна або експліцитна вказівка на це;</p> <p>3) як еквівалент значення в п. 4) апроксимативні конструкції з детермінантом <i>мало не...</i></p>

	<p>середництвом неозначеного імперфекта, хоча в цілому тут спостерігається така сама залежність, що й у площині теперішнього часу з аористом і презенсом; ця залежність спирається на поняття об'єктивної чи суб'єктивної зумовленості дії);</p> <p>3) минула фонові дія (така минула дія, яка тривала й на фоні якої відбувалася / відбулася інша минула дія, яка найчастіше позначається претеритом); у цій реалізації співвідноситься з дієприслівником супровідної дії;</p> <p>4) використовується в апроксимативних конструкціях (<i>мало не</i>) з лексичними маркерами <i>az kaldı / az daha / az kalsın</i>; кореспондується з претеритним футурумом, хоча є частотнішою формою</p>	
<p>неозначений імперфект (претеритний аорист)</p>	<p>1) минула тривала (перманентна) або регулярна (габітативна / узуальна об'єктивно зумовлена) дія; тривала дія, яка в момент спостереження сприймалася як атемпоральна;</p> <p>2) використовується в результативній (головній) частині умовних речень (малореальна або нереальна умова); у цьому значенні співвідноситься з претеритним футурумом, при цьому імперфект позначає</p>	<p>1) минулий час від дієслів недоконаного виду (є еквівалентом незалежно від конкретних формальних реалізацій);</p> <p>2) як еквівалент значення в п. 3) – кон'юнктив (<i>випив би</i>), зокрема у складі складнопідрядного речення з підрядним умови</p>

	<p>чає таку дію, реалізація якої розцінюється як потенційна, вірогідна (у площині значень, властивих аористним формам у цілому), претеритний футурум – дію закономірну або інтензивну;</p> <p>3) <i>рідше</i>: висловлення, в яких імлікується результат умовної дії без наявності власне умовної частини (<i>випив би, зробив би</i>)</p>	
прогресивний імперфект (претеритний прогресив)	<p>минула актуально-тривала дія, яка представляється мовцем у процесі її картинного розгортання; нерідко в дискурсі співвідноситься з плюсквамперфектом II</p>	<p>минулий час від дієслів недоконаного виду (є еквівалентом незалежно від конкретних формальних реалізацій); для підкреслення семи "картинного розгортання дії" з певною мірою вірогідності можна використати адвербіативи, що вказують на тривалість дії або ж синтаксичні конструкції, що вказують на процесність дії (наприклад: <i>він перебував у процесі написання твору</i>), причому в будь-якому разі відбуваються значні втрати в позначенні модальних характеристик дії</p>
претеритний передфутурум	<p>апроксимативне значення з погляду точки відліку в минулому (<i>ось-ось мало відбутися</i>)</p>	<p>синтаксична конструкція з апроксимативним значенням (<i>ось-ось</i>)</p>
претеритний футурум	<p>1) дія, майбутня з погляду певної точки відліку в минулому (найчастіше, заздалегідь запланована, нерідко з елементом зобов'язання / необхідності, результат якої</p>	<p>1) минулий час від модального дієслова <i>мати</i> в значенні зобов'язання + інфінітив (<i>мав прийти, мав зробити</i>);</p> <p>2) конструкції, що позначають інтенцію в</p>

	<p>для моменту мовлення / мовця нерелевантний), з моментом мовлення не пов'язана;</p> <p>2) така само дія, проте пов'язана з моментом мовлення;</p> <p>3) <i>рідко</i>: використовується в апроксимативних конструкціях (<i>мало не</i>) з лексичними маркерами <i>az kaldı / az daha / az kalsın</i> (див. неозначений імперфект);</p> <p>4) використовується в результативній (головній) частині умовних речень (малореальна або нереальна умова) – див. неозначений імперфект</p>	<p>минулому щодо здійснення дії (найчастіше з дієсловом <i>збиратися</i> в минулому часі);</p> <p>3) як еквівалент значення в п. 3 – апроксимативні синтаксичні конструкції з елементом <i>мало не...</i>;</p> <p>4) як еквівалент значення в п. 4 – кон'юнктив (<i>прийшов би, зробив би</i>)</p>
абсентивний презент	<p>1) у площині минулого часу має ті самі значення, що й означений імперфект у 1–3 пунктах з наявністю семи абсентивності (орієнтація на переказування слів третьої особи або недостовірною джерела інформації);</p> <p>2) у площині теперішнього часу має ті самі значення, що й презент (пп. 1–3) з наявністю семи абсентивності (орієнтація на переказування слів третьої особи або недостовірною джерела інформації)</p>	<p>1) у площині теперішнього часу – презент (теперішній час);</p> <p>2) у площині минулого часу – претерит (минулий час) від дієслів недоконаного виду, причому в обох варіантах еквівалентів нерідко використовуються лексикограматичні маркери, що вказують на чужослівність</p>
абсентивний аорист	<p>1) у площині минулого часу має ті самі значення, що й неозначений імперфект (п. 1, рідше п. 2) з наявністю семи абсентивності (орієнтація на переказування</p>	<p>1) у площині теперішнього часу – презент (теперішній час);</p> <p>2) у площині минулого часу – претерит (минулий час) від дієслів недоконаного ви-</p>

	<p>слів третьої особи або недостовірною джерела інформації);</p> <p>2) у площині теперішнього часу має ті самі значення, що й аорист (пп. 1, 2) з наявністю семи абсентивності (орієнтація на переказування слів третьої особи або недостовірною джерела інформації);</p> <p>3) у площині майбутнього часу має те саме значення, що й аорист (п. 4) з наявністю семи абсентивності (орієнтація на переказування слів третьої особи або недостовірною джерела інформації)</p>	<p>ду;</p> <p>3) у площині майбутнього часу – футурум (майбутній час), при цьому нерідко використовуються лексико-граматичні маркери, що вказують на чужослівність</p>
<p>абсентивний прогресив</p>	<p>1) у площині минулого часу минула актуально-тривала дія, яка представляється мовцем у процесі її картинного розгортання з наявністю семи абсентивності (орієнтація на переказування слів третьої особи або недостовірною джерела інформації);</p> <p>2) у площині теперішнього часу має те саме значення, що й прогресив з наявністю семи абсентивності (орієнтація на переказування слів третьої особи або недостовірною джерела інформації)</p>	<p>1) у площині теперішнього часу – презент (теперішній час);</p> <p>2) у площині минулого часу – претерит (минулий час) від дієслів недоконаного виду. Для підкреслення семи "картинного розгортання дії" з певною мірою вірогідності можна використати адвербіативи, що вказують на тривалість дії або ж синтаксичні конструкції, що вказують на процесність дії (наприклад: <i>він перебував у процесі написання твору</i>), причому в будь-якому разі відбуваються значні втрати в позначенні модальних характеристик дії; нерідко використовуються лексико-граматичні маркери, що вказують на чужослівність</p>

абсентивний передфутурум	апроксимативне значення з погляду точки відліку в минулому (<i>ось-ось мало відбутися</i>) або у момент мовлення (<i>ось-ось має відбутися</i>) з наявністю семи абсентивності (орієнтація на переказування слів третьої особи або недостовірного джерела інформації)	синтаксична конструкція з апроксимативним значенням (<i>ось-ось</i>) і, у разі не обхідності, маркерами чужослівності
абсентивний футурум	1) у площині майбутнього часу має ті самі значення, що й футурум (пп. 1–3) з наявністю семи абсентивності (орієнтація на переказування слів третьої особи або недостовірного джерела інформації); 2) у площині минулого часу має ті самі значення, що й претеритний футурум (пп. 1, 2) з наявністю семи абсентивності (орієнтація на переказування слів третьої особи або недостовірного джерела інформації)	1) у площині майбутнього часу – футурум (майбутній час); 2) у площині минулого часу: а) минулий час від модального дієслова <i>мати</i> в значенні зобов'язання + інфінітив (<i>мав прийти, мав зробити</i>); б) конструкції, що позначають інтенцію в минулому щодо здійснення дії (найчастіше з дієсловом <i>збиратися</i> в минулому часі); у разі необхідності вдаються до маркерів чужослівності
плюсквамперфект II	1) дія, яка сталася в минулому раніше іншої минулої (опорної) дії, пов'язана з опорною дією статально-перфектною семантикою (результат у вигляді стану на певний момент у минулому); площина давноминулих часових форм є єдиною, у межах якої редуковано протиставлення за лінією "презентивність – абсентивність"; 2) дія, яка сталася в минулому раніше	1) найчастіше – минулий час (претерит) від дієслів доконаного або недоконаного виду; 2) у разі наявності протиставної семантики між двома минулими діями (одна з яких сталася раніше іншої) – давноминулий час (плюсквамперфект); 3) для відображення модальної характеристики специфікованого "відсунення" мовцем часових рамок минулої дії – з ве-

	<p>іншої минулої (опорної) дії, безпосередньо не пов'язана з такою опорною дією (зв'язку між двома діями немає або він нерелевантний у даному висловленні); зокрема, у такому разі йдеться й про акціонально-перфектну семантику;</p> <p>3) минула дія, яка, на погляд мовця, є давно минулою; на відміну від попередніх значень у цьому випадку давноминула дія співвідноситься не з точкою відліку (у такому разі використання плюсквамперфекта облігаторне), а з моментом мовлення, коли задіюється виключно інтерпретаційний чинник; зокрема, плюсквамперфект у супроводі адвербіального маркера <i>hani</i> постає як стилістичний засіб і використовується адресантом для нагадування адресатові про певну минулу подію</p>	<p>ликою мірою імовірності давноминулий час</p>
<p>плюсквамперфект I</p>	<p>має ті самі значення, що й плюсквамперфект II у пп. 1, 2, проте не може вважатися літературною нормою сучасної турецької мовою, а швидше є узуальною реалізацією, властивою причорноморським говіркам; крім того, у семантичній структурі плюсквамперфекта I значною мірою редукована статально-перфектна семантика</p>	<p>ті самі варіанти еквівалентів, що й у плюсквамперфекта II</p>

абсентивний плюсквамперфект	єдина з-поміж усіх абсентивних видо-часових форм, в якій сема абсентивності нейтралізована; є не частотною формою і використовується передусім у дискурсі з іронічними конотаціями для реалізації сумніву й іронії щодо певної минулої дії	минула дія + спеціальні лексичні (лексико-граматичні засоби), які містять конотації іронії й сумніву
------------------------------------	--	--

ТАБЛИЦЯ 3.

Зведена таблиця формально-граматичних засобів ФСП екзистенційності в турецькій мові

	минулий час	теперішній час	майбутній час
презентивність з наявністю точки відліку	<i>афікси предикативності минулого часу</i>	<i>афікси предикативності теперішнього часу</i>	<i>екзистенційне дієслово olmak в аористі / футурумі</i>
абсентивність з наявністю точки відліку	<i>абсентивні афікси предикативності</i>	<i>абсентивні афікси предикативності</i>	<i>екзистенційне дієслово olmak в абсентивному аористі / абсентивному футурумі</i>
презентивність без наявності точки відліку	<i>екзистенційне дієслово olmak у претериті / плюсквамперфекті / імперфекті</i>	—	—
абсентивність без наявності точки відліку	<i>екзистенційне дієслово olmak в абсентиві-перфекті</i>	—	—

ЗВЕДЕНІ ТАБЛИЦІ ЕКВІВАЛЕНТНОСТІ ГРАМАТИЧНИХ ЗАСОБІВ ФСП ТАКСИСУ В ТУРЕЦЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

ТАБЛИЦЯ 4.

Зведена таблиця систем дієприкметників (квazидієприкметників) у турецькій і українській мовах

турецький дієприкметник (квazидієприкметник)	значення / функція турецького дієприкметника	український еквівалент
<i>продуктивні дієприкметники</i>		
дієприкметник минулого-теперішнього часу	<p>реалізує динамічно-атрибутивні категоріальні ситуації, пов'язані з:</p> <p>1) дією, минулою відносно опорної без акцентуації перфектної семантики (звичайна минала дія, акціональний перфект) – таксисна характеристика передування;</p> <p>2) дією, одночасною з опорною – таксисна характеристика одночасності;</p> <p><i>Примітка:</i> цей дієприкметник не дає можливості для розрізнення відносно-часових площин; коли таке розрізнення релевантне у висловленні, вдаються: а) до відповідних адвербіальних маркерів з темпоральним складником; б) до префектного дієприкметника (зокрема й перфектної перифрастичної форми дієприкметника минулого-теперішнього часу) або прогресивної перифрастичної форми дієприкметника минулого-теперішнього часу: <i>gelen – gelmiş / gelmiş olam – gelmekte olan biri</i></p>	<p>1) дієприкметники теперішнього або минулого часу (найчастіше пасивні – у тому разі, коли турецький дієприкметник твориться від пасивної основи);</p> <p>2) описові конструкції, корелятивні дієприкметниками (<i>той, що / який</i>) – надто ж у тому разі, коли турецький дієприкметник твориться від активної основи;</p> <p>3) турецьким розгорнутим дієприкметниковим зворотам найчастіше відповідають українські підрядні означальні речення як частина складнопідрядного речення (це стосується всіх дієприкметників) або (у разі можливості їх творення) – українські дієприкметникові звороти</p>

перфектний / претеритний дієприкметник	<p>реалізує динамічно-атрибутивні категоріальні ситуації, пов'язані з:</p> <p>1) статально-перфектною семантикою – таксисна ознака передування, аспектуальна ознака "результат у вигляді стану, що виник унаслідок дії, попередньої відносно опорної";</p> <p>2) у разі необхідності формального розрізнення відносно-часових площин другорядної дії використовується замість дієприкметника минулого часу (паралельно з перфектною перифрастичною формою дієприкметника минулого-теперішнього часу) для позначення другорядної дії, що передує головній – таксисна ознака передування</p>	<p>1) пасивні дієприкметники минулого часу й корелятивні їм предикативні форми на <i>-но / -то</i>;</p> <p>2) описові конструкції, корелятивні дієприкметниками (<i>той, що / який</i>) – надто ж у тому разі, коли турецький дієприкметник твориться від активної основи;</p> <p>3) підрядні означальні речення як частина складнопідрядного речення або (у разі можливості їх творення) – українські дієприкметникові звороти</p>
інтензивний / футурумний дієприкметник	<p>реалізує динамічно-атрибутивні категоріальні ситуації, пов'язані з:</p> <p>1) другорядною дією, наступною відносно головної (таксисна ознака наступності), ускладненою модальними відтінками інтензивності / необхідності / зобов'язання;</p> <p>2) рідше – другорядною дією, наступною відносно головної (таксисна ознака наступності) без ускладнення модальними відтінками</p>	<p>описові конструкції (<i>той, що / який</i>), підрядні означальні речення, нерідко з використанням модальних лексичних маркерів, що позначають намір, зобов'язання; еквівалентом таких турецьких дієприкметників не можуть виступати власне дієприкметники, оскільки в українській мові футурумних дієприкметників немає</p>
особовий дієприкметник минулого-теперішнього часу	<p>1) реалізує динамічно-атрибутивні категоріальні ситуації з тими самими таксисними й аспектуальними характеристиками, що й дієприкметник минулого-теперішнього часу, проте містить спеціальний релятивний</p>	<p>підрядні означальні речення як частина складнопідрядного речення (з обов'язковою вказівкою на суб'єкта – виконавця другорядної дії); еквівалентом таких турецьких дієприкметників не можуть виступати влас-</p>

	<p>формант, який вказує на особу – виконавця другорядної дії; у складі розгорнутих особово-дієприкметникових конструкцій із суб'єктом поєднується у <i>status constructus</i>; при необхідності розрізнення відносно-часових площин вдаються до перифрастичних форм особового дієприкметника – перфектної або прогресивної;</p> <p>2) при okazіональній субстантивації реалізує динамічні прямо-об'єктні й непрямо-об'єктні категоріальні ситуації;</p> <p>3) при стабільній субстантивації творить форми з дієслівно-адвербіальними значеннями (квазидієприслівники), корелятивні дієприслівникам</p>	<p>не дієприкметники, оскільки в українській мові дієприкметник є неособовою категорією</p>
<p>особовий дієприкметник майбутнього часу</p>	<p>1) реалізує динамічно-атрибутивні категоріальні ситуації з тими самими таксисними, аспектуальними й модальними характеристиками, що й інтентивний дієприкметник, проте містить спеціальний релятивний формант, який вказує на особу – виконавця другорядної дії; у складі розгорнутих особово-дієприкметникових конструкцій із суб'єктом поєднується у <i>status constructus</i>;</p> <p>2) при okazіональній субстантивації реалізує динамічні прямо-об'єктні й непрямо-об'єктні категоріальні ситуації, насамперед із футурумним й інтентивним значеннями;</p> <p>3) при стабільній субстантивації творить форми з дієслівно-адвербіальними значен-</p>	<p>підрядні означальні речення як частина складнопідрядного речення (з обов'язковою вказівкою на суб'єкта – виконавця другорядної дії, часто – із використанням модальних лексичних маркерів інтенції, зобов'язання); еквівалентом таких турецьких дієприкметників не можуть виступати власне дієприкметники, оскільки в українській мові дієприкметник є неособовою категорією</p>

	нями (квazидієприслівники), корелятивні дієприслівникам і квazидієприслівникам, утвореним на основі особового дієприкметника минулого-теперішнього часу	
непродуктивні дієприкметники		
аористний дієприкметник	у сучасній турецькій мові використовується двояко: 1) у вигляді лексикалізованих форм – іменників і прикметників, які входять до основного словникового складу турецької мови; 2) функціонує у складі перифрастичних форм зі значенням початку або припинення дії, що виявляється як постійна характерна ознака суб'єкта; у складі спеціальних сталих синтаксичних конструкцій (насамперед квазіперифрастичних форм) з різними значеннями у супроводі післяйменників (найчастіше <i>gibi</i>) або іменників <i>hal / durum</i>	1) відповідні лексеми, які є еквівалентом турецьких лексикалізованих форм – іменники, прикметники; 2) розрізнені форми, як-от: роди дії зі значенням початку / закінчення / припинення дії, описові конструкції зі значенням початку (закінчення / припинення) дії, позбавлення суб'єкта від характеристики, виниклої внаслідок минулої дії, або набуття суб'єктом певної перманентної характеристики, що виходить із позначеної турецьким дієприкметником другорядної дії
футурумний дієприкметник	у сучасній турецькій мові використовується двояко: 1) у складі спеціальних "форм-прокльонів" і співвідносних з ними форм; такі форми постають як лексикалізовані; 2) у складі дієприкметникових комплексів з лімітативним значенням у поєднанні з післяйменниками <i>kadar / dek / değin</i>	1) розрізнені лексичні й лексико-граматичні форми (за значенням турецької форми); 2) підрядні обставинні речення з лімітативним значенням як частина складно підрядного речення (<i>поки не, до того як</i> тощо)
квazидієприкметники		
прогресивний дієприкметник	використовується лише в складі перифрастичної форми з прогресивним значенням ("картинне розгортання дії"), найчастіше	оскільки перифрастичні форми можуть використовуватися у складі будь-якої іншої дієслівної форми їх еквівалент визначається

	<p>для розрізнення тих дієприкметникових форм, які поєднують у своїй семантиці кілька таксисних значень, як-от: дієприкметник минулого-теперішнього часу, особовий дієприкметник минулого-теперішнього часу – у такому значенні протиставляється перфектному дієприкметнику й утвореним на його основі перифрастичним формам</p>	<p>виходячи не лише зі значення перифрастичної форми, а й зі значення тієї дієслівної (дієприкметникової, дієприслівникової, видо-часової тощо) форми, у складі яких вони використані; власне аспектуальна сема прогресивності перифрастичної форми при перекладі українською найчастіше залишається лакунарною</p>
<p>континуальний дієприкметник</p>	<p>використовується рідко й лише у складі перифрастичної форми з континуальним значенням; кореспондується з прогресивною перифрастичною формою</p>	<p>оскільки перифрастичні форми можуть використовуватися у складі будь-якої іншої дієслівної форми їх еквівалент визначається виходячи не лише зі значення перифрастичної форми, а й зі значення тієї дієслівної (дієприкметникової, дієприслівникової, видо-часової тощо) форми, у складі яких вони використані; власне аспектуальна сема континуальності перифрастичної форми при перекладі українською найчастіше залишається лакунарною</p>

ТАБЛИЦЯ 5.

Зведена таблиця систем дієприслівників (квазидієприслівників) у турецькій і українській мовах

турецький дієприслівник (квазидієприслівник)	значення / функція турецького дієприкметника	український еквівалент
дієприслівники, квазидієприслівники, дієприслівникові (квазидієприслівникові) комплекси		
дієприслівник-зв'язка й дієприслівники способу дії		
<p>дієприслівник-зв'язка (-ip)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка:</p> <p>1) передує іншій без наявності додаткових семантичних відтінків (як-от: спосіб дії, причинність, допустовість тощо);</p> <p>2) рідше – відбувається одночасно з другорядною дією без наявності додаткових семантичних відтінків.</p> <p>Фактично цей дієприслівник постає як такий, що зв'язує дві "однорідні" дії, одна з яких передує іншій або (рідше) які відбуваються одночасно; він синонімічний сурядному сполучникові <i>ve – i</i>. У цій функції співвідноситься зі стверджувальним дієприслівником способу дії – є його частковим синонімом (див. нижче). Дієприслівник-зв'язка скорочує першу з "однорідних" дій до основи дієслова, включно з афіксом аспекту (виняток – використання енклітики <i>da / de</i>);</p> <p>3) заперечна форма дієприслівника-зв'язки фактично не має функцію поєднання двох "однорідних" дій, а позначає другорядну за-</p>	<p>1) дієприслівник минулого часу (при позначенні другорядної дії, що передує головній) або дієприслівник теперішнього часу (при позначенні другорядної дії, одночасної головній);</p> <p>2) у разі неможливості творення дієприслівника (наприклад, коли турецьке дієслово перебуває у пасиві) – складносурядне речення зі сполучником <i>i</i>;</p> <p>3) від заперечної основи – складносурядне речення із протиставним сполучником <i>a</i>, рідше – із єднальним сполучником <i>i</i></p>

	<p>перечну (негативну) дію, що передує головній (таксисна ознака передування) з протиставним відтінком, причому в такій дії ключовим чинником є вибір однієї з двох альтернатив і нехтування іншою. При нейтралізації семи вибору однієї з двох альтернатив (це трапляється рідко) заперечна форма дієприслівника-зв'язки постає як засіб поєднання двох дій, одна з яких (другорядна) постає як заперечна; у такому разі розглядувана форма входить в ряд дублетних заперечних дієприслівникових форм з нейтралізованими додатковими семами (див. нижче заперечні дієприслівники)</p>	
<p>дієприслівник способу дії (-erek)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) відбувається одночасно з головною, при цьому ключову роль в семантичній структурі дієприслівника відіграє сема способу реалізації дії; 2) відбувається раніше головної дії, при цьому ключову роль в семантичній структурі дієприслівника відіграє сема способу реалізації дії; 3) при нейтралізації семи способу реалізації дії може позначати другорядну дію, яка передує або є одночасною головної, фактично зв'язує дві "однорідні" дії, тобто постає як форма, частково синонімічна дієприслівникові-зв'язці. <p>Критерій розмежування стверджувального дієприслівника й дієприслівника-зв'язки: а)</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1) дієприслівник минулого часу (при позначенні другорядної дії, що передує головній) або дієприслівник теперішнього часу (при позначенні другорядної дії, одночасної головної); 2) у разі неможливості творення дієприслівника (наприклад, коли турецьке дієслово перебуває у пасиві) або у випадку полісуб'єктності турецького розгорнутого дієприслівникового звороту – складносурядним реченням зі сполучником <i>i</i>; 3) заперечна форма дієприслівника способу дії українською мовою перекладається так само, як і позитивна (пп. 1, 2), проте сема причинності заперечної форми турецького дієпри-

	<p>при позначенні другорядної дії, що передує головній перевага дієприслівникові способу дії віддається тоді, коли наявна сема способу реалізації дії; коли про спосіб реалізації дії не йдеться, перевагу віддають дієприслівнику-зв'язці; б) при позначенні другорядної дії, що відбувається одночасно з головною, за наявності семи способу реалізації дії завжди використовується дієприслівник способу дії; коли про спосіб реалізації не йдеться обидва дієприслівники постають як дублетні, проте частотнішим є використання дієприслівника способу дії;</p> <p>4) заперечна форма дієприслівника способу дії позначає другорядну заперечну (негативну) дію, яка передує головній або одночасна їй, при цьому в семантичній структурі дієприслівника ключове значення мають семи способу реалізації дії й причини; при нейтралізації названих сем (це трапляється рідко) заперечна форма дієприслівника способу дії постає як засіб поєднання двох дій, одна з яких (другорядна) постає як заперечна; у такому разі розглядувана форма входить в ряд дублетних заперечних дієприслівникових форм з нейтралізованими додатковими семами (див. нижче).</p> <p>Дієприслівник способу дії має й дві окремих лексикалізованих реалізації: а) від дієслова <i>gitmek (giderek)</i> зі значенням "поступово"; б) від дієслова <i>olmak (olarak)</i> зі значенням "як / у</p>	<p>слівника втрачається</p>
--	--	-----------------------------

	<p>якості", зокрема ця словоформа нерідко використовується як один із способів творення прислівників, оскільки власне лексеми-прислівники в сучасній турецькій мові становлять доволі нечисленний клас слів.</p> <p>Дієприслівникова форма <i>-erekten</i>, яку фіксують деякі джерела, для сучасної турецької мови є "екзотикою".</p> <p>На відміну від переважної більшості інших дієприслівників, дієприслівник способу дії від позитивної основи є формою моносуб'єктною (тобто не може мати окремого суб'єкта), за винятком семантики партитивних відношень, проте й це трапляється доволі нечасто в сучасній мові. Моносуб'єктним є також і дієприслівник-зв'язка від позитивної основи. Решта дієприслівників (зокрема й заперечні форми дієприслівника-зв'язки і дієприслівника способу дії, а також заперечні дієприслівники способу дії)</p>	
<p>заперечний дієприслівник способу дії I (<i>-meden</i>)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані із заперечною (негативною) другорядною дією, яка:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) відбувається (точніше – не відбувається) одночасно з головною з наявністю відтінку способу реалізації дії; 2) передує головній дії з наявністю відтінку способу реалізації дії; 3) є одночасною або попередньою головній дії без наявності додаткових відтінків; у такому 	<ol style="list-style-type: none"> 1) заперечна форма дієприслівника минулого або теперішнього часу; 2) у разі неможливості творення українського дієприслівника (наприклад, у випадку полісуб'єктності турецького речення), вдаються до єднального сполучника <i>i</i>, у разі наявності в турецькому реченні протиставного відтінку (трапляється рідко, оскільки проти ставність реалізується перед-

	<p>разі заперечний дієприслівник способу дії постає як засіб поєднання двох дій, одна з яких (другорядна) постає як заперечна й входить в ряд дублетних заперечних дієприслівникових форм з нейтралізованими додатковими семами: <i>-meyip, -meyerek, -meden, -meksizin</i>. У разі нейтралізації додаткових сем у перелічених дієприслівників на перший план виходить лише параметр частотності функціонування – з цього погляду примат у частотності функціонування належить заперечному дієприслівникові способу дії I (<i>-meden</i>);</p> <p>4) заперечний дієприслівник способу дії I може також реалізовувати відношення умовно-часового зв'язку між головною і другорядною діями (<i>доки не, поки не, до того часу як</i>), кореспондуючись, таким чином, з дієприслівником наступної дії з еліптованим післяйменником <i>önce</i> (див. нижче)</p>	<p>усім заперечною формою дієприслівника-зв'язки), – протиставного сполучника <i>a</i>, рідше (за наявності часового відтінку) – при перекладі вдаються до складнопідрядних речень з підрядним часу з використанням сполучника <i>коли</i>;</p> <p>3) коли вихідне речення має умовно-часову (обмежувально-часову) семантику використовують складнопідрядні речення з підрядним часу зі сполучниками <i>доки не, поки не, до того часу як</i></p>
<p>заперечний дієприслівник способу дії II (<i>-meksizin</i>)</p>	<p>має ті самі значення, що й заперечний дієприслівник способу дії I (пп. 1, 2, 3), проте додається ще й функціонально-семантична ознака: цей дієприслівник є стилістичних маркером, властивим офіційно-діловим (канцелярським) текстам і в розмовному мовленні, газетно-публіцистичному стилі фактично не трапляється</p>	<p>ті самі варіанти, що й у попередньому випадку в пп. 1, 2 (стилістична ознака турецького дієприслівника при перекладі втрачається)</p>
<p>редуплікований дієприслівник способу дії (<i>-e...-e</i>)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка відбувається одночасно з головною (набагато рідше передую головної),</p>	<p>варіанти еквівалентності такі самі, як у випадку з дієприслівниками способу дії (зокрема й у заперечній формі); се-</p>

	<p>причому ключове значення в семантичній структурі цього дієприслівника відіграють семи: а) способу реалізації дії; б) інтенсивності й тривалості в реалізації дії. Редуплікації можуть піддаватися як однакові, так і – рідше – антонімічні чи синонімічні основи.</p> <p>У заперечній формі додається ще й сема причини (імплікує наявність причинно-наслідкового зв'язку між головною й другорядною діями), і редуплікований дієприслівник в такому разі співвідноситься із заперечним дієприслівником способу дії</p>	<p>ма інтенсивності й тривалості (у заперечній формі – причинності) турецького дієприслівника теоретично може бути відтворена в українському висловленні за допомогою відповідних лексичних (лексико-граматичних) засобів, проте на практиці ці семи найчастіше втрачаються</p>
дієприслівники часу		
<p>дієприслівник супровідної дії (-ken)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка відбувається одночасно з головною, тобто є паралельна головній або на фоні якої відбувається семельфактивна, тривала або багатократна головна дія; отже, з погляду аспектуальних характеристик така дія завжди постає як процесна – тривала (континуальна) і за цим параметром протиставляється результативним дієприслівникам часу (див. нижче), які фактично завжди (за одним лише винятком) позначають дію фактичну.</p> <p>Дієприслівник супровідної дії є одним з двох турецьких дієприслівників (поряд із дієприслівником апроксимативного порівняння), формант якого додається не до основи дієслова, а до основи дієприкметника (за іншим підходом – до основи часу) або до основи іме-</p>	<p>1) найчастіше – складнопідрядне речення з підрядним часу (сполучники <i>коли, у той час коли, тоді коли</i> тощо); у такому випадку дієслово, яке в турецькому реченні має форму дієприслівника, в підрядній частині українського речення набуває форми фінитного дієслова (як присудок підрядного речення) у необхідній за смыслом часовій формі; інколи (за умови моносуб'єктності речення) можливе використання дієприслівника способу дії з імплікацією семи відносного часу (<i>коли я слухав = слухаючи</i>); при цьому обов'язковою умовою в усіх можливих варіантах перекладу є використання в українському</p>

	<p>ні. Найчастотнішою є комбінація "основа аориста + експонент дієприслівника супровідної дії", звідки й виходить прототипне значення дієприслівника, описане на початку цього пункту. Серед інших формальних комбінацій і значень:</p> <p>1) "основа презенса + експонент дієприслівника супровідної дії": має таке саме значення, що й утворений на основі аориста, проте цій формі властиві додаткові стилістичні характеристики – у сучасній мові найчастіше постає як маркер розмовного стилю;</p> <p>2) "основа абсентива-перфекта + експонент дієприслівника супровідної дії": на відміну від прототипного значення в цьому разі маємо не процесну, а результативну (перфектну) дію, на фоні результату якої відбувається головна дія;</p> <p>3) "основа футурума + експонент дієприслівника супровідної дії": другорядна дія з характером інтенції, причому головна дія відбувається саме на фоні такої інтенції. Усі три окремі значення найчастіше мають свого роду допустово-часовий характер (<i>якщо вже, коли вже, рос.: раз уж</i>) і нерідко супроводжуються адвербіальним маркером <i>hazır</i>.</p> <p>Дієприслівник супровідної дії, утворений від основи футурума (нерідко в супроводі адвербіального маркера <i>tam</i>) позначає другорядну інтентивну дію, на фоні нереалізованої інтенції якої відбувається семельфактивна го-</p>	<p>висловленні дієслова недоконаного виду;</p> <p>2) залежно від контексту – складно-підрядні речення зі сполучником <i>коли вже</i> (рос. <i>раз уж</i>);</p> <p>3) як еквівалент дієприслівника від футурумної основи – складнопідрядне речення зі сполучником <i>у той (самий) момент, коли / як</i> (імплікується реалізація дії на фоні нереалізованої інтенції до здійснення іншої дії)</p>
--	--	---

	<p>ловна дія: <i>як раз збирався, коли</i>.</p> <p>Цілком можливі й інші комбінації, проте на сьогодні вони не відповідають нормі сучасної турецької мови.</p> <p>Додаючись до основ імен (передусім іменників і прикметників), дієприслівник супровідної дії позначає такий стан, на фоні існування або реалізації якого відбувається дія, позначена в реченні (основним) присудком</p>	
<p>результативний дієприслівник I (-diğinde)</p>	<p>1) позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною семельфактивною дією, яка завершилася до моменту реалізації головної дії і на фоні результату якої реалізується головна дія.</p> <p>Результативний дієприслівник ніколи не може позначати супровідну дію (це є типовою помилкою для україно- чи російськомовних джерел, присвячених турецькій мові) за одним лише винятком, коли результативний дієприслівник утворений від основи дієслів <i>olmak / bulunmak</i> в екзистенційному значенні; у такому разі результативний дієприслівник співвідноситься з дієприслівником супровідної дії, переважно тоді, коли він додається до основ імен;</p> <p>2) у супроводі адвербіального маркера <i>her</i> позначає другорядну багаторазову кратну дію, реалізація якої є (була) звичною для суб'єкта й на фоні результату регулярної реалізації якої відбувається головна дія (<i>кожного разу як / коли</i>)</p>	<p>1) з погляду еквівалентності протиставляється п. 1) попереднього рядка – тут також маємо складнопідрядні речення з підрядним часу (сполучник <i>коли</i>), рідше (при моносуб'єктності речення) – дієприслівники, проте завжди в комбінації з дієсловом доконаного виду, оскільки цей дієприслівник вказує на результат минулої дії;</p> <p>2) дієприслівник від основи дієслів <i>olmak / bulunmak</i> в екзистенційному значенні залежно від контексту може перекладатися тими самими засобами, проте в комбінації як з дієсловом доконаного, так і недоконаного виду;</p> <p>3) у разі вербалізації ситуацій, пов'язаних з регулярністю дії, вдаємося до складнопідрядних речень з підрядними означальними зі сполучниками <i>кожного разу коли / як</i></p>

<p>результативний дієприслівник II (-diği zaman)*</p>	<p>1) позначає ті самі категоріальні ситуації, що й результативний дієприслівник I у першому значенні; 2) результативний дієприслівник II, утворений від основи футурумного особового дієприкметника (нерідко в супроводі адвербіального маркера <i>tam</i>) позначає другорядну інтензивну дію, на фоні нереалізованої інтенції якої відбувається семельфактивна головна дія: <i>як раз збирався, коли</i>), кореспондуючись, таким чином, з дієприслівником супровідної дії, утвореним від основи футурума (див. вище)</p>	<p>1) має ті самі варіанти еквівалентності, що й результативний дієприслівник I у пп. 1, 2; 2) як еквівалент дієприслівника від футурумної основи – складнопідрядне речення зі сполучниками <i>у той (самий) момент, коли / як</i> (імплікується реалізація дії на фоні нереалізованої інтенції до здійснення іншої дії) – те саме, що й дієприслівник супровідної дії в п. 3</p>
<p>супровідно-результативний дієприслівник (-diği sıra / sırada / sıralarda)*</p>	<p>дієприслівник, значення якого є своєрідною амальгамою значень результативних і супровідного дієприслівників; може позначати як другорядну семельфактивну дію, на фоні результату якої відбувається головна дія, так і процесну дію, на фоні реалізації якої відбувається головна дія. Разом з тим, попри такий "універсальний" характер частотність функціонування цього дієприслівника є вельми невисокою. Плюральна форма супровідно-результативного дієприслівника (<i>sıralarda</i>) вказує на регулярність, звичність реалізовуваної дії. Супровідно-результативний дієприслівник, утворений від основи футурумного особового дієприкметника (нерідко в супроводі адвербіального маркера <i>tam</i>) позначає другорядну інтензивну дію, на фоні нереалізованої інтенції</p>	<p>1) коли йдеться про результативне значення, має ті самі варіанти еквівалентності, що й результативний дієприслівник II (пп. 1, 2); 2) коли йдеться про тривалу (супровідну) дію, має такі самі варіанти еквівалентності, як і дієприслівник супровідної дії в п. 1</p>

	якої відбувається семельфактивна головна дія: як <i>раз збирався, коли</i>), кореспондуючись, таким чином, з дієприслівником супровідної дії, утвореним від основи футурума (див. вище)	
дієприслівник попередньої дії (-dikten sonra)	позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка передує головній (« <i>після того як</i> ») без наявності другорядних (супровідних) семантичних відтінків, чим і відрізняється від інших дієприслівників, що мають ту саму таксисну характеристику, проте містять у своїй семантичній структурі додаткові семи (як-от: причинність) або ж мають функціонально-стилістичні особливості. При введенні до структури дієприслівника попередньої дії адвербіального маркера <i>hemen</i> , до його значення додається сема «швидка зміна дій», відповідно сам дієприслівник стає таким, що корелюється з іншими подібними дієприслівниками зі значенням швидкої зміни дій. На відміну від інших квазидієприслівників дієприслівник попередньої дії не містить у своїй структурі форманта особи (релятивного афікса), тому вказівка на суб'єкта – виконавця дії відбувається аналітично. Функціональним корелятом дієприслівника попередньої дії є герундіальний комплекс попередньої дії (- <i>mesinden sonra</i>)	складнопідрядне речення з підрядним часу зі сполучником <i>після того, як</i> і под.
дієприслівник наступної дії (-meden önce)	позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка йде за головною ("до того як, перед тим як") без наявності друго-	складнопідрядне речення з підрядним часу зі сполучниками <i>до того / перед тим, як</i> і под.

	<p>рядних (супровідних) семантичних відтінків. Нерідко дієприслівник наступної дії співвідноситься із заперечним дієприслівником способу дії I (у третьому значенні) при нейтралізації семи "спосіб реалізації дії", на що вказує можливість еліптування в багатьох випадках післяйменника <i>önce</i>, що входить до структури дієприслівника наступної дії. Разом з тим, еліпсис післяйменника найчастіше трапляється в разі наявності умовно-часового зв'язку між головною і другорядною дією.</p> <p>Дієприслівник наступної дії, утворений від дієслова <i>olmak</i> (набагато рідше <i>bulunmak</i>) в екзистенційному значенні (<i>olmadan / bulunmadan</i>) у поєднанні з іменником має абсентивне значення (позначає відсутність / брак чого-небудь), кореспондуючись з абсентивним словотвірним афіксом (<i>-siz</i>).</p> <p>Функціональним корелятом дієприслівника наступної дії є герундіальний комплекс <i>-mesinden önce</i></p>	
<p>дієприслівник поступово-інтенсивної дії (-dikçe)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) прогресує (інтенсивно прогресує) в своєму розвитку (<i>у міру того як</i>), і на фоні такого розвитку відбувається головна дія; 2) дієприслівник поступово-інтенсивної дії у супроводі адвербіального маркера <i>her</i> позначає другорядну регулярну багаторазову кратну дію, і на фоні такої регулярності (результату 	<ol style="list-style-type: none"> 1) у разі позначення дії, що поступово прогресує – складнопідрядне речення з підрядним часом: <i>у міру того, як</i>; 2) у разі позначення регулярної дії – складнопідрядне речення з підрядним часом зі вказівкою на регулярність дії: <i>кожного разу, як</i> 3) у разі редуплікації від тієї самої основи – речення з редуплікованим

	<p>такої регулярної дії) відбувається головна дія; у цьому значення дієприслівник поступово-інтенсивної дії дублетний результативному дієприслівникові I у супроводі того самого маркера;</p> <p>3) дієприслівник поступово-інтенсивної дії, утворений від тієї самої основи, що й присудок речення, позначає власне не другорядну дію, а інтенсивне розгортання й прогресування дії, позначеної присудком; із синтаксичного погляду маємо не речення з розгорнутим дієприслівниковим зворотом, а складений дієслівний присудок;</p> <p>4) дієприслівник поступово-інтенсивної дії від заперечної основи позначає умовно-часовий зв'язок між діями, позначеними присудком речення й дієприслівником. Відповідно, така форма дієприслівника входить у ряд форм з умовно-часовим значенням (<i>доки не / поки не / до того як</i>): <i>-medikçe / -meden / -inceye kadar, dek, değin / -esiye kadar, dek, değin / -ene kadar / dek / değin</i>. При цьому при розрізненні цих фактично синонімічних форм спостерігаються такі закономірності в частотності використання: 1) дієприслівники від заперечної основи <i>medikçe / -meden</i> частіше використовується в тих реченнях, де присудок теж перебуває в заперечній формі, тобто маємо відношення типу: "головна дія не відбудеться доти, доки не відбудеться другорядна дія"; 2) дієприкметникові</p>	<p>дієсловом-присудком, які позначають інтенсивне розгортання дії, на зразок <i>Дош все йде і йде</i>;</p> <p>4) заперечна форма (умовно-обмежувальне значення) – складнопідрядне речення з підрядним часу (<i>доти / поки не... і под.</i>)</p>
--	---	--

	<p>/ дієприслівниковий комплекси використовуються в реченнях з присудком у позитивній формі, тобто маємо відношення такого типу: "головна дія триватиме доти, доки не відбудеться другорядна дія". Разом з тим, говоримо лише про вищу частотність таких фактичних використань, проте в реальному мовленні всі ці форми можуть бути взаємозамінними (ідеться про інтралінгвальну синонімію), а найчастіше трапляються форми <i>-medikçe</i> й <i>-inceye kadar</i></p>	
<p>дієприслівник точки відліку I (-eli)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною (найчастіше семельфактивною) дією, яка сталася до головної (таксисна ознака попередності / передування) і від якої головна дія бере відлік (<i>відтоді як, з того моменту як</i>). Указівка на суб'єкта – виконавця дії відбувається аналітичним шляхом. Цей дієприслівник трапляється в сучасній мові доволі рідко, натомість частіше маємо використання для реалізації таких самих категоріальних ситуацій дієприслівника точки відліку II. Крім того трапляється (у сучасній мові – надзвичайно рідко) дієприслівниковий комплекс <i>-eliden beri</i> з тим самим значенням.</p> <p>Інколи можна натрапити й на дві комбінації мовних засобів з дієприслівником точки відліку I: 1) претерит + дієприслівник точки відліку I від однієї й тієї ж основи: <i>geldi gelesi</i>; 2) особовий дієприкметник минулого-тепе-</p>	<p>складнопідрядні речення з підрядним часу зі сполучниками <i>з того часу, як; відтоді, як; відколи</i> і под..</p>

	рішнього часу + дієприслівник точки відліку I від однієї й тієї ж основи: <i>geldiği geleli</i> . Подібні форми хоч і не часто, але все ж таки трапляються в сучасній турецькій мові; на суб'єкта – виконавця дії вказує афікс предикативності теперішнього часу другої групи (включений до претерита) і релятивний формант (включений до особового дієприкметника)	
дієприслівник точки відліку II (-<i>diğinden beri</i>)	має те саме значення, що й попередній дієприслівник – позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною (найчастіше семельфактивною) дією, яка сталася до головної (таксисна ознака попередності / передування) і від якої головна дія бере відлік (<i>відтоді як, з того моменту як</i>)	аналогічні попередньому дієприслівникові варіанти еквівалентності
часово-причинний дієприслівник (-<i>ince</i>)	позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка передуює головній, причому в семантичній структурі цього дієприслівника ключовими є семи швидкої зміни дій і причини (причинно-наслідковий зв'язок між головною і другорядною діями). У разі нейтралізації семи причини на перший план виходить сема швидкої зміни дій; у такому разі часово-причинний дієприслівник входить до ряду дієприслівникових форм із значенням швидкої зміни дій (<i>-r...-mez / -di mi / -diği gibi</i>), проте на відміну від інших подібних форм є утворенням стилістично нейтральним, у зв'язку з чим має високу частотність і функціональність у су-	складнопідрядні речення з підрядним часу, причому можливі два варіанти такої еквівалентності: 1) із засобами синтагматичної когезії (сполучниками, сполучниковими комплексами тощо), які позначають швидкість зміни другорядної і головної дій, як-от: <i>щойно, як тільки</i> і под.; 2) <i>частотніший варіант</i> : речення зі сполучником <i>коли</i> або активні дієприслівники минулого часу (у тому разі, коли їх можна утворити в даній конкретній ситуації), пор.: <i>Коли хлопчик побачив матір, він засміявся = Побачивши матір,</i>

	<p>часній турецькій мові. У разі коли на перший план виходить сема причини, а сема швидкої зміни дій повністю нейтралізується, перевага віддається дієприслівникам причини. Суб'єкт дії оформлюється аналітично.</p> <p>У сучасній турецькій мові продуктивним і функціональним є дієприслівниковий комплекс <i>-inceye kadar / dek / değin</i>, який має умовно-часове (обмежувально-часове) значення (про нього йшлося вище). Натомість, заперечна форма розгляданого дієприслівника має те саме значення ("швидка зміна дій – причина"), що й позитивна форма, а умовно-обмежувального значення, яке було їй властиве історично, не має</p>	<p><i>хлопчик засміявся</i>. При цьому сема причинності, насамперед властива розглядуваному турецькому дієприслівникові, повністю втрачається або (як у випадку з дієприслівниками) значною мірою нейтралізується.</p> <p>У цьому контексті варто згадати й про частотний варіант зворотної еквівалентності; українським реченням з дієприслівниковими зворотами способу дії (утвореними на основі активного чи пасивного дієприслівника минулого чи теперішнього часу), у разі передумання такого звороту підметові речення, при підборі еквівалента вдаються частіше до дієприкметникових зворотів, інтегрованих на основі дієприкметника минулого-теперішнього часу, а не дієприслівника, наприклад: <i>Побачивши матір, хлопчик засміявся – Annesini gören çocuk gülümsemeye başladı</i></p>
<p>редуплікований дієприслівник швидкої зміни дій (-r...-mez)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка передує головній, причому в семантичній структурі цього дієприслівника ключовими є семи швидкої зміни дій (головна йде безпосередньо за другорядною); трапляється не часто, оскільки має специфічні функціонально-стилістичні характеристики – властивий художньому або розмовному сти-</p>	<p>складнопідрядні речення з підрядним часу із засобами синтагматичної когезії (сполучниками, сполучниковими комплексами тощо), які позначають швидкість зміни другорядної і головної дій, як-от: <i>щойно, як тільки</i> і под., або сполучником <i>коли</i> й співвідносні з ним дієприслівники (діє-</p>

	лям, нерідко пов'язаний із конотаціями	прислівникові звороти), причому в другому випадку фактично втрачається імплікована в турецькому дієприслівникові сема швидкої зміни дій; нейтралізується також і функціонально-стилістичні особливості, властиві цьому дієприслівникові
дієприслівник швидкої зміни дій I (-di mi)	повністю синонімічний за всіма параметрами попередньому дієприслівникові	варіанти еквівалентів, аналогічні попередньому дієприслівникові
дієприслівник швидкої зміни дій II (-diği gibi)	позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка передує головній або одночасна їй, причому в семантичній структурі цього дієприслівника ключовими є семи швидкої зміни дій (головна йде безпосередньо за другорядною); синонімічний часово-причинному дієприслівникові в разі нейтралізації семи причини; у сучасній мові фактично не використовується (на відміну від омонімічної йому дієприслівникової форми, яка позначає посилення на джерело або порівняння за якістю)	варіанти еквівалентів, аналогічні попередньому дієприслівникові
дієприслівники причини		
дієприслівник причини I (-diği için)*	позначає категоріальні ситуації, пов'язані з реалізацією другорядної дії, яка передує головній або є одночасна головній і пов'язана з нею причинно-наслідковим зв'язком; є однією з найчастотніших і найбільш функціональних форм сучасної турецької мови	складнопідрядні речення з підрядними причинами й засобами синтагматичної когезії, що відтворюють причину (<i>через те, що; з тієї причини, що; у зв'язку з тим, що</i> і под.); еквівалентами цього дієприслівника можуть бути також й інші синтаксичні конструкції (насамперед віддієслівно-

		іменникові звороти), що повідомляють причину, наприклад: <i>через його невчасний прихід</i> , причому так само, як і в турецькій мові, українські складнопідрядні речення з підрядними причинами, з одного боку, і віддієслівно-іменникові звороти, з іншого, часто мають різні стилістичні характеристики: віддієслівно-іменникові звороти звичайно не властиві розмовно-побутовій мові, швидше на них можна натрапити в документах, публіцистичному стилі тощо
дієприслівник причини II (-diğinden)*	має те саме значення, що й попередній дієприслівник, проте за своїми функціонально-стилістичними характеристиками швидше трапляється в офіційно-діловому стилі	варіанти еквівалентів, аналогічні попередньому дієприслівникові
допустові дієприслівники		
допустовий дієприслівник (-diği halde)	позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, що передує головній або одночасна головній; ключовою семою в семантичній структурі цього дієприслівника є допустовість (<i>хоча...але, незважаючи на те, що</i>). Входить до ФСП допустовості разом з іншими допустовими формами й конструкціями, як-от: інфінітивний комплекс зі значенням допустовості (<i>-mekle beraber / birlikte</i>), кондиціональний комплекс з допустовим значенням (<i>-se de</i>) тощо	різноманітні синтаксичні конструкції (складнопідрядні речення з підрядним допустовим, віддієслівно-іменникові звороти тощо), які реалізують в мовленні допустову семантику: <i>незважаючи на те, що..., хоча..., але, попри те, що</i> і под.

дієприслівники порівняння й посилення, дієприслівники міри й ступеня

<p>дієприслівник порівняння за якістю (-diği gibi)*</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з реалізацією другорядної дії, яка:</p> <p>1) передує головній або є одночасна їй з наявністю семи порівняння двох дій за якістю;</p> <p>2) не є безпосередньо пов'язаною з головною дією за наявності семантики посилення на джерело інформації; подібного роду дієприслівникові конструкції (так само, як й інші два дієприслівники посилення) стоять окремо від інших квазідієприслівників: по-перше, вони пов'язуються зі словом, що позначає суб'єкта другорядної дії, зв'язком повного узгодження (на відміну від інших квазідієприслівників, яким властивий зв'язок неповного узгодження як один з різновидів напівпредикативного зв'язку); по-друге, такі конструкції завжди постають як увідні</p>	<p>1) складнопідрядні речення з підрядними порівняння (засоби синтагматичної когезії, що вказують на порівняння, насамперед за якістю, найчастіше сполучник <i>як</i>);</p> <p>2) увідні речення з відповідними елементами когезії: <i>як повідомляє, як відомо</i> тощо</p>
<p>дієприслівник порівняння за мірою й ступенем (-diği kadar)*</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з реалізацією другорядної дії, яка передує головній або є одночасна їй з наявністю семи порівняння двох дій за мірою чи ступенем (<i>настільки ж</i>)</p>	<p>складнопідрядні речення з підрядними порівняння (засоби синтагматичної когезії, що вказують на порівняння, насамперед за мірою, ступенем, кількістю: <i>як, настільки... настільки</i> і под.)</p>
<p>дієприслівник апроксимативного порівняння (-cesine)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією чи станом, ускладнені порівнянням за якістю (фактично, у багатьох випадках дієприслівник апроксимативного порівняння може бути замінений різнорідними формами з післяйменником <i>gibi</i>, насамперед</p>	<p>різноманітні засоби (синтаксичні, морфологічні), які використовуються для порівняння за різними параметрами, насамперед за ознакою уподібнення: <i>як, наче, немов</i></p>

	<p>квзіперифрастичними формами). Дієприслівник апроксимативного порівняння є одним з двох дієприслівників (поряд із дієприслівником супровідної дії), які додаються не до основ дієслів, а до основ дієприкметників (за іншим підходом – основ часів), причому для дієприслівника апроксимативного порівняння основною умовою є приєднання до дієслівної форми з абсентивним афіксом предикативності <i>-miş</i>; разом з тим, норма сучасної турецької мови дозволяє додавання афікса <i>-cesine</i> й до основ дієприкметників без показника <i>-miş</i>. Афікс <i>-cesine</i> додається також і до основ імен (передусім іменників), постаючи, у такому разі, як синонім післяйменника <i>gibi</i> (порівняння за якістю). Разом з тим, у сучасній турецькій мові розглядуваний дієприслівник трапляється не часто.</p>	
<p>дієприслівник посилення I (-<i>diğine göre</i>)*</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка передуює або є одночасною головній і пов'язана з посиленням, причому таке посилення реалізується двоюко: 1) посилення на певну дію, яка розглядається як джерело чи причина головної дії (безпосередній зв'язок між двома діями) – <i>зважаючи на те, що</i>; 2) посилення як увідна частина речення без наявності безпосереднього зв'язку між головною і другорядною діями; у другому випадку дієприслівник посилення I синонімічний дієприслівникові порівняння за</p>	<p>1) складнопідрядні речення з підрядним посилення (з'ясування), інколи причини: <i>зважаючи на те, що</i>; <i>у зв'язку з тим, що</i> і под.. 2) увідні речення на зразок: <i>як пише (газета), як повідомляє</i> тощо</p>

	якістю в його другому значенні (увідна частина речення, посилання на джерело інформації); узгодження предиката розгорнутого обставинного звороту, інтегрованого на основі дієприслівника посилання I, відбувається за тими самими схемами, що й у випадку з дієприслівником порівняння за якістю: у першому випадку – напівпредикативний зв'язок (неповне узгодження), у другому – повне узгодження (<i>status constructus</i>)	
дієприслівник посилання II (-<i>diği üzere</i>)*	у сучасній турецькій мові є не частотним і використовується лише у ввідних конструкціях (синонімічний дієприслівникові порівняння за якістю у його значенні посилання на джерело інформації); найчастіше на цей дієприслівник можна натрапити у низці ввідних зворотів, які можна з певною мірою вірогідності назвати сталими, як-от: <i>bilindiği üzere, anımsanacağı üzere</i> тощо, хоча можливі й продуктивні використання цього дієприслівникового форманта	варіанти перекладу, як і в усіх дієприслівниках із семантикою посилання: дієприслівник порівняння за якістю (п. 2), дієприслівник посилання I (п. 2)
увідний дієприслівник (-<i>diği kadarıyla</i>)*	у сучасній турецькій мові є нечастотним і використовується лише у ввідних конструкціях подібно до попереднього дієприслівника; найчастіше на цей дієприслівник можна натрапити у низці ввідних зворотів, які можна з певною мірою вірогідності назвати сталими, як-от: <i>bildiğim kadarıyla</i> тощо, хоча можливі й продуктивні використання цього дієприслівникового форманта	у цілому можливі варіанти еквівалентів, як і у випадку з попереднім дієприслівником, проте частіше використовуються ввідні речення з прислівником <i>наскільки</i> : <i>bildiğim kadarıyla</i> – <i>наскільки мені відомо</i>

<p>дієприслівник потенційного порівняння I (<i>-diğince</i>)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, що передує головній або є одночасною їй, з наявністю сем порівняння за мірою чи ступенем і потенційною можливістю реалізації дії (на що найчастіше додатково вказує формант аспекту можливості в структурі дієслова, від якого утворено дієприслівник); цей дієприслівник не є частотним у сучасній мові, у переважній більшості випадків може замінюватися дієприслівником порівняння за мірою й ступенем без смислових втрат; найчастіше на цей дієприслівник можна натрапити у низці сталих використань, як-от: <i>elimden geldiğince (elimden geldiği kadar)</i>, хоча можливі й продуктивні використання цього дієприслівникового експонента</p>	<p>використовуються синтаксичні конструкції порівняння, переважно ті, в яких закладено семантику потенційності, як-от: <i>...настільки, наскільки це можливо, ...наскільки було сил</i> тощо</p>
<p>дієприслівник потенційного порівняння II (<i>-diğine</i>)</p>	<p>має таке саме значення, що й попередній дієприслівник, проте трапляється набагато рідше й має вужчі сфери використання; фактично, найбільш активно використовується дієприслівник від основи дієслова <i>almak</i> – <i>alabildiğine: alabildiğine susmak, alabildiğine koşmak</i> тощо</p>	<p>має ті самі варіанти еквівалентності, що й попередній дієприслівник</p>
<p>дієприслівники умови</p>		
<p>дієприслівник умови I (<i>-diği takdirde</i>)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, що передує головній або одночасна їй, при цьому ускладнена умовою (у <i>разі коли / якщо</i>); разом з дієприслівником умови II, кон'юнктивом і кондиціоналом, а також герундіальними умовними й лексичними</p>	<p>кондиціональні форми, зокрема й кон'юнктив; еквівалентом дієприслівника умови є підрядна частина складнопідрядного речення умови, тобто: 1) <i>найчастіше</i>: кондиціонал (<i>якщо / коли</i> + дієслово у відповідній часовій</p>

	умовними формами входить до складу ФСП кондиціональності; на відміну від дієприслівника умови II у сучасній мові використовується швидше в офіційно-ділових текстах, хоча така закономірність не є абсолютною	формі; також у <i>разі коли / якщо...</i>); 2) умовні синтаксичні конструкції, наприклад віддієслівно-іменникові й подібні: у <i>випадку його приходу / у разі його приходу</i> ; 3) <i>рідше</i> : кон'юнктив, тобто ті форми (<i>якби / якщо б</i> тощо), які позначають нереальну умову. Разом з тим, турецькі умовні дієприслівники найчастіше не використовуються для позначення нереальної умови (у такому разі вдаються до кон'юнктива).
дієприслівник умови II (-<i>diği durumda</i>)	є повним синонімом попереднього дієприслівника умови; інколи можна натрапити й на плюральну форму <i>-diği durumlarda</i> , однак у такому разі маємо справу не з квазідієприслівником, а з розгорнутим означальним особово-дієприкметниковим зворотом	має ті самі варіанти еквівалентності, що й попередній дієприслівник
дієприслівники заміщення		
дієприслівник заміщення I (-<i>eseğine</i>)	позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією без визначення таксисного зв'язку з головною дією (другорядна дія може бути як попередньою, так і одночасною чи навіть наступною відносно головної), при цьому головна дія, на погляд мовця, є бажаною для виконання замість другорядної (<i>краще б робити щось замість, краще..., ніж і под.</i>). Разом з іншими дієприслівниками, описаними нижче, і герундіальним комплексом <i>-mek yerine</i> входить до ФСП заміщення	використовуються синтаксичні конструкції зі значенням заміщення: <i>краще б робити щось замість, краще..., ніж і подібні</i>

дієприслівник заміщення II (<i>-ecek yerde</i>)	є повним синонімом попереднього дієприслівника	має ті самі варіанти еквівалентності, що й попередній дієприслівник
дієприслівник заміщення III (<i>-mektense</i>)	є повним синонімом двох попередніх дієприслівників	має ті самі варіанти еквівалентності, що й попередній дієприслівник
описові дієприслівники		
описовий дієприслівник I (<i>-diği hakkında</i>)*	позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка передуює головній або відбувається одночасно з нею, при цьому зв'язок між головною і другорядною діями є опосередкованим, а розгорнутий дієприслівниковий зворот має описовий, пояснювальний або з'ясувальний характер стосовно головної частини речення	використовуються описові або з'ясувальні конструкції, найчастіше на зразок: <i>про те, що...; стосовно / щодо того, що і под.</i>
описовий дієприслівник II (<i>-diği konusunda</i>)*	має те саме значення, що попередній дієприслівник; у сучасній турецькій мові є найбільш функціональною з-поміж усіх описових квазидієприслівникових форм, надто ж часто трапляється в офіційно-діловому й газетно-публіцистичному стилях мовлення	має ті самі варіанти еквівалентності, що й попередній дієприслівник
описовий дієприслівник III (<i>-diği yönünde</i>)*	має фактично те саме значення, що й попередні дієприслівники, проте вживається набагато рідше й пов'язаний з умовами комунікації і певними формальними чинниками (насамперед семантикою головного дієслова); найчастіше використовується з тими дієсловами, які входять до лексико-семантичної групи НАКАЗ, рідше з дієсловами мовлення (говоріння), нерідко трапляється в інформативних текстах (особливо газетних статтях)	має ті самі варіанти еквівалентності, що й попередній дієприслівник

ТАБЛИЦЯ 6.

Зведена таблиця інфінітивних і герундіальних (віддієслівно-іменникових) форм у турецькій і українській мовах

<i>інфінітиви, герундії, інфінітивні / герундіальні комплекси</i>		
інфінітивний / герундіальний комплекс мети (<i>-mek için / amacıyla / maksadıyla; -mesi için / amacıyla / maksadıyla</i>)	інфінітивний / герундіальний комплекс, який позначає категоріальні ситуації, пов'язані з метою (формують ядро ФСП мети); не мають дублетних чи корелятивних форм у системі дієприслівників (квазидієприслівників)	різноманітні засоби, що входять до ФСП мети в українській мові, насамперед інфінітив (<i>Я прийшов сюди побачити цю картину</i>), складнопідрядні речення з підрядним мети (<i>Я прийшов сюди, щоб запросити вас</i>) зі сполучниками <i>щоб / для того, щоб</i> , також: <i>з метою, з тією метою, щоб тощо</i>
допустовий герундіальний комплекс I (<i>-mesine rağmen / karşın</i>)	позначає категоріальні ситуації, пов'язані з допустовістю (формують ядро ФСП допустовості); має дублетні форми в системі дієприслівників / квазидієприслівників (<i>-diği halde</i>), герундіальних комплексів (<i>-mekle beraber</i>) й кондиціональних форм (<i>-se de</i>). Є єдиним герундіальним комплексом, в якому норма допускає двояке узгодження суб'єкта з предикатом у звороті – як на основі повного, так і неповного узгодження	різноманітні синтаксичні конструкції (складнопідрядні речення з підрядним допустовим, віддієслівно-іменникові звороти тощо), які реалізують в мовленні допустову семантику: <i>незважаючи на те, що..., хоча..., але, попри те, що</i> і под.
допустовий герундіальний комплекс II (<i>-makla birlikte</i>)	має те саме значення, що й попередня форма	ті самі варіанти еквівалентності, що й у попередньому випадку, а також у випадку з допустовим дієприслівником <i>-diği halde</i>
інфінітивний комплекс заміщення	позначає категоріальні ситуації заміщення; має дублети в системі дієприслівників / квазі-	має ті самі варіанти еквівалентності, що й дієприслівники заміщення

(-mek yerine)	дієприслівників (<i>-eçeğine, -ecek yerde, -mek-tense</i>)	
інфінітивний комплекс зменшеної ознаки (-mek şöyle dursun)	позначає категоріальні ситуації, пов'язані з повідомленням зменшеної ознаки суб'єкта; має синонімічні утворення в системі складно-сурядного речення (<i>yalnız / yalnızca / sadece ... değil ... hâтта.../ bile</i>)	складнопідрядні речення зі складеними сполучниковими комплексами на зразок <i>не лише..., але й</i>
герундіальний / інфінітивний комплекс умови (-ması şartıyla / koşuluyla / kaydıyla;- mak şartıyla)	позначає категоріальні ситуації, пов'язані з умовою; має дублетні або корелятивні форми в системі дієприслівників / квазідієприслівників (<i>-diği takdirde / durumda</i>) й кон'юнктивних / кондиціональних форм; формує ядро ФСП кондиціональності; порівняно з кондиціоналом і кон'юнктивом усі ці умовні форми мають вузьчі сфери функціонування й властиві швидше офіційному стилю мовлення	має приблизно такі самі варіанти еквівалентності, як і дієприслівники умови, проте "стовідсотковим" еквівалентом є синтаксичні конструкції <i>за умови, що / якщо / коли</i>
герундіальний комплекс наступної дії (-mesinden önce)	позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка йде за головною без наявності другорядних семантичних відтінків; має дублетну форму в системі дієприслівників (квазідієприслівників): <i>-meden önce</i> , відрізняючись від неї лише на формальному рівні, а саме містить у своїй структурі релятивний афікс, який вказує на суб'єкта – виконавця другорядної дії (у дієприслівникові вказівка на суб'єкта відбувається аналітично); зі стилістичного погляду розглядуваний дієприслівниковий комплекс частіше трапляється в письмовому, а не розмовному мовленні	має ті самі варіанти еквівалентності, що й дієприслівник наступної дії

<p>герундіальний комплекс попередньої дії (<i>-mesinden sonra</i>)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, поязані з другорядною дією, яка передує головній без наявності другорядних семантичних відтінків; має дублетну форму в системі дієприслівників (квазідієприслівників): <i>-dikten sonra</i>, відрізняючись від неї лише на формальному рівні, а саме містить у своїй структурі релятивний афікс, який вказує на суб'єкта – виконавця другорядної дії (у дієприслівникові вказівка на суб'єкта відбувається аналітично); зі стилістичного погляду розглядуваний дієприслівниковий комплекс частіше трапляється в письмовому, а не розмовному мовленні</p>	<p>має ті самі варіанти еквівалентності, що й дієприслівник попередньої дії</p>
<p>герундіальний комплекс причини (<i>-ması nedeniyle / sebebiyle</i>)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з причиною (причинно-наслідковий зв'язок між головною і другорядною діями); має корелятивну форму в системі дієприслівників / квазідієприслівників (<i>-diği için</i>), проте, як і переважна більшість герундіальних комплексів, властивий більшою мірою не усному, а письмовому мовленню</p>	<p>має ті самі варіанти еквівалентів, що дієприслівник причини, проте найточніше підходять речення на зразок з <i>miei причини, що</i> (вони певною мірою вказують, зокрема, і на стильову належність турецького герундіального комплексу)</p>
<p>інфінітивний / герундіальний комплекс способу дії (<i>-ması suretiyle / yoluyla; -mek yoluyla</i>)</p>	<p>позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією з наявністю семантичного відтінку способу реалізації дії; співвідносний з дієприслівниками способу дії, проте, як і всі герундіальні форми, що мають дублети в системі дієприслівників, наділений функціонально-стилістичним забарвленням – використовується переважно в текстах офіційно-ділового стилю</p>	<p>може мати такі самі варіанти еквівалентів, що й дієприслівники способу дії, проте найбільш адекватним є варіанти з лексемами, що вказують на спосіб виконання дії, як-от: <i>Суспензія отримується шляхом змішування порошку з дистильованою водою.</i></p>

герундіальний швидкої зміни дій (-masıyla birlikte)	комплекс позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка відбувається перед головною, при цьому імплікується швидка зміна дій; частково корелятивний дієприслівникам на позначення швидкої зміни дій	використовуються ті самі засоби, що й для відтворення семантики дієприслівникових форм на позначення швидкої зміни дій
герундіальний наступності дій (-ması üzerine)	комплекс позначає категоріальні ситуації, пов'язані з другорядною дією, яка передує головній, при цьому швидкість зміни дій (на відміну від попередньої форми) не є релевантною; співвідносна з іншими формами (дієприслівниковими, герундіальними), які позначають передування другорядної дії без наявності другорядних семантичних відтінків	використовуються засоби, що вказують на послідовність дій на зразок: <i>після того, як; услід за (тим, як); ..., по тому...</i> і подібні